

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Милан Д. Денчић

**ПРИВРЕДА У СТАРИМ СРПСКИМ
ЖИТИЈИМА**

докторска дисертација

Београд, 2026

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Milan D. Denčić

**ECONOMY IN OLD SERBIAN
HAGIOGRAPHIES**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2026

Ментор:

проф. др Синиша Мишић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет

Чланови комисије:

проф. др Марија Копривица, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Јелена Мргић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Татјана Суботин-Голубовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Снежана Божанић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

ПРИВРЕДА У СТАРИМ СРПСКИМ ЖИТИЈИМА

Сажетак: Циљ докторске дисертације је испитивање старих српских житија као извора за привредну историју. Први методолошки поступак био је преглед житија, њиховог типа, аутора, времена и места настанка. Основна методологија истраживања била је критика текстова житија и поређење обавештења о привреди са подацима из других историјских извора, пре свих владарских исправа и других наративних извора, али и са материјалним остацима и ликовним представама. Током истраживања коришћена је историографска литература о историјским изворима, привредној историји и друштвеним и политичким околностима периода, литература из историје књижевности и језика, археологије, историје уметности и теологије, што је допринело мултидисциплинарности истраживања.

Житија садрже податке о најважнијим привредним делатностима заступљеним на простору српских земаља у средњем веку, што се одразило и на структуру дисертације, чије целине умногоме одговарају привредним делатностима обухваћених појмовима пољопривреде, рударства, трговине, саобраћаја и слично. Највећи број сведочанстава о привреди односи се на задужбинарску делатност, односно на изградњу, опремање и украшавање различитих црквених здања, али и на каритативну потрошњу српских владара и других појединаца. Вредносни однос животописаца према материјалним добрима одликује се јасним раздвајањем материјалне и духовне сфере, уз указивање на могућност да се одговарајућим односом према материјалним добрима може стећи духовна добит. Обавештења о уметничким занатима, образовању, писмености и медицини испитана су из угла привредне историје. На садржај обавештења о привреди у појединачним делима првенствено је утицао тип житија, живот светог и занимање животописца.

Кључне речи: *житија, привреда, ктиторство, потрошња, владари, епископи, манастири, материјална култура*

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком

ECONOMY IN OLD SERBIAN HAGIOGRAPHIES

Abstract: This doctoral dissertation examines Old Serbian hagiographies as sources for economic history. The initial methodological step was reviewing the hagiographies in terms of their number, type, authorship, and the time and place of their composition. The principal method comprised critical analysis of the hagiographical texts and comparison of their evidence on economic life with data from other historical sources, chiefly rulers' charters and other narrative sources, as well as material remains and representations in the visual arts. The research relied on historiographical works on historical sources, economic history, and the social and political circumstances of the period, together with work in literary history, the history of language, archaeology, art history, and theology, giving it a multidisciplinary character.

The hagiographies contain evidence on the principal economic activities in the medieval Serbian lands, as reflected in the dissertation's sections on agriculture, mining, trade, transport, and related activities. Most evidence on economic life concerns the foundation and endowment of ecclesiastical institutions, including the construction, furnishing, and decoration of various ecclesiastical buildings and the charitable expenditure of Serbian rulers and other individuals. The hagiographers clearly distinguish between the material and spiritual spheres, while indicating that an appropriate attitude towards material goods can yield spiritual benefit. Evidence concerning artistic crafts, education, literacy, and medicine was examined from the perspective of economic history. The content of economic evidence in individual works was shaped primarily by the type of hagiography, the life of the saint concerned, and the hagiographer's occupation.

Key words: *hagiographies, economy, ktetorial rights, expenditure, rulers, bishops, monasteries, material culture*

Scientific field: History

Scientific subfield: History of the Serbian people in the Middle Ages, with Historical Geography and Old Slavonic language

САДРЖАЈ

I. УВОД	1
I. 1. Стара српска житија и други коришћени извори	1
I. 2. Преглед привредних делатности на простору средњовековних српских земаља	19
I. 3. Уводна разматрања о старим српским житијима као историјским изворима за привредну историју	26
II. ПОЉОПРИВРЕДНА ДЕЛАТНОСТ У СТАРИМ СРПСКИМ ЖИТИЈИМА	34
II. 1. Земљорадња	34
II. 1. 1. Земљорадња и земља као место одвијања земљорадничке делатности	34
II. 1. 2. Села и метохије у старим српским житијима	37
II. 1. 3. Жупе у старим српским житијима	44
II. 1. 4. Процеси земљорадничке делатности у старим српским житијима	45
I. 2. Сточарство	51
II. 3. Лов, риболов и пчеларство	58
II. 3. 1. Лов	58
II. 3. 2. Пчеларство	60
II. 3. 3. Риболов	61
III. ПОДИЗАЊЕ, ОБНОВА И ОПРЕМАЊЕ ХРАМОВА, УТВРЂЕЊА И ДРУГИХ ГРАЂЕВИНА	64
III. 1. Грађевински радови	64
III. 1. 1. Грађевинска делатност и привреда земље	64
III. 1. 2. Од замисли до њеног остварења: радници, каменосечци, мраморници, зидари, градитељи, вештаци, мајстори	69
III. 1. 3. Грађевински материјали: камен, креч, дрво, олово	74
III. 1. 4. Почетни обрасци: задужбинарство првих Немањића	76
III. 1. 5. Угледање и врхунац: задужбинарство Немањића од средине XIII до средине XIV века	91
III. 1. 8. Доказивање кроз понављање образаца: задужбинарство Лазаревића	108
III. 2. Предмети од метала у храмовима и манастирима	116
III. 3. Израда фрески и икона	128
III. 3. 1. Иконе	128
III. 3. 2. Фреске	131
III. 4. Одежде и одећа	134
III. 4. 1. Архијерејске и свештеничке одежде	134

III. 4. 2. Владарска и друга световна луксузна одећа	138
III. 4. 4. Различити предмети од тканине	144
IV. ПИСМЕНОСТ, ОБРАЗОВАЊЕ И МЕДИЦИНА	147
IV. 1. Учитељи и школе	147
IV. 2. Прожимање писмености и привреде.....	158
IV. 3. Лечење	170
V. РУДАРСТВО, ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ.....	174
V. 1. Рударска производња и обрада метала	174
V. 1. 1. Вађење руде	174
V. 1. 2. Обрада и предмети од гвожђа.....	175
V. 2. Трговина и новац.....	181
V. 2. 1. Владарска ризница и приходи.....	182
V. 2. 2. Новац и војне потребе.....	185
V. 2. 3. Новац и задужбинарство	188
V. 2. 4. Даривање новцем	193
V. 3. Начини и правци превоза људи и терета	200
V. 3. 1. Копнени саобраћај.....	200
V. 3. 2. Водни саобраћај	204
VI. ВРЕДНОСНИ ОДНОС СТАРИХ СРПСКИХ ЖИВОТОПИСАЦА ПРЕМА МАТЕРИЈАЛНИМ ДОБРИМА	210
VI. 1. Небеско Царство и земаљско царство	210
VI. 2. Богоугодно располагање материјалним добрима.....	214
VI. 3. Материјална добра и монаштво	219
VI. 4. Гозбе и пост.....	220
VII ЗАКЉУЧАК	228
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	241
Извори	241
Литература.....	244
БИОГРАФИЈА.....	257

I. УВОД

I. 1. Стара српска житија и други коришћени извори

Хагиографија (од гр. *ἅγιος*, свети; и *-γραφία*, писање) представља скуп различитих књижевних жанрова насталих са циљем прослављања светих, у чијим оквирима се, као засебан књижевни жанр, развијао и жанр житија (гр. *βίος*; лат. *vita*). Житијни жанр негован је током целокупног трајања средњег века. Замеци ове књижевне врсте могу се наћи већ у тексту *Светог Писма*, нарочито у *Делима апостолским*, која садрже опис страдања Светог Стефана, као и у описима мученичких страдања раних хришћана, *мартријумима* (гр. *μαρτύρια*). На каснији развој жанра житија, нарочито код Ромеја, утицале су старовековне биографије, нарочито оне из пера Ксенофонта и Плутарха, са својим развијеним обрасцима у приказивању одређених страна живота личности о којима је писано. Почетне обрасце, који су одлучно усмерили целокупни потоњи развој житијног жанра, поставили су црквени оци и писци IV века, на чија су дела утицале и збирке прича о пустињацима, у наредном периоду обликоване у виду *отечника* или *патерика* (гр. *πατερικόν*). Били су то Григорије Богослов (Назијазин) са својим *Житијем Светог Василија Великог*, Григорије Ниски са својим *Житијем Светог Григорија Чудотворца*, и патријарх александријски Атанасије Велики са својим *Житијем Светог Антонија Великог*.¹ Утицај патријарха Атанасија Александријског и његовог *Житија Светог Антонија* на стару српску житијну књижевност примећен је нарочито у композиционој схеми. Најраспрострањенија жанровска ознака *житије и жизнь* (гр. *βίος καὶ πολιτεία*), у значењу живот и начин живота, налази се већ у *Житију Светог Антонија*. На садржај овог дела позива се и епископ Марко Пећки у свом *Житију Светог патријарха Јефрема*.²

Током неколико наредних векова, житијни жанр на грчком језику развијао се у Цариграду и широм Царства Ромеја. Животописци Кирил Скитополски у Палестини VI века, епископ неаполиски Леонтије на Кипру и Георгије-Елевсије у Галатији у VII веку, цариградски ђакони Стефан и Игњатије крајем VIII или почетком IX века, Никита, синовац Светог Филарета Милостивог, патријарх цариградски Методије I, битинијски монаси Петар и Сава у IX веку и магистар Никола у X веку, као и читав низ непознатих животописаца, саставили су велики број житија посвећених различитим светима, неједнаког обима, садржаја, језичких особина и изворне вредности.³ Јеромонаху Теодосију било је познато *Житије Светог Саве Освећеног* Кирила Скитополског из VI века, чији се утицај препознаје у предговору Теодосијевог *Житија Светог Саве*.⁴

Након победе православља над иконоборством и, у одређеној мери, смиривања политичких прилика, у Цариграду се, током друге половине IX и током X века, одигравала жива књижевна делатност, која се састојала колико у стварању нових књижевних садржаја,

¹ *Жития святых* (С. В. Троицкий), у: Православная богословская энциклопедия V, ред. А. П. Лопухин, Петроград 1904, стб. 582; Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990², 47–55; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 70, 71; *Житија* (Р. Михаљчић), у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 192–194; *Житија светих* (Г. Д. Мацаревећ), у: *Енциклопедија православља I*, ур. Д. М. Калезић, Београд 2002, 682, 683; *Отечник* (С. Вуковић), у: *Енциклопедија православља II*, ур. Д. М. Калезић, Београд 2002, 1391; *Патерик* (С. Вуковић), у: *Енциклопедија православља III*, ур. Д. М. Калезић, Београд 2002, 1438; *Хагиографија* (М. Пантић), у: *Исто*, 2004; Ј. У. Русенквист, *Византијска књижевност. Од 6. века до пада Цариграда 1453.*, Београд 2017, 227, 228, 241, 251.

² Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 64, 64.

³ *Исто*, 52; Ј. У. Русенквист, *Византијска књижевност. Од 6. века до пада Цариграда 1453.*, 38–45, 60–63, 79–82, 95–104, са основним подацима о побројаним животописцима, њиховим делима и делима непознатих животописаца, уз упуте на издања житија и основну литературу.

⁴ Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 62.

толико и у прикупљању, преправљању, уједначавању и обједињавању постојећих књижевних састава. Том делатношћу у жанру житија бавио се Никита Давид Пафлагонац, док је главна личност на том плану био је Симеон Метафраст, чији надимак управо и указује на преправљање списа. Резултат његовог и рада цариградских учењака његовог времена био је *Минелогиион*, односно *Месеџослов*, збирка троцифреног броја преправљених, изворних и нових дела житијне књижевности, сабраних најпре у десет, а временом у све мање књига, према датумима прослављања светих. Познато је око чак седам стотина рукописа који садрже појединачне књиге *Месеџослова*, врло ретко из истог комплета, што указује на његову велику распрострањеност, захваљујући којој су нека од метафрстовских житија остварила утицај и на стара српска житија.⁵ Стварање и масовна употреба ове збирке умногоме су задовољили потребе за делима житијног жанра, услед чега је приметна мања заинтересованост за стварање оригиналних дела житијне књижевности, која се, ипак, стварају и у периоду који је уследио. У житијном жанру опробао се у XI веку и Михаило Псел, а Јован Цецес и Никола Катаскепин писали су житија у XII веку. Нићифор Григора, који је захваљујући свом историографском делу добро познат истраживачима српске прошлости, обрађивао је старија и састављао нова житија у XIV веку, када је житија писао и Никифор Калист Ксантопул.⁶

Основна намена житијног жанра је да остави сведочанство о животу и чудима светих људи, како би њихови примери били духовно корисни за хришћане који су житија читали и слушали. Вишевековни развој житијног жанра довео је до делимичног устаљивања композиционе схеме житија, односно одељака који одликују житијни жанр или говоре о различитим сегментима живота светог или свете, као што су заглавље, предговор, казивање о родитељима, земљи порекла, школовању, замонашењу у случају монаха, подвизима, поука на самрти, опис престављења, чуда која су уследила и закључак, неретко са похвалом.⁷

Како је житијна књижевност неодвојива од хришћанског учења, временом се јављала и на језицима народа који су постајали део хришћанске васељене. Тако су већ у IX веку настала прва словенска житија, написана словенским просветитељима Ћирилу и Методију. *Житије Светог Ћирила*, написано не дуго након 869. године, можда из Методијевог пера, појавило се међу Србима можда већ у IX веку, а временом је стекло извесну популарност, те се на то дело у књижевном раду угледао велики жупан Стефан Немањић. *Житије Светог Методија*, можда дело Климента Охридског, било је написано убрзо након 885. године.⁸

Стара српска житија сачувана до новијих времена настајала су у дугом временском периоду од средине XI до средине XVII века и на широком географском простору од Свете Горе до Фрушке Горе. Као значајни споменици књижевности и историјски извори, врло рано су привукла пажњу историчара и филолога, који су се са њиховом садржином у почетку упознавали кроз читање рукописа у којима су житија била сачувана. Стара српска житијна књижевност састоји се од више десетина хагиографија, међу којима се типолошки могу разликовати ктиторска, опширна и синаксарска или пролошка житија. Осим типа, што је утицало на садржај и структуру дела, житијима су различити време и место настанка, писали су их познати и непознати животописци различитих животних путева, који су достигали различите степене књижевне оригиналности и историјске веродостојности.

Прво српско житије за чије постојање се зна је *Житије Светог Владимира*, делимично сачувано у делу *Gesta Regum Sclavorum*, познатом као *Летопис пона Дукљанина* или *Барски*

⁵ Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 52, 53; Ј. У. Русенквист, *Византијска књижевност. Од 6. века до пада Цариграда 1453.*, 73–79, 106–111.

⁶ Ј. У. Русенквист, *Византијска књижевност. Од 6. века до пада Цариграда 1453.*, 119–124, 145, 146, 157, 158, 183, 184, 187, 188.

⁷ Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 64–68; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 71–73; *Житија* (Р. Михаљчић), у: *Лексикон српског средњег века*, 193; *Хагиографија* (М. Пантић), у: *Енциклопедија православља III*, 2004.

⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове*, Библиотекар 7 (1955) 124, 125 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 36, 37); Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 55, 56; *Хагиографија* (М. Пантић), у: *Енциклопедија православља III*, 2004.

родослов. Најновије језичке анализе потврђују да је ово дело резултат рада једног писца, који је користио различите изворе, а међу њима и *Житије Светог Владимира*. Заправо, изводи из житија чине XXXVI главу овог списка. Дело је сачувано у два преписа, *Ватиканском* и *Београдском*. Два сачувана преписа су блиска, али међу њима постоје и одређене разлике. Највероватније су настали у слично време и са истог предлошка. Постоји и један хрватски препис, заправо превод једне изгубљене скраћене латинске верзије овог списка.⁹ *Житије Светог Владимира* је написано пре краја девете деценије XI века, будући да га је, по свој прилици, као извор за своје дело користио Скилица, који је писао током те деценије. Изгледа да житије није настало непосредно након Владимирове смрти (1016), већ деценијама касније, у време политичког осамостаљивања и успона Дукље, за време владавине кнеза и краља Михаила (око 1050–1081) и његовог сина и наследника краља Константина Бодина (1081–1099), односно у осмој и деветој деценији XI века.¹⁰ С обзиром да је посвећено светом који је био српског порекла и који је владао српском кнежевином Дукљом, на чијем простору и у време чијег политичког успона је настало, узима се да је *Житије Светог Владимира* прво српско средњовековно житије, те је, као такво, оно и прво житије ком се у овом раду приступа као историјском извору за привредну историју.¹¹

Житијни жанр код Ромеја је сродан историографији, а код средњовековних Срба житија светих владара на својеврсан начин играју и историографску улогу.¹² У владарска житија уношени су различити подаци о њиховој владавини, не само они који се односе на добробит Православне Цркве, већ и они који се тичу ратних окршаја и територијалних промена, односа унутар владарске породице, односа са властелом и околним владарима и слично, наравно, уз истицање поступања владара у складу са хришћанским учењем. Житијни жанр се, дакле, на простору средњовековних српских земаља није развијао једино под утицајем чисто књижевних струјања, већ су на њега снажно утицале и владарска идеологија, династичка политика и ктиторско право.

Све се то одлично примећује на примеру житија која су била посвећена Светом Симеону, претходно великом жупану Стефану Немањи. Утемељивачу најмоћније српске средњовековне државе и родоначелнику најдуговечније српске династије било је посвећено више житија. Сава Немањић, у свету Растко, рођен око 1175. године, био је син великог жупана Стефана Немање, кнез хумски 1190. и 1191. године, светопантелејмонски,

⁹ Д. Кунчер, *Предговор*, у: *Gesta Regum Sclavorum I*. Критичко издање и превод, прир. и прев. Д. Кунчер, Београд 2009, I–X. Постоји и *Житије Светог Владимира* које је 1690. године, заједно са службом, штампано на грчком, у Млещима. Штампане је платио Јован Папа из Неокастра (Елбасана), а у знак захвалности за молитвено заступништво Светог Владимира. Написао га је митрополит критски Козма који је, 1690. године и касније, као заступник патријарха Германа боравио у манастиру Светог Јована Владимира код Елбасана и његовој околини. Житије је написано на грчком, на основу месних, превасходно усмених традиција. Осим тога, испуњено је бројним историјским нелогичностима и нема текстолошку везу са средњовековним *Житијем Светог Владимира*, те стога садржај житија које је написао митрополит Козма није испитивано овом приликом. С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893, 238, 248–253, 274–278. Постоји оправдано мишљење да је део садржине XXXIV и XXXV главе *Летописа попа Дукљанина* написан на основу пролошког, почетног дела првобитног *Житија Светог Владимира*. Т. Живковић, *Gesta Regum Sclavorum II. Коментар*, Београд 2009, 260–262.

¹⁰ Било је и таквих мишљења да повед о кнезу Владимиру из *Летописа попа Дукљанина* није написана на основу његовог житија, односно да такво житије није ни постојало, али се такво мишљење не може одржати. О одбацивању тог мишљења в. Т. Живковић, *Gesta Regum Sclavorum II. Коментар*, 262–268. Изд.: Д. Кунчер, *Предговор*, у: *Gesta Regum Sclavorum I*. Критичко издање и превод, прир. и прев. Д. Кунчер, Београд 2009, 122–139 (даље: *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер).

¹¹ Позната су житија написана словенском језику у време почетака словенске писмености. Реч је о *Житију Светог Ђурила*, *Житију Светог Методија*, *Житију Светог Климента* и *Житију Светог Наума*, насталим током IX и X века. Ова житија припадају, у пуном смислу речи, старословенској књижевности, те као таква неће бити испитивана у овом раду, који за предмет истраживања има дела настала унутар старе српске књижевности. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 119–138.

¹² Ј. У. Русенквист, *Византијска књижевност. Од 6. века до пада Цариграда 1453.*, 14, 15, 71; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 73; *Житија владара и архиепископа српских* (М. Пантић), у: *Енциклопедија православља I*, ур. Д. М. Калезић, Београд 2002, 680–682.

ватопедски и хиландарски монах Сава од 1191. године, архимандрит и игуман студенички од 1206. до око 1217. године и први архиепископ Српске Цркве од 1219 до 1235. или 1236. године.¹³ Још као монах и архимандрит написао је два житија свог оца, Светог Симеона. Прво је *Кратко житије Светог Симеона*, које је написао у манастиру Хиландару, убрзо по престављењу монаха Симеона, 1199. или 1200. године, а које је саставни део *Хиландарског типика*. У питању је ктиторско житије, односно житије посвећено ктитору одређеног манастира, у овом случају ктитора манастира Хиландара. Садржај *Кратког житија Светог Симеона* усмерен је на његов боравак у Светој Гори, оснивање Хиландара и престављење, на шта указују и наслови друге и треће главе, односно слова типика, које ктиторско житије обухвата.¹⁴ *Хиландарски типик* сачуван је делимично или у целини у осам преписа насталих у времену од првих деценија XIII до друге половине XIX века, од којих је један изгубљен током Другог светског рата. Најстарији препис налази се у хиландарском кодексу из првих деценија XIII века (АС 156), а у средњем веку настали су и преписи у *Миховом зборнику* са краја XIV или почетка XV века (Универзитетска библиотека Универзитета у Одеси, рукопис број 31) и *Марков препис* настао између 1370. и 1375. године (Народна библиотека Србије, сигнатура Рс 17), док су остали познији.¹⁵

Житије Светог Симеона које је архимандрит Сава Немањић написао 1208. године у оквиру *Студеничког типика* такође је ктиторско, али је доста замашније замишљено и написано.¹⁶ Пишући ово житије, Сава је пратио очев живот од почетка до краја, доносећи обавештења не само о духовним подвизима, већ и о другим странама његове личности. *Студенички типик* је сачуван само у једном препису из 1619. године, у склопу *Студеничког цароставника*, који се чува у Народном музеју у Прагу, у Шафариковој збирци, под сигнатуром IX H 8 (Šaf. 10).¹⁷

Житије Светог Симеона написао је и Стефан Немањић, син и наследник Стефана Немање на српском великожупанском престолу (1196–1217–1227). Писање је, највећим делом, завршио до краја 1216. године.¹⁸ Ово *Житије Светог Симеона*, за разлику од Савиних, није ктиторског типа, већ опширно светачко житије, испуњено сведочанствима о различитим догађајима из живота великог жупана и монаха, којима је Стефан неретко био и очевидац. Писао је у сагласју са свеукупним развојем житијног жанра до почетка XIII века, те дело садржи опширан наслов, реторски предговор, основне биографске податке, похвалу и описе чуда. Једини целовит препис *Житија Светог Симеона* из пера Стефана Немањића налази се у једном рукопису из око 1320. године, који се чува у Националној библиотеци у

¹³ Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991, 121–173; *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 316–322 (Д. Богдановић).

¹⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 150. Изд.: В. Ћоровић, *Хиландарски и Студенички Типик*, у: *Списи Св. Саве I*, Београд – Ср. Карловци 1928, 26–29; Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, у: Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 47, 48.

¹⁵ Т. Јовановић, *Предговор*, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, предговор, прир. и прев. Т. Јовановић, Београд 1998 (= 2018²), XVIII; Д. Богдановић, *Рукописи*, у: Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 149.

¹⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 150. Изд.: Свети Сава, *Житије светог Симеона*, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, предговор, прир. и прев. Т. Јовановић, Београд 1998 (= 2018²), 147–191 (даље: Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић).

¹⁷ Овај рукопис је доступан у фототипском издању: Свети Сава, *Студенички типик*, ур. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, Манастир Студеница 2018, са преводима на савремени српски, енглески и руски језик. Милош С. Милојевић је поседовао неколико глава *Студеничког типика* у препису из 1760. године, који је данас изгубљен, а у оквиру ког се налазило и *Житије Светог Симеона*. Т. Јовановић, *Предговор*, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, XX, XXI.

¹⁸ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 153. Изд.: Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, прев. дела и ком. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. на српскослов. Т. Јовановић, Београд 1999 (= Београд – Краљево 2017²), 14–107 (даље: Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска).

Паризу (Cod. Slav. 10).¹⁹ Приликом писања очевог житија, Стефан се угледао на *Житије Светог Ђирила*, једно од најстаријих дела оригиналне словенске књижевности.²⁰

Житијни жанр се развијао вековима, на широком простору и на различитим језицима, житија су имала различите намене и стварали су их различити писци, што је, све заједно, условило стварање различитих типова житија. Тако, својеврсни поджанр чине синаксарска житија или синаксари. *Синаксар* је зборник са кратким житијима светих која су записана према датуму њиховог прослављања, а први је настао код Ромеја крајем X или почетком XI века, за време владавине цара Василија II (976–1025). Првобитни синаксари нису садржали стихове, те се називају „нестишним“. Такав је био *Синаксар* мокусијског митрополита Константина, преведен на словенски највероватније негде у руским земљама током друге половине XII века, познат и међу Бугарима и Србима од краја истог или почетка наредног столећа. *Синаксар* је на словенском насловљен *Пролог*, према грчком наслову предговора. Првобитно преведен *Синаксар* временом је допуњаван кратким житијима руских, бугарских и српских светих. Најстарији сачуван словенски *Пролог* овог типа писан је српском редакцијом током друге половине XIII века, а његов рукопис се чува у Државном историјском музеју у Москви (збирка Уљанова, број 70).²¹ Постанком млађи од овог *Синаксара*, који није садржао стихове, те се назива „нестишни“, био је „стишни“ или „стиховни“ *Синаксар*, са стиховима испред сваког житија, настао у другој половини XII века, такође међу Ромејима. Стиховни *Синаксар* или *Пролог* био је преведен на српску редакцију најкасније почетком XIV века, а познато је више десетина његових преписа насталих од средине века и надаље. Шта више, приближно истовремено настала су два независна превода са грчког на српски, од којих се даље могу пратити две различите редакције.²² Краћа, синаксарска житија, писана су не само у обим зборницима, већ и у оквирима служби светима, на тачно одређеном месту, да би била и читана у тачно одређеном тренутку, након шесте песме канона јутарње службе. Другачија намена пролошких житија условила је развој овог поджанра.²³ Главна одлика пролошких житија и њихова разлика у односу на друге типове житија био њихов краћи обим.

Оригинална пролошка житија се у српској књижевности јављају од прве половине XIII века. Очекивано, била су посвећена прослављању Светог Симеона и Светог Саве. Књижевност у вези са прослављањем Светог Симеона наставила је да се развија и након житија и службе које су написали његови синови. У Студеници, вероватно око 1230. године, написано је *Пролошко житије Светог Симеона* старијег типа.²⁴

Најстарије *Пролошко житије Светог Саве* написано је вероватно већ 1237. или 1238. године, убрзо по преносу моштију светог из Трнова у Милешеву, а свакако у другој половини тридесетих година XIII века, када и најстарија *Служба Светом Сави*, са којом припада тзв. милешевском кругу текстова посвећених прослављању Светог Саве. Текст службе и синаксара старијег типа сачувани су у *Прологу* за јануар и фебруар, рукопису Црквеног историјско-археолошког музеја у Софији (ЦИАМ, број 403, 11г–12а), раније

¹⁹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 153, 154; Љ. Јухас-Георгиевска, *Стефан Првовенчани и његово дело*, предговор, у: Стефан Првовенчани, Сабрана дела, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999 (Београд – Краљево 2017²), LXXIV, LXXV.

²⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове*, 124, 125 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 36, 37).

²¹ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, Zagreb 1955, 158, 159; Ђ. Трифуновић, *Синаксар*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 317, 318; *Пролог*, (С. Вуковић), у: *Енциклопедија православља III*, ур. Д. М. Калезић, Београд 2002, 1570.

²² Ђ. Трифуновић, *Синаксар*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 317, 318.

²³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 160.

²⁴ Д. Богдановић, *Пролошко житије светог Симеона*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 42 (1976) 9–19, са издањем текста.

Синодалне библиотеке, од првих истраживача смештаном у XIV век, а заправо из последње четвртине XIII века.²⁵

Убрзо после 1237. или 1238. године, дошло је до издвајања две засебне службе Светом Сави, једне посвећене Преносу моштију, а друге Успењу светитеља, када је, највероватније, састављен и млађи синаксар, односно *Пролошко житије Светог Саве* млађег типа, могуће дело архиепископа српског Арсенија I, које је послужило као синаксар за *Службу Успењу Светог Саве*. Млађе пролошко житије налази се у *Прологу* за целу годину са краја XIII века из архива ЈАЗУ (III с 6 (Михановић 27)).²⁶ Пролошко житије првог српског светитеља има и потоње редакције, које се могу пратити кроз више рукописа XVI века, уз допуне из опширних житија, као и додавање стихова у XIV веку.²⁷ Наследник првог српског архиепископа на трону такође је био канонизован, те је током друге половине XIII века, убрзо по његовом престављењу, написано и *Пролошко житије Светог архиепископа Арсенија I*, сачувано у поменутом *Прологу* из архива ЈАЗУ с краја XIII века.²⁸

Један од најчувенијих српских животописаца и књижевника у целини био је хиландарски јеромонах Доментијан. Рођен је почетком XIII века и био је српског порекла, а по одласку у Свету Гору постаје хиландарски монах, јеромонах и духовник. Зна се да је боравио у Кареји и у Преображењском пиргу на Спасовој Води код Хиландара, где је Теодор Граматик 1263. године, управо по налогу јеромонаха Доментијана, преписивао *Шестоднев* Јована Егзарха, а затим и наредне 1264. године.²⁹ Јеромонах Доментијан је написао *Житије Светог Саве* и *Житије Светог Симеона*, два дела која заузимају истакнута места у старој српској житијној књижевности.³⁰ *Бечки* или *Даничићев рукопис* из Аустријске националне библиотеке (Cod. slav. 57) садржи *Житије Светог Саве* и *Житије Светог Симеона* јеромонаха Доментијана, као и *Тропар Светом Сави*. На основу водених знакова закључује се да је рукопис настао у првој деценији XVII века. *Петроградски* или *Јагићев рукопис* из Руске националне библиотеке у Санкт-Петербургу (Гильф. 54) садржи само *Житије Светог Саве*. Настанак рукописа се, према воденим знацима, смешта у период између 1420. и 1435. године. Међутим, иако старији, овај рукопис даљи је од оригинала од *Бечког (Даничићевог)*. *Прашки* или *Шафариков рукопис* настао је у последњој четвртини XV века, чува се у заоставштини П. Ј. Шафарика у Народном музеју у Прагу (IX F 7 (Š 25)), а садржи оба житија која је написао јеромонах Доментијан. Осим у *Бечком (Даничићевом)* и у *Прашком (Шафариковом)*, *Житије Светог Симеона* јеромонаха Доментијана налази се још и у *Јацимирсковљевом рукопису* из краја XIV или почетка XV века (Библиотека Румунске академије наука у Букурешту (број 134)), *Одеском рукопису* који је шездесетих година XIV века преписао дијак Миха (Универзитетска библиотека Максим Горки у Одеси (1/97 (536))) и

²⁵ В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, у: Светосавски зборник II (Извори), Београд 1939, 79, 80; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик 24/1 (1976) 20, 21; Исти, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980, 37–54, са текстом на стр. 78, 79 и снимцима изворника на фотографијама 11. и 12. Изд.: В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, у: Светосавски зборник II (Извори), Београд 1939, 84, 85.

²⁶ Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Београд 1960, 316; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 21; Исти, *Најстарија служба Светом Сави*, 37–54; Изд.: V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije I*, 160; Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, 41.

²⁷ В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, 80–83; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 22; Исти, *Историја старе српске књижевности*, 160.

²⁸ V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslovenske akademije I*, 160, 161, са издањем текста; Ђ. Трифуновић, *Синаксар*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*², 319.

²⁹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 156, 157; Ђ. Трифуновић, *Записи граматики Теодора Спана у Шестодневу Јована Егзарха. Издање текста*, у: Са светогорских извора, Београд 2004, 89–114.

³⁰ Изд.: Доментијан, *Живот Светог Симеона и Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, у: Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 235–325; Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 2001.

у *Рукопису таха Марка* који је овај монах преписао око 1370/75. године (Народна библиотека Србије у Београду (Р Ф 17)).³¹

Једно житије посвећено првом српском архиепископу налази се у папирном српкословенском рукописном Зборнику Музејске збирке Руске државне библиотеке у Москви (ф. 178, број 10272), који је некада припадао збирци А. Хлудова (број 105). На основу водених знакова и особина правописа настанак рукописа смештен је у трећу четвртину XIV века, уз претпоставку о могућем настанку у милешевском кругу.³² За ово житије се најпре мислило да представља извод из житија која је написао јеромонах Доментијан, да би неко време било сматрано за старије самостално дело које је Доментијан користио као један од извора за писање свог опширног дела, да би на крају преовладало првобитно мишљење о делу као о изводу из Доментијана.³³

Два питања из живота и ставаралаштва јеромонаха нарочито су привлачила пажњу истраживача током протеклог времена. Прво је питање да ли је и када јеромонах Доментијан ишао у Свету Земљу. На основу самог његовог писања, може се рећи да је био у Светој Земљи, засигурно између 1235. и 1244. године, а можда и у пратњи архиепископа Саве I, приликом његовог првог путовања на Исток (1229).³⁴ Друго питање је питање времена завршетка писања *Житија Светог Саве*. Јеромонах Доментијан је у својим делима оставио неколико аутобиографских података, међу којима и тај да је *Житије Светога Саве* написао у сихастирији (келији) Светог Саве Јерусалимског (Освећеног), у време „превеликога краља Стефана Уроша, који у своме отачаству самодржавно царствује свим српским земљама и поморским“.³⁵ Проблем лежи у томе што се у два различита преписа овог дела налазе две различите године које се односе на завршетак писања. Наиме, *Бечки (Даничићев) рукопис* даје 1242/3. годину, а *Петроградски (Јагићев) рукопис* даје 1253/4. годину као време завршетка дела. Преовладало је мишљење по којем је каснија година (1253/4) веродостојна.³⁶ У сваком случају, дело је завршено за време владавине краља Стефана Уроша I (1243–1276), при чему није немогуће да је писање отпочето већ крајем владавине краља Стефана Владислава I (1234–1243). Две деценије касније, јеромонах Доментијан написао је и *Житије Светог Симеона*, навевши као време завршетка дела 6772, односно 1263/4. годину. За ово се дело може претпоставити да је у потпуности настало у време „превеликога и превисокога краља Стефана Уроша, и док је он, по благослову светог Симеона, држао престо дедов и очев, и док је он самодржавно владао свима српским и поморским земљама“.³⁷

Крајем XIII и почетком XIV века живео је и писао Теодосије, не мање чувени српски животописац, такође сабрат хиландарског братства и јеромонах. У светогорским исправама

³¹ Р. Маринковић, *Рукописи*, у: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 409, 410; Љ. Јухас-Георгиевска, *Књижевно дело јеромонаха Доментијана*, предговор у: Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 2001, CXXXVI–CXXXIV.

³² Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 5–7.

³³ Љ. Јухас-Георгиевска, *Књижевно дело јеромонаха Доментијана*, CXXXI, CXXXII. Да ово житије представља самостално и заокружено дело, указивали су жанровска ознака житија, датум и молитвено обраћање за благослов читања у наслову, основни одељци особени за житијни жанр, и додатак о престављењу Светог Симеона. Дужина текста није довољна и поједини одељци нису довољно развијени да би се могло сматрати пространим свечаким житијем, док је, с друге стране, текст превише дуг и наративан да би се сматрало пролошким житијем, те се ово дело назива *Кратким житијем Светог Саве*, што у жанровском смислу представља прелаз од пролошког ка развијеном житију. Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 8–16. Изд.: *Исто*, 23–31.

³⁴ С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић и Ј. Стошић, Ниш 2024, 539–542.

³⁵ Доментијан, *Живот Светога Симеона и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 344, 345; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 430–433; М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, Црквене студије 21 (2024) 266.

³⁶ С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 49, са старијом литературом о питању времена настанка житија.

³⁷ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 324; М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, 266.

старац Теодосије се помиње од 1318. до 1348. године. Први помен из 1318. године је у повељи краља Стефана Уроша II Милутина Карејској келији, а односи се на 1316. годину, када је међу „братијом начелном“ набројан и „старац поп кир Теодосије“, док је у исправи краља Стефана Уроша III Дечанског из 1327. године именован као „духовник краљевства ми башта пирга морског кир Теодосије“, при чему „башта“ значи отац, у овом случају духовни. „Пирг морски“ познатији је као Хрусијски пирг или Пирг Светог Василија, недалеко од хиландарског морског пристаништа. Чињеница да је јеромонах Теодосије био духовник Хрусијског пирга, а још и самог српског краља, говори о његовом духовном знању и угледу. Јеромонах Теодосије је хрусијски духовник био најкасније до августа 1329. године, када се на том месту среће друга личност, а Теодосије се у савременим изворима среће још 1348. године, у игуманским актима о аделфатима. Сачувана су његова различита дела, а у житијном жанру истакао се писањем *Житија Светог Саве* и *Житија Светог Петра Коришког*. Теодосије је житије првог српског светитеља написао у манастиру Хиландару, највероватније крајем XIII века или током прве деценије и по XIV века, а житије посвећено Светом Петру Коришком око 1310. године.³⁸ Теодосијево *Житије Светог Саве* је вековима било можда и најчитаније оригинално прозно дело старе српске књижевности, будући да је познато је преко тридесет преписа овог дела писаних српском редакцијом старословенског језика.³⁹ *Житије Светог Петра Коришког* сачувано је у осам рукописа насталих у периоду од XV до XIX века, почевши од *Србљака* из манастира Хиландара (број 479).⁴⁰ Пустињаку је јеромонах Теодосије написао и *Службу са Пролошким житијем*. Позната су два преписа *Пролошког житија Светог Петра Коришког*. Један је из рукописа манастира Хиландара број 479, насталог у трећој четвртини XVI века, а други је преписао Христофор Рачанин 1668. године и налази се у рукопису број 116 из збирке Валтазара Богишића.⁴¹

Житија Светог Симеона и Светог Саве истовремено су и прикази оснивања независне српске државе и аутокефалне Српске Православне Цркве, у чијем су писању учешће узели Сава и Стефан Немањић, које су заокружили опширни животописци и хиландарски јеромонаси Доментијан и Теодосије, а употпунило још неколико непознатих животописаца.

Кругу најзначајнијих писаца старе српске књижевности припада и архиепископ Данило II, познат и као Данило Пећки, који се нарочито истакао управо у писању житија. Рођен је око 1270. године у српској властеоској породици, а као младић је био дворанин краља Стефана Уроша II Милутина. Замонашио се у манастиру Светог Николе у Кончулу, а у пратњи архиепископа Јевстатија II среће се 1304/5. године. Већ 1306. или 1307. године био је хиландарски игуман, да би након неколико година, 1310. или 1311. године, постао епископ

³⁸ С. Ћирковић, *Проблеми биографије светог Саве*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, Београд 1976, 7–13; Д. Богдановић, *Житије Петра Коришког од Теодосија Хиландарца*, Летопис Матице српске 406/1 (1970) 88–90; Исти, *Историја старе српске књижевности*, 168–175; Исти, *Теодосије*, предговор у: Теодосије, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге V/1, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 16, 17; Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, Београд – Лепосавић 2007, 139–142, 146, 147, 169–171 Изд.: Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић (погрешна атрибуција), Београд 1860; С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. Живот српског испосника Петра Коришког*, Гласник Друштва српске словесности 29 (1871) 308–346; S. Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom*, Starine 16 (1884) 9–34; Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, 55–95; Теодосије Хиландарац, *Житије и подвизи светог и преподобнога оца нашега Петра у Коришкој гори испосника*, прев. Д. Богдановић, Летопис Матице српске 406/1 (1970) 69–87; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, у: Теодосије, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге V, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 99–261; Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, у: Теодосије, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге V, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 263–288.

³⁹ Д. Богдановић, *Теодосије*, 11.

⁴⁰ Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, 47, 48; И. Шпадијер, *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*, Београд 2014, 109.

⁴¹ И. Шпадијер, *Два преписа пролошког житија светог Петра Коришког*, Археографски прилози 19 (1997) 211–216, са издањем текстова оба преписа; Иста, *Пролошко житије светог Петра Коришког*, у: Манастир Црна ријека и свети Петар Коришки, Приштина – Београд 1998, 205–210 (= Манастир Црна река 2023², 297–303); Иста, *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*, 105.

бањски. Након двогодишњег повратка у Хиландар, од 1317. године био је епископ хумски и, најзад, након још неколико боравака у Хиландару, архиепископ српски од 1324. до 1337. године.⁴² Његово име носи *Данилов зборник*, скуп већег броја средњовековних српских житија и житијних белешки која су обједињена у једну целину стигла до деветнаестовековних и потоњих истраживача српске прошлости. Архиепископ Данило II, човек богатог животног искуства прикупљаног од напуштања родитељског дома до упокојења на месту српског првојерарха, аутор је првих житија која чине *Данилов зборник*. Реч је о три житија српских владара и три житија архиепископа, његових претходника. Још увек није дат одлучан одговор на питање да ли је архиепископ Данило II творац зборника у ком је сабрао своја житија особа које су се налазиле на челу Српске земље и Српске Православне Цркве или је пак творац појединачних житија која су тек касније обједињена у зборник.⁴³ Обједињавање житија ових личности у један зборник могла је бити замисао самог архиепископа Данила II, али и замисао неког од његових ученика и настављача. Било како било, архиепископ Данило II написао је заједничко *Житије Светог краља Стефана Уроша I* и *Житије Светог краља Стефана Драгутина*, *Житије Свете краљице Јелене* из 1317. године, и *Житије Светог краља Стефана Уроша II Милутина* из 1324. године. Архиепископ Данило II написао је и три житија својих претходника – *Житије Светог архиепископа Арсенија I*, *Житије Светог архиепископа Јоаникија I* и *Житије Светог архиепископа Јевстатија I*.⁴⁴

У текстолошкој вези са Даниловим *Житијем Светог краља Стефана Уроша II Милутина* стоји аутобиографски текст из краљеве тзв. улијарске повеље, сачуване у препису из XV века, а чија је аутентичност одавно и често била предмет расправе. Једна је могућност да ју је 1317. године саставио тадашњи епископ хумски Данило, који је потом, у време писања опширног житија 1324. године, користио повељу као један од извора. У том случају, сачувана верзија представљала би нешто измењен, али у основи веродостојан препис оригиналне повеље.⁴⁵ Друга, извеснија могућност, у документу види фалсификат сачињен после 1413. године, односно након повеље деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви, делимично на основу елемената из ове и других повеља, а ради добијања предности у текућем спору између Хиландараца и пећке архидијецезе. У том, вероватнијем случају, тзв. аутобиографски елементи из повеље састављени путем сажимања обавештења из краљевог житија које је написао Данило.⁴⁶ Овај пример, између осталих, наговештава вишеструкост односа између житијне књижевности и докумената потеклих из канцеларија

⁴² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 175–177; В. Ал. Мошин – М. Ал. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Београд 1999, 24–34; М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 75–81; М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 83–88.

⁴³ За различита становишта о овом питању в. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 175–177; односно Г. М. Данијел, *Данило Други*, предговор у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел – Д. Петровић, Београд 1988, 12, 16, 17, 24; Исти, *Увод*, у: Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 13, 15–24; Исти, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 217–224. О постепеном образовању зборника в. Р. Маринковић, *Како проучавати Данилов зборник*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 226–231.

⁴⁴ Изд.: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 2–161, 232–272, 276–319 (= Лондон 1972); Архиепископ Данило Други, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских II, изд. Т. Јовановић, Београд 2023; Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 45–212.

⁴⁵ В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности 10 (1976) 109–136, са аргументима у прилог оваквом тумачењу, које је прихватио и Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 176, 177.

⁴⁶ С. Ђирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 53–68, са старијом литературом и аргументима у прилог оваквом тумачењу.

српских владара, коју је потребно имати на уму и приликом испитивања обавештења о привреди.⁴⁷

Историографска струјања у житијном жанру старе српске књижевности нарочито су приметна од времена архиепископа Данила II. Избором личности и складним обимом својих дела, Данило је послужио као пример својим настављачима који су, са више или мање вештине, наставили да приказују делатност српских владара и првојерарха. Даниловим учеником назива се писац који је писао између 1337. и 1340. године, а чија се дела тематски и временски надовезују на дела архиепископа Данила II. По свој прилици и јесте био непосредни ученик архиепископа Данила II, а неки од истраживача су у њему видели хиландарског монаха Григорија из Корише, који се упокојио пре 1355. године. Анонимни Данилов Ученик написао је *Житије краља Стефана Уроша III Дечанског*, *Житије краља Стефана Душана* и *Житије архиепископа Данила II*. Највероватније после 1375. године писао је непознати Други настављач књижевног дела архиепископа Данила II. Његово дело су три житијне белешке о постављењу прве тројице српских патријараха, Јоаникија, Саве и Јефрема, које су, заједно са делима архиепископа Данила II и Даниловог ученика, постале део *Даниловог зборника*.⁴⁸ Изузимање царског периода владавине Стефана Душана, као и крајње скроман обим житија прве тројице српских патријараха, стајали су у вези са великим променама на пољу државне и црквене организације до којих је дошло средином XIV века, а које су, у наредном периоду, са неодобравањем посматране из одређених црквених кругова. Сама чињеница да се, и поред оптерећујућих околности које су пратиле наведене процесе, о личностима које су у њима учествовале, ипак, иако ограничено, писало, указује на историографске особине српске житијне књижевности.

Житија која су ушла у састав *Даниловог зборника* сачувана су у већем броју рукописа, при чему се у њима некад налазе сва житија заједно, некад њих неколико, а некад засебна житија, у оквиру рукописа шире садржине. Један рукопис преписан у периоду од краја XV до око средине XVI века, који се до напада нацистичке Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију 1941. године налазио у Народној библиотеци у Београду (број 378 [21]), садржао је *Житије Светог краља Стефана Драгутина*, текстолошки доста блиско оригиналу, и *Житије Свете краљице Јелене*. Рукопис који је настао у манастиру Милешеви 1553. године, а који се данас налази у Архиву Српске академије наука и уметности, у заоставштини Јаше Томића (Историјска збирка, број 14509) садржи целокупан текст *Даниловог зборника*, а био је и предлог за настанак целокупних преписа из Хиландара из 1763. године насталог за Јована Рајића (Библиотека Српске Патријаршије, број 45), и преписа из 1780. године (Библиотека Српске Патријаршије, број 51), као и преписа *Живота Светог архиепископа Арсенија* из једне хиландарске књиге настале крајем XVIII века (Хиландар, број 505). Један од преписа насталих у Молдавији је препис из средине XVI века, који се налази у Народној библиотеци у Варшави (Акс. 10780). Овај рукопис је 1838/39. године у Лавову преписан за П. Ј. Шафарика, а тај препис се чува у Народном музеју у Прагу (IX А 6, cod. C[Š]). Други препис из Молдавије је онај монаха Азарије из манастира Сучевике (број 17/421) преписан 1567. године, а оба ова преписа садрже сва житија која су ушла у *Данилов зборник*, осим *Житија Светог архиепископа Данила II*. Верзија *Житија Светог краља Стефана Драгутина* попут оне из уништеног преписа Народне библиотеке у Београду налази се, заједно са *Житијем Свете краљице Јелене*, у рукописној књизи са краја XVI или

⁴⁷ О испитивању овог односа на примерима из житија Светог Симеона и житија Светог Саве, в. Љ. Јухас-Георгиевска, *Документарно и фукцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве*, у: Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 141–158; М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, Црквене Студије 21 (2024) 257–277.

⁴⁸ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 175–181. Изд.: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 162–231, 328–386 (= Лондон 1972); Данилов Ученик, Данилови настављачи, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских III, изд. Т. Јовановић, Београд 2023; Данилови настављачи. *Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, у: Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 27–133.

почетка XVII века, која се чува у Националној библиотеци у Софији (број 267 [544]). *Житије Светог краља Стефана Уроша I*, *Житије Светог краља Стефана Драгутина* и *Житије Свете краљице Јелене* налази се и у једном рукопису Руске националне библиотеке у Санкт-Петербургу (Гильф. 55), који је 1526. године у манастиру Сопоћани преписао поп Дмитар. Житије српске краљице налази се и у хиландарском *Зборнику јеромонаха Ореста* из 1536. године (Хиландар, број 482), а одломак са житијима српских архиепископа налази се у *Милојевићевом рукопису*, рукописној књизи насталој током шесте деценије XVIII века у манастиру Студеници, а која се чува у Свеучилишној библиотеци у Загребу (број Р4186). На основу хиландарског рукописа из 1763. године преписан је 1824. године у Сремским Карловцима рукопис за грофа Николаја Петровића Румјанцева који се чува у Руској народној библиотеци у Москви (број Ф.256/88), као и препис нађичен за П. Ј. Шафарика 1829. године који се чува у Народном музеју у Прагу (број IX А 6, cod. В [Š]), а хиландарски рукопис из 1780. године преписао је 1831. године сам П. Ј. Шафарик, чији је препис такође у прашком Народном музеју (број IX А 6, cod. А [Š]).⁴⁹

Делатност првих Немањића на државном и црквеном пољу одлучно је одредила збивања на простору српских земаља којима су владали њихови наследници током XIII и већег дела XIV века. Од средине XIV века, све су крупније и видљивије бивале промене у структурама политичке моћи и власти у српским земљама, при чему немањићко наслеђе није губило значај, напротив, служило је као утемељење и пример новим политичким чиниоцима. Током нешто дуже од последње две деценије XIV века, али и у наредним деценијама, као усмеравајућа показала се државна, црквена и династичка делатност кнеза Лазара и кнегиње Милице, чији су резултати око њих и њиховог наследника окупили највећи део српских земаља, које су се претходно налазиле под немањићком влашћу. Како би се стечене моћ и власт учврстили и образложили на идејном нивоу, била је потребна подршка Српске Православне Цркве, коју су Лазаревићи задобили. Патријарх Спиридон био је близак сарадник кнеза Лазара, а патријарх Данило III његових наследника.⁵⁰ Наведени процеси одразили су се на основне токове историје српског народа тог и потоњег времена, али и на књижевна збивања и стваралаштво житијне књижевности.

Средином XIV века родио се будући патријарх српски Данило III. Од око 1380. године био је бањски монах, због чега је познат и као Данило Бањски, а због књижевне делатности, упоређиване са делатношћу његовог имењака и претходника на трону Светог Саве, познат је и као Данило Млађи. У вези са његовим животом пре избора за патријарха, до ког је, на вероватније, дошло 1390. године, изнет је већи број претпоставки, више или мање утемељених у сачуваним изворима. Међу њима главно место заузима она да је заједно са оцем био ктитор манастира Дренче, основаног 1382. године. У том случају, био је син монаха Доротеја, у вези са којим је, такође, изнето више претпоставки, међу којима се истиче она да у њему треба препознати великог деспота свих српских земаља познатог из једног записа, што би значило да је Данило позитицао из породице крупних велможа немањићке државе, можда и сродника владарске породице. Уколико је био Доротејев син, Данило је, након монашког живота у Бањској, а пре доласка на патријаршијски престо, био и игуман Дренче. На патријаршијском трону се кроз савремене изворе прати током прве половине деведесетих година, а престао је између 1396. и 1400. године.⁵¹

Патријарх Данило III написао је *Пролошко житије Светог Симеона*, *Пролошко житије Светог Саве*, и *Службу Светом краљу Стефану Урошу II Милутину са Пролошким житијем*, који су могли су настати око 1380. године, у време док је боравио у манастиру

⁴⁹ Г. М. Данијел, *Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских“ од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 46 (1980/1984) 42–52; Т. Јовановић, *О Зборнику краљева и архиепископа српских*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских I*, Београд 2023, 5–9.

⁵⁰ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 281–286; 296–327.

⁵¹ К. Миловановић, *Књижевно дело Данила Бањског*, предговор у: Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, VII–XXV; Иста, *Зачетник косовског култа. Књижевно дело Данила Бањског*, Београд 2024, 7–24, где су наведени извори, старија литература и различита тумачења.

Бањској. У вези са успостављањем прослављања Светог кнеза Лазара, након његове погибиије на Косову, патријарх Данило III је не само пренео кнежеве мошти из Цркве Светог Спаса у Приштини у кнежеву задужбину манастир Раваницу, већ и, некако у време преноса, написао *Слово о Светом кнезу Лазару*, мада му се раније приписивало и још неколико текстова богослужбене и шире намене, који су стајали у вези са прослављањем српског кнеза мученика.⁵²

Пролошко житије Светог Симеона и *Пролошко житије Светог Саве* сачувана су само у једном препису, који се налази у рукопису манастира Свете Тројице код Пљеваља (синг. 73), који је настао у последњој четвртини XIV века. У питању је *Требник*, заправо састављен из три засебно настала рукописа, који садрже *Синодик православља*, *Слово на Благовештење* и житија светих. Пролошка житија Светог Симеона и Светога Саве налазе се од 746 до 816 стране.⁵³

Служба Светом краљу Стефану Урошу II Милутину позната је из шест преписа, а *Пролошко житије Светог краља Милутина* из пет преписа. Најстарији је онај из око 1500. године, који се налази у једном рукописном хиландарском *Србљаку* (бр. 479). Овај *Србљак* је писан на хартији, која садржи водене знаке, захваљујући чему је било могуће ближе временско одређење настанка преписа. У трећој четвртини XVI века настао је *Србљак* из Музеја Српске Православне Цркве у Београду (Збирка Радослава Грујића, бр. 91), који садржи ову службу и пролошко житије. Препис службе налазио се и у једном рукописном зборнику Народне библиотеке Србије (сигн. 21) из XVI века, који је уништен у немачком бомбардовању Београда 6. априла 1941. године. Како се у рукопису налазио запис који се односио на Софију, раније су изношене претпоставке да је рукопис могао настати у околини овог града или у Сарандапору, односно Осоговском манастиру. Крајем истог XVI или почетком наредног XVII века настао је рукопис који се чува у Народној библиотеци Тирило и Методије у Софији (сигнатура 267), а који садржи делимичан препис службе (од 1а до 29б стране) и житија (од 14б до 24а стране). Изгубљени рукописни *Раковачки Србљак* из 1714. године садржао је *Службу Светом краљу Милутину са Пролошким житијем*. После 1761. године настао је црквенословенски препис *Србљака* из манастира Хиландара (сигнатура 287), који садржи и препис службе из *Римничког Србљака*.⁵⁴

Косовска битка од 15. јуна 1389. године је, већ у првим делима старе српске књижевности насталим по њеном одвијању, тумачена као мученичко страдање кнеза Лазара и његове војске за одбрану православне вере и српског отаџбине. Косовска битка имала је своје непосредне политичке последице, које су се најјаче осећале у делу српских земаља под влашћу Лазаревића и Бранковића, док је разумевање учешћа у њој и њеног исхода као добровољног страдања ради вере у Христа, имало и дугорочнији утицај на историју српског народа која је следила.⁵⁵ Прослављање нових мученика изискивало је настанак нових књижевних дела богослужбене, али и другачијих сврха. Међу њима су важно место заузимали и текстови житијног жанра.

Пролошко житије Светог кнеза Лазара сачувано је у хиландарском рукопису бр. 425 (л. 156а–157б), стиховном *Прологу* за другу половину године (март–август), писаном на хартији са воденим знаком из око 1460. године. Истраживачи се слажу да је житије написао неки непознати раванички монах, што није случај по питању времена настанка писања, до ког је могло доћи већ у времену блиском преносу кнежевих моштију, између јесени 1390. и почетка 1393. године, а свакако пре 6. августа 1398. године, будући да је тада дошло до

⁵² К. Миловановић, *Књижевно дело Данила Бањског*, XXV–LXXXII; Иста, *Зачетник косовског култа. Књижевно дело Данила Бањског*, 25–54.

⁵³ К. Миловановић, *Зачетник косовског култа. Књижевно дело Данила Бањског*, 7, 55. Изд.: *Исто*, 203–208; Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, 3–10.

⁵⁴ К. Миловановић, *Зачетник косовског култа. Књижевно дело Данила Бањског*, 7, 8, 55–62. Изд.: *Исто*, 226–233; Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, 37–45.

⁵⁵ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 310–321.

пожара у манастиру Раваници, која је у пишчево време „преукрашена и нова обитељ“, што указује на то да је житије написано пре пожара.⁵⁶

Опширније *Житије Светог кнеза Лазара* сачувано је у више преписа. Налази се, односно налазило се, у хиландарском рукопису број 482 из друге половине XV или XVI века, дечанском рукопису број 39 из XIV и краја XV века, рукопису из шездесетих година XVI века који се, до уништења од стране Немачке 1941. године, чувао под бројем 638 у Народној библиотеци у Београду, кувеждинском рукопису број 188 из друге половине XVI века, хиландарском рукопису број 509 са краја прве половине XVII века, рукопису манастира Свете Тројице код Пљеваља број 100 из средине шездесетих година XVII века, житомислићком рукопису број 34 из средине друге половине XVII века, рукописима Народне библиотеке број 22, 631 и 23 из XVII века, такође уништеним од стране Немачке, рукопису Државне библиотеке Ћирило и Методије у Софији број 166/225 из XVII века, *Раковачком Србљаку* из 1714. године, рукопису насталом у манастиру Врднику 1758. године, *Римничком Србљаку* из 1761. године и бар још у рукопису Патријаршијске библиотеке у Београду број 51 писаном у Хиландару 1780. године. У неким од ових рукописа житије се налази засебно, а у неким заједно са *Службом Светом кнезу Лазару*, настанком млађом од самог житија. Житије је, према томе, настало као самостално дело, које је, затим, у одређеном броју преписа службе, послужило као синаксар. С обзиром на структуру дела, не искључује се могућност да је и оно, као и *Пролошко житије Светог кнеза Лазара*, било укључено у словенски стишни пролог. У житију се кнегиња Милица среће са световним именом, а нема ни назнака о поменутом пожару у Раваници, те се писање може сместити између 1392. и 6. августа 1398. године.⁵⁷

Старац Исаија је био свестрана и у изворима вишеструко забележена личност, Пореклом из властеоске породице на Косову, боравио је као младић на двору краља Стефана Уроша II Милутина, замонашио се у манастиру Светог Јоакима Осоговског, а затим прешао у Свету Гору, најпре у Хиландар, затим у једну од светогорских пустиња, и најзад у Свети Пантелејмон. Био је угледни светогорац, књижевни радник и сарадник цара Стефана Душана и кнеза Лазара.⁵⁸ *Житије Светог старца Исаије* сачувано је само у једном српскословенском рукопису манастира Хиландара (број 463), и то не у целини, а написао га је непознати светогорац српског порекла.⁵⁹ У свештеничкој породици недалеко од Пећи, око 1360. године рођен је Марко, потоње духовно чедо патријарха Јефрема и од 1390. или 1391. године епископ пећки. Године 1402. написао је *Житије Светог патријарха Јефрема*, заједно са службом, у српскословенској верзији сачувано само у једном рукопису Народне библиотеке

⁵⁶ Спис је отворио већи број питања, од питања жанра, преко времена настанка, до ауторства. О свему томе в.: Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века)*, Историјски часопис 5 (1954/1955) 241–254, са изд. текста и снимцима; Исти, *Antologija stare srpske književnosti (XIXVIII veka)*, Beograd 1960, 119–122, 329, 330, са преводом; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 13–39; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, у: *О Србљаку*, Београд 1970, 304, 305; Исти, *Синаксарско житије светог кнеза Лазара*, у: *Са светогорских извора*, Београд 2004, 241–247, са преводом. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 193–195, као највероватнијег аутора видео је патријарха Данила III.

⁵⁷ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, 78–112; Исти, *О Житију светог кнеза Лазара*, предговор у: *Списи о Косову*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIII, прир. М. Грковић, Београд 1993, 28–33. Изд.: С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва 21 (1867) 157–165; Исти, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенског*, Београд 1904, 287; *Житије светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, у: *Списи о Косову*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIII, прир. М. Грковић, Београд 1993, 121–124.

⁵⁸ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 1975, 279 (= 1990); Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 7–13, 28–32, 46–50.

⁵⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук српске књижевности*, Нови Сад 1962, 166–169; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 202, 203; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, 7. Изд.: Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, Гласник Српског ученог друштва 56 (1884) 68–77; Исаијин ученик, *Житије Старца Исаије*, изд. Ђ. Трифуновић, у: Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 69–77; Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, у: *Шест писаца XIV века*, Стара српска књижевност у 24 књиге X, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 89–97.

у Београду, писаног у XVI веку, који садржи *Србљак* и *Пранични минеј* (сигнатура Р 18, житије на л. 1786–183а).⁶⁰

Животни пут Григорија Цамблака отпочео је око 1365. године, трајао је око пет и по деценија, водивши га кроз црквене и културне центре бугарских (Трново), ромејских (Света Гора, Цариград), молдавских (игуман Сучаве 1401/2. године), српских (игуман Дечана од 1402. до 1406. године), руских (Кијев) и других земаља. Рођен у Трнову, највероватније у једној чувеној и разгранатој влашкој породици, био је синовац кијевског и московског митрополита Кипријана (око 1376–1406), књижевника старе руске књижевности. О трагу који је Цамблук оставио сведочи то што је његово име остало записано на преко петнаест различитих начина. Написао је више књижевних дела различитих жанрова, а у време док је био дечански игуман, између 1402. и 1406. године, написао је *Житије Светог краља Стефана Уроша III Дечанског*. Ново, опширно, политичких обзира ослобођено житије, дало је немали замањ мученичком култу српског краља негованом у Пантократоровом манастиру у Дечанима, а сачувано је у тринаест рукописа насталих од прве половине XV до XVI века. Из времена његовог боравка и рада на простору Српске земље је и *Служба Светом краљу Стефану Урошу III*, као и *Слово о преносу моштију Свете Петке*.⁶¹

Улога житија као својеврсне историографије није се изгубила ни након што су се у српској књижевности појавили историографски жанрови као што су летописи, родослови и повесна слова. Шта више, старији српски летописи, у делу о домаћој историји до периода краља Стефана Душана, заправо представљају извод из житија српских владара.⁶² Тридесетих година XV века, до када су историографски жанрови били неговани и присутни у српској књижевности већ дуже време, Константин Филозоф је написао *Житије Светог деспота Стефана*. Захваљујући Константиновом широком образовању, упућености у дешавања у вези са деспотом и занимању за бројне и различите теме, житије које је написао једно је од најсадржајнијих унутар старе српске књижевности, а у њега је, поред бројних временских одредница, уврстио и деспотов родослов.⁶³

Димитрије Кантакузин је био грчког порекла, али је живео у Новом Брду и писао на српској редакцији старословенског језика, чиме су његова дела постала део старе српске књижевности. У жанру житија написао је *Житије и пренос моштију Светог Јована Рилског*, старог и веома поштованог свеца међу православним Словенима на простору Југоисточне Европе.⁶⁴ Становник Новог Брда био је и Владислав Граматик. Написао је *Слово о преносу*

⁶⁰ Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, *Анали Филолошког факултета у Београду* 7 (1967) 67–74, са издањем текста; Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, у: *Шест писаца XIV века*, Стара српска књижевност у 24 књиге X, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 165–170; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 203, 204, који житије описује као опширнији синаксар.

⁶¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204–208; Д. Петровић, *Преписи*, у: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, у: Стара српска књижевност у 24 књиге XII, прир. Д. Петровић, Београд 1989, 160–162. Изд.: Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша написано од Григорија Мнихе*, Гласник Друштва српске словесности 11 (1859) 35–94; Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, у: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге XII, прир. Д. Петровић, Београд 1989, 47–82. На одговарајућем месту у *Служби* налази се и *Прошлошко житије*. Изд.: Григорије Цамблук, *Служба Стефану Дечанском*, прев. Д. Петровић, у: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге XII, прир. Д. Петровић, Београд 1989, 108, 109.

⁶² *Летописи* (Р. Михаљчић), у *Лексикон српског средњег века*, 367, 368.

⁶³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 216–218. Изд.: В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*. По двема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 223–328 (= Горњи Милановац 2004); Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009.

⁶⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 226–229. Изд.: Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, *Годишник на Софийския универзитет, Историко-филологически факултет* 32/13 (1936) 86–102; Димитър Кантакузин, *Житие с малка похвала на Иван Рилски*, в: Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения*, изд. Б. Ангелов – Г. Данчев – С. Кожухаров – Г. Петков, София 1989, 21–43; Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, у: *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIV, прир. Ј. Грковић-Мејдор, Београд 1993, 81–99.

моштију Светог Јована Рилског, које је придодао *Житију Светог Јована Рилског* бугарског патријарха Јефтимија, те се и овај спис може посматрати као део житијне књижевности.⁶⁵ Константин Филозоф, Димитрије Кантакузин и Владислав Граматик били су световни људи, за разлику од претходних познатих српских животописаца, са изузетком Стефана Немањића. Ова чињеница значајна је како за разумевање њих као писаца и њихових дела, тако и за разумевање токова старе српске књижевности која се, делом, шири из манастира у градове, где су ова тројица стварали.

Свети Јоаникије Девички био је српски подвижник из прве половине XV века, пореклом из Хвосна, савременик деспота Ђурђа Вуковића, који се подвизавао најпре у Црноречкој, а затим у Девичкој пустињи. *Пролошко житије Светог Јоаникија Девичког* написао је, заједно са службом, највероватније неко од девичких монаха, али више од тога није могуће рећи о ауторству. Присуство исихастичког учења и именовање деспота Ђурђа „благочастивим“, уобичајено за владара који се налази на престолу, указују на то да су служба и житије написани у првим годинама након престављења Јоаникија, до ког је, према различитим читањима записа из једног црноречког *Пролога*, дошло 1430, 1440. или 1450. године, при чему највероватније 1440. године, а свакако пре смрти деспота Ђурђа 1456. године. Служба и житије сачувани су у само једном рукопису из манастира Девича, преписаном 1757. године, за време игумана девичког Герасима (Архив САНУ, број 71). У питању је рускословенски препис са српскословенског предлошка, са *Пролошким житијем* након икоса шесте песме, а житије је штампано и у *Римничком Србљаку*.⁶⁶

Са пропашћу средњовековних српских држава, део српског народа и његових световних и црквених вођа одлучио је да се насели у Угарској, са надом да ће им услови за живот тамо бити повољнији него под турском влашћу. На прелазу из XV у XVI век, на челу тог дела српског народа и Српске Православне Цркве нашли су се супруга и синови деспота Стефана Бранковића, деспотица Ангелина, деспот Ђорђе, односно архиепископ Максим, и деспот Јован.⁶⁷ Власт и делатност сремских Бранковића, иако вишеструко ограничена, образлагана је на мисаоним основама и кроз књижевне обрасце утемељене у православној вери и српској историји од времена првих Немањића. Слично добром делу њихових претходника на челу српског народа и Српске Православне Цркве, деспот Стефан Бранковић, деспот Јован, архиепископ Максим и деспотица Ангелина били су прибројани светима, те су им, сходно развијеним обичајима, посвећени и списи неопходни за прослављање, у којима се често помињу и Свети Симеон и Свети Сава. На примеру сремских Бранковића, слично као и на примеру Немањића и Лазаревића, могуће је увидети међузависност политичких, црквених и књижевних прилика међу Србима, који су се крајем XV и почетком XVI века, овог пута без државе, враћали старим и провереним обрасцима.⁶⁸

⁶⁵ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 225, 226. Изд.: Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет 32/13 (1936) 74–85; Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, у: *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIV, прир. Ј. Грковић-Мејџор, Београд 1993, 103–111.

⁶⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 230; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 322, 323; И. Шпадијер, *Богослужбени списи посвећени Светом Јоаникију Девичком*, у: *Византијски свет на Балкану II*, ур. Б. Крсмановић – Љ. Максимовић – Р. Радић, Београд 2012, 597–605; Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, у: *Византијски свет на Балкану II*, ур. Б. Крсмановић – Љ. Максимовић – Р. Радић, Београд 2012, 607–623. Изд.: И. Шпадијер, *Богослужбени списи посвећени Светом Јоаникију Девичком*, 604; **ПРАВИЛА МОЛБЕНИА СѢѢХЪ СЕРВЕСКИХЪ ПРОСВѢТІТЕЛЕЙ**, Римник 1761, л. 2606–2616 (даље: *Римнички Србљак*). Свети Јоаникије прославља се 2/15. децембра, како и стоји на почетку синаксара. Међутим, *Римнички Србљак* за тај датум доноси само *Службу Светом цару Урошу*, док је *Пролошко житије Светог Јоаникија* међу синаксарима додатим на крају књиге, без службе.

⁶⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, *Истраживања* 4 (1975) 5–47; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 376–383.

⁶⁸ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 240–244; Р. Маринковић, *Српска књижевност прве половине XVI века*, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27–28 (1991–1992) 179–182; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад 2007, 6–8, 137–143.

Служба и Пролошко житије Светог деспота Стефана Бранковића, преминулог 1476. године или нешто касније, написани су у Срему, после 1486. године, када су његове мошти пренете из Београда у Фурландији, града на левој обали Тиљамента, у Купиново, а пре 1505/6. године, када су мошти пренете у Влашку, или пре 1502. године, када је умро деспот Јован, што су догађаји о којима нема речи у житију, а можда и коју годину раније.⁶⁹ Написао га је неки непознати монах при цркви Светог Луке у Купинову или Стефанов син Ђорђе, у том случају, вероватно након замонашења 1497. године, односно као монах Максим.⁷⁰

После смрти деспота Јована 1502. године, Максим и Ангелина отишли су у Влашку, где је Максим постао митрополит. Могуће је да је тамо, а пре повратка у Срем 1509. године, митрополит Максим саставио и текстове неопходне за прослављање његовог брата као светог, од којих је позната само *Служба Светом деспоту Јовану*, сачувана без пролошког житија, чије се постојање основано претпоставља. У другом случају, текстове је саставио неки непознати монах манастира Крушедола након 1509. године, преласка у Срем и оснивања тог манастира, у који су пренете мошти Светог деспота Јована. Уколико Максим и није био писац служби и житија деспотима Стефану и Јовану, он је могао бити њихов наручилац.⁷¹

Архиепископ Максим је умро 1516. године у Крушедолу, а *Пролошко житије* написано му је већ 1523., или између те и 1526. године, од стране непознатог крушедолског монаха.⁷² Заједно са *Службом*, у којој је прослављање Светог архиепископа Максима укрштено са прослављањем Светих Атанасија и Кирила, патријараха александријских, *Пролошко житије* налази се у дванаест рукописа насталих од XVI до XVIII века, у сваком од њих на одговарајућем месту, после шесте песме канона. Реч је о *Богородичнику* из друге половине XVI века писаном на хартији (Музеј СПЦ број 180 (Крушедол Ч V 6), л. 189а–192а); *Зборнику* из између 1570. и 1580. године (Музеј СПЦ, Збирка РГ, број 214, л. 150б–153а); *Канонику* из последње четвртине или с краја XVI века (Музеј СПЦ, Збирка РГ, број 155, л. 76а–79б); *Минеју за јануар* из између 1575. и 1585. године (Музеј СПЦ, број 160, л. 247а–249б), који је од 1708. године био у Сремским Карловцима, а некада пре тога манастиру Раковцу, због чега је претпостављено да је тамошња *Служба са Пролошким житијем* могла бити међу изворима за састављање *Раковачког Србљака* из 1714. године; дечанском *Минеју за јануар* (Дечани 45 б (177/292), л. 156а–158б) с краја XVI или почетка XVII века; збирци служби светима (*Правилнаја књига*) из између 1642. и 1645. године (ЈАЗУ II а 39 (Кукуљевић 710), л. 18а–22б); *Минеју за јануар* из прве деценије XVII века, при чему су *Служба и Пролошко житије* у додатку из осме деценије XVII века (Библиотека МС, РР IV 19 (285), л. 253а–256а); *Празничном минеју* писара Симеона из манастира Благовештења из 1681. године (Патријаршијска библиотека 72, л. 71б–76а); *Србљаку* Кипријана Рачанина из Сентандреје из

⁶⁹ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 134; Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 2 (1957) 246, 247; Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 325, 326; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 240, 241.

⁷⁰ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 240, 241; Р. Маринковић, *Српска књижевност прве половине XVI века*, 175–184. Изд.: И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу* Летопис Матице српске 117 (1875) 117, 118. *Служба са синаксаром* налази се у једном *Минеју за октобар* из треће четвртине XVI века. Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999, 205. *Пролошко житије* налази се и на одговарајућем месту у *Служби*, након икоса шесте песме, под одговарајућим датумом (9/22. октобар) у штампаном *Римничком Србљаку*, л. 50а–51б.

⁷¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 240–242; Р. Маринковић, *Српска књижевност прве половине XVI века*, 179–182; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 137–139.

⁷² Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 240, 241; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 142, 143. Изд.: А. Вукомановић, *Живот архиепископа Максима*, Гласник Друштва србске словесности 11 (1859), 125–129; Ђ. Сп. Радојичић, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, 232–234. *Пролошко житије Светог архиепископа Максима* налази се под одговарајућим датумом (18/31. јануар) и на уобичајеном месту у служби и у *Римничком Србљаку*, л. 170б–173б.

прве половине деведесетих година XVII века (Архив САНУ, број 28 (142)); зборницима служби светим Бранковићима, једном написаном у Петроварадину 1740. године од стране свештеника Илије Стојковића (Патријаршијска библиотека, Драговић 23, л. 11а–13а), и другом написаном између 1740. и 1750. године (Музеј СПЦ, број 241 (Ж 4. 67)); и хиландарском *Србљаку* из друге половине XVIII века (Хиландар, број 287), односно после 1761. године, будући да представља препис *Римничког Србљака* из те године.⁷³ *Пролошко житије* без службе налази се у *Минеју за јануар* преповезаном 1612/3. године (Музеј СПЦ, број 94 (Крушедол Е V 27), л. 182б–185а); стишном *Прологу за јануар–јун* преписаном у светогорском скиту Светог Павла 1664. године од стране монаха Евтимија, по налогу јеромонаха Нектарија, који га је поклатио манастиру Милешеви (Пљевља 100, л. 2б–4б); и зборнику житија, слова и поука Гаврила Стефановића Венцловића из 1744/5. године (Архив САНУ, број 84 (270), л. 666а–674а).⁷⁴

Деспотица Ангелина преминула је 1516. или 1520. године, а *Пролошко житије* и *Служба* написани су јој око 1530. године, у време преноса њених моштију у манастир Крушедол, где су текстови и написани. Текст житија сачуван је само у *Минеју за јул* манастира Крушедола (Музеј СПЦ, број 164), а налазило се и у рукописном *Раковачком Србљаку* из 1714. године.⁷⁵

Нове околности у којима се нашао српски народ биле су условљене, пре свега, турским освајањима и њиховом влашћу. На догађаје је неретко утицала верска искључивост освајача, а хришћани су, такође, догађаје тумачили у верском кључу. Мученичко страдање младог Ђорђа Кратовца, пострадао у Софији 1515. године, познато је на основу сведочанства које је оставио његов познатик и очевидац страдања, поп Пеја који је, између 1516. и 1539. године, а највероватније двадесетих година, написао *Житије Светог Ђорђа Кратовца*, сачувано у хиландарском рукопису број 479 и у још десет рукописа насталих од XVI до XIX века.⁷⁶

Историчари су предлагали различите горње временске границе којима је могуће ограничити ону историјску епоху која се назива средњим веком. Неке од тих временских граница имају смисла када се говори о одређеним пољима људског организовања и одређеним географским просторима, али их није могуће применити и на периодизацију старе српске књижевности. Од времена настанка оригиналне српске књижевности, до краја постојања средњовековних српских држава, при чему је горња временска граница блиска догађајима који се узимају као међници између средњег и новог века, може се пратити развој старе српске књижевности. Међутим, развој српске књижевности је и у наредном периоду, до краја XV, током XVI и доброг дела XVII века, текао истим токовима као и у претходном периоду, што се односи како на устаљеност књижевних жанрова, тако и на тематику и поетику ствараних књижевних дела. Стога је уместо о *средњовековној*, оправданије говорити о *старој* српској књижевности, као што се и чини. Стога се, не без разлога, као последњи писац те књижевности узима патријарх Пајсије (1614–1647), претходно митрополит новобрдски (1612–1614), родом из свештеничке породице из Јањева код Новог Брда, који је писао у XVII веку. Својим делима овај архијереј је, на својеврсан начин, заокружио

⁷³ Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, 193, 199, 200, 222; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 103–113, са снимцима рукописа Музеја СПЦ, Збирка РГ, број 155 на стр. 263–287.

⁷⁴ Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, 146; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 114–117. *Пролошко житије Светог архиепископа Максима* налазило се у још четири данас уништена или изгубљена рукописа писана од XVI до XVIII века. *Исто*, 117–120.

⁷⁵ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 240–242; М. Стефановић, *Житије мајке Ангелине*, Археографски прилози 8 (1986) 133–138, са изд. текста. Делимично допуњено *Пролошко житије* налази се под одговарајућим датумом (30. јул/12. август) и на одговарајућем месту у *Служби из Римничког Србљака*, л. 227а–229б.

⁷⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 244–246; Исти, *Житије Георгија Кратовца*, Зборник историје књижевности 10 (1976) 203–267, са издањем текста; Исти, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, Летопис Матице српске 422/1–2 (1978) 256–281, са преводом.

постојећи низ књижевних дела посвећених прослављању светих из реда српских средњовековних владара. *Службу и Пролошко житије Светог монаха Симона (краља Стефана Немањића)* написао је 1628/9. или у годинама након тога, а 1641. године написао је *Службу, Пролошко и опширно Житије Светог цара Стефана Уроша*.⁷⁷ Великом жупану и краљу Стефану Немањићу – преподобном Симону није било написано опширно житије током средњег века, те је стога овај синаксар патријарха Пајсија опширнији него уобичајени синаксар.⁷⁸ При писању *Пролошког житија* првом немањићком краљу, патријарх Пајсије се обилато користио *Житијем Светог Саве* јеромонаха Теодосија, док се на крају списка налазе додаци дописани након Пајсијевог времена.⁷⁹ У *Житију Светог цара Уроша* препознато је коришћење житијних састава Светог Саве, Даниловог Ученика, Григорија Цамблака, Константина Филозофа и Димитрија Кантакузина.⁸⁰ Дуга употреба житија светих владара и као историографских дела очигледна је и када се узме у обзир избор личности којима је житија написао патријарх Пајсије, одабирајући великог жупана и краља Стефана Немањића и цара Стефана Уроша, немањићке владаре којима у ранијем периоду нису била написана житија. Текстови старих српских житија снажно су утицали на садржај првих чисто историографских жанрова међу Србима, пре свих летописа.⁸¹ Обрнут утицај примећен је, у ограниченом обиму, у *Житију деспота Стефана Лазаревића*, у који је Константин Филозоф унео родослов српског владара, који је, свакако, постојао и засебно, пре уношења у житије. У житијима која је написао патријарх Пајсије, насталим у времену у којем су историографски жанрови међу Србима били распрострањенији, примећено је обимније коришћење старих српских родослова и летописа у односу на сва дела старијих животописаца.⁸²

Документарни извори, као најважнији писани историјски извори за упознавање привредних прилика у средњем веку, врста су историјских извора са чијим се сведочанствима првенствено тежило да наводи из житија буду упоређени. Међу њима су се као најкорисније за поређење показале исправе владара, будући да садрже највише података одговарајућих за поређење са сведочанствима из житија.⁸³ Неколико ретких података из архивске грађе приморских градова сведоче о унајмљивању приморских мајстора за потребе изградње задужбина српских владара у унутрашњости.⁸⁴ Други историјски извори са којима

⁷⁷ Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, 349, 350; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 267–271; Т. Јовановић, *Патријарх Пајсије*, предговор у: Патријарх Пајсије, Сабрани списи, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, 12–23; Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 42–51, 85–107. Изд.: И. Руварац, *Житије цара Уроша од Пајсија*, Гласник Српског ученог друштва 22 (1897) 209–232; Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, прев. Т. Јовановић, у: Стара српска књижевност у 24 књиге XVI, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, 77–103; Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд 2001, 231–239; 279–309. Синаксар преподобном Симону – краљу Стефану Немањићу се у *Римничком Србљаку* не налази на уобичајеном месту унутар службе, шта више, уопште се не налази унутар службе, већ је *Пролошко житије Светог монаха Симона* једно од пролошких житија додатих засебно на крају *Римничког Србљака*, л. 233а–238а.

⁷⁸ Могуће је да је управо опширност овог синаксара условила то да се оно не налази на уобичајеном месту у склопу службе светом, већ је изузето из службе и штампано при крају *Римничког Србљака*, л. 233а–238а. Оба синаксара која је написао патријарх Пајсије садрже уводне стихове. Т. Јовановић, *Патријарх Пајсије*, 24.

⁷⁹ Т. Јовановић, *Патријарх Пајсије*, 23, 24.

⁸⁰ Исто, 26.

⁸¹ *Летописи* (Р. Михаљчић), у Лексикон српског средњег века, 367, 368.

⁸² Т. Јовановић, *Патријарх Пајсије*, 24–26.

⁸³ Коришћене исправе владара налазе се у едицијама: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2015²; Исти, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007; и у појединачним издањима: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик Споменик Српске краљевске академије 4 (1890) 1–23 (= Београд 2011); *Светостефанска хрисовуља*, прев. Д. Богдановић, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља II. Фототипије издања и пратеће студије*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2011; *Дечанске хрисовуље*, прир. П. Ивић – М. Грковић, Нови Сад 1976; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003; М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, Београд 2004.

⁸⁴ Подаци су толико изузетни да су не се само привукли пажњу, већ их је В. Ј. Ђурић у раду о делатности мајстора из приморја у унутрашњости саопштио у целини: В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 3 (1967) 86–106.

је могуће поредити сведочанства из житија која се односе на привреду јесу манастирски типичи. Манастирски типичи уређивали су живот у манастирима, између осталог, уређивали су бројна питања из материјалне сфере манастирског живота, од потрошње хране до коришћења заједничких добара. Како се о манастирима често пише и у житијима, постоји простор за поређење текстова житија и типика. Они садрже бројна сведочанства о устројству и материјалној култури унутар манастирског насеља. Постојао је утврђени начин доношења типика у складу са црквеним предањем и устројством, али и начин упознавања монаха боравећих у манастиру са типиком и начин надзора над спровођењем типика.⁸⁵ Нарочити значај за тему имају скитски *Карејски* и општежитељни *Хиландарски* и *Студенички типик* Светог Саве.⁸⁶

Корисна су и поређења са различитим врстама наративних историјских извора ромејског и западног порекла. Ове врсте историјских извора неретко садрже запажања о природној околини, материјалној култури и привредним делатностима на простору средњовековних српских земаља. Неретка тема писаца страних наративних извора је понашање и економска моћ владара и његовог двора, те су стога погодни за упоређивање са наводима из житија о повезаним питањима. Ромејски и латински наративни извори погодни су за поређење са старим српским житијима и стога што су су, као наративни извори различите врсте, имали писце другачијих мотива и занимања при писању у односу на животописце.⁸⁷ Турски катастарски пописи спровођени на простору освојених српских земаља имају прворазредан значај за упознавање са привредним приликама на простору српских земаља у време спровођења пописа, али и у времену које је претходило, будући да обрасци привређивања нису у стопу пратили динамичне политичке промене. Међутим, ова врста историјских извора, с обзиром на нарочиту садржину, не пружа могућности провере података које доносе стари српски животописци.⁸⁸ Записи и натписи су врста извора чији садржај неретко сведочи о делатностима које се помињу и у житијима, попут сведочанстава о обављеним грађевинским радовима или писању и преписивању књижевних дела.⁸⁹

Стара српска житија су основни историјски извори коришћени приликом истраживања, које за циљ управо и има пружање оцене житија као извора за привредну историју. Како би се тај циљ што боље остварио, а уједно и боље упознале привредне околности на простору средњовековних српских земаља, неопходно је радити и са исправама српских владара, манастирским типичима, документарном грађом приморских градова, ромејским и западним наративним изворима, записима и натписима.

I. 2. Преглед привредних делатности на простору средњовековних српских земаља

⁸⁵ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас Српске краљевске академије 168 (1935) 105–119.

⁸⁶ Свети Сава, *Карејски типик*, прев. Д. Богдановић, у: Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 35–40; Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, у: Свети Сава, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 41–86; Свети Сава, *Студенички типик*, ур. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, Манастир Студеница 2018.

⁸⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије II*, ур. Г. Острогорски, Београд 1959 (= 2007); *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, ур. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986; Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950; Т. Живковић – В. Петровић – А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, прев. Д. Кунчер, Београд 2013.

⁸⁸ За новији осврт на ову врсту историјских извора, в. Д. Амедоски, *Турски пописни дефтери*, у: Сумарни дефтер Крушевачког санцака из 1516. године, прир. и предг. написала Д. Амедоски, Београд 2023, 9–12.

⁸⁹ Највећи део записа и натписа те врсте одавно је познат и објављен још у збирци Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902.

Привреда се може дефинисати као једна од основних друштвених делатности која обухвата производњу, расподелу и управљање материјалним добрима, али и друге различите делатности и услуге усмерене на остваривање бројних потреба човека и људских заједница. Привреда се назива и економијом, од грчке речи *oikonomia*, сложенице од *oikos* што значи кућа, дом, имање и *nomos*, што значи правило, закон, чиме се добија значење управљање имањем, домострој. Различите привредне делатности унутар друштва одвијају се у вишезначном међусобном односу, а начини на које су ти односи остварени умногоме одређују не само економски, већ и друштвени положај појединаца и друштвених група.⁹⁰ Највећи део привредне делатности током читавог средњег века почивао је на пољопривредној производњи, којом се истовремено бавио и далеко највећи део становништва. Речено важи када се посматра скоро читава Европа од Урала до Атлантика, велики делови Југозападне Азије са Малом Азијом, Јужним Кавказом, Левантом, Месопотамијом и Персијом, као и северна Африка са Египтом и Либијом. Природни или физичкогеографски услови попут облика рељефа, климатских услова, присуства воде и распрострањености живог света одређивали су густину насељености, избор и токове одвијања привредних делатности на одређеном простору. Целокупна привредна структура почивала је на пољопривредној делатности, при чему су наведени природни услови утицали на заступљеност различитих грана пољопривреде и степен успешности њеног одвијања, што је стајало у вези и са развојем осталих привредних делатности и услуга. Привредне прилике на простору средњовековних српских земаља нису нарочито одударале од прилика у околним земаљама, како у смислу погледу степена поделе рада, тако и што се тиче начина привредног организовања.⁹¹ Разлике у привредним структурама на одређеним територијама биле су превасходно условљене географским карактеристикама простора, попут мањка земљишта погодног за земљорадњу, присуства одређених добара у или приступачне морске обале.

Као што је најзаступљенија привредна делатност била пољопривреда, тако је најраспрострањенија грана пољопривреде била земљорадња, за којом је ишло сточарство. Ове две гране пољопривреде, заједно са ловом, риболовом и шумарством, убрајају се у примарне делатности. Тек је напредак производње у оквиру примарних делатности омогућавао развој занатства, грађевинарства и рударства, који се убрајају у секундарне делатности или секундарни привредни сектор, затим трговине и саобраћаја, који чине основу терцијарних делатности, али и бројних других делатности и услуга који се данас убрајају у терцијарни и квартални привредни сектор.⁹² Треба имати на уму да је подела привреде на

⁹⁰ *Privredni sistem* (M. Samardžija), u: *Politička enciklopedija*, red. J. Đorđević, Beograd 1975, 863–839; *Privreda* (S. Bolčić), u: *Sociološki leksikon*, red. R. D. Lukić – M. Pečuljić, Beograd 1982, 495–497; *Ekonomija* (O. Radonjić), u: *Sociološki rečnik*, priređ. A. Mimica – M. Bogdanović, Beograd 2007, 110, 111; *Privreda*, у: Н. Мاستило, Речник савремене српске географске терминологије, Београд 2001, 307.

⁹¹ Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 61, 62; С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 37. О географским карактеристикама простора на којем су се простирале средњовековне српске земље и утицају тих карактеристика на животе људских заједница у дугом временском периоду в. Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I–III*, Београд 1906–1911; Исти, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I*, Београд 1922. Један број средњовековних српских земаља истражен је из историјскогеографског угла, када су испитане међузависности природних карактеристика простора и привредних делатности, али су дати и широки прегледи привреде, становништва, насеља и путева; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996; Исти, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002; Иста, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007; *Шумадија у XV веку* (колективна монографија), ур. С. Мишић – М. Копривица, Београд 2018; С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, Пожаревац – Београд 2024.

⁹² *Примарне делатности; Секундарне делатности – секундарни сектор привреде; Терцијарне делатности – терцијарни сектор привреде*, у: Н. Мастило, *Речник савремене српске географске терминологије*, Београд 2005², 195, 216, 242.

четири сектора, од којих су прва два производна, а друга два непроизводна, резултат рада савремене економске мисли развијене првенствено кроз испитивање савремених привредних процеса, те се стога ова подела не може пресликавати и сматрати за одговарајућу без одступања и за период средњег века. Међутим, иста подела има утемељење у привредним процесима дугог трајања, од којих неки својим трајањем превазилазе уобичајене историјске епохе, те је не треба сасвим одбацити, већ користити уз свест о карактеристикама које средњовековна привреда има.

Почетни период српске историје на Балканском полуострву, од VII до XIII века, оскудан је историјским изворима уопште, а нарочито изворима за привредну историју. Археолошка истраживања сведоче о земљорадњи као основном начину привређивања.⁹³ Од XIII века извори су постали бројнији и разноврснији, те је и степен познавања земљорадничке и уопште пољопривредне производње у том периоду сразмерно висок. Пољопривреда је била најзаступљенија привредна делатност, земљорадња најраспрострањенија пољопривредна грана, а производња житарица, односно ратарство, најзаступљенији вид земљорадње. Узгајане су озима и јара пшеница, овас или зоб, јечам, просо, раж, спелта или пир, пировина или крупник, сирак, као и мешавине пшенице и јечма и пшенице и ражи, сумјешница и суражица. Земљорадничко становништво живело је у селима, најпре и дуго организованим по жупама, која су имала своје међе, права коришћења природних добара неопходних за пољопривредну производњу, заједничке одговорности и дужности. Села су у највећој мери била распоређена унутар владарских, властелинских баштинских, властелинских пронијарских и црквених властелинстава. Породице су у својим окућницама и вртovima гајиле поврће. Воће се такође гајило у окућницама, али и на њивама, у виноградима, на гумнима и у самим воћњацима. У знатној мери узгајани су још и винова лоза, легуминозе и индустријске биљке. Земљорадничка делатност била је присутна и на територијама градских дистрикта у приморју, односно градских метоха и области у унутрашњости, где су становници градова имали своје вртове и винограде. Од поврћа узгајаног у вртovima треба поменути купус, црвени, бели и празилук, рен, роткву, репу, тикву и диње и лубенице, односно бостан. У воћњацима и на другим местима налазила су се стабла јабуке, крушке, шљиве, ораха, лешника, кајсије, трешње, оскоруше, дуње, бадема, смокве и шипурка, а у приморју и поморанце, лимуна и нара. Узгајање дуда било је важно и због производње свиле, будући да се свилене бубе, које дају влакно за производњу свиле, хране дудовим листом. Плодови махунарки или легуминоза као што су сочиво или лећа, боб и сланутак, највероватније врста грашка, заузимали су важно место у средњовековној исхрани. Индустријске биљке, односно биљке чији су плодови или други делови биљке били намењени за даљу људску прераду, такође су биле гајене и прерађиване. Од плодова хмеља и слада од различитих житарица справљало се пиво. Лан и конопља су коришћени на различите начине, али првенствено за израду тканине од њихових влакана. Веома значајан вид земљорадње било је узгајање винове лозе, односно виноградарство. Виногради су се налазили и унутар световних и црквених властелинстава, али и у околини градова. На простору средњовековних српских земаља било је присутно више сорти црквене и беле винове лозе, а вино справљано од њиховог плода заузимало је важно место у исхрани двора, властеле, свештенства и монаштва.⁹⁴

⁹³ С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, 37, 38; П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века – археолошка сведочанства*, Београд 2017, 202–204.

⁹⁴ О земљорадничкој производњи в. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973; Исти, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007; С. Божанић, *Привреда у средњовековној Србији*, Нови Сад 2020, 29–102. О земљорадњи и селима, животу и раду њихових становника, заједничким правима и обавезама и положају села у средњовековном друштву, в. С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019. О појединим видовима земљорадње в. С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, *Историјски часопис* 39 (1994) 47–57; С. Божанић, *О гајењу проса у Србији XIV–XV века*, у: Гора божурова. Биљни свет у традиционалној култури Словена, ур. З. Карановић, Београд 2017, 161–176; Иста, *Путевима агрокултурне историје – воћњаци и воће у средњовековној Србији*, у: *Између Подунавља и Средоземља*, ур. К.

Друга најзаступљенија грана пољопривреде било је сточарство. Сточарство је било уско повезано са земљорадњом, будући да се ратарска делатност у великој мери одвијала уз помоћ сточне, односно воловске запреге. Осим пара говеда, бројна земљорадничка домаћинства узгајала су и живину и свиње. Тако се велики део становништва, осим земљорадњом као основном привредном делатношћу, бавио и сточарством као пратећом граном земљорадње. Једном делу становништва средњовековних српских земаља, превасходно у планинским крајевима, сточарство и делатности у вези са њим били су основ целокупног привређивања. Професионални сточари су били власи који су живели у катунима, нарочитим сточарским насељима. Планине и пашњаци су били добра неопходна за сточарску производњу, те је њихово коришћење било предмет законских одредби у правним споменицима. Осим планина, разликовани су и летњи пашњаци (*летишта*), зимски пашњаци (*зимишта*) и обични пашњаци у близини насеља, од којих су се први налазили у вишим, други у нижим пределима, а трећи у близини насеља. Сточари су своја стада водили из једних типова пашњака у друге сезонски, у одређено доба године, користећи утврђене правце кретања стоке (*прогон*), како би се избегло наношење штете, пре свега земљорадничким културама. Током зимског периода године, када стоку није било могуће водити на испашу, исхрана стада је била обезбеђивана кроз претходну припрему хране за стоку. За потребе господара својих властелинстава, овај посао обављало је и земљорадничко становништво. Узајамност сточарства и земљорадње видљива је и на још једној равни, кроз процес *засељавања* сточарског становништва, односно боравка сточарских заједница током целе године и у дужем периоду на одређеном месту. Професионални сточари, власи, у највећој мери узгајали су овце и козе. Један део влаха је у већем обиму гајио и коње, којима је обављан услужан транспорт (*понос*), најчешће за потребе трговаца. Коњи су имали велики значај и у вођењу борбених дејстава током средњег века, те је за узгој коња била заинтересована властела, као и владари, који су имали своје ергеле. Осим оваца, коза, свиња и коња, на простору српских земаља током средњег века узгајани су и магарци, мазге, настале укрштањем коња и магарнице, као и биволи. Стока је у средњем веку служила човеку на више начина. Осим за исхрану месом, изнутрицама и коштаном сржи, као и за израду одевних и других предмета од коже, стока је коришћена и на начине који нису подразумевали убијање конкретне јединке. Мужом се добијало млеко које се конзумирало сирово или даље прерађивало ради добијања других намирница за људску исхрану, а физичка снага стоке се употребљавала за вучу, у процесу земљорадничке производње или приликом различитих видова транспорта. Животињска длака и вуна коришћени су у производњи различитих предмета. Неретко се као део сточарства посматра и пчеларство, важна привредна делатност током средњег века. Мед и саће је коришћено у људској исхрани, а восак је служио за израду свећа, широко коришћених и у свакодневном животу и у верским обредима.⁹⁵

Словенски насељеници на Балканско полуострво, међу њима и Срби, бавили су се готово у целини земљорадничким делатностима. С друге стране, преостали староседеоци су се претежно усмерили на сточарство. Протоком времена бледеле су разлике у одабиру начина привређивања, али и етничке разлике између Срба и староседелаца у унутрашњости. Привредни развој довео је до тога да се у наредном периоду на простору српских земаља развије знатна производња различите робе, обиман и сталан трговачки промет, као и израда и употреба новца.⁹⁶ Напредак у основним привредним делатностима, пре свега напредак

Митровић – А. Узелац, Пожаревац – Ниш 2021, 105–131; М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021.

⁹⁵ Уопштено о сточарству в. Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији*, Београд 1978, нарочито 9–11, 34–37, 44–45, 49, 50, 57–60, 66–69, 142, 143; С. Божанић, *Привреда у средњовековној Србији*, 103–130. О неким питањима у вези са сточарском производњом и њеном организацијом в. М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)*, Историјски гласник 2–3 (1966) 3–95; С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, Браничевски гласник 7 (2010) 36–47. В. и М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 1–4 (1937) 119–145 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 305–331); А. Узелац, *Камиле у српским средњовековним земљама*, Иницијал 3 (2015) 23–34.

⁹⁶ С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, 37.

земљорадње и сточарства, омогућавао је да одређени број становника на одређеном простору делимично или у целости напусти пољопривредну делатност и усаврши се у одређеним занатима, чиме је израда и продаја занатских производа за њих постајала делимични или првенствени начин привређивања. Реч „занат“ је турцизам арапског порекла, коме би одговарао израз *рукоделије*, те би се и занатлија могао разумети као *рукоделац*. Међутим, тај општи израз *рукоделије/рукодјелац* је кованица скована по узору на одговарајућу грчку реч, при чему је она коришћена у књижевним делима писаним ученим језиком, односно она се не среће у исправама. У документарним изворима среће се једна друга позајмљеница, а то је реч „мајстор“. Она је латинског порекла, али је у српски језик дошла грчким посредством, а имала је значење управо групе занатлија више врста. О занатима се највише сазнаје на основу изучавања резултата рада занатлија, односно до савременог периода сачуваних производа, те је скромне податке из извора неопходно упоређивати са резултатима истраживања материјалних остатака прошлости.⁹⁷ Средњовековно занатство је било веома разнолико, те се неретко приступало одређеним поделама, попут оне која занатлије дели на сеоске и градске, н основу места њиховог живота и рада, а још је чешћа подела занатлија по основи материјала који су лежали у основи њихове занатске производње. На простору средњовековних српских земаља, како у селима, тако и у градовима, посведочени су ковачи, дрводеље, грнчари, каменари, зидари, крзнари, кожухари, оружари, златари, стаклари и многи други.⁹⁸

На западу Европе је у периоду између X и XIV века дошло до велике градитељске делатности на плану изградње храмова, од катедрала, преко манастирских, све до сеоских цркава. Како је та делатност изискивала производњу, превоз и рад са огромним количинама материјала, у првом реду камена, дрвета и метала, али и велика финансијска средства, добри познаваоци периода су управо у тој градитељској делатности видели један од кључних узрока свеукупног привредног развоја.⁹⁹ Посматран у целини, дати период је на простору западне Европе заиста представљао период напретка, нарочито у поређењу са претходним столећима. Предуслов за напредак је било окончање периода сеоба народа, одлучујуће му је допринео напредак у земљорадничкој производњи, а његова очигледна последица био је демографски успон.¹⁰⁰ Слично је морало бити и на простору српских земаља, нарочито током периода интезивне изградње црквених здања, неретких током владавине Немањића и Лазаревића. За разлику од изградње утврђења, које је највећим делом обезбеђивано кроз устаљене радне обавезе зависног становништва (*градозиданије*), владар је за остваривање својих задужбинарских намера морао да издвоји знатна новчана средства којим би унајмио како висококвалификовану (*мајстори*) и другу радну снагу.

Рурадска производња била је сразмерно развијена и веома важна привредна грана на простору српских земаља у средњем веку. Рударство је на овом простору имало још праисторијске и античке корене, али је током периода сеоба народа и рушења римске власти дошло до прекида континуитета и опадања рударске производње. Рударством су се на овом простору почело бавити и ново словенско становништво, међу којима и Срби. Рудници српских земаља били су богати сребром, златом, оловом и бакром. Нови замах рударској производњи дали су Саси, професионални рудари који су на простор српских земаља дошли у XIII веку, доневши нове начине тражења, копања и обраде руде, али и организације

⁹⁷ Исти, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, у: Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 63, 66. Од литературе у вези са остацима одређених занатских производа в. нпр. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, ур. Н. Андрејевић-Кун, Београд 1977; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.

⁹⁸ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019.

⁹⁹ J. Le Goff, *Civilizacija srednjovekovnog Zapada*, Zagreb 1998, 87–92.

¹⁰⁰ G. Duby, *Medieval Agriculture 900–1500*, in: *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla, London 1972, 175–220; J. G. Russell, *Population in Europe 500–1500*, in: *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla, London 1972, 25–70.

целокупне рударске производње. Без рударства тешко је било замислити ковање новца, што је било једно од владарских права.¹⁰¹

Сачуван је један историјски извор који сажето говори о више различитих заната и занимања, а који се тиче југа Балканског полуострва и Апенинског полуострва. Наиме, кардинал Висарион саветовао је деспота Константина, господара Пелопонеза да, осим бољег насељавања Мореје, из Италије доведе и тамо пошаље младиће који би се усавршавали у различитим вештинама. Изреком их је поменуо осам, дајући предност механици, производњи гвоздених алатки, оружја и бродовља којима је давао већи значај у односу на производњу стакла, свилених и вунених тканина и њихово бојење, с обзиром на практичнију вредност прве групе вештина у односу на другу.¹⁰² Све ове вештине су, у већој или мањој мери, неговане и на простору српских земаља. Прве три вештине су на простору средњовековних српских земаља стајале у тесној вези са рударском производњом, а може се рећи и да су достигле висок степен развоја, те су се српски стручњаци тражили и на страни.¹⁰³ За тему дисертације су, с обзиром на природу основних извора који се желе испитати, нарочито важна сведочанства о црквеним звонима на простору средњовековних српских земаља. У средњем веку је била распрострањена употреба стакла у различите сврхе, у чему српске земље нису биле изузетак. Остаје питање колики је део стакларских производа увожен, а колики је био удео домаће производње.¹⁰⁴ Стакларска производња била је присутна у занатству Дубровника, где се развијала под млетачким утицајима.¹⁰⁵ Још више развијену стакларску производњу имали су велики ромејски градови, са којима је такође постојала жива трговачка размена.

Редовни трговачки примет сведочи о томе да је укупна производња била на таквом нивоу да није задовољавала само потребе локалног становништва, већ да је стварана и знатна количина вишкова који су одлазили на тржиште.¹⁰⁶ Трговина је важан део сваке привреде, а њен развој давао је замах практично свим производним делатностима и једном делу услужних делатности. Тако је било и у привреди на простору средњовековних српских земаља. Трговци су куповали и продавали најразличитије пољопривредне, рударске, сировинске и занатске производе, при чему су трговци некад имали и улогу кредитора рударске производње у различитим рударским центрима на простору српских земаља.¹⁰⁷ У транспорту робе којом су трговци трговали учествовали су и професионални сточари власи који су, као власници теглеће стоке, за потребе трговаца преносили робу од одређеног места до одређене дестинације (*понос*), наравно у замену за новчану накнаду. Управо овај, каравански тип транспорта и саобраћаја, био је најзаступљенији на простору српских земаља у средњем веку, док је колски саобраћај био присутан у мањој мери. Ова чињеница била је условљена физичкогеографским карактеристикама територије српских земаља. Исте карактеристике, заједно са положајем насеља која су била производни и потрошачки центри, утицале су на распоред путева којима се одвијао трговачки промет.¹⁰⁸ Може се рећи да у

¹⁰¹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002; С. Божанић, *Привреда у средњовековној Србији*, 131–191.

¹⁰² С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 74.

¹⁰³ Исто, 75.

¹⁰⁴ Исто, 77.

¹⁰⁵ О обиму стакларске производње и трговине њеним производима у Дубровнику и местима где су били присутни дубровачки трговци стаклом, најбоље сведоче документи сабрани у В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV – XVI век)*, Београд 1979.

¹⁰⁶ С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, 38.

¹⁰⁷ *Историја српског народа I*, 368 (М. Благојевић); *Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд 1982, 105–108 (Д. Ковачевић-Којић); С. Божанић, *Привреда у средњовековној Србији*, 192–231.

¹⁰⁸ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 254–303; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 119–145 (= *Српске земље у средњем веку*, 305–331); Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; *Историја српског народа I* 365–369 (М. Благојевић); С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)*², Београд 2022, 159–167.

превозу робе и са њим повезаним ценама, путевима и техникама транспорта, лежи један од одлучујућих покретача привредних кретања током дужих временских периода.¹⁰⁹

О развијеној производњи на простору средњовековних српских земаља сведоче редован трговачки промет који не би био могућ без производње знатне количине вишкова, моћна градска насеља, као и диференцијална подела рада, односно усавршавање у различитим привредним делатностима и услугама. Исто је и у супротном смеру, када недостатак побројаних показатеља сведочи о смањењу обима привредних делатности.¹¹⁰ Део становништва који се није бавио пољопривредом као основном делатношћу, или боље рећи део становништва које није трошило све своје радно време на пољопривредне радове, појединци и групе који су се бавили производним занатством, рударством и трговином, усавршавао се у различитим вештинама које су му омогућавале бављење различитим занимањима или обављање различитих услужних делатности. Међу тим делатностима и занимањима, које се у савременој економској мисли убрајају у тзв. квартални сектор, током средњег века се могу срести лекари, морнари, иконописци, фрескописци, учитељи, писари и други. Различита занимања и делатности које су постојале на простору средњовековних српских земаља могу се поделити и у групе које су припадале „специјализованим услугама у дворском животу“, при чему су као део те групе већ препознати кувари, коњушари, псари и соколари, као и у групу тзв. „слободних занимања“, где су убрајане бабице, лекари, писари и номици – нотари. Већ је примећено како је „подела рада и сложеност материјалне производње у Србији крајем средњег века приближно одговарала ономе што су имали развијени делови Европе на прелазу из средњег у нови век“. Слично је и када су у питању степен урбанизације и ниво развијености робно-новчаних односа. Подразумева се да су и српске земље, као и друге ближе и даље земље, имале крајеве више или мање привредно развијене. Примећено је како су се до краја средњовековног периода највише развиле територије у централном и западним областима Балканског полуострва, чему треба додати и веће приморске градове са ближом околином.¹¹¹

С. Ћирковић је у широким цртама покушао да прикаже основне привредне токове на простору Балканског полуострва, самим тим и српских земаља. Основно питање које је том приликом поставио је било да ли се и на основу којих извора може рећи нешто више о привредном расту и опадању, односно развоју и заосталости, како је писао. С правом је сматрао да се привредна историја Балканског полуострва између XIII и XVI века мора посматрати кориз истовремено сагледавање прилика у два области које су истовремено пресудно утицале на свеукупни привредни развој Европе у том периоду, а реч је о Апенинском полуострву и ромејским градским центрима, пре свега Цариграду и Солуну. При томе је улога ова два региона била различита, односно први је јачи утицај остваривао у раном (до XII века), а други у касном средњем веку (од XII века). Утицаји ових центара на привредне околности на простору Балканског полуострва, те и српских земаља, био је вишеструк. Њихови источни делови били су упућени на размену и отворени за утицаје из градских центара Ромејског Царства, док су градови на јадранском приморју, након слома ромејске власти, били далеко упућенији на привредне центре на супротној обали Јадранског мора. Последња чињеница условила је и релативно већу развијеност приморских области у односу на оне у унутрашњости, макар у степену урбанизованости и обима међународне трговине. Међутим, добро је примећена и једна разлика у самој унутрашњости. Реч је о степену урбанизованости између источног и западног дела унутрашњости полуострва, што је стајало у вези са рестаурацијом и природом ромејске власти током XI и XII века. Наредни развој политичких и привредних прилика ублажио је наведене разлике, тако да у време обједињавања ове територије под турском влашћу неколико векова касније ова разлика није

¹⁰⁹ Ф. Бродел, *За историјску економију*, у: *Списи о историји*, Београд 1992, 199.

¹¹⁰ С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, 38.

¹¹¹ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 72, 73.

била уочљива. Примећено је и како је политички партикуларизам карактеристичан за простор Балканског полуострва од XIII до XV века утицао и на привредне прилике.¹¹²

Како су сведочанства старих српских животописаца о различитим привредним делатностима, начинима њиховог одвијања и производима и резултатима људи који су се њима бавили основна тема дисертације, кратак преглед најзаступљенијих привредних делатности и услуга на простору средњовековних српских земаља, о којима се сазнаје на широј изворној подлози, био је неопходан пре упуштања у даљу анализу.

I. 3. Уводна разматрања о старим српским житијима као историјским изворима за привредну историју

Основна тема истраживања је стицање нових знања о средњовековној привреди на основу сведочанстава из старих српских житија и сагледавање ове врсте извора као извора за привредну историју. Као најважнији наративни историјски извори за историју српског народа у средњем веку, стара српска житија садрже бројне податке на основу којих је могуће продубити постојећа и стећи нова знања о привредној историји. Међутим, житија до сада нису у свом већем делу сагледана из угла привредне историје. Када се на уму имају распрострањене дефиниције привреде као производње, расподеле и потрошње материјалних добара или као скупа различитих делатности и услуга усмерених на задовољавање различитих човекових потреба,¹¹³ чини се оправданим да улагање истраживачког напора ради пружања оцене старих српских житија као историјских извора за привредну историју. Већ је примећено како „привреда, рад, техника, нису миљеници историјског интересовања које се формирало углавном под утицајем старијих традиција и остало заокупљено политиком и културним стварањем“.¹¹⁴ Наведена оцена важи и данас, иако је током последњих година и деценија учињено много на пољу истраживања привредне историје. Истраживање средњовековне привреде на основу сведочанстава из житија са једне стране продубљује знања о привреди, а са друге о житијној књижевности као важном виду књижевног стварања у српском средњем веку. Приликом испитивања вести о привреди неопходно је у обзир узети све географске, техничке, друштвене и управне препреке које су утицале на привредне стварности.¹¹⁵ Истовремено са економским приступом вестима о привреди, целокупну житијну књижевност треба посматрати у њеном ширем културном и друштвеном контексту, неодвојивог садржаја као што су учење и делатност Православне Цркве, владарска идеологија, ктиторско право и слично.

Више пута је указивано на највећи проблем са којим се при изучавању привредне историје српских земаља истраживачи сусрећу, а то је мањак изворне грађе. Примећена је слаба покривеност великих делова Балканског полуострва документарном грађом попут дубровачке, али и сразмерно касно јављање извора погодних за примену статистичких метода. Међутим, истовремено је указано и на начин којим је то, у одређеној мери, могуће превазићи, а који подразумева да се о основним питањима из привредне историје на простору средњовековних српских земаља закључује посредним путем.¹¹⁶ Сличним путем се мора поћи и приликом овог истраживања. О материјалној култури и привреди треба закључивати на основу свих посредних и непосредних сведочанстава из житија, било да се ради о непосредним сведочанствима о вршењу одређених делатности или пружању одређених услуга, вестима о употреби различитих производа, што подразумева и њихову

¹¹² С. Ћирковић, *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XIII и XVI столећа*, у: Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 26–30.

¹¹³ В. више.

¹¹⁴ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 59.

¹¹⁵ Ф. Бродел, *За историјску економију*, 190, 193.

¹¹⁶ С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, 37, 38.

производњу и расподелу, подизању, опремању и украшавању манастира и других задужбина, располагању новцем, исхрани или одевању, односно потрошњи у најширем смислу речи.

Основна питања која се намећу на самом почетку истраживања јесу она о којим су све различитим привредним делатностима и услугама сачувана сведочанства у старим српским житијима и колико та сведочанства одговарају оновременом стању у привреди о којем се закључује на основу свих других доступних писаних историјских извора и материјалних остатака. У том смислу, ово истраживање је „о великим целинама, о ономе што је опште, што је постојано“, што је уједно и основ изучавања привредне историје, будући да сновни привредни токови и важни сегменти материјалне културе нису могли проћи непримећено кроз десетине наративних извора, а осим уочавања и сагледавања постојаних тенденција, пажњу је потребно усмерити и на засебне случајеве.¹¹⁷ У том смислу треба тежити пружању одговора и на питања о присуству и својству појединачних и различитих делатности, услуга, производа, прихода, расхода и начина организовања у привредној сфери. Код производних делатности питање је да ли се може рећи нешто више о начинима производње, самим производима и њиховој употреби. Код услужних делатности питање је ко их је, за кога и на који начин обављао. Како се делом привреде сматрају и бројни начини на које су људи у прошлости располагали материјалним добрима, сведочанства о томе ће такође бити испитана. Ту се поставља питање ко је, на шта и са којим циљем трошио пре свега новчана, али и друга материјална средства. Пут ка бољем упознавању оновремене стварности у привредном животу води кроз испитивање и заједнично сагледавање историје одређених структура и историје конкретних сплетова околности,¹¹⁸ при чему се одговарајуће вести за испитивање те врсте могу наћи у великом броју житија.

Више десетина старих српских житија, широк простор и дуг период њиховог настанка и њихова садржајност, пружили су могућност да се на основу сведочанстава животописаца постави и питање о улози појединих друштвених група или установа у привредном животу, у првом реду владара и чланова владарске породице, високих представника црквене јерархије и општежитељних наманстираманастира. Поставља се и питање колико су сведочанства о привреди из житија разноврсна и веродостојна, односно у којој мери сведоче о одређеним привредним стварностима,¹¹⁹ што је главно питање при пружању оцене старих српских житија као историјских извора за привредну историју. Главне методе које ће при томе бити коришћене су унутрашња критика текстова самих житија, поређење навода из њих са документарним и другим наративним историјским изворима, али и одговарајућим материјалним остацима.

Стара српска житија, са изузетком *Житија Светог Владимира* и житија насталих по пропасти средњовековних српских држава, сведоче о времену од краја XII до средине XV века. То је период који приближно покрива другу половину српске средњовековне историје. Стога се може очекивати да се широким увидом у садржај дела старе српске житијне књижевности нађу сведочанства о најразличитијим привредним делатностима и услугама. Стара српска житија као најважнији наративни историјски извори за средњовековну српску историју нису могла бити заобиђена и приликом истраживања привредних делатности у прошлости, те су обавештења животописаца испитивана током истраживања о земљорадњи, сточарству, лову, владарској имовини, градитељству и тако даље. Често је у питању било навођење сведочанстава о одвијању посматраних привредних делатности или услуга, при чему су веродостојност и сликовитост текста на свој начин допуњавали сведочанства документарних извора или материјалних остатака, али је било и исцрпнијих испитивања сведочанстава из житија.¹²⁰ Књига П. С. Протића *Житија српских светаца као извор*

¹¹⁷ Ф. Бродел, *За историјску економију*, 189.

¹¹⁸ *Исто*, 202.

¹¹⁹ *Исто*, 190.

¹²⁰ П. С. Протић, *Житија српских светаца као извор историјски*, Београд 1897; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 122, 136, 139, 160, 164–169; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 157–168. С. Мишић, *Историјска*

историјски написана је 1890. године, а објављена је седам година касније, представљајући тада, а и остајући најзамашније домаће дело у области историографије које је непосредно усмерено на испитивање изворне вредности ове врсте историјских извора.¹²¹ Аутор је житијима приступио критички, посматрајући их не као историографију или биографије, већ као историјске изворе на основу којих је, уз разумевање жанровских особености, попут првенствене тежње ка прослављању светог и поучавању читаоца или великог броја општих места, могуће продубити знања о прошлости. Истовремено је указао и на неке од критеријума на основу којих треба процењивати вредност појединачних житија као историјских извора, попут временске и просторне удаљености животописаца и њиховог однос према светом, личности светих и животописаца, коришћених извора, и тако даље.¹²² С обзиром да су се истраживања питања којима је П. С. Протић у делу посветио највише пажње наставила у свим потоњим деценијама, а реч је о ауторствима, временима и местима настанка, редоследу и зависности животописаца једних од других, издањима и другим питањима у вези са самим житијима, трајна вредност његовог дела остала је методолошка, будући да је у приступу истраживању указао на поступке којих се треба држати и данас. Тим путем кренуо је и С. Милојевић у раду *Економија у огледалу Данилових житија*.¹²³ У уводном делу рада, С. Милојевић је приметио како изучавање старих српских житија као историјских извора „може донети одређене резултате у смислу бољег познавања наших житија“, али и „слике света коју нам тај књижевни род преноси“, односно резултате у бољем упознавању историје средњег века.¹²⁴ Аутор је посматрао житија која је написао архиепископ Данило II управо као изворе за различита питања из привредне историје, пошавши од разумевања и садржине појма „богатства“ и „сиромаштва“ у посматраним изворима. Вредност овог рада С. Милојевића је у томе што је показано да анализа података из старих српских житија, свега њих неколико и из пера једног писца, може пружити одређене увиде у структуру владаревог иметка, присутност различитих занатских производа, начине, мотиве и размере потрошње, који су стајали у вези са ктиторском и каритативном делатношћу. Испитивање житија Светог Симеона и Светог Саве из историјскогеографског угла од стране С. Мишића, поред сазнања о жупама, областима и земљама, дало је резултате и о питањима из привредне историје. Преко вести о лову на јелене, присуству дивљих говеда, тура и турице, владаревој резерви ловишта и припитомљених дивљих животиња и образовању властелинстава, житија сведоче и о саобраћају између српских и грчких, бугарских и угарских земаља, али и о саобраћају поморским путем са лукама на Истоку.¹²⁵

Пре почетка испитивања самих сведочанстава о привреди, потребно је одговорити на неколико питања. Најпре треба имати на уму познате податке из живота самих животописаца, што је од немалог значаја за њихов избор тема, питање веродостојности, разноврстности и укупне изворне вредности сведочанстава. Порекло, животни пут, начини прикупљања и излагања података, издвајају једне животописце од других. Утврђивањем бројних чињеница о животу писаца житија и њиховим делима са једне, као и бољим упознавањем привредних прилика на простору средњовековних српских земаља са друге стране, створени су услови да се примене и прошире приступи ранијих истраживача. „Материјални живот сачињавају људи и ствари“, а нас интересује како животописци и

географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве, у: Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 93–105; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 117, 126; М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, 58, 97, 189, 194, 199, 200, 220, 221, 263, 390 – 392, 397, 399, 400; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, Београд – Ниш 2022, 53, 54, 67, 68, 105, 241–243, 249, 250, 258, 259, 230, 308, 320; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, Београдски историјски гласник 14 (2023) 113–121, 124, 125; Исти, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, у: Свети Сава и Доментијан, 653–668.

¹²¹ П. С. Протић, *Житија српских светаца као извор историјски*, Београд 1897.

¹²² Исто, 5–14.

¹²³ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 157–168.

¹²⁴ Исто, 158.

¹²⁵ С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 93–104.

личности о којима пишу, људи, користе и описују ствари, „храну, становање, одевање, раскош, оруђа, новчана средства, села и градове – речју, све чиме се човек служи“.¹²⁶ Ново читање десетина старих српских житија насталих од почетка XI до средине XVII века, при чему у континуитету од краја XII века, доноси нова сазнања о привредном животу, кроз испитивање непримећених и ново сагледавање познатих сведочанстава. Свеобухватном сагледавању житијне књижевности и испитивању њених сведочанстава о привреди доприносе сазнања из других извора о околностима настанка житија и одређеним привредним питањима.

Један од основних корака у сваком истраживању је просторно и временско одређење теме. У случају тема из привредне историје ово није лак задатак, будући да су привредни процеси превазилазили политичке границе, али и временске оквири који се срећу у уобичајеним историографским поделама прошлости, које у највећој мери почивају на догађајима из политичке историје. У задатку просторног и временског одређења теме докторске дисертације помаже природа самих старих српских житија, као историјских извора који су узети као изворна основа истраживања. Личности, догађаји и процеси о којима се у њима чита у највећој мери смештени су на простор који се до краја XIII века нашао под влашћу српског краља Стефана Уроша II Милутина и његовог брата краља Стефана Драгутина (1276–1282–1316). Територије које су се до краја XIII века нашле под њиховом влашћу на северу су допирале до највећег дела обала Саве и Дунава, од ушћа Врбаса у Саву до ушћа Поречке реке у Дунав. Одатле се гранични појас на истоку спуштао у правцу југ-југозапад преко планина Ртањ и Озрен, при чему су под српском влашћу биле долине Поречке реке, Пека и Млаве, као и цела долина Велике Мораве. Највећи део долине и слива Јужне Мораве такође се налазио под српском влашћу, али не и читава долина Нишаве. Од Ниша и његове околине се гранични појас пружао у правцу југоистока и то тако да је обухватао долине Власине и горњи ток Јерме, а јужно одатле се у српским рукама налазила долина горњег тока Струме са Велбуждом. Од краја XIII века јужни гранични појас се простирао северно од градова Охрида, Прилепа, Штипа и Струмице, у то време и даље под ромејском, а током наредног периода под српском и потом турском влашћу. Обала Јадранског мора од ушћа Цетине до иза ушћа Дрима била је у претходном и овом периоду југозападна граница српских земаља, којима су дуго припадали бројни градови на наведеном делу јадранске обале и ближе унутрашњости. Од ушћа Цетине гранични појас је ишао у правцу североистока обухватајући долину Неретве и слив горње Дрине. Границу је даље на север чинио средњи ток ове реке, док се западно од њеног доњег тока под влашћу краља Стефана Драгутина налазила велика територија све до долине Врбаса, а у коју су улазиле долине доње Босне, Спрече, Усоре и свих десних притока Саве на овом простору.¹²⁷

Овакво просторно одређење теме је оправдано из више разлога и утемељено је како у околностима и схватањима из времена средњег века, тако и на резултатима досадашњих историјских истраживања средњовековних српских земаља. Већина укупних сведочанстава из житија, међу којима и она која говоре о привреди, односе се на наведену територију, Постоје, међутим, бројна сведочанства и о приликама на околним и даљим територијама, пре свега на Светој Гори, у Цариграду, Солуну, Никеји, Светој Земљи и другим територијама на Истоку и у бугарским земљама. Неретко се ради о начинима потрошње материјалних средстава од стране српских владара и црквених поглавара и другим питањима у вези са привредом проистеклим из њихових односа са владарима и јерархијом на тим просторима.¹²⁸

¹²⁶ F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka I. Strukture svakodnevnice: moguće i nemoguće*, Beograd 2007, 15.

¹²⁷ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)*², 50–53, са картом.

¹²⁸ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 241–270; Иста, *Болница краља Милутина у Цариграду*, Зборник радова Византолошког института 16 (1975) 105–117; Иста, *Ктиторска делатност Светог Саве*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 15–25; Иста, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, Историјски часопис 24 (1977) 63–71; Иста, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972; Иста, *Историја Хиландара I*.

Ова сведочанства ће такође бити испитана са циљем да допринесу бољем познавању привредних прилика на простору средњовековних српских земаља и наведених територија. Током XV и XVI века простор српских земаља бивао је све повезанији са територијама на левој обали Дунава. Српски деспоти су држали бројне поседе на територији средњовековне Угарске, тамо се насељавало српско становништво, успостављана је српска православна црквена организација и одвијале су се привредне и књижевне делатности које представљају предмет истраживања докторске дисертације, те ће при изучавању последњег дела посматраног периода бити потребно просторно проширење теме у том правцу.

Подједнако као просторни важан је и временски оквир теме истраживања, а он у овом случају охвата период од око три и по века. Основни доњи временски оквир представља период владавине великог жупана Стефана Немање, од 1166. до 1196. године. Овом српском владару је у првим годинама и деценијама након смрти посвећено више житија, која су уједно и прва у целини сачувана српска житија.¹²⁹ Основни горњи временски оквир представља период прве половине XVI века, када су живели последњи Бранковићи који су се налазили на челу српског народа и Српске Цркве у Угарској, а којима су такође убрзо по смрти била написана житија.¹³⁰ Предложени временски оквир обухвата време настанка далеко највећег броја дела старе српске житијне књижевности, али и време на које се односе подаци који се у њима налазе. Међутим, неопходно је указати на неколико изузетака који излазе изван предложеног временског оквира. Реч је о *Житију Светог Владимира* које је настало у XI веку, а које говори о догађајима са краја претходног и почетка тог века. Други изузетак је *Житије Светог цара Уроша* које је написао патријарх Пајсије. Житије је написано средином XVII века, а у њему се једним делом говори о догађајима који су се делом одиграли унутар постављеног основног временског оквира, а другим делом унутар познијег периода, до времена самог Пајсија.¹³¹ Оба житија која излазе изван основног временског оквира, од чега му једно претходи, а друго последује, биће, зарад задржавања свеобухватног приступа целокупној старој српској житијној књижевности, испитана као и сва остала. Ови изузеци не нарушавају постављени временски оквир, будући да је далеко највећи број старих српских животописаца стварао од друге половине XII до прве половине XVI века, као и с обзиром на то да се далеко највећи број обавештења из житија односи на исти период.

Овако усмереним истраживањем може се постићи неколико различитих циљева. Основни циљ је да се пружи свеукупна оцена старих српских житија као историјских извора за упознавање привредне историје, односно да се за податке из житија који се односе на привреду утврди у коликој су мери значајни, разноврсни и веродостојни. У том смислу нарочито је важно пронаћи, испитати и указати на епизоде из привредне историје за које се зна једино на основу сведочанстава из житија. Циљ је и да се за појединачне писце старих српских житија испита у коликој су мери заинтересовани за теме које се узимају као део привредне историје, чиме ће се издвојити они животописци који су тим питањима посветили више пажње. Осим тога, циљ је да се степен пажње посвећене тим питањима код старих српских животописаца објасни кроз узимање у обзир више чинилаца, попут типа и намене житија, живота светог или свете коме је житије посвећено, порекла и друштвеног положаја животописца, времена и места писања житија и слично.

Од оснивања манастира 1198. до 1335. године, Београд 1998; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског царства*, у: Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић – Д. Поповић, Београд 2016, 57–74; Д. Јечменица, *Срби и Богородица Синајска у XIII и XIV веку*, Црквене студије 19 (2022) 75–87; К. Митровић, *Краљица Јелена и Синајска Гора*, Црквене студије 19 (2022) 89–95; Д. Марјановић, *Свети Сава и манастир Ватопед*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 371–384

¹²⁹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 149–159.

¹³⁰ Исто, 240–244; С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 103–120.

¹³¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 267–270; Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 87, 88.

Истраживање ће омогућити и закључивање о томе којим привредним делатностима и услугама је посвећено највише пажње у одређеним житијима, у појединим периодима стварања старе српске житијне књижевности, али и у старим српским житијима у целини. Тиме се отвара и питање узрока који су довели до тога да се сведочанства о појединим привредним делатностима или услугама срећу чешће, ређе или појединачно. Одговоре на сва ова питања потребно је тражити уз разумевање казивања самих житија, знање о карактеристикама жанра и ширим књижевним токовима, личности светих и животописаца који су о њима писали, али и о стању средњовековне привреде. Ф. Бродел је позвао историчаре „да не проучавају само напредак, него и оно што му је супротстављено“, оно што је ометало и прекидало ток напретка у одређеном времену.¹³² Временска распоређеност кроз период и садржина старих српских житија упућују на могућност њиховог коришћења за упознавање са процесима који су, било благотворно или ометајуће, утицали на привредни развој на простору српских земаља.

На почетку оваквог истраживања могуће је изнети неколико очекиваних претпоставки. Основна претпоставка је да непосредна или посредна сведочанства из житија, као најважнијих наративних извора за историју српског народа у средњем веку, сведоче о свим најважнијим привредним делатностима које су биле заступљене на простору средњовековних српских земаља. Претпостављено је и да се често пише о пољопривредној производњи, најзаступљенијем виду производње. У том смислу животописци су могли писати непосредном имајући на уму конкретну пољопривредну делатност, али и посредно, користећи примере из пољопривредне производње при грађењу стилских фигура. Очекивано је и да највише изворних сведочанстава за привредну историју садрже опширна житија српских владара, будући да су они располагали великим средствима, којима су неретко располагали на начин који је могао бити занимљив и њиховим животописцима. Један од начина располагања материјалним добрима од стране српских владара је била и ктиторска делатност, те је очекивано да су сведочанства о привреди неретко у вези са ктиторском делатношћу владара и других личности којима су писана житија. Претпостављено је и да се одређени број изворних података из старих српских житија која се односе на привредне делатности може проверити и потврдити кроз друге врсте историјских извора, пре свега кроз садржаје владарских исправа и остатке материјалне културе. С друге стране, претпостављено је и да се у делима старих српских животописаца не могу очекивати бројна и садржајна сведочанства о неким важним привредним гранама који су имали прворазредни значај у привреди оног периода, пре свега о рударству и трговини, будући да се детаљније писање о њима није уклапало у вредносне судове којима су стара српска књижевност у целини и житијни жанр били обележени. Најзад, за очекивати је да су порекло и животни пут писаца старих српских житија утицали на степен њихове заинтересованости за питања из области привреде.

Први метод који је неопходно применити да би се остварили циљеви истраживања јесте хеуристички метод, односно прикупљање свих неопходних извора. Не постоји едиција која садржи већину дела старе српске житијне књижевности, а чак ни библиографија која пружа податке о досадашњим издањима. Десетине старих српских житија приређивана су за издавање у оквирима појединачних издања или ретких едиција, а нека житија се и даље налазе само у рукописима или штампаним србуљским текстовима. Неопходно је прикупити сва издања објављених житија и доћи до рукописа у којима се налазе она још увек необјављена, након чега је у архивском раду неопходно применити методологију ћирилске палеографије. У појединим случајевима, када је потребно расветљавање непознатих или мање познатих термина, на пример при поменима назива различитих производа или занимања, неопходно је приступити текстолошкој и лингвистичкој анализи датих навода.

Основни метод који је неопходно применити при истраживању старих српских житија је критичко-аналитички, односно унутрашња критика и анализа текста житија. За критичко-

¹³² Ф. Бродел, *За историјску економију*, 192.

аналитичким методом долази компаративни метод, путем ког ће сведочанства из старих српских житија бити поређена са подацима из других врста историјских извора, владарских исправа, манастирских типика, путописа, историја, писама, записа и натписа. Осим уобичајене историјске методологије за изучавање средњовековне историје, треба се користити и економском методологијом у историјским истраживањима, како при тумачењу појединачних обавештења, тако и при ширем закључивању. С обзиром на пословичан мањак и фрагментарност историјских извора за изучавање привредне историје српских земаља у средњем веку, наводе животописаца о привреди неопходно је допуњавати и знањима до којих су дошли истраживачи материјалних остатака прошлости. Мањак и фрагментарност извора упућују истраживања у смеру мултидисциплинарности, које доприноси проширењу и продубљивању знања о прошлости.¹³³ Храмови и друге грађевине манастирских комплекса, фрескопис, иконе, вез, производи од камена, метала и други предмети интересовања археологије, историје архитектуре и историје уметности, сведоче о бројним питањима о којима су писали стари српски животописци.¹³⁴

Досадашњи ниво истражености привредне историје средњовековних српских земаља и старе српске житијне књижевности умногоме олакшава достизање постављених истраживачких циљева. Најзначајнија литература из обе ове области истраживања наведена је у прва два поглавља, а за потребе даље анализе у наставку биће коришћена претходно наведена и друга литература о другим питањима из привредне и историје књижевности. Осим литературе из ових области, при анализи бројних питања неопходно је консултовати литературу из политичке историје српског народа и историјске географије српских земаља у средњем веку. Примена методологије и резултата из више области историје, историје књижевности и дисциплина које проучавају материјалне остатке и ликовне представе чине приступ теми мултидисциплинарним, а омогућиће и најсадржајнији одговор на питање о томе колико стара српска житија могу пружити као историјски извори за изучавање привредне историје.

Највећи значај истраживања огледа се у томе што се најважнијој групи од више десетина наративних извора за српску средњовековну историју приступа на свеобухватан начин као изворима за привредну историју, за шта житија до сада нису коришћена у довољној мери. Приликом упознавања са временски удаљеним друштвом и привредом, неопходно је на уму имати дуге друштвене, културне, привредне и политичке процесе који су уобличили најважније установе посматраног периода. Дуг период и околности настанка, заједно са садржином старих српских житија, доприноси разумевању „појава које теже да трају вековима“ и историје „која споро мења облик и стога се споро открива“, односно историје коју „називамо структуралном историјом; она се мање супротставља историји сазданој од догађаја, а више историји сплетова у друштву, чији су таласи сразмерно кратки“.¹³⁵ Овим приступом и оценом житија из тог угла биће дат допринос с једне стране познавању привредних прилика на простору средњовековних српских земаља и других територија, а са друге стране и бољем познавању самих житија и писаца који су их стварали.

Истраживање осветљава бројне начине располагања материјалним средствима, што је важан део привредне историје. Значај истраживања огледа се и у томе што се могу

¹³³ С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 60.

¹³⁴ В. синтетичке прегледи: Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953; М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Београд 1966; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, ур. Н. Андрејевић-Кун, Београд 1977; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992; В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига прва IX–XIII век*, Београд 1997; В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига друга XIV–XVI век*, Београд 1997; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997; нарочито Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009; као и радове наведене у одговарајућим поглављима.

¹³⁵ Ф. Бродел, *За историјску економију*, 195, 196.

продубити постојећа и донети нова знања о месту различитих установа и друштвених група у привредном животу оног времена, као што су владар, владарска породица и двор, властела, црквена јерархија и манастири, са храмовима, конацима, трпезаријама, утврђењима, болницама и уточиштима, као и целокупним својим властелинствима. Наведени чиниоци привредног живота и читав низ привредних делатности, занимања и услуга које су стајале у вези са задовољавањем различитих човекових потреба, допринеће упознавању дубинске и привредне историје, а делимично и ширих структурних осцилација унутар дугорочних привредних односа. Осамостаљивање државе првих Немањића и оснивање Српске Православне Цркве дали су снажан замах црквеној градитељској делатности крајем XII и почетком XIII века, а тада усвојени обрасци одржавали су се и у наредном периоду. Духовне и материјалне потребе Српске Православне Цркве задовољаване су кроз усвајање књижевних, законских, уметничких и грађевинских страних и развој домаћих образаца. Заједно са сачуваним законским споменицима и материјалним остацима, дела старе српске житијне књижевности најсадржајнији су писани историјски извори о тим питањима. Заједно са моћи српских средњовековних држава, расла су материјална добра њихових владара, који су их, између осталог, користили на одбрану или ширење власти, потребе владара и његове породице, двора, управе, али и ктиторску и каритативну делатност. Оснивали су се нови и обнављали запуштени храмови и манастири са својим правима и властелинствима, а постојећим манастирима утврђивале су се старе и додељивале нове повластице. Одговори на нека питања о њиховом привредном организовању, улози и месту у ширем привредном и друштвеном окружењу, могу се наћи у читавом низу дела старе српске житијне књижевности. Рударство је давало замах целокупној привреди на простору средњовековних српских земаља током доброг дела XIII, XIV и прве половине XV века, што је такође оставило трага у текстовима животописаца. Турска освајања умногоме су изменила околности на простору српских земаља. Различите врсте историјских извора на другачије начине сведоче о том времену, те тако и писци старих српских житија на свој начин говоре о политичким, привредним, демографским, културним и другим приликама и променама које су пратиле нестанак средњовековних српских држава.

II. ПОЉОПРИВРЕДНА ДЕЛАТНОСТ У СТАРИМ СРПСКИМ ЖИТИЈИМА

II. 1. Земљорадња

II. 1. 1. Земљорадња и земља као место одвијања земљорадничке делатности

Далеко најраспрострањенија привредна грана на простору средњовековних српских земаља била је пољопривреда, а још конкретније земљорадња. Насеља у којима је живело становништво које се бавило земљорадњом била су села, уједно најраспрострањенији тип насеља, које је насељавао далеко највећи део становништва.¹³⁶ Сваки властеоски посед састојао се у првом реду од села, чији су становници, али и село у целини, имали одређене обавезе према свом властелину. Онда када је властеоски посед баштинског типа, властелин, осим што је уживао своја властеоска права, која су се састојала у радним обавезама и материјалним давањима зависног становништва, могао их је путем продаје или даривања трајно пренети на друге властелине или црквене установе. У крајњој линији, у привредном животу земље, црквене установе, попут манастира и епископија, на челу са игуманима и епископима, имале су улогу властелина.¹³⁷ Бројни су случајеви у којима су српски владари својим задужбинама даривали управо села, о чему се чита у дугом низу исправа које су владари издавали својим задужбинама, најчешће манастирима.¹³⁸ Сведочанства о томе постоје и у старим српским житијима, што је, између осталог, тема овог поглавља.

У старој српској житијној књижевности налази се и српскословенски назив за земљорадњу, која се у то време називала *земљедельством*. Пишући о светогорским пустињацима, јеромонах Теодосије је оставио сведочанство о томе како они нису имали „земљедельства“ (не земљедельства имѣху), односно, „нису обрађивали винограде и њиве“.¹³⁹ Овим је, заједно са називом ове привредне делатности, дато сведочанство и о пишевој упућености у то која су два вида земљорадње имала највећи привредни значај у то време. Реч је о виноградарству и ратарству, с обзиром да су на њивама најчешће узгајане ратарске културе.

У српском средњем веку, реч „земља“ се користила за означавање више различитих ствари, од планете Земље, преко земље као државне и територије једног народа, до старих историјских области или већих територијално-управних јединица унутар српских држава. Једно од основних значења речи земља је и оно које означава тло, дакле и земљу на којој се одвија пољопривредна делатност. У тим случајевима, уз њу се налазе придеви попут сува, плодна, неплодна, бела и слично.¹⁴⁰ Будући да су појединци у средњем веку могли имати право власништва или коришћења одређене површине тла погодног за земљорадничку делатност, земља као тло блиско је значење речи Стефана Немањића да је велики жупан Стефан Немања оне личности које су прихватиле јеретичко учење, а међу којима је било и властеле, лишио земље. Српски владар, том приликом, јеретике је каснио на различите

¹³⁶ *Историја српског народа I*, 357–364 (М. Благојевић); С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, Београд 2019; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI – XVI век)*², 96.

¹³⁷ Р. М. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље 7/2 (1932) 93–142; Р. М. Грујић, *Имунитети и привилегија епархијских властелинстава*, Богословље 7/3 (1932) 181–200; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 79–99; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, Београд – Ниш 2022, 69–97.

¹³⁸ В. више за издања оснивачких и даровних повеља.

¹³⁹ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 23; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 117.

¹⁴⁰ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2–3, 134, 135.

начине, међу којима су били и они које „*лиши земље од државе своје а домове њихове и сва њихова имања сакупивши, раздаде их лепрозним и убогим*“.¹⁴¹ На основу овог сведочанства из житија, иако га је оставио наследник великог жупана Стефана Немање, али ни на основу сведочанстава из других извора, не може се до краја закључити на који се начин поступило са одузетом земљом. У житију се говори о сакупљању имања јеретика и његовог раздавања лепрозним и убогим. Међутим, под имањем се у том случају не подразумева нужно непокретна својина, већ би том изразу више одговарало значење покретне имовине. У вези са земљом, односно заплењеном непокретном имовином, осим њеног раздавања болеснима и сиромашнима о којем се пише, намећу се још три могућности. Земља која је претходно припадала властели која је запала у јерес могла је или припасти владару, или верној и правоверној властели, или је могла бити даривана Цркви. Одлуку је свакако донео владар, а по тадашњим схватањима и праву, могао је донети било коју од три речене одлуке. Најзад, није немогуће да се са одређеним одузетим поседима поступало на различите начине, у зависности од околности, те да су неки од њих припали владару, неки властели, а неки Цркви.

Велики жупан Стефан Немањић је, на очев захтев, обилато помогао изградњу српског манастира у Светој Гори, о чему је оставио сведочанство и у житију које је написао. У његовом *Житију Светог Симеона* чита се како „*од земље своје оделивши даде да довољно буде господину светом и монасима који су у том месту*“.¹⁴² Овде реч земља има значење обрадиве површине тла које се налази у нечијем власништву, у овом случају у власништву српског великог жупана Стефана Немањића, као што је у претходном случају земљу поседовала кажњена властела. Била је то првенствено земља погодна за земљорадничке делатности, која се налазила у оквиру села. Хрисовуљом од 24. септембра 1199/1200. или 1207/8. године, овај владар је српском манастиру на Светој Гори приложио, између осталог, једанаест целих и половину једног села. Од једанаест села образована је хиландарска Крушевска метохија, други већи хиландарски посед у Српској земљи, који је понео име по једном од села које му је припадало.¹⁴³ Од речи самог великог жупана Стефана Немањића у *Житију Светог Симеона*, у погледу описа његових дарова манастиру Хиландару, још одређенији је јеромонах Теодосије у свом *Житију Светог Саве*. За првог хиландарског ктитора на месту српског владара овај хиландарски јеромонах сведочи како „*од своје земље даде многа и најбоља села, која се и до сада чувају неизмењено под влашћу манастира званог Хиландара, обогативши га људима и приплодним коњима и свакаком стоком, као што су му и били заповедили преподобни*“.¹⁴⁴ О веродостојности речи о припадању ових поседа манастиру Хиландару, сведочи добро осветљена историја хиландарске Крушевске метохије, не само од времена великог жупана Стефана Немањића до времена јеромонаха Теодосија, односно од краја XII до краја XIII и почетка XIV века, већ и историја поседа све до пада простора данашње Метохије под турску власт.¹⁴⁵

Опис земље порекла светог коме је житије посвећено, уобичајени је одељак у жанру житија, нарочито оних опширнијих. Одељак тог типа је у свом делу доста развио Константин Филозоф, писац *Житија деспота Стефана Лазаревића*. Овде се ради о опису Српске земље, дакле коришћењу овог појма у значењу државне или етничке територије једног народа.¹⁴⁶

¹⁴¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас Георгиевска, 36, 37.

¹⁴² Исто, 58, 59. Исто и код јеромонаха Доментијана, *Житије Светог Симеона*, 281.

¹⁴³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 79–83 (*Хрисовуља великог жупана Стефана Немањића манастиру Хиландару*); М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII–XV век)*, Хиландарски зборник 12 (2008) 18–20; С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, Ниш 2013, 31–35. За различита датирања повеље в. Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (1971) 48. 49; Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару?*, Стари српски архив 9 (2010) 233–241.

¹⁴⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 138.

¹⁴⁵ С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, 31–94.

¹⁴⁶ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 134, 135.

Опис се у највећој мери састоји у приказу њених позитивних физичкогеографских и других особина, које су доприносиле благостању њених становника. Важан део тих особина су и оне које су Српску земљу чиниле погодним за успешно одвијање земљорадничке делатности. Када пише о земљи порекла деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф пише како је она „препуна семена, засада и плодова“, што су речи које се односе на све земљорадничке културе. Унутар ове земље налазе се „изворишта река и студенаца“, а ваздух јој је „прочистићен и красан“. Од тих позитивних особина земље имали су користи њени становници, будући да Господ из такве земље даје „зелениш за људску исхрану, кога је (овде) свуда у изобиљу, а (негде) другде га нема (толико)“. Под зеленишем за људску исхрану треба разумети поврће. У тој земљи, „Много хране одлази не само у ненасељена него и у насељена (места), (као и) много других плодова, риба и другог што је потребно, (а) што је Господ дао људима да се наслађују“.¹⁴⁷ Осим о земљорадничкој производњи путем које је узгајано поврће и риболову, ове речи Константина Филозофа посредно говоре и о расподели производа ових делатности, односно о томе да се храна потребна за људску исхрану могла наћи у свим крајевима Српске земље. Да опис земље из пера Константина Филозофа није само манир житијне књижевности, сведоче и обавештења из историјских извора друге врсте.

Бертрандон де ла Брокијер, који је Српском земљом прошао 1433. године, у времену блиском писању *Житија Светог деспота Стефана Лазаревића*, писао је о Српској земљи, у свом делу сасвим другачије намене од намене једног житија, на сличан начин. На путу од Пирота ка Извору (д. Бела Паланка), долином Нишаве, приметио је „лепу равницу“, део нишавске долине у којој је лежао Ниш, описавши је као „леп крај“, погодан за узгајање пиринча. Након Ниша, опет је наишао на „врло леп крај“, а крај око ушћа Нишаве у Јужну Мораву описао је као „врло леп крај, раван и густо насељен људима и селима“. Лепи и равни крајеви, на остатку пута до Крушевца, смењени су планинским и шумовитим, што значи да до овог града није ишао остатком јужноморавске долине, већ обронцима планина Мали и Велики Јастребац. Прешавши Западну Мораву, нашао се на територији под влашћу српског деспота, где је затекао „врло леп и добро насељен крај“. Остатак пута великоморавском долином, водио га је кроз „веома леп и густо насељен крај“, при чему је наилазио и на тешке и блатовите пределе, као и на читав дан јахања „по доста рђавом крају“, односно кроз шумовити и брдски предео. Ипак, и тај је крај био „врло добро настањен селима и веома је леп“. Најзад, закључио је како „има свега што је човеку потребно у целој овој држави Рацији или Србији, што је потпуно исто“. Особинама Српске земље враћао се и опажањем да се и Некудим налазио „у врло лепом и добром крају“, односно „у врло лепим шумарцима и рекама погодним за сваки лов на дивљач и за лов са соколима“. На путу од Некудима до Београда, прошао је кроз „много велике шуме, брегове и долине“, а уверио се да се у тим долинама налази „велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброг вина“. Најзад, и сам Београд се налазио „у врло лепом крају“.¹⁴⁸ Тако, речи Константина Филозофа, писца житија, које је за циљ имало прослављање српског деспота, у сагласју су са речима Берtrandона де ла Брокијера, бургундског племића и човека од поверења тамошњег војводе Филипа Доброг, који је за собом оставио путописни и својеврсни обавештајни спис, у којем није било места за реторска улепшавања. Висок степен привредне развијености крајева које су ова двојица имала на уму током писања својих дела различите намене, од краја XIV и током XV века, може се пратити и кроз друге изворе.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 20, 21. О опису Српске земље код Константина Филозофа в. N. Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher*, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 445–451; М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* (мастер рад), Београд 2021, 32, 33; Исти, *Физичка географија у Житију деспота Стефана Константина Филозофа*, Београдски историјски гласник 13 (2022) 125–135.

¹⁴⁸ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 126–131.

¹⁴⁹ *Шумадија у XV веку* (колективна монографија), 231–286 (М. Штетић; В. Петровић; С. Мишић – А. Узелац); Г. Бојковић, *Великоморавска долина у средњем веку – простор, урбанизација и социјална структура*, Лепосавић 2022, 125–128; С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, 235–258.

II. 1. 2. Села и метохије у старим српским житијима

Села и сва права која су следовала њиховим земаљским господарима чинила су основ имућства средњовековних властелинстава, између осталих и оних црквених, о којима се често говори у старим српским житијима. Тога су итекако били свесни и животописци. Сава Немањић на истакнутом и првом месту међу даровима великог жупана Стефана Немање његовој главној задужбини, Богородичином манастиру Студеници, наводи приложена села, упућујући и на златопечатну повељу којом су села, други дарови и права манастира били утврђени, а која је била написана и на једном од манастирских зидова.¹⁵⁰ Оригинална хрисовуља која је издата између 1183. и 1190. године није сачувана, а у преради из *Цароставника манастира Студенице* из збирке П. Ј. Шафарика у Библиотеци Народног музеја у Прагу, именом се наводи двадесет села, два засеока и две метохије, који одражавају стање манастирских поседа или жеље за поседовањем у XVII веку. Што се тиче првобитних студеничких поседа, касније повеље указују да се један њихов део налазио на простору данашње Метохије.¹⁵¹ Да списак поседа сачуван у фалсификату може садржати неке од првобитних поседа које је приложио оснивач манастира не може се одбацити у потпуности стога што се налазе на територији којима је владао српски велики жупан, али и стога тога што се њихов део налази у близини манастира.

Реч метох или метохија грчког је порекла и најчешће је означавала посед под влашћу неког манастира, манастирско имање. У том смислу, овом речју се могло означавати целокупно имање једног манастира или један просторно одвојен део манастирског имања, при чему је друго значење заступљеније. Такав посед је могла да чини земљишна парцела, храм, село или више села.¹⁵² Манастиру Ватопеду припадао је стари манастирски комплекс у Просфори, заједно са, од гусара пострададом и запустелом, црквом Светог Симеона Богопримца. Захваљујући новчаним средствима која им је обезбедио велики жупан Стефан Немањић, монаси Симеон и Сава су обновили овај манастирски комплекс који је припадао Ватопеду, а затим „и метохије измолише од цара Алексија, који је тада управљао скиптром грчким, и приложише Ватопеду“.¹⁵³ Захваљујући монаху Сави увећани су ватопедски виноград, а истом манастиру „И метохије пусте приложи, испросивши их од цара, и привевши људе од своје земље“.¹⁵⁴ Метохије сачињене од села, саме по себи, без становника, нису могле доносити пуне приходе својим власницима. Стога је монах Сава, за манастир Ватопед, не само прибавио метохије, већ их је, као што се чита у житију, населио. У питању је било земљорадничко становништво са простора Српске земље.¹⁵⁵ Познато је да су монаси Симеон и Сава били ктитори цариградског манастира Пресвете Богородице Евергетиде. Ктиторско право у овом значајном манастиру остварили су богатим прилозима, међу којима су се налазили и неименовани многи метоси и насеља, за које јеромонах Теодосије пише да су претходно били купљени.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

¹⁵¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 61, 62 (*Хрисовуља великог жупана Стефана Немање манастиру Студеници*); С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, *Зборник Филозофског факултета* 12/1 (1974) 311–319.

¹⁵² *Метох, метохија* (С. Мишић), у: *Лексикон српског средњег века*, 402, 403; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 58–60.

¹⁵³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132.

¹⁵⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 75.

¹⁵⁵ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 658.

¹⁵⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 136, 137.

Обавештавајући монаха Симеона о свом успешном путу у Цариград, монах Сава му је, према речима јеромонаха Доментијана, рекао како му је цар Алексије III даровао манастир Хиландар, „са свим метохијама“, о чему му је издао и писмене потврде.¹⁵⁷ Обојица писаца опширних житија Светог Саве, хиландарски јеромонаси Доментијан и Теодосије, од којих је први написао и *Житије Светог Симеона*, у сва три житија која су написали сведоче о прилагању манастира Зига, царског манастира запустелог раније током XII века, новооснованом Хиландару, при чему обојица уз Зиг спомињу и његове метохије, које су такође припале српском манастиру. Манастир Зиг је приложио цар Алексије III, који је, с обзиром на царски статус запустелог манастира, једини то и могао учинити, о чему је сачувана и његова простагма.¹⁵⁸ Што се тиче првобитних хиландарских поседа у Српској земљи, јеромонах Доментијан је изнео процену да су метохије које су монаси Симеон, Сава и велики жупан Стефан Немањић приложили манастиру, биле довољне за издржавање две стотине монаха.¹⁵⁹ Могуће је да је овај број монаха, макар за снагу првобитног хиландарског властелинства, био преувеличан.¹⁶⁰ За цркву Светог Георгија у Акру, јеромонах Теодосије је записао како је била метохија манастира Светог Саве Освећеног. Међутим, била је поробљена од Латина, те ју је архиепископ српски Сава, приликом првог путовања на Исток, „искупио и Лаври повратио“.¹⁶¹

У занимљивом контексту села се срећу у *Житију Светог Саве* које је написао јеромонах Доментијан. Наиме, он за свог учитеља и првог српског архиепископа каже да је подигао бројне цркве, у свом отачаству, по источним и западним земљама, али и у селима и градовима.¹⁶² Села су, пре свега, насеља у којима се одвија земљорадничка делатност, али овде се срећу и као места црквеног градитељства, следствено томе, може се говорити и о селима као местима у којима се одвијао верски живот. О распрострањености сеоских парохијских цркви и црквеној организацији на нивоу парохије највише се сазнаје на основу помена цркви, црквишта и свештеника у документарним изворима са једне, и утврђивањем постојања њихових материјалних остатака на терену са друге стране. Овом приликом довољно је рећи да су сеоске парохије подразумевале верни народ, свештенике и сеоске парохијске цркве, при чему нису постојала правила која су налагала постојање цркве у сваком селу или број свештеника у једној цркви, те је тако било села са више цркви и села без цркве, као и цркви са више свештеника.¹⁶³ Новоподигнуте цркве на селима из времена Светог Саве о којима је писао јеромонах Доментијан свакако су служиле као сеоске парохијске цркве.

О постојању и животу сеоских парохијских цркви са више или мање детаља сведочи још неколико животописаца. Свети Петар Коришки био је пореклом из хвостанског села

¹⁵⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 85.

¹⁵⁸ Исто, 95; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 287; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 137; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 67–69.

¹⁵⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 97; Исти, *Житије Светог Симеона*, 288.

¹⁶⁰ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 659. За однос између броја монаха у манастирима и величине манастирског властелинства, в. М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 239–244.

¹⁶¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227.

¹⁶² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 385. У *Кратком житију Светог Саве* светогорски манастири се називају селима Пресвете Богородице, које је она припремила за оне који је воле, што је пример употребе појма села у пренесеном значењу. Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 24.

¹⁶³ С. Мишић, *Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4 (2007) 297–302 (= *Методолошки и историографски прилози*, Београд 2021, 16–20); С. Мишић – Е. Миљковић, *Истраживања сакралне топографије Горњег Полимља (до краја 16. века)*, у: Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, Беране – Београд 2011, 457–463 (= *Методолошки и историографски прилози*, 32–39); М. Копривица, *Парохије Српске цркве у средњем веку*, Црквене студије 11 (2014) 293–308; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 183–187.

Уњемир. Његов животописац Теодосије оставио је сведочанство да се у овом селу налазио његов очев дом, као и да је по очевој смрти будући монах Петар, чије световно име из времена пре монашења није наведено, преузео бригу о кући, наравно, послушан својој мајци. Када је одлучио да напусти свет и крене монашким путем, младић је напустио село Уњемир и очев дом, при чему се црква Светог апостола Петра у којој се замонашио налазила „*више тог села*“.¹⁶⁴ Пустиањак Петар највероватније је живео током XIII века, а село из ког је потекао, по свој прилици, налазило се на месту данашњег села Ујмир, недалеко од Пећи. У близини овог села налазе се остаци манастира Петровице, посвећеног Светим апостолима Петру и Павлу, што је вероватно место Петровог монашења.¹⁶⁵ Коришка пустиња у којој се Петар касније подвизавао добила је име по селу Кориши, на Коришкој реци, североисточно од Призрена.¹⁶⁶ Познато је и из више оригиналних и прерађених исправа краља и цара Стефана Душана (1331–1346–1355). У време овог владара у селу су већ постојале две цркве посвећене Светом Петру Коришком, стара и нова, од којих је прва била посед манастира Хиландара, а другу је подигао и манастиру Светих Арханђела у настајању 1343. године приложио старац Григорије.¹⁶⁷

Села су, исто као и градови, била места одржавања верских обреда. Будући српски архиепископ Јевстатије I потицао је из Будимљанске жупе, где је, у младићком узрасту, време проводио „*увек идући у свету Божју цркву*“. У том храму, свакако једној од парохијских цркви у Будимљанској жупи, редовно је присуствовао богослужењима, што га је, према речима његовог животописца и наследника на трону српског архиепископа, навело да од родитеља затражи да га дају на учење књига.¹⁶⁸ Речени парохијски храм могао се налазити у родном месту будућег архиепископа, како је претпостављано,¹⁶⁹ али с обзиром да није свако село поседовало своју парохијску цркву, храм се могао налазити и у неком од суседних насеља.

Поворка која је носила мошти Светог Јована Рилског из Трнова у његов манастир, на путу из Средца у Рилу, зауставила се у једном неименованом селу, које се налазило на реци Берман. Село се налазило на дан и по хода од Рилског манастира у правцу Софије, а ту су свечеве мошти чекали игуман рилски и његова братија.¹⁷⁰ Село се налазило у близини речене реке Бремман, што је било уобичајено, будући да се највећи број средњовековних села и налазио у близини текућих вода, у складу са привредним и демографским потребама средњовековних друштава.¹⁷¹ Поворка са свечевим моштима је у селу одморилa један дан, а затим је, уз учешће братства Рилског манастира и околног становништва, у селу била приређена молитва.¹⁷² Приликом описа преноса моштију Светог Јована Рилског, помиње се „*метох манастирски звани Орлице*“, који је припадао Рилском манастиру. Метох Орлице се

¹⁶⁴ Теодосије, *Житије Светога Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 266, 268.

¹⁶⁵ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 81.

¹⁶⁶ Теодосије, *Житије Светога Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 269; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 196.

¹⁶⁷ С. Мишић, *Хрисовуље краља Стефана Душана старицу Григорију*, Стари српски архив 12 (2013) 21–29; С. Мишић – М. Копривица, *Опита хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару*, Стари српски архив 14 (2015) 65–106; С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупитима*, Стари српски архив 11 (2012) 59–90; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 91, 109. Власништво над двама црквама Светог Петра Коришког и целим селом Кориша било је предмет спорења између манастира Хиландара и манастира Светих Арханђела. О томе в. С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, Историјски гласник 1–2 (1989) 39–54.

¹⁶⁸ Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 194.

¹⁶⁹ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, у: Историја школа и образовања код Срба, ур. Е. Хасанагић, Београд 1974, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, у: Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 410).

¹⁷⁰ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 108, 109.

¹⁷¹ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 42–65.

¹⁷² Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 109.

налазио на путу између поменутог села у којем се поворка са моштима зауставила и самог манастира. На простору манастирског метоха проведен је један дан, током којег је прослављен празник Светих апостола Петра и Павла. У метоху Орлице налазила се и црква Светих Апостола, коју је својевремено подигао Давид, тадашњи игуман Рилског манастира, а о чему је Владислав Граматик био обавештен.¹⁷³

Приликом ратних окршаја села су, исто као и градови, била предмет разарања. Уништавање сеоских насеља било је срачунато са циљем да се ослаби привредна и демографска основа нападаних територија. Такав је случај био и приликом напада цара Самуила на територије јадранског приморја. О тим дешавањима сведочи сачувани остатак текста *Житија Светог Јована Владимира*. Наиме, након што је поразио и заробио кнеза Јована Владимира, цар Самуило (976–1014) је предузео неуспешну опсаду Улциња, одакле је „отишао љутит и почео је да пустоши, пали и пени целу Далмацију, градове Котор и Лаузиј (Дубровник – прим. аут.), као и села“. У наставку се говори о томе да је цар Самуило „тако прошао пустошећи како приморске, тако и загорске крајеве, све до Задра“.¹⁷⁴ До напада је дошло последњих година X века или последњих година прве деценије наредног столећа, о чему постоје различита мишљења. Из писања животописца кнеза Јована Владимира, које је у своје дело унео састављач *Летописа попа Дукљанина*, види се да су нападом су биле захваћене Дукља, у то време њој подложна Травунија и ромејска тема Далмација.¹⁷⁵ Осим именом наведених градова, страдала су и сеоска насеља, како она уз јадранску обалу, тако и она у ближој унутрашњости. Патријарх Данило Трећи у оквиру завршне похвале краљу Милутину унутар његовог пролошког житија, каже за овог да је био „грађанима и сељанима доброузакоњено правило“.¹⁷⁶ С једне стране, може се помислити како је ово био само један згодни израз како би се истакле свечеве врлине. Међутим, узме ли се у обзир обухватна законодавна делатност краља Милутина, која је имала своје практичне последице на живот и рад широких слојева становништва, може се рећи како су ове речи имале утемељење у стварности.¹⁷⁷

Сведочанства о даривању села владарским задужбинама налазе се и у житијима из *Даниловог зборника*. Краљица Јелена, удовица краља Стефана Уроша I (1243–1276) и мајка краљева Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина, својој задужбини, храму и око њега подигнутом манастиру посвећеном Пресветој Богородици и њеном празнику Благовештења у месту Градац, између осталог, приложила је и „Приходе и села многа изабрана“.¹⁷⁸ Све је то било записано и у оснивачкој повељи, о којој се говори и у житију, а која, нажалост, није сачувана.¹⁷⁹

У *Житију Светог краља Стефана Уроша II Милутина*, пред почетак одељка у коме пише о краљевим многобројним ктиторским подухватима, архиепископ Данило II сведочи како је краљ Милутин „имао богатство и славу земаљског царства, имање и богатство много, злато и сребро безбројно, и скотове који пасу, овце и волове и веома добре коње, и светле и драгоцене ризе, и многоплодне њиве“.¹⁸⁰ С. Милојевић препознао је значај овог

¹⁷³ Исто, 109.

¹⁷⁴ *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 126–129.

¹⁷⁵ Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, Историјски часопис 49 (2002) 9–25, са прегледом старије литературе о времену напада.

¹⁷⁶ Данило Трећи, *Пролошко житије краља Милутина*, 44.

¹⁷⁷ *Историја српског народа I*, 469. 470 (С. Ћирковић); Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006, 25–55.

¹⁷⁸ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 95.

¹⁷⁹ Осим разложне претпоставке да је оснивачка повеља морала бити издата, о њеном постојању сведочи једино њен помен код архиепископа Данила II. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, бр. 116, стр. 421 (*Повеља краљице Јелене о оснивању манастира Градца*).

¹⁸⁰ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24

одељка и запазио како „сваки од наведених делова краљевског богатства можемо, посредно или непосредно, довести у везу са појединим аспектима привредног живота“. ¹⁸¹ Њиве су биле омеђене парцеле обрадивог земљишта које су се налазиле унутар међа сваког села и на којима се обављала земљорадничка, најчешће ратарска делатност. Под њивама се налазио највећи део површина искоришћаваних у земљорадњи, далеко већи него под вртovima и воћњацима. ¹⁸² Хиландару, српском манастиру на Светој Гори, краљ Стефан Урош II Милутин приложио је и „многа села и метохе“, за које се у наставку чита и то да су се налазили у „држави цара грчкога“ и да их је краљ откупио давши „небројено мноштво злата“, што указује на тржиште земље у РOMEЈСКОМ царству, о чему ће још бити речи. ¹⁸³

Више података из исправа потврђује ове тврдње. Убрзо по доласку на власт под познатим околностима, краљ Стефан Урош II Милутин је вероватно већ 1282. године издао хрисовуљу манастиру Хиландару, којом је потврдио дарове својих претходника на српском престолу, свога оца и деде. ¹⁸⁴ Нарочита пажња краља Милутина према манастиру Хиландару, а пре свега према његовој безбедности, огледала се у његовом односу према пиргу у Хрусији. О градитељској делатности биће речи у наредном поглављу, а сада треба напоменути да је краљ Милутин хиландарском пиргу на обали мора обезбедио извесну самоуправу у односу на манастир, али и материјално га обезбедио, приложивши му поседе. О томе сведочи једна несачувана, али посведочена исправа краља Милутина издата пиргу у Хрусији између 1300. и 1303. године, као и интерполирана хрисовуља истог владара Хрусијцима издата између 1313. и 1316. године, коју је истовремено потврдио и архиепископ српски Сава III (1309–1316). Дарове краља Милутина пиргу у Хрусији потврдио је хрисовуљом из 1308. године и цар Андроник II Палеолог (1282–1328). ¹⁸⁵ Хиландарци, а са њима и Хрусијци, били су велики добитници сређених односа између владара Српске земље и РOMEЈСКОГ царства током прве две деценије XIV века. ¹⁸⁶ Великодушност краља Милутина осетила је и Карејска келија, о чему сведочи накнадно прерађивана хрисовуља из 1317/8. године. ¹⁸⁷

Својој цариградској задужбини, цркви и болници у Продрому, краљ Стефан Урош II Милутин приложио је „изабрана села такође прикупивши од грчке области“, као и својим солунским задужбинама, црквама Светог Николаја и Светог Георгија, којима „многа села и метохе такође прикупивши приложи“. ¹⁸⁸ С обзиром на то да су се и села даривана двома солунским црквама највероватније, као и хиландарска и продромска села за која се то изричито каже, налазила на територији РOMEЈСКОГ царства, ови подаци не говоре о селима у Српској земљи, већ су показатељ материјалног богатства њеног владара, који је могао

књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 128; Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, у: Архиепископ Данило Други, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских II, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 289.

¹⁸¹ С. Милојевић, *Економија*, 158, 159.

¹⁸² М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 91–98; о пејзажу српског средњовековног села и просторним целинама које су улазиле у његов састав в. С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 21–34.

¹⁸³ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

¹⁸⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, бр. 82, стр. 277–280 (*Хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Хиландару*).

¹⁸⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, бр. 101, стр. 355 (*Хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина хиландарском пиргу Хрусији*), бр. 109, стр. 405–407 (*Превод хрисовуље цара Андроника II Палеолога хиландарском пиргу Хрусији*), бр. 121, стр. 435–445 (*Хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина хиландарском пиргу Хрусији*), бр. 122, стр. 447–449 (*Повеља архиепископа Саве III хиландарском пиргу у Хрусији*).

¹⁸⁶ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 134–155.

¹⁸⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, бр. 131, стр. 483–488 (*Хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина келији Светог Саве Јерусалимског у Кареји*).

¹⁸⁸ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 131, 132.

одвојити значајна финансијска средства за куповину низа села у Рومهјском царству, ради даривања задужбина које су се и саме налазиле изван Српске земље.

Патријарх Данило III у *Пролошком житију Светог краља Милутина* сведочи о томе како краљ „Епископије и пак и митрополије и иноке састављене у заједнички живот обогати метохијама и свим богатим и добропотребним даровима“.¹⁸⁹ О веродостојности ових речи сведочи читав низ сачуваних исправа из времена краља Милутина, као и исправа за чије се постојање зна. Различитим даровима, а међу њима и оним у виду земљишних поседа, најчешће су даривани управо општежитељни манастири, али и неколико епископија – Призренска, Хумска и Дабарска.¹⁹⁰

Данилов Ученик оставио је сведочанство да је, по завршетку изградње манастирског храма Христа Спаса у Дечанима, краљ Стефан Урош III (1321–1331) својој задужбини издао хрисовуље „у којима су сви приноси и дарови његови, и прилози у селима и другим осталим његовим прилозима“.¹⁹¹ Данилов Ученик нашао је за сходно да на овом месту од свих краљевих прилога нарочито истакне села, свакако не без разлога. Села су била највреднији прилог манастиру будући да су села, односно њихови становници, својим утврђеним давањима у највећој мери обезбеђивали материјално благостање манастира.¹⁹² Прворазредног значаја који су за манастирска властелинства имала села даривана од стране ктитора и приложника нарочито су били свесни они који су осим самог живота у манастирима доживели и да се налазе на неким од руководећих позиција унутар манастирске хијерархије. Такав је случај са Григоријем Цамблаком, који се у периоду од 1402. до 1406. године налазио на месту дечанског игумана.¹⁹³ Стога је врло сажето и конкретно описао како је краљ Стефан Урош III својој задужбини приложио „многа села и приходе по различним местима своје области за потребе братији, као што и до данас стоји у премудрој његовој хрисовуљи“.¹⁹⁴ Села су као прва, пре катуна и побројаних дарова у виду свештених и богослужбених предмета, наведена и у *Првој Дечанској хрисовуљи* краља Стефана Уроша III, свечаном оснивачком документу у свитку издатом 1330/31. године.¹⁹⁵ Оснивач манастира је овом и опширнијом *Другом Дечанском хрисовуљом*, својеврсним практиком – пописом имања, издатом исте године, својој задужбини приложио више десетина села и засеока, од којих је део наведен поименично, а на део се указује неодређено или је обухваћен заједничким међама.¹⁹⁶

Позната је чињеница да делатност краља и цара Стефана Душана, нарочито из периода његовог царевања, није оставила много трага у житијној књижевности, што стоји у вези са његовим односом према уређењу Православне Цркве и последицама проистеклим из његових поступака на том плану.¹⁹⁷ Редак помен његове делатности након царског крунисања, и то приказане у добром светлу, налази се у *Житију Светог Исаије* које је написао Непознати Светогорац, где пише о метохијама које је Стефан Душан приложио

¹⁸⁹ Данило Трећи, *Пролошко житије Светог краља Милутина*, 43.

¹⁹⁰ За преглед сачуваних и исправа краља Милутина за чије се постојање зна, в. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, В. Мошин – С. Ћирковић, Д. Синдик, ред. Д. Синдик, Београд 2011.

¹⁹¹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, у: Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 58, 59.

¹⁹² О новчаним приходима манастира од села у њиховом поседу, а на основу каснијих документованих примера из XV века, в. М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 213–216.

¹⁹³ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 204–206.

¹⁹⁴ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 66.

¹⁹⁵ *Дечанске хрисовуље*, прир. П. Ивић – М. Грковић, 304, 305.

¹⁹⁶ *Исто*, 57–140; Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, Историјски часопис 4 (1952–1953) 173–266, са приложеном картом; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 84; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 76–78, са картом дечанског властелинства на 77. стр.

¹⁹⁷ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, у: О кнезу Лазару, ур. И. Божић – В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 82–84 (= *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 347–352).

манастиру Светог Пантелејмона.¹⁹⁸ Први цар Срба и Грка издао је руском светогорском манастиру две хрисовуље, сачуване у више преписа и оспораване, да би се на крају обе хрисовуље показале као аутентичне и веродостојне. Садржај хрисовуља, прве издате на грчком јануара 1348. године и друге издате на српском језику јуна 1349. године, потврдио је речи Непознатог Светогорца из житија о прилагању метохија. Цар је манастиру приложио шест целих села, већином у долини доње Струме, низ других мањих обрадивих површина и других непокретности у Серу и Зихни, право на више редовних прихода од дажбина и редовно давање одређене количине соли, а на основу нешто познијих докумената из манастирског архива зна се да је део имања пре прилагања био одузет од претодних власника који нису желели да се помире са српском влашћу.¹⁹⁹

Први српски патријарх Јоаникије је манастиру у коме је столовао, Спасовом манастиру у Жичи, приложио „*многа села*“.²⁰⁰ Исправа о овом даривању није сачувана, уосталом, као и већина претпостављених исправа издатих од стране поглавара Српске Православне Цркве у средњем веку. Константин Филозоф писао је о томе како је деспот Стефан Лазаревић својој задужбини у Ресави даровао „*села и винограде по читавој земљи*“.²⁰¹ Оснивачка повеља деспота Стефана за манастир Манасију, кроз чији би се текст могло сазнати више о првобитним поседима које Константин Филозоф овако уопштено наводи, нажалост, није сачувана.²⁰²

Истакнуто место које села неретко заузимају при опису образовања манастирских властелинстава у житијима има утемељење у стварности, а и важан део исправа, на које се животописци такође неретко позивају, јесте управо попис приложених села и других добара. Тако се при описима оснивања и даривања властелинстава манастира у житијима помиње даривање села великом броју манастира, при чему је то, за добар део њих, потврђено и кроз исправе.

Села и градови су била два основна типа насеља и у средњем веку, што је оставило одраза и у старој српској житијној књижевности. Ова два типа насеља неретко се срећу у пару. Јеромонах Доментијан је писао како је архиепископ Сава подизао цркве у градовима и селима.²⁰³ Пишући о обрачуну цара Андроника II са варлаамским јеретичима, Григорије Цамблак пише како је цар, по њиховом изгнању из Цариграда, заповедио „*и да их не примају градови и села његове државе*“.²⁰⁴ У ова два примера села се јављају заједно са градовима, у првом као места црквеног градитељства, а у другом као места о чијој православној, у складу са схватањима своје власти, брине ромејски василевс.

Владислав Граматик је написао тзв. *Рилску повест*, односно спис о преносу моштију Светог Јована Рилског. Кључну улогу у описаној транслацији моштију овог свеца одиграла је царица Мара, ћерка деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) и тада већ бивша супруга султана Мурата II (1421–1451).²⁰⁵ За њу је Владислав Граматик забележио да је живела „*на селу, а не у царским дворима*“, недалеко од града Сера. За пренос моштију је требало обезбедити дозволу турских власти, те је, након добијања дозволе од султана Мехмеда, позвала и локалне турске чиновнике „*к себи на село у пребивалиште*“, како би им показала и писмену дозволу владајућег султана.²⁰⁶ Овде се село среће не као место пољопривредне

¹⁹⁸ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 94.

¹⁹⁹ Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, Зборник радова Византолошког института 31 (1992) 76–81.

²⁰⁰ Други настављачи, *О постављењу првога патријарха српскога Јоаникија*, прев. Л. Мирковић, у: Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 128.

²⁰¹ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

²⁰² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 386.

²⁰³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 385.

²⁰⁴ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 55.

²⁰⁵ О царици Мари, в. Р. Ћук, *Царица Мара*, Историјски часопис 25 (1978) 53–97.

²⁰⁶ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 106.

производње или предмет поседовања или даривања, већ као место сталног пребивалишта бивше владареve супруге.

II. 1. 3. Жупе у старим српским житијима

Села су географски припадала жупама, основним територијално-управним јединицама у српским земљама средњег века, које су и саме биле географски одређене. Према начину на који су била укључена у привредни и управни систем, села су могла бити дворска, жупска или властеоска. Владар је био непосредни земаљски господар дворских и жупских села, а земаљски господари властеоских села могли су бити појединци из реда властеле или црквене установе, које су, уживајући права на свом властелинству, у управном и привредном смислу, имале статус властелина. На тај начин, кроз непосредну потчињеност владару и путем припадности одређеном властелинству, сва села и жупа у целини били су укључени у привредни и управни систем земље.²⁰⁷

У старој српској житијној књижевности жупе се најчешће помињу у територијално-политичком контексту. Сава Немањић је писао како је велики жупан Стефан Немања придобио оба Пилота, Патково, Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Реке, Ушку, Поморавље, Загрлату, Левче и Белицу.²⁰⁸ Стефан Немањић је оставио сведочанство о томе да се део отачаства којим је његов отац управљао пре уздицања на великожупански престо састојао од Топлице, Ибра, Расине и Река, као и да је од цара Манојла I Комнина на дар добио Дубочицу.²⁰⁹ Када је писао о територијалном проширењу државе великог жупана Стефана Немање, он је писао о Липљану, Морави, Врању и о оба Полога, тј. Горњем и Доњем Пологу, такође жупама.²¹⁰ Житија Светог Симеона главни су историјски извори на основу којих се сазнаје о размерама освајања на рачун Царства Ромеја. Овим територијалним проширењима умногоме је увећана привредна снага државе, првенствено захваљујући укључивању у њен састав и привредни систем за земљорадњу погодних предела у наведеним жупама и становништва који су ту делатност обављали.

Жупе се помињу и као места дешавања одређених догађаја и процеса, као што су рођења неких личности, подизање црквених здања и сусрети међу људима. Велики жупан Стефан Немања рођен је у Зети, подигао је манастире Пресвете Богородице и Светог Николаја Мирликијског у Топлици, а Светог великомученика Георгија у Рашкој.²¹¹ Сведочанство о томе да се храм Пресвете Богородице налазио у Топлици оставио је у свом *Житију Светог Симеона* и Стефан Немањић.²¹² Сава Немањић је приликом преноса моштију Светог Симеона из Свете Горе у Српску земљу најпре стигао у Хвосно, такође жупу, али и земљу која је обухватала околне жупе.²¹³ За храм Пресвете Богородице, који је касније постао гробно место Светог Симеона, Стефан Немањић је написао да је „у Ибру, на реци по имену Студеница“, при чему је Ибар име жупе.²¹⁴

²⁰⁷ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 14–19, 79–113; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 69–87.

²⁰⁸ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 149.

²⁰⁹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 21.

²¹⁰ *Исто*, 39. О сличностима и разликама у описивању проширења државе великог жупана Стефана Немање код двојице његових синова и животописаца, в. С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 93–100.

²¹¹ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 151, 189.

²¹² Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 23.

²¹³ *Исто*, 187; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 137, 138.

²¹⁴ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 43. Исто и код Доментијана, *Житије Светог Симеона*, 254.

У читавом *Даниловом зборнику* налазе се свега неколико изричитих помена жупа. За Дежево, место у коме је краљ Стефан Драгутин предао краљевску власт над Српском земљом свом млађем брату Милутину, од тада краљу Стефану Урошу II, архиепископ Данило II писао је како се налази „у области рашке жупе“.²¹⁵ За доста каснији сусрет двојице краљева и браће, архиепископ Данило II је оставио сведочанство да се одиграо „у држави жупе расинске на реци Морави, у месту званом Мачковици“.²¹⁶ Данило је о свом претходнику, архиепископу српском Јевстатију (1279–1286), коме је посветио једно од житија које је написао, оставио сведочанство како „блажени светитељ Јевстатије беше рођењем из краја Жупе Будимљанске“.²¹⁷ Данилов Ученик обавештава како је, по повратку принца Стефана, будућег краља Стефана Уроша III, његов отац, краљ Стефан Урош II Милутин, њему дао „неки мали део од државе жупе будимљанске, где ће се чувати“.²¹⁸ Реч је о уживању права и прихода који су припадали земаљском господару, а у овом случају принц Стефан се јавља као земаљски господар дела жупе Будимље. Ова чињеница указује да у то време, непосредно по повратку из Цариграда, принц Стефан није од стране краља Милутина озбиљније разматран као наследник престола, будући да је, узме ли се у обзир да се радило о припаднику владарске породице и принцу, реч о сразмерно малом земљишном поседу.

Краљ Стефан Урош II је свог сина Стефана након сукоба са њим казнио одузимањем вида, а према писању Григорија Цамблака, „место где се ово догоди беше звано Овче поље, где беше и молитвени храм великоме архијереју Христову Николају“.²¹⁹ Овче Поље је равничарски предео између леве обале Вардара и доњих токова његових левих притока Пчиње и Брегалнице, а на том простору постојао је и истоимени град.²²⁰ Из Овчег Поља био је и сточар који је, према писању патријарха Пајсија, учествовао у откривању моштију Светог цара Уроша.²²¹

Жупе су првенствено биле одређене географијом простора, при чему су се простирале у речним долинама, котлинама и уопште равничарским пределима погодним за земљорадњу.²²² Како су турска освајања напредовала, тако, према речима Димитрија Кантакузина, „и српске равнице почеше страдати“.²²³ Ово се може односити на равничарске пределе српских земаља који су се до тог времена нашли на удару Турака, што ће рећи на читав источни, југоисточни и јужни део српских земаља, са пространим равницама у долинама река које припадају сливу трију Морава.²²⁴

II. 1. 4. Процеси земљорадничке делатности у старим српским житијима

²¹⁵ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 60.

²¹⁶ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 118.

²¹⁷ Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 194. Много чешћа сведочанства о бележењу жупе из које су појединци потицали остала су у дубровачкој дипломатичкој грађи. За бројне примере в. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, passim; Исти, *Српско село у средњем веку*, 15, 16. Овај пример из *Житија Светог архиепископа Јевстатија I* сведочи да се одређење личности по жупи из које долази користило и у унутрашњости српске државе.

²¹⁸ Данилов Ученик, Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 32.

²¹⁹ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 51.

²²⁰ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 144, 145; *Овче Поље* (Р. Радић), у: Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, ред. С. Мишић, Београд 2010, 203, 204; В. Алексић, *Драгашин. Прошлост, историја, предање*, Пожаревац – Ниш, 2019, 323–325.

²²¹ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, у: Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, прев. Т. Јовановић, у: Стара српска књижевност у 24 књиге XVI, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, 100.

²²² С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 133, 134, са старијом литературом о жупама.

²²³ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 92.

²²⁴ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)*, Београд 2022², 62–77.

Осим помена земљорадње и земље, затим помена њива, села и жупа, што су простори у којима се одвијала земљорадничка делатност, постоји у старим српским житијима и већи број не тако уопштених, већ обавештења која непосредније говоре о радњама заступљеним у оквиру земљорадничке делатности.

Описујући савете које је велики жупан Стефан Немања дао синовима на сабору који је сазвао да би обзнанио одлуку о повлачењу са престола, Сава Немањић преноси и онај по којем би они требали да се боје и поштују Господа, „да би се испуниле житнице ваше мноштвом пшенице, а вино муљаче ваше истакале“. Српскословенски назив за муљаче је **точила**.²²⁵ Како је средњовековна привреда почивала на земљорадњи, а највише на производњи житарица, овде је велика количина пшенице у житницама, местима складиштења готових ратарских производа, узета као симбол материјалног благостања. Заједно са пуним житницама, као симбол благостања узета је и велика количина ускладиштеног вина.²²⁶

Рад на њивама, одељеним земљишним парцелама за које се знало коме припадају, представљао је основ земљорадничке производње.²²⁷ Стефан Немањић је сликовито писао: „убелеше већ њиве; разумеј, жетва је!“, што је сликовит приказ изгледа поља у време непосредно пред жетву.²²⁸ С обзиром да се сасвим посветио духовном уздизању, Петар Коришки се, према речима свог животописца, јеромонаха Теодосија, није бринуо о томе да „обделава њиву“.²²⁹ Један од назива за место где се одвијала земљорадничка делатност у српском средњем веку је и реч грчког порекла „стас“. У домаћим документарним изворима XIV века, овом речју означавана је површина коју је обрађивао један земљорадник.²³⁰ Ова се реч среће и у старој српској књижевности, и то код јеромонаха Доментијана, који је писао средином XIII века. Приликом утврђивања статуса манастира Хиландара, цар Алексије III га је и богато обдарио, а главни дар састојао се, према речима јеромонаха Доментијана, у томе што „приложи њему цар свој метрик, Зиг царски манастир“. Манастир Зиг је припао манастиру Хиландару заједно **съ всеѣми стаси своими. и с мѣтохѣми**.²³¹ Могуће је да се стаси у овом случају односе на манастирску земљу у непосредној околини манастирског комплекса, дакле на Светој Гори. Метохије манастира Зига које су прилогом цара Алексија III припале манастиру Хиландару, осим на Светој Гори, налазиле су се и у њеној близини, у унутрашњости Халкидичког полуострва.²³² О царевом прилагању манастира Зига манастиру Хиландару писао је и јеромонах Теодосије, нагласивши како је Зиг дариван Хиландару заједно „с метосима и са свима насељима“ (**съ метохѣми и съ всакѣми населѣнѣми**).²³³ Приликом оснивања манастира Хиландара као српског светогорског манастира, монаси Симеон и Сава су сарађивали и са светогорским Протатом. Према јеромонаху Теодосију, од тадашњег прота су прибављени и маслињаци и виногради „што беху око Хиландара“.²³⁴ Атонски земљиште и клима су онда, као и данас, највише погодовали управо гајењу винове лозе и маслина.

Појединачни случај напуштања земљорадничке производње, као што је поменути из *Житија Светог Петра Коришког*, није имао веће последице на привреду. Међутим, у другачијим околностима, када се земљорадничка делатност није благовремено обављала у већем обиму, могло је доћи до последица већих размера. Такав је случај био за време

²²⁵ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 160, 161.

²²⁶ Уп. Приче, 3, 1–10.

²²⁷ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 21–23, 145–151.

²²⁸ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 49.

²²⁹ Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 281.

²³⁰ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 22, 158.

²³¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 94, 95.

²³² М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1355.*, 68.

²³³ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 52; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 140.

²³⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 136.

унутрашњег сукоба између великог жупана Стефана и великог кнеза Вукана Немањића, када „била је српска земља у великој невољи, као у некој тескоби, опустевши од много плењења и проливања крви, пропадајући до краја од глади због неорања“.²³⁵ Нередовне околности које је са собом носио унутрашњи сукоб, о којима сведоче и други извори, угрозиле су земљорадничку производњу, што је водило појави глади.²³⁶ Ратни сукоби и њихове последице били су један од најчешћих узрока појаве глади у средњем веку, тако и на простору српских земаља у то време, те сведочанству из житија о појави глади као последици унутрашњег сукоба у Српској земљи треба поклинити поверење.²³⁷ Потребно је указати на то да је замирање земљорадничке производње јеромонах Теодосије забележио као „неорање“, што је указивало на необављање основног посла током процеса производње ратарских култура, путем којег је земљиште припремано за сетву. Осим орања у ужем смислу, у документарним изворима су се под орањем подразумевали и други послови у вези са производњом житарица, које су чиниле основ исхране становништва.²³⁸

На интензивну земљорадничку делатност око зетског града Скадра, и то ратарску, воћарску и виноградарску, указује сведочанство Даниловог Ученика, који је описао сукоб краља Стефана Уроша III и његовог сина, младог краља Стефана Душана. У опису тога сукоба чита се како је отац са својим војним снагама продро у унутрашњост државе свог сина, „земље зетске, до града званог Скадра“ и како ту учини „много пакости држави његовој, винограде и многа различна воћа заповеди посећи из корена, и њиве много понеле, које дају многе плодове на храну људима, такође заповеди до конца искоренити“.²³⁹ Види се да су у међусобном сукобу чланова владарске породице, мета напада могла бити и места одвијања земљорадничке делатности – њиве, воћњаци и виногради, свакако са срачунатим циљем нарушавања привредних могућности на територији под контролом супарника.

За разлику од овог обавештења које говори о уништавању, у *Житију архиепископа Данила II* чита се о делатности овога архиепископа на ширењу постојеће и установљавању нове пољопривредне, и то виноградарске, повртарске и воћарске производње. Наиме, према речима његовог анонимног животописца, архиепископ Данило II на поседима „велике и првосаздане архиепископије“, односно Спасовог манастира у Жичи, „сам насади многе винограде, и раније насађене веома распространи“.²⁴⁰ Данилов Ученик пише како и у Лизици, око цркве Светог Саве коју је подигао претходник архиепископа Данила II, архиепископ Никодим, Данило „насади винограде, и друге прикупи давањем злата, насадивши различна воћа“.²⁴¹ И на другим црквеним поседима, не прецизирајући којим, он је

²³⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 156.

²³⁶ За узроке, околности и ток сукоба између Стефана и Вукана Немањића, в. *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 263–272 (С. Ћирковић).

²³⁷ С. Мишић, *Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања)*, у: Пошаст на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић – К. Митровић, Београд 2021, 9–14; Р. Радић, *Јер таква глад би по свим крајевима (Глад у српским земљама XIII–XV века)*, у: Пошаст на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић – К. Митровић, Београд 2021, 25, 26.

²³⁸ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 111–114; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 145–148, 156–159.

²³⁹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 61. О самом сукобу, в. *ИСН I*, 508–510 (С. Ћирковић), где су упоређена сведочанства Даниловог Ученика, Нићифора Григоре и дубровачких докумената. О виноградарству у Зети в. М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд, 2021, 82–107 (карта „Распрострањеност винограда у делу средњовековне Зете и Пилоту“ на стр. 106), о истом нарочито на подручју Скадра и суседних жупа Горњи и Доњи Пилот стр. 96–101, где је коментарисано и ово обавештење Даниловог Ученика.

²⁴⁰ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, у: *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 114. Види М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, 199, где је претпостављено да се виногради које је животописац довео у везу са бављењем архиепископа Данила II налазе у близини самог Спасовог манастира у Жичи.

²⁴¹ *Житије архиепископа Данила II*, 116; М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, 144. Лизица се налазила у близини манастирског комплекса у Пећи.

о свом учитељу написао како „начини многе вртове, који имају свакојаке родове воћа свакога дрвета за храну људи“.²⁴² Најпосле, „када долажаше време да се сади воће, не само да места, која су припадала којим манастирима, испуни различним насадима, но и брда и долине и пуста места насади многоплодним воћем, као и лугове дубравне, и за њих се брину“.²⁴³ Данилов животописац тако сведочи о бављењу виноградарством на два конкретна црквена властелинства, као и о ширењу делатности узгајања винове лозе на поменутим властелинствима у време архиепископа Данила II.²⁴⁴ Осим тога, сведочи и о бављењу воћарством на црквеним властелинствима које није именовао, као и о томе да се водило рачуна о времену, односно добу године у ком се обављало сађење воћних култура.²⁴⁵ За разлику од убирања плодова воћа као резултата уређене воћарске делатности, о чему сведочи писање Даниловог Ученика, светогорски пустињаци су, према ранијем сведочанству јеромонаха Теодосија, конзумирали „пустињско воће варено“, којим су угостили и монаха Саву.²⁴⁶ Реч је о дивљем воћу, чији су се плодови могли убирати без већег претходног труда.

Посебну пажњу изискује сведочанство Даниловог ученика по којем је архиепископ Данило II насадио и „лугове дубравне“ и да се брину о њима.²⁴⁷ Лугови су природне целине које се налазе у низинама и испуњени су ситним шумским растињем, често крчени ради добијања нових обрадивих површина, а били су погодни и као места за бављење пчеларством.²⁴⁸ Дубравама се називала храстова и свака друга жирородна шума, што је изведено од старословенског назива за храст. Њихов значај огледао се у сточарству, будући да су се жиром у дубравама храниле свиње и друга стока, на шта су земаљски господари, у виду владара, властеле или црквених установа, узимали жировину, односно десетак од свиња.²⁴⁹ Узме ли се у обзир оно што се зна о дубравама и луговима и поклонили ли се поверење податку који Данилов Ученик доноси, у том случају се може говорити о ретком примеру сађења нове жирородне шуме.

На узгајање лана посредно указује помен „оштре ланене хаљине“ у којој је, према писању његовог животописца, преминуо краљ Стефан Драгутин – пред смрт замонашен као монах Теоктист.²⁵⁰ Лан се у првом реду и узгајао управо због производње тканине, од које је, између осталог, прављена и одећа.²⁵¹ У уској вези са пољопривредном производњом је и прерада пољопривредних производа. На њу указује помен масла, односно уља, о се чијем освећивању од стране свештеника говори у *Житију Свете краљице Јелене*.²⁵² Освештано уље спомиње се и у манастиру Светих Апостола у Пећи.²⁵³

Током процеса производње житарица, односно ратарске делатности, најзахтевнији за земљораднике је био период летњих месеци. У то време обављала се жетва житарица и

²⁴² Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 114.

²⁴³ Исто, 116; С. Божанић, *Путевима агрокултурне историје – воћњаци и воће у средњовековној Србији*, 109.

²⁴⁴ О виноградарству у контексту економије манастира в. М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 255–261.

²⁴⁵ Након што је указао на нарочиту потребу манастирских властелинстава за узгајањем воћа, М. Благојевић је на основу описа из *Житија архиепископа Данила II* закључио како су до тог времена „знања о подизању воћа у средњовековној Србији достигла знатан ступањ“. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 163–165, 169.

²⁴⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 120.

²⁴⁷ В. више.

²⁴⁸ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 83–85; *Луг* (С. Мишић), у: *Лексикон српског средњег века*, 374; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 117.

²⁴⁹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 83; *Дубрава* (С. Мишић), у: *Лексикон српског средњег века*, 171; С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, Београдски историјски гласник 3 (2012) 95–103.

²⁵⁰ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 75, 76.

²⁵¹ Детаљно о узгајању лана у српским земљама од времена када се може пратити у изворима и током првих деценија турске власти, в. С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, 47–57.

²⁵² Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 91.

²⁵³ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 177.

радње које су следиле жетви, вршидба и друге.²⁵⁴ Ове чињенице, добро познате средњовековном човеку, искористио је Димитрије Кантакузин у реторском уводу свог *Житија Светог Јована Рилског*. Том приликом, писао је како људи „у жетвено доба ходе, врућином силном снажно опаљени, у жези великој, и једва дишу и изнемогавају, а воде никако не налазе да се охладје и зло ублаже“. Нешто ниже, Димитрије Кантакузин опет пише о жетвеном добу, када је „време убирања плодова“ и када „врућина тешко жеже“.²⁵⁵ Ове речи, иако писане са реторичком сврхом, сведоче о томе да је и једном становнику града и ученом човеку, какав је био Димитрије, било добро познато да постоји тачно одређено доба године када се обављала жетва, жетвено доба, да је оно падало у летње време великих врућина, као и да је тај тежак посао био лакши када су се радници у пољу расхлађивали уз помоћ воде. Шта више, у речнику Димитрија Кантакузина жетвено доба је синоним за летњи период године. Наиме, на другом месту, описујући подвиге Светог Јована Рилског, он пише како је зими мрзнуо од мраза, као и да је бивао „опаљен жегом сунца у жетвено доба“.²⁵⁶ У „жетвено време“ су, према његовим речима, и птице сакупљале зрна.²⁵⁷

Димитрије Кантакузин описује и чудо које је Бог из милости и ради светог живота Јована Рилског учинио, када „заповешћу нареди да роди земља, и проклија сланутак, храна негајена преподобноме, семе несезано“. Тиме је Бог, као некада Мојсију и његовом народу, Светом Јовану Рилском дао „беструдну храну од семена“.²⁵⁸ Осим познавања конкретне земљорадничке културе, сланутка, Димитрије Кантакузин је кроз описивање овог чуда указао и на сејање. Сланутак је једна од легуминоза узгајаних за људску исхрану на простору Балканског полуострва у средњем веку, а може се описати као нека врста грашка. Сејао се као пролећни усељ, а сазревао је крајем јула и почетком августа. У приморју су гајени црвени и црни, а у унутрашњости је био заступљенији црни сланутак.²⁵⁹ Димитрије Кантакузин се мотиву несезаног сланутка враћа и касније, описујући још већу част којом је Бог удостојио Светог Јована Рилског, када су му анђели доносили небески хлеб.²⁶⁰

Последњи у низу послова у вези производњом житарица било је смештање житарица у за то намењена складишта – житне јаме.²⁶¹ Помен житних јама или рупа налази се и у житијној књижевности, али не у вези са њиховом основном сврхом. Наиме, јеромонах Доментијан, описујући стање у којем се Српска земља налазила у време сукоба између Стефана и Вукана Немањића, сведочи о томе да се појавила и глад. Према његовим речима, глад је била толика да је однела више живота него оружани сукоби који су јој претходили, а да је преминулих од ње било толико, да се нису сахрањивали на уобичајени начин, већ да су се њихова тела полагала у житне рупе.²⁶²

Повезујући то са врлинским животом краља Стефана Уроша III којем је написао житије, Григорије Цамблак је забележио како „у свима његовим годинама земља издаваше велико обиље плодова“.²⁶³ Описујући оснивање Пантократоровог манастира у Дечанима и његовог властелинства, исти писац је описао како се са источне стране манастирског комплекса налазило „велико поље, наводњавано истом реком“, Дечанском Бистрицом.²⁶⁴ Добро заштићено планинама, богато здравом и разноврсним дрвећем и растињем,

²⁵⁴ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 120–131; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 145–151.

²⁵⁵ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 81.

²⁵⁶ Исто, 86.

²⁵⁷ Исто, 88.

²⁵⁸ Исто, 85, 86. Уп. I Мојс. 16, 1–36; IV Мојс. 11, 7–9; V Мојс. 8, 2–3, 16; Пс. 78, 23–25. Ова и сва друга библијска места дата су према издању *Свето Писмо Старога и Новог Завјета – Библија*, прев. Ђ. Даничић – А. Радовић – А. Јевтић – Комисија Светог Архиепископског Синода Српске Православне Цркве, Београд 2014.

²⁵⁹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 105; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 148.

²⁶⁰ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 88.

²⁶¹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 129, 130; С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 151.

²⁶² Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 306.

²⁶³ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 63.

²⁶⁴ Исто, 64.

заједно са земљиштем погодним за земљорадничку делатност, „*Такво је дакле место часно и достохвално за подизање манастира*“.²⁶⁵ Избором простора са оваквим физичкогеографским особинама задовољене су не само потребе манастирске заједнице монаха за издвајањем од света, већ је обезбеђено и њихово издржавање од сопственог рада, што је једна од основа православног општежитељног монаштва, у непосредној околини манастира.

Константин Филозоф је у уводном делу *Житија Светог деспота Стефана* дао опис Српске земље, која је „*препуна семена, засада и плодова*“ и у којој су „*засађени многи виногради – и нигде тако без тешкоћа као у овој земљи*“.²⁶⁶ С разлогом је претпостављено да се обавештење о виноградима односи на северне крајеве српских земаља, у којима је Константин Филозоф обитавао. О нарочито добром вину на истом простору, још конкретније од Некудима до Београда, писао је и Бертрандон де ла Брокијер.²⁶⁷ Сађење винограда „*без тешкоћа*“ могло се односити на гајење винове лозе уз ниско резивање, за разлику од подизања лозе уз коља или стабла.²⁶⁸ Константин Филозоф је до тренутка писања свога дела обишао далеко више крајева него просечан средњовековни човек, те његова, као и обавештења човека попут Бертрандона де ла Брокијера, имају одређену тежину, потврђену и у другим сведочанствима о виноградарској производњи.²⁶⁹ За разлику од њих двојице, ранији анонимни латински писац није имао слична обавештења, већ је за северни део српских земаља под влашћу краља Стефана Драгутина записао како је оскудевао у вину, услед чега га је краљ, наводно, увозио из приморја.²⁷⁰

Првобитно гробно место цара Уроша било је у храму манастира Успења Пресвете Богородице под Петричем, недалеко од Неродимља. У међувремену, од друге половине XIV до краја XVI века, манастир је запустео. По откривању моштију Светог цара Уроша, у време патријарха српског Пајсија (1614–1647), јавила се и потреба за обновом манастирског комплекса, до чега је и дошло. Начин на који је од стране патријарха Пајсија описана обнова овог манастира говори и о привредним приликама. На подстрек верника који су у манастиру одавали поштовање моштима Светог цара Уроша, митрополит грачанички Василије је написао позив хришћанима да помогну обнову манастирске цркве и комплекса. Главни ктитор је постао Јова Живановић из Јањева. Међутим, осим њега, било је и других ктитора који „*припомогоше и прилог дадоше, ови њиве, други ливаде, неки пашњаке и млинове, и остали по могућности колико ко могаше*“.²⁷¹ Може се приметити различита пракса обнове манастира у односу на средњовековни период, односно период постојања српске државе, бар у односу на оне манастире чији су процеси обнове донекле осветљени изворима. У то време, обнова или подизање манастира од основа, била је обично подухват појединих личности или више чланова исте породице, обично владара, црквених великодостојника или властеле. Друге личности су се могле придружити оснивању или обнови својим прилозима, али је главни терет подносио оснивач или обновитељ манастира. Након дужег временског периода, када није било владара српске државе, његове моћне властеле или црквених великодостојника чије су епархије живеле у благостању, који би били у стању да одједном издвоје знатна средства, обнови манастира се морало приступити другачије. Обнова и опремање манастирских здања, али и обезбеђивање обрадивих површина и објеката за обављање земљорадничке и сточарске производње (њиве, ливаде, пашњаци, млинови), сада је био резултат здруженог деловања веће групе ктитора. Именце наведен ктитор, Јањевац Јова Живковић, највише је допринео обнављању манастирских здања, док у прибављању

²⁶⁵ Исто.

²⁶⁶ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 20.

²⁶⁷ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 128–131; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 139; М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, 200.

²⁶⁸ М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, 220, 221.

²⁶⁹ М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, passim.

²⁷⁰ Т. Живковић – В. Петровић – А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, прев. Д. Кунчер, 122, 123.

²⁷¹ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 93, 101, 102.

земљишних поседа његова улога није истакнута. На невелику површину манастирског имања указује стилизација патријарха Пајсија: „довољно беше обитељи за храну“.²⁷² Стара српска житија настала током средњовековног периода не сведоче о млиновима као деловима новоосниваних или прошириваних манастирских властелинстава, иако се, на основу бројних исправа, са сигурношћу зна да су то били. У млиновима се обављала завршна обрада производа ратарских култура, претварање плодова житарица у брашно, да би се тако обрађено употребљавало у људској исхрани.²⁷³ Стога је разумљиво што су манастирска властелинства, осим обезбеђивања извора самих житарица, од својих ктитора и приложника даривана и млиновима. Разлози због којих је патријарх Пајсије, за разлику од претходних и старијих српских животописаца, споменуо и млинове, могу се претпостављати. Неки од претпостављених разлога би могли бити познавање прилика на самом манастирском имању или значај млинова за благостање конкретног манастира, будући да су наведени у множини.

I. 2. Сточарство

Сточарство је било пратећа делатност земљорадње у којој је коришћена сточна запрега, али и основни вид привређивања за део становника, превасходно у планинским пределима српских земаља. За узгој стоке, пре свега коња пасмина одговарајућих за јахање у борбеним дејствима и лову, били су заинтересовани владар и властела, те се у изворима срећу коњуси, посебна група зависног становништва чија је обавеза био узгој и обука владаревих коња за јахање и учешће у војним дејствима.²⁷⁴ За обављање сточарске делатности, нарочито оне обимније, морала су постојати места за испашу стоке, омеђена у простору и са уређеним начином коришћења. Нису сви сточари морали и могли поседовати довољно места за испашу и припрему хране за стоку у свом власништву или са правом коришћења, те су у том случају морали плаћати одређену надокнаду за коришћење места за испашу онима који су их поседовали и могли да их уступе на коришћење.²⁷⁵ Стога су места за испашу и припрему хране за стоку била важан ресурс. Међутим, за разлику од оснивачких и даровних повеља српских владара, у којима се редовно наводе и прилози ове врсте, у старим српским житијима насталим током средњовековног периода о њима нема говора. Животописци тог времена нису имали потребу и намеру да детаљније пишу о структури земљишних прилога, иако су неки од њих свакако били упознати и са том тематиком. Места за испашу стоке и припрему хране за стоку (пасишта, сенокоси, ливаде, планине) налазила су се у оквирима села и метохија о којима јесу писали, што је, за житијни жанр било сасвим довољно, за разлику од исправа, које су имале правну снагу у случајевима имовинско-правних спорова, те се стога тежило детаљнијем набрајању и описивању прилога.²⁷⁶ Тек се у последњем делу које припада старој српској житијној књижевности, насталом у XVII веку, говори о ливадама и пасиштима. За време патријарха Пајсија, група ктитора која је учествовала у обнови здања и економије манастира Успења Пресвете Богородице под Петричем је, заједно са њивама и млиновима, неопходним за производњу житарица и

²⁷² Исто, 102.

²⁷³ О воденицама на простору средњовековних српских земаља, в. С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 113–128.

²⁷⁴ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 41, 44, 45, 59–75; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978, 9–29; 34–40, 44, 45, 114–118, 125–132; С. Мишић, *Коњуси – прилог социјалној структури српског средњовековног друштва*, Београдски историјски гласник 6 (2015) 91–97.

²⁷⁵ М. Благојевић, *Планине и пашињаци у средњовековној Србији (XIII–XIV век)*, Историјски гласник 2/3 (1966) 3–93; Исти, *Средњовековни забел*, Историјски часопис 14/15 (1966) 1–17; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 77–107.

²⁷⁶ С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. С. Мишић, Београд 2015, 41–56; Исто, *Српско село у средњем веку*, 21, 35–48.

брашна, обновљеном манастиру даровала и ливаде и пашњаке, неопходне за узгој стоке.²⁷⁷ Свакако, то не значи да се о сточарству не може сазнати више на основу непосредних и посредних сведочанстава друге врсте, а које доносе стари српски животописци.

У делима старе српске житијне књижевности, од стоке се најчешће говори о коњима, а о њима се непосредно најчешће говори као даровима. Док је Сава био млади светогорски монах, а Стефан Немања се налазио на великожупанском престолу, Савини родитељи су манастиру, заједно са другим даровима у новцу и свештеним и богослужбеним предметима, даровали и „*коње изабране*“. На основу стилизације, односно речи како су, заједно са златом и другим даровима коњи „*доведени*“, може се закључити да је реч о коњима који су из Српске земље послати на дар у светогорски Ватопед.²⁷⁸ С обзиром да је реч о изабраним коњима, у питању су били они јахаћи, каквих је било у владаревом сточном фонду, а које су узгајали и обучавали коњуси.²⁷⁹ Међу дариваним коњима могли су се наћи и они узгајани и предвиђени за ношење терета или мазге, будући да је од Српске земље до Свете Горе требало допремити и друге дарове. Сличан је био случај и када је, нешто касније, монах Симеон приспео у Ватопед. Јеромонаси Доментијан и Теодосије, од којих се други угледао на првог, оставили су сведочанство о томе да су монах Симеон и његова пратња манастиру Ватопеду приложили непознату количину новца и свештених и богослужбених предмета, као и већи број грла стоке. Јеромонах Доментијан је том приликом поменуо „*коње и мазге безбројне и стада коња*“, а јеромонах Теодосије је записао како „*доведоше и коње изабране и мазге за рад*“.²⁸⁰ Доста се верним чине описи дарова монаха Симеона и пратње која је са њим пошла из Студенице у Ватопед. Међу даровима манастиру Ватопеду нашао се одређени број јахаћих животиња на којима су дародавци приспели из Српске земље у Свету Гору (коњи), као и одређени број радних животиња које су преносиле драгоцености које су биле намењене раздавању светогорским манастирима (мазге).²⁸¹

Приликом оснивања српског манастира на Светој Гори, велики жупан Стефан Немањић је свом оцу и брату послао „*велику множину злата и мазге на послужење им, као што му јавише*“.²⁸² Овој вести хиландарског јеромонаха Теодосија може се поклонити поверење, имају ли се на уму практичне потребе за подизање читавог једног манстирског комплекса, што је том приликом било посреди, у чему су издржљиве мазге биле од помоћи. На још једном месту, пишући о даровима великог жупана Стефана Немањића манастиру Хиландару, заједно са најбољим селима и људима, Теодосије пише о даровима у виду више грла различите стоке. Том другом приликом Хиландар је био обдарен „*и приплодним коњима и свакаком стоком, као што су му и били заповедили преподобни*“.²⁸³ Овде се опет, сада у виду заповести, говори о тражењу Симеона и Саве да се, за потребе оснивања Хиландара, из Српске земље пошаље и стока. Прилог новообразованом хиландарском властелинству дао је и светогорски Протат, у виду манастира Светих Исповедника. Као уздарје, монах Сава је истакнутим Светогорцима који су били у Протату дао злато, рухо и коње.²⁸⁴ Већ као архиепископ, Сава је, на Светој Гори, поклањао и „*коње оседлане и зауздане*“, дакле, са свом

²⁷⁷ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 101, 102.

²⁷⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 122.

²⁷⁹ С. Мишић, *Коњуси – прилог социјалној структури српског средњовековног друштва*, 91–97.

²⁸⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 71–73; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 128. Мазге међу даровима монаха Симеона првом светогорском манастиру у којем је боравио наводи и Данило Трећи, познији писац његовог пролошког житија. Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Симеона*, 4.

²⁸¹ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 656. О узгајању мазги, издржљивих мешанаца коња и магарица, в. Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 43, 44.

²⁸² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 135.

²⁸³ *Исто*, 138.

²⁸⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 97.

опремом за јахање.²⁸⁵ Нешто мање вредан дар од коња биле су мазге. Више њих подарио је патријарх Манојло у Никеји новопосвећеном архиепископу српском Сави. Ове мазге су, према речима упућеног јеромонаха Доментијана, биле оседлане „*пурпурним седлима*“.²⁸⁶

Коњи су били уобичајен дар у средњем веку, нарочито међу владарима и властелом. Велики жупан Стефан Немањић је бугарског великаша Стреза, примио за савезника и у неку руку подложника, „*обогативши га многим коњима и људима и свачим потребним*“.²⁸⁷ Коњи су били уобичајени дар, који је нарочито био користан човеку који се упуштао у борбу за власт над одређеним територијама. Међу даровима које је добио од угарског краља Андрије, Стефан Немањић је забележио и „*дивље и бесне звери, туре и турице, ... питому стоку ... и срацинску стоку*“.²⁸⁸ Тур и турица су заправо мужјак и женка врсте дивљег говечета, а о овој врсти остало је сведочанстава и у исправама и у топономастици. Сведочанство из житија је важно јер показује да су владари поседовали припитомљене животиње које су биле смештене у својеврсну менажерију, зоолошки врт тог времена.²⁸⁹ Срацинска, односно сараценска стока, заправо су камиле, а употребљен назив показује свест о изворном географском пореклу ових животиња. Помени камила у старим српским житијима, иако ретки, не изненађују, будући да је познато да су те животиње биле познате у средњовековној српској држави. Њихова улога у привреди била је већа у јужним територијама, заузимањем од краја XIII века, мада су у српске земље током средњег века камиле стизале и из прекодунавских крајева.²⁹⁰ Краљ Владислав је, приликом преузимања моштију Светог Саве из Трнова, ради преноса у Српску земљу, свога таста, бугарског цара Јована II Асена (1218–1241) и бугарског патријарха даровао „*изабраним коњима и осталим почастима*“.²⁹¹

Сведочанства о даривању коња задржала су се у делима старе српске житијне књижевности и након текстова посвећених првим Немањићима. Краљ Стефан Драгутин је, приликом предаје краљевске власти над Српском земљом, свом брату Милутину, између осталог, предао и свог коња.²⁹² На основу тога се може рећи да је српски владар, осим великог броја коња које је поседовао и којима је располагао на различите начине, имао и једног нарочитог који је био један од спољашњих симбола његове власти и који се, заједно са оружјем, може убројати у ратничке инсигније српских владара.²⁹³ Краљ Стефан Уроша II Милутин је током своје владавине био у нарочито блиским односима са игуманом и епископом Данилом, који је у житијима описао живот овог владара, али и његовог оца, мајке и брата. Стога нема разлога да се сумња у истинитост његових речи према којима краљ Милутин, једном приликом „*коње своје добре дарова му, који ће га однети на своје место*

²⁸⁵ Исто, 207. У старим српским житијима помиње се и један од делова опреме за упрежање радних животиња – јарам, српскословенски „*мо*“, али у пренесеном значењу, као јарам Христов. Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 50, 51.

²⁸⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 199.

²⁸⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 171; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 35.

²⁸⁸ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 104, 105. Јеромонах Теодосије помиње „*коње изабране*“ међу даровима краља Андрије II краљу Стефану Немањићу, али их је, према њему, послао након сусрета са архиепископом Савом. Сам Стефан о даривању стоком од стране угарског краља писао је једино у оквиру приказа њиховог сусрета у Равном. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 218.

²⁸⁹ С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 102, 103; Исти, *Лов у средњовековној Србији*, Историјски гласник 1–2 (1995) 51, 52; А. Узелац, *Камиле у српским средњовековним земљама*, 28.

²⁹⁰ За набројане античке локалитете на простору српских земаља на којим је археолошким истраживањима утврђено присуство камила, као и анализу наративних и ликовних извора који непосредно или посредно сведоче о камилама у српским земљама средњег века, в. А. Узелац, *Камиле у српским средњовековним земљама*, 23–34.

²⁹¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 243.

²⁹² Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 61; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 37.

²⁹³ С. Марјановић- Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 33, 34.

где живљах у Светој Гори“.²⁹⁴ Писац житија архиепископа Данила II сведочи да је овај, као хиландарски игуман, у време када су грчке земље и Света Гора биле небезбедно место за путовање, по њима, заједно са својим ученицима, јахао на коњима.²⁹⁵ Међу бројним даровима краља Милутина различитим црквама и манастирима, архиепископ Данило II описао је и даривање манастира Пресвете Богородице у Трескавици. Краљ Милутин је овом манастиру, између осталог, приложио „и многа стада оваца и стада камила“ и „лакимије коњске“.²⁹⁶ О даровима овом манастиру постојала је и повеља, која није сачувана, а чије се издавање, управо на основу писања архиепископа Данила II, смешта у прву деценију и по XIV века.²⁹⁷ Тело преминулог краља Милутина је ка његовој гробној цркви у Бањској, а по заповести епископа Данила, ношено на колима која су вукли „изабрани кротки коњи“, што допуњује податке о дресури ових животиња.²⁹⁸ На коњу је ношено и тело на Велбужду убијеног бугарског цара Михајла Шишмана (1323–1330), од места погибије на попришту битке до пред српског краља Стефана Уроша III. Наредне године, сам краљ је, „усевши на коња свога“, заједно са својом верном властелом, од побуњеног сина Стефана и његове властеле, бежао из Неродимља у Петрич.²⁹⁹

Коњи нису били само узгајани и поклањани, већ су могли бити и задобијени као плен победника након добијене битке. Сведочанство о таквом једном догађају оставио је Данилов Ученик, описујући како су српском краљу Стефану Урошу III, након победе над бугарским царем Михајлом Шишманом на Велбужду, војници, између осталих заплених драгоцености, приносили и „прекрасне коње овога бугарског цара“.³⁰⁰

Претходно наведени и примери који следе показују да се у старим српским житијима најчешће непосредно говорило о коњима, што није неочекивано, будући да извори често прате животе владара и високих црквених великодостојника. Најстарије познато српско житије, делимично сачувано *Житије Светог Владимира*, сведочи о сточарству на један другачији начин. Наиме, приликом окршаја цара Самуила и кнеза Владимира, када се овај други, као слабија страна, да би избегао страдање својих људи, повукао на планину Облик. Међутим, убрзо су се уверили да су се на овој планини „налазиле отровне змије које, чим би некога ујеле, он би на лицу умирао, и оне су почеле да наносе велике губитке, како људима, тако и стоци“.³⁰¹ Према писцу житија, проблем је био решен молитвама Светог Јована Владимира. Оно што је од значаја за тему јесте указивање на проблем са којим су се сточари сусретали, а који је оставио трага у житијној књижевности. Змије отровнице биле су опасност за стоку која је извођена на планинске пашњаке, нарочито у каменитим пределима, каквом једном припада и Облик, данас познат под именом Тарабош.³⁰²

У старим српским житијима среће се доста примера употребе коња за превоз људи. Јеромонах Теодосије је руском монаху који је дошао на двор великог жупана Стефана Немање приписао речи упућене Растку да ће му помоћи у његовом науку да оде на Свету Гору, уз речи: „само нека буде коња да ме носи, како бисмо могли побећи од оца твојега“.³⁰³ Потера коју је велики жупан послао за својим сином, а коју су чинили благородни младићи под командом војводе, према јеромонаху Теодосију, јахала је на силним и брзим коњима.³⁰⁴ Потера је на њима јахала, према речима истог животописца, „дан и ноћ“, да би, напослетку,

²⁹⁴ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 71, 72.

²⁹⁵ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 93, 98.

²⁹⁶ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 132.

²⁹⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 415 (*Повеља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Трескавицу*).

²⁹⁸ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 147.

²⁹⁹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 43, 64.

³⁰⁰ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 46; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 36.

³⁰¹ *Gesta Regum Sclavorum I*, прир. и прев. Д. Кунчер, 125.

³⁰² Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, 12.

³⁰³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 106.

³⁰⁴ *Исто*, 107, 108.

по проналаску Растка у светогорском манастиру, људи и коњи требали одмор од таквог напора.³⁰⁵ Изрази силни и брзи коњи и начин на који је на њима јахано указује да је била реч о јахаћим истренираним коњима, који су, насупрот оним коришћеним за транспорт робе и сличне делатности, могли да, заједно са јахачем, у кратком периоду превале веће деонице. Већи број таквих коња владар је имао у свом сточном фонду, узгајали су их и дресирали коњуси, а вероватно су на сличан начин јахаћи коњи били узгајани и за властелу.³⁰⁶ Да ли су, у овом конкретном случају, војвода војници из потере српског великог жупана јахали на владаревим или својим коњима, није могуће рећи.

Описујући боравак монаха Саве у Светој Гори, јеромонах Доментијан писао је како је Сава спремао топле хлебове, како би их однео и поделио светогорским пустињацима. Животописац сведочи о томе да је Сава хлебове разносио тако што је њима натоварио мазге.³⁰⁷ Исту причу доноси и други писац опширног *Житија Светог Саве*, јеромонах Теодосије.³⁰⁸ С обзиром на рељефне карактеристике светогорских предела, нарочито оних у којима су обично боравили пустињаци, коришћење мазги у транспорту терета је сасвим оправдано. Магарци, мазге и коњи се и данас користе за транспорт терета по неприступачним пределима Свете Горе. Јахање коња је био један од основних начина кретања у средњем веку, нарочито владара и властеле, те су стога јахаћи коњи били и на цени.³⁰⁹ Бивши владар Српске земље, а у то време ватопедски монах Симеон, „од старости беше веома ослабио, тако да није могао ни на коњу јахати“. Како су Симеон и Сава требали да обиђу Свету Гору и одаберу место за изградњу своје будуће задужбине, проблем је решен тако што је Симеон био ношен на носилци између два коња.³¹⁰ Према јеромонаху Теодосију, монах Сава на Светој Гори „на коња не седаше до доласка очева“, да би касније, из послушности према оцу и на његову молбу, узјахао коња приликом њиховог обиласка светогорских светиња.³¹¹ Након тога, једном другом приликом, из Иверског манастира у Кареју путовао је „усевши на њихове коње“.³¹² Реч је о коњима који су били власништво Ивераца. С обзиром да је реч о више коња, осим Саве, са њим су вероватно јахали и још неки људи из његове пратње, а на коњима је био преношен и терет. У време болести и пред смрт краља Стефана Немањића, његов брат, архиепископ Сава је, према речима двојице својих главних животописаца, журио јашући на коњу.³¹³ Истом приликом, ка архиепископу Сави су известиоци са двора његовог брата долазили јашући „на брзome коњу“.³¹⁴ Јасно је да су за потребе преношења важних вести, као што је била ова, међу највишим носиоцима световне и црквене власти у средњем веку, коришћени тренирани јахаћи коњи.³¹⁵ За потребе превоза српског архиепископа, његове пратње и терета, своје коње су својевремено уступили и цар Јован III Ватац (1221–1254) и бугарски цар Јован II Асен (1218–1241). Први је то учинио приликом Савиног повратка са првог путовања у Свету Земљу (1229), на делу Савиног пута

³⁰⁵ Исто, 108, 109.

³⁰⁶ Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 35, 40, 41, 114, 115; С. Мишић, *Коњуси – прилог социјалној структури српског средњовековног друштва*, 91–97.

³⁰⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 33; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 663.

³⁰⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 119.

³⁰⁹ Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 195–199.

³¹⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 89; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 663. Исти опис тражења места за оснивање српског манастира у Светој Гори јеромонах Доментијан даје и у *Житију Светог Симеона*, 279, као и јеромонах Теодосије у *Житије Светог Саве*, 135.

³¹¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 121, 129, 130.

³¹² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 307.

³¹³ Исто, 271; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 212.

³¹⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 271; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 664.

³¹⁵ С. Мишић, *Коњуси – прилог социјалној структури српског средњовековног друштва*, 91–97.

од Анатолије до Никеје, а други приликом повратка са другог путовања на Исток (1234/35), на делу пута од Несебара до Трнова.³¹⁶

Доста примера употребе коња за потребе превоза људи налази се у житијима која су ушла у састав *Даниловог зборника*. Краљ Стефан Драгутин је, заједно са својом властелом, 1282. године под градом Јелечем, где се нашао „неким послом“, јахао на коњу.³¹⁷ Игуман хиландарски Данило је из Српске земље у Свету Гору отишао на коњима.³¹⁸ У првом свакако, а вероватно и у другом случају, радило се о начину превоза јахањем коња. У *Житију Светог краља Стефана Уроша II Милутина*, међутим, среће се и помен презања коња у кола. Наиме, након владареве смрти, епископ Данило, будући архиепископ Данило II и писац житија, сведочи како је наложио „да се спреме кола са изабраним кротким коњима, да положивши на њих тело блаженога и превисокога краља“, пренесу тело у манастирски храм Светог Стефана у Бањској.³¹⁹

Приликом описа одласка архиепископа Саве у табор угарског краља Андрије, јеромонах Доментијан је описао и чувено чудо српског светитеља, када је, након што му угарски краљ није могао обезбедити лед за расхлађивање вина, од Бога измолио да почне да пада велики град. Јеромонах Доментијан је забележио и молбу Угара ка светитељу: „Помилуј нас, јер од страха ишчезавамо, и од животиња наших ни једна неће остати; и сатвори молитву да престане“, што је архиепископ Сава, према Доментијановом писању, учинио.³²⁰ На местима привременог таборовања у највећем броју случајева није било потребе, а често ни времена за изградњу стаја за стоку. Уз средњовековне владаре и њихову пратњу, као у овом случају, кретао се и велики број стоке, коња за јахање, али и товарних животиња. Овај опис чуда, карактеристичан за житије, показује опасност у којој се могла наћи незаштићена стока на отвореном простору у случају у случају временске неприлике каква је била крупан град.

Указујући на материјално богатство краља Стефана Уроша II Милутина, његов животописац, архиепископ Данило II, одмах након безбројног злата и сребра, а пре светлих и драгоцених риза и многоплодних њива, наводи „скотове који пасу, овце и волове и веома добре коње“.³²¹ На основу места које му је при набрајању владаревих добара дао, види се да је упућени Данило придавао велики значај владарском сточном фонду. На постојање владаревог сточног фонда, посредно указује и део Даниловог поређења краља Милутина и старозаветног праведног Јова, у ком је записао како, за разлику од Јова, ђаво „на овом блаженом (краљу Милутину – прим. аут) не доби власти, ни на његовим животињама“.³²² Стока је, као и села, могла бити дар владара његовој задужбини. Тако је краљ Милутин Богородичином манастиру у Трескавици, између осталог, даровао „и многа стада оваца и стада камила“ и „лакимије коњске“.³²³ За разлику од описа даривања великог жупана Стефана Немањића камилама од стране угарског краља Андрије, овај податак архиепископа Данила II из *Житија Светог краља Стефана Уроша II Милутина* показује да је овај владар имао већи број грла ових животиња у свом власништву, односно да су камиле биле узгајане

³¹⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 303–305, 401; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 218, 237; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 664.

³¹⁷ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 59.

³¹⁸ *Исто*, 71, 72.

³¹⁹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 147.

³²⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 257. Исту причу својим речима преноси и јеромонах Теодосије, додајући како су се угарски коњи разбежали. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 207.

³²¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158, 159, 161.

³²² *Исто*, 136. Уп. С. Милојевић, *Економија*, 161.

³²³ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 132; Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 137. На овом месту архиепископ Данило II даје словенски назив за камиле: **вѣѣбоудѣ**.

на територији српске државе и у оквиру владаревог сточног фонда.³²⁴ Када је манастир Хиландар био угрожен од разбојника, тадашњи његов игуман Данило из Свете Горе у Српску земљу је пребацио „много злато и многе друге црквене потребе, лакимије коњске и многе животиње, све ту предавши њему (краљу Стефану Урошу II Милутину – прим. аут.)“.³²⁵ На основу овог описа Даниловог Ученика може се претпоставити да је претходно угрожени, а игуманом Данилом спашени хиландарски сточни фонд, привремено или трајно прикључен владаревом сточном фонду. Уколико је у случају била друга од ових могућности, владар је за то свакако пружио одговарајућу накнаду.

Занимљиво је место у *Житију Светог Саве* на ком је јеромонах Доментијан забележио како је архиепископ Сава својим молитвама олакшавао свом народу да кисели млеко.³²⁶ Исту причу доноси и јеромонах Теодосије, пишући како су то чинили „и прости људи по кућама и они што по горама чувају стада“.³²⁷ Овим речима је указано на две велике основне групе зависног становништва на простору Српске земље у средњем веку у односу на њихову првенствену привредну делатност – земљорадничког и сточарског становништва. Ова места из житија Светог Саве сведочанство су о даљој преради млека међу Србима у средњем веку, али и о врло раном повезивању чуда Светог Саве са свакодневним народним животом и практичним ситуацијама које су га испуњавале, што је током наредних векова у народној традицији развијено до високог нивоа. Међу бројним начинима на које су се стока и сточни производи могли користити, била је и производња одеће од коже животиња. У старој српској житијној књижевности среће се пример употребе кожуха, горњег дела одеће израђеног од коже. Реч је о људима у Просеку, из околине великаша Стреза.³²⁸

Веома ретко се у житијима помиње перната живина. Један помен је у *Житију Светог Саве* јеромонаха Доментијана, када се појављују петлови у својој уобичајеној улози: тако што својим звуком буде људе.³²⁹

Више обавештења из пера Константина Филозофа сведочи о сточарству, а још уже о узгајању коња. Јахање је убројао међу „све добре обичаје“ којих се деспот Стефан Лазаревић са својом околином држао, а на коњима се путовало, као онда када је влашки војвода Мирча деспоту Стефану дао „све што је потребно – коње и опрему потребну за далека путовања“.³³⁰ Константин Филозоф сведочи и о употреби коња у лову, заједно са крагујцем, односно соколом.³³¹ Улога дресираних коња била је примећена и током погребних радњи у Београду у време деспотове смрти (1427), у којима су учествовали „изабрани коњи“.³³² Коњи су имали веома важну улогу у вођењу оружаних сукоба током читавог средњовековног периода. О томе, у случају српских владара и ратова у којима су учествовали они и њихове војске, дела старе српске књижевности доносе више обавештења него било који други историјски извори, а међу животописцима се, по броју обавештења те врсте, издваја Константин Филозоф.³³³

³²⁴ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 161; А. Узелац, *Камиле у српским средњовековним земљама*, 25.

³²⁵ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 91.

³²⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 381.

³²⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 179.

³²⁸ *Исто*, 173.

³²⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 423.

³³⁰ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 17, 68, 70, 78, 79, 80.

³³¹ *Исто*, 95; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 60, 61.

³³² Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 96, 97.

³³³ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 249, 251; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 176, 178, Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 115, 137; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 43; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 68, 70, 78, 79, 80; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 95, 96, 98. О различитим вестима о коњима у војним дејствима, в. Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, 114–118.

Настанак словенског назива за Овче Поље очигледно је стајао у вези са сточарством. Да је та територија и више векова након настанка назива задржала свој сточарски карактер, на неки начин сведочи и текст *Житија Светог цара Уроша*, које је написао патријарх Пајсије. Наиме, у откривању моштију Светог цара Уроша, учествовао је један пастир, чије име, као ни порекло није наведено. Осим приче о откривању моштију, за њега се каже само да је за себе рекао да је из Овчег Поља, а патријарх Пајсије га назива само пастиром и то на четири места.³³⁴

II. 3. Лов, риболов и пчеларство

II. 3. 1. Лов

Лов је током средњовековног периода био једна од омиљених делатности владара, припадника владарских породица и њихове властеле у средњем веку. Осим основне сврхе ловачке делатности, која је била прибављање ловине – меса дивљих животиња за људску исхрану, што владари и властела нису били у нужности да чине, будући да је тај посао за њих обављало и зависно становништво са њихових властелинстава, лов је имао и улогу у стицању и одржавању вештина које су биле неопходне за успешно вођење оружаних сукоба.³³⁵ Има ли се речено у виду, а с обзиром да су у старим српским житијима неретко описивани догађаји из живота српских и владара са којима су ови долазили у додир, не изненађује то што се сразмерно често срећу и помени лова.

Лов се среће већ у најстаријем српском житију – делимично очуваном *Житију Светог Јована Владимира*. Помен се не односи на владара српске кнежевине Дукље, већ на цара Радомира, сина и наследника цара Самуила. Радомира је, према тексту *Житија Светог Владимира*, које је ушло у састав *Летописа пона Дукљанина*, убио брат од стрица Владислав. До убиства је дошло приликом лова, у којем су њих двојица били заједно, јашући на коњима.³³⁶ Да је у лов ишао и утемељивач најдуговечније српске династије, велики жупан Стефан Немања, зна се на основу описа избора места за подизање манастира Студенице. На самом почетку *Житија Светог Симеона*, које је архимандрит Сава написао у оквиру *Студеничког типика*, стоји како „*Наш свети манастир овај, као што знате, као пусто место беше – ловишта зверова беху*“.³³⁷ Дакле, непосредна околина места на којем је подигнут студенички манастирски комплекс, а могуће и нешто шира околина, уз падине планина Радочело и Чемерно, биле су области погодне за лов. У лов је ишао и његов син, принц Растко. То се зна на основу познатог описа његовог одласка из света у манастир, који доноси јеромонах Доментијан. На основу тог описа, може се рећи да се у лов одлазило са претходним планирањем, будући да је принц Растко тражио дозволу од родитеља да иде „*на онај крај земље, – рекавши јој име – , јер ми рекоше ловци да је много велики лов у гори те земље*“.³³⁸ Остаје жал због чињенице да није наведено име земље у којој се налазила планина за коју је важило да обилује животињама за лов. С обзиром да се радило о лову у планини, може се претпоставити да је у питању био лов на крупну дивљач. Исту причу преноси, али и разрађује, јеромонах Теодосије. На основу његовог описа, може се видети још да се у лов ишло на коњима. Код јеромонаха Теодосија такође нема имена земље или планине, али се

³³⁴ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 100–102.

³³⁵ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 56, 57.

³³⁶ *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 130–133.

³³⁷ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 149.

³³⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 13. Поновљено и у *Кратком житију Светог Саве*, 24, 25.

говори о томе да је у питању био лов на јелене. Теодосијев опис указује на то да су постојали нарочита одећа и оружје за лов, као и да се у исти полазило пре изласка сунца.³³⁹

Двојица истих животописаца Светог Саве сведоче и о томе да је у лов ишао бугарски цар Јован II Асен. Наиме, дочекавши архиепископа српског Саву у својој престоници Трнову, овога је, болесног, сместио у своје палате, а затим сам „*изађе изван града у друге дворове, ради лова*“.³⁴⁰ На основу ових речи јеромонаха Доментијана може се закључити да су се ловишта бугарског владара налазила у околини његове престонице, што не треба да чуди, с обзиром да се Трново налазило недалеко од северних падина Старе Планине (пл. Балкан), као и да је имао нарочите дворове, у којима је обитавао током одласка у лов. Јеромонах Теодосије је допунио причу новим детаљима, да ли само на основу Доментијановог текста или и на основу неких других обавештења, није могуће рећи. У сваком случају, млађи животописац додаје како бугарски цар напустио град „ *хотећи ловити звери у Подгорју*“.³⁴¹ Осим тога, у одељку о боловању архиепископа Саве у Трнову, више истиче велику зиму која је тада владала, која, као што се види, није ометала владара у лову.³⁴²

Након победе у бици на Велбужду, српски краљ Стефан Урош III, са својим сином и младим краљем Стефаном Душаном и својом војском, дошао је у Мраку. Данилов Ученик је оставио сведочанство о томе како су ту „*војници убили велико мноштво различних зверова*“.³⁴³ Након битке, војска није распуштана, већ је остала на окупу, из два основна разлога. Први је био ишчекивање напада ромејског цара Андроника III Палеолога (1328–1341), о чијем су приспећу стизали гласови, а други је био одлазак у бугарске земље, како би се остварили добици стечени победом на Велбужду. За разлику од других помена одласака различитих владара у лов у делима старе српске житијне књижевности, који су могли бити део разоноде, обичаја и стицања и одржавања вештина потребних за оружане окршаје, овај одлазак у лов имао је и практичну намену. Српски краљ и млади краљ, њихова властела и хиљаде војника, као и заробљена бугарска властела и њихови војници, били су на окупу, а није се назирало ни тачно време распуштања војске. Стога се уобичајеним, а данас нерасветљеним начинима прикупљања хране за војску, који су, готово извесно, укључивали потраживања од локалног становништва, придружио и лов, као још један начин прибављања квалитетне хране. Степен очуваности природне средине у средњем веку, односно распрострањености животињских врста које су ловљене за људску исхрану, заједно са великим бројем добро наоружаних војника који су кренули у лов, резултирали су том приликом великим уловом.

Човеку у лову нису од користи били само јахаћи коњи, већ и пси и соколи. Познато је да се један мањи део зависног становништва Српске земље бавио одгајањем и дресуром паса и соколова (псари и соколари), животиња које су након дресуре имале улогу у лову, корисној разоноди владара и властеле.³⁴⁴ Стилска фигура поређења искоришћена да дочара мудрост и одлучност краља Милутина сведочи о занимању узгајања и дресуре јастребова, јер је краљ Милутин, одазивајући се позиву цара Андроника II Палеолога у помоћ против одметнутих плаћеника, своје људе послао у Царство Ромеја „*као мудар и вешт муж подстакавши јастребе*“.³⁴⁵ Српски владари одлазили су у лов и у XV веку, о чему је сведочанство остало и у једном од дела старе српске житијне књижевности, *Житију Светог деспота Стефана Лазаревића*. Константин Филозоф оставио је сведочанство о томе да је деспот Стефан

³³⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 106; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 59.

³⁴⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 403.

³⁴¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 237.

³⁴² Исто, 237.

³⁴³ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 49; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 62.

³⁴⁴ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 57–63.

³⁴⁵ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 138.

Лазаревић преминуо током лова. Српски деспот је ишао у лов у околини места Главице, недалеко од данашњег Крагујевца, у поподневним часовима, после ручка. У питању је био лов са крагујцем, односно соколом, у који се, такође, ишло на коњу. На основу речи Константина Филозофа, закључује се да је постојао утврђен начин на који се ова птица грабљивица дресирана за лов носила, будући да деспот Стефан Лазаревић, узевши сокола, „није га држао како треба“.³⁴⁶ На исти начин, са соколима и на коњима, у лов је ишао и наследник деспота Стефана Лазаревић, његов сестрић деспот Ђурађ Вуковић. Бертрандон де ла Брокијер га је затекао управо у лову, у који је српски деспот изашао са сва три сина и чак педесет коњаника. Било је то 1433. године у околини Некудима, деспотове резиденције и резиденције његовог претходника која се налазила у долини Јасенице, код данашњег села Придворице, недалеко од Смедеревске Паланке.³⁴⁷

II. 3. 2. Пчеларство

Предуслов за човеково бављење пчеларством представљају повољни климатски услови и одговарајући биљни покривач на одређеном простору. Путем пчеларства људи су долазили до меда и саћа који су заузимали место у исхрани, као и до воска, коришћеног за производњу свећа.³⁴⁸ На простору средњовековних српских земаља пчеларством су се бавила бројна сеоска домаћинства, али су постојали и уљари, део зависног становништва који се бавио пчеларством као својом основном делатношћу, услед чега су и њихове обавезе према земаљском господару, што је могао бити владар, властелин или црквена установа, довођене у везу са пчеларским производима.³⁴⁹ Восак је био један од извозних артикала који је у већој мери из унутрашњости српских земаља приспевао у Дубровник и друге приморске градове.³⁵⁰ Повеље српских владара сведоче о томе да су оснивачи и ктитори општежитељних манастира бринули о потреби својих задужбина за воском од којих су се правиле свеће, прилажући црквеним властелинствима пчелињаке и пчеларе, али и утврђујући давања у производима пчеларства за све који су се том делатношћу бавили.³⁵¹

Основни производи пчеларства, мед и саће, захваљујући свом добро познатом слатком укусу, често су коришћени за грађење стилских фигура. Тако су се Косари, ћерки цара Самуила, речи заробљеног кнеза Јована Владимира, сужња њеног оца, „учиниле слађе од меда и саћа“.³⁵² Учења архиепископа српског Саве су, према речима његовог брата и српског владара Стефана Немањића, била „медоточна“, као што, према јеромонаху Теодосију, реч истог светитеља „сладошћу меда све је наслађивала“.³⁵³ Јеромонах Доментијан писао је о томе да су великог жупана Стефана Немању његови непријатељи опкољавали „као пчеле сам“, односно саће.³⁵⁴

За разлику од земљорадње или различитих заната и занимања, у старој српској житијној књижевности не говори се о узгајању пчела. Међутим, има посредних података о

³⁴⁶ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 95; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 61; *Шумадија у XV веку* (колективна монографија), 44 (В. Алексић).

³⁴⁷ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 130, 131; *Шумадија у XV веку* (колективна монографија), 175–177 (А. Крстић).

³⁴⁸ Р. Катић, *Стојарство средњовековне Србије*, 66.

³⁴⁹ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 110–113.

³⁵⁰ Д. Динић Кнежевић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис 18 (1971) 143–153; *Историја српског народа I*, 368 (М. Благојевић).

³⁵¹ С. Мишић, *Српско село у средњем веку*, 110–113; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 117, 118, 121–123, 160, 261–266, 302, 303.

³⁵² *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 129.

³⁵³ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 87; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 167.

³⁵⁴ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 249.

овој привредној делатности, односно о једном пратећем производу пчеларства који је прављен од секундарног производа пчеларске делатности – свећама, које су, у то време, биле израђиване искључиво од воска. Употреба свећа у средњем веку била је двојака. Свећама је, у недостатку дневне светлости током вечерњих часова, био осветљаван простор. Осим тога, свеће су саставни део православних богослужења и обреда, често описиваних у старој српској књижевности, у којима су свеће имале своје практично и симболичко место.³⁵⁵ Израдом бавиле су се занатлије нарочитог типа – свећари.³⁵⁶ Осим од стране свећара, свеће су се могле производити и у манастирима. За то су постојала два основна предуслова: с једне стране, постојала је сировина, восак добијан на манастирским властелинствима, с друге стране, постојала је и радна снага, у виду монаха који су у општежителним манастирима имали обавезу да извршавају различита послушања, која су се могла састојати и у изради свећа.³⁵⁷

С обзиром на широку употребу свећа у православним обредима, у старој српској житијној књижевности се среће велики број сведочанстава о овим предметима. У тим описима, неретко се срећу заједно са кадионицама, иконама и крстовима. Употреба свећа подразумева се и сваки пут када се говори о свећњацима, о којима ће бити речи у оквиру разматрања производње и прибављања металних предмета. Међу различитим обредима, бројем сведочанстава издвајају се опела и друге погребне радње у оквиру православне традиције, како у случајевима престављења светих којима су писана житија, тако и у случајевима када су они учествовали у погребу других личности. Тако су, уз свеће, из овог живота били испраћени монах Симеон у Хиландару,³⁵⁸ архиепископ српски Сава у Трнову,³⁵⁹ и патријарх Јефрем.³⁶⁰ Свеће су гореле и приликом дочека Часног Крста, који је монах Симеон, из Свете Горе, послао Стефану, сину и наследнику на великожупанском престолу,³⁶¹ као и приликом испраћаја моштију Светог Јована Рилског из Софије, односно њиховог дочека у близини Рилског манастира.³⁶² Архиепископ Данило II записао је у једном од житија да је и пећка црква у вечерњим сатима обасјавана свећама.³⁶³

II. 3. 3. Риболов

Риба је имала важно место у исхрани монаха манастира српских земаља и Хиландара, о чијем обнављању и оснивању говоре стара српска житија. О употреби рибе у исхрани монаха сведоче манастирски типичи, у правилима о постовима, као и исправе владара, којима су ови манастирима даривали и потврђивали поседе и права, који су стајали у вези са

³⁵⁵ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, Сремски Карловци 1918, 319–322.

³⁵⁶ А. Фостиков, *Занатство*, 179, 180.

³⁵⁷ М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 303.

³⁵⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 141.

³⁵⁹ *Исто*, 239.

³⁶⁰ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 169.

³⁶¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 63, 64; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 287. Помени употребе свећа су најчешће врло конкретни, што се види из претходно побројаних примера. Свеће се, међутим, јављају и у описима чудесних догађаја. Тако се у преспанској цркви у којој су првобитно биле похрањене мошти Светог Јована Владимира ноћу видела светлост и као да горе многе свеће. *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 137.

³⁶² Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 109; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 82, 83.

³⁶³ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 173.

прибављањем рибе за потребе манастира.³⁶⁴ Бројни манастири широм Српске земље имали су своје рибњаке и рибаре на рекама и језерима. Највише на основу оснивачких и даровних повеља, познато је да се риболовачка делатност одвијала на Скадарском, Плавском и Катлановском језеру, на Ибру, Бистрици (десној притоци Лима), Дриму, Неродимки, Дунаву, Великој Морави, Бистрици Хтетовској, Морачи, Бојани и другим рекама.³⁶⁵ Хиландар, у чијем је случају реч о морском риболову, имао је свог рибара, а риба се јела и у Карејској келији.³⁶⁶

Уздржање од хране и пића као део поста, средство духовног усавршавања светих, честа је тема житијне књижевности. За разлику од већине старих српских животописаца, који о томе говоре на уопштен и донекле устаљен начин, без више детаља, свештеник Пеја је о томе писао конкретније, описујући пост на води, без употребе меса, рибе, уља и вина.³⁶⁷ Сведочанства о уздржавању од једења рибе налазе се и у типичима, где се могу наћи и правила о томе када се треба јести риба. Примера ради, *Карејски типик* у време Великог Поста налаже уздржање од рибе, са изузетком прослављања Богородичиног празника Благовести. Риба се ни тога дана не би јела уколико би падао у велику недељу или понедељак, среду или петак, већ би се у том случају, „због празника“ јели октоподи, који нису предвиђени на Велики Четвртак, Велики Петак и Велику Суботу.³⁶⁸ *Студенички типик* предвиђа да се током Великог Поста никако не узима риба, осим на Благовести, и то ако овај празник не падне у последњу седмицу поста. Суботом и недељом, почевши од друге седмице, спремају „два јела са уљем, и ако се нађу хоботнице или икре“. Хоботнице и два јела са уљем били су разрешени и у случају празника Обретења главе Светог Јована Крститеља и Светих четрдесет севастијских мученика, под условом да не падну у среду, петак или прву седмицу поста. Риба се јела суботама и недељама током Апостолског (Петровског) Поста, као и истим данима током Божићног Поста.³⁶⁹ О присуству рибе у монашкој исхрани студеничког братства сведоче и археолошки налази.³⁷⁰

За разлику од земљорадње или сточарства, чак и лова, о којем се не мали број пута говори у смислу бављења владара том делатношћу, о риболову нема много помена у старој српској књижевности. О риболову се, као и у случају пчеларства, мора закључивати посредно. На основу описа једног чуда Светог Саве, може се рећи неколико речи о риболову. Ценила се свежа риба, коју је, путујући бродом, оболели архиепископ српски Сава зажелио. Према јеромонаху Теодосију, ученици су рибу најпре затражили од господара лађе, због чега их је он укорио, будући да је море било узбуркано, да лађа није мировала и да су се налазили на пучини.³⁷¹ Дакле, може се закључити да је уобичајено било да се морска риба лови у време када је море било мирно и када брод није био у покрету, што је најчешће био случај у близини обале. Након што је молба Светог Саве на чудесан начин испуњена, он је свежу рибу дао својим пратиоцима, наложивши им да од ње спреме „печена и кувана јела“, односно да је за јело припреме „варену или печену“.³⁷² Риба се, дакле, могла јести скувана у води или припремљена на отвореном пламену, жару или загрејаној подлози.

³⁶⁴ Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 58, 73; Свети Сава, *Студенички типик*, ур. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, 68–70; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 160, 161, 300, 301.

³⁶⁵ С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 89–101.

³⁶⁶ Свети Сава, *Карејски типик*, прев. Д. Богдановић, 58; Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 73.

³⁶⁷ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 277.

³⁶⁸ Свети Сава, *Карејски типик*, прев. Д. Богдановић, 58, 59.

³⁶⁹ *Студенички типик*, ур. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, Манастир Студеница 2018, Гл. 10, стр. 68–70.

³⁷⁰ I. Živaljević – N. Marković – M. Maksimović, *Food worthy of kings and saints: Fish consumption in the Medieval monastery Studenica (Serbia)*, *Anthropozoologica* 54/1 (2019) 179–201.

³⁷¹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 235.

³⁷² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 383, 399; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 235. Јеромонах Доментијан је о овом чуду Светог Саве писао на два места.

Осим овог описа чуда Светог Саве у житијима која су међу првим делима старе српске житијне књижевности, о риболову се говори и у једном делу које се може убројати међу последња дела ове књижевне врсте. У опису Српске земље из *Житија Светог деспота Стефана Лазаревића*, који се због свог значаја више пута помињао и у одељку о земљорадњи, Константин Филозоф помиње и риболов. Наиме, међу бројним добрим особинама Српске земље, он набраја и ту да је испуњена различитим врстама хране за људску исхрану, као и да је та храна стизала до свих места у земљи. Једна од врста хране која је наведена је и риба.³⁷³ Дуже од века раније, анонимни латински писац трактата о земљама источне Европе је за унутрашњост Српске земље приметио како је обиловала морском, речном и језерском рибом, доводећи ту чињеницу у везу са морем, реком Дрим и Скадарским језером.³⁷⁴

³⁷³ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 20, 21.

³⁷⁴ Т. Живковић – В. Петровић – А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, прев. Д. Кунчер, 121.

III. ПОДИЗАЊЕ, ОБНОВА И ОПРЕМАЊЕ ХРАМОВА, УТВРЂЕЊА И ДРУГИХ ГРАЂЕВИНА

III. 1. Грађевински радови

III. 1. 1. Грађевинска делатност и привреда земље

Грађевинска делатност се на простору средњовековних српских земаља развијала под утицајима затеченог наслеђа, сталним утицајима из РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА и западноевропским утицајима, усвајаним посредством приморских и градова са Апенинског полуострва. Познати обрасци, потекли са различитих страна и присутни како на пољу идејног осмишљавања, тако и на пољу техничке изведбе, нису били просто пресликавани, већ прилагођавани и развијани према различитим потребама српске средине. Од друге половине XII до прве половине XV века, на тај су начин били остварени бројни градитељски подухвати, чија је техничка успешност и естетска узвишеност препознавана од стране савременика и каснијих проучавалаца.³⁷⁵ Историчару који се замисли над овом темом отвара се читав низ питања, од практичних и идејних разлога због којих се приступало градитељским подухватима, преко њихових садржина и размера, до начина финансирања, организовања и непосредног извођења радова. Досадашња истраживања са једне, а садржина дела старе српске житијне књижевности с друге стране, показују да житија могу помоћи у одговарању на наведена и друга питања која стоје у вези са грађевинском делатношћу на простору српских земаља у средњем веку.

Једно од тих питања је питање места које је грађевинска делатност заузимала у ширим привредним оквирима, за чије је разумевање корисно осврнути се на неке од основних ставова изношених по овом питању са стране. Писани извори и материјални остаци сведоче о томе да је грађевинска делатност била једна од најважнијих привредних делатности у Царству РOMEЈА. За изградњу грађевина црквене и световне намене биле су издвајане велике своје новца, у томе су учествовали мајстори и радници различитих квалификација, а ток остваривања најзначајнијих градитељских подухвата, од прикупљања материјала до краја изградње, надгледали су царски чиновници. Мајстори и више квалификовани радници окупљали су се у тимове, који су уговарали послове са наручиоцима радова.³⁷⁶ Ктиторска делатност у Царству РOMEЈА темељила се на античким традицијама, како на мисаоном пољу образлагања те делатности, тако и на практичном пољу саме изградње, од поновне употребе остатака старијих грађевина, до стилског угледања.³⁷⁷ Ктиторску делатност код РOMEЈА и

³⁷⁵ В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 86–106; S. Ćirković, *Susreti velikih civilizacija oko 1300. Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (1975) 16 (= *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 374); Исти, *Средњовековна Србија између Запада и Истока*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 382; *Историја српског народа I*, 273–284, 389–400 (В. Ј. Ђурић), 476–486, 641–656 (Г. Бабић-Ђорђевић); С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010, 486–505, 624–682; Д. Војводић, *На размеђу светова и култура – биће и простори српске средњовековне уметности*, у: *Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, ур. Д. Војводић – Д. Поповић, Београд 2016, 13–39; Љ. Беженару, *Утицај Византије на културу Средње и Источне Европе*, Сремски Карловци – Нови Сад 2019, 141–146, 150.

³⁷⁶ С. Bouras, *Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium*, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through Fifteenth Century*, ed. A. E. Laiou, Washington, D.C. 2002, 539–554. Делатност таквих тимова позната је и на простору српских земаља, о чему ће бити речи у наставку.

³⁷⁷ А. Papalexandrou, *The Memory Culture of Byzantium*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. James, Malden – Oxford – Chichester 2010, 121; С. Bouras, *Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium*, 552, 553.

православних народа код којих се она развијала под њиховим утицајем, немогуће је разумети изван православног учења. Подизању цркви, манастира и њима припадајућих каритативних установа приступали су владари, чланови владарских породица, великаши, црквени великодостојници и други који су били у могућности. Остављајући тренутно по страни основне верске стране ктиторске делатности, које су имале своје шире друштвене и политичке последице, треба указати повезаност економских прилика и ктиторске делатности. Остваривање великих грађевинских подухвата указивало је савременицима на чињеницу да је наручилац радова поседовао економску моћ, односно могућност располагања ресурсима, што је доприносило очувању или стицању високог друштвеног и политичког статуса. Из економског угла, ктиторство није представљало само материјални издатак ктитора, већ и неку врсту осигуравања и обезбеђивања имовине и потомства. Према важећим правним одредбама, дарови приложени црквеним установама били су неотуђиви, а законити потомци ктитора су могли остварити право на њихово делимично коришћење.³⁷⁸ Изградња нових и обнављање старих црквених здања не сведоче само о размерама економске моћи појединачних ктитора, већ служе и као једни од показатеља ширег стања у економији.³⁷⁹

На простору западноевропских држава је у периоду између X и XIV века дошло до велике градитељске делатности на плану изградње храмова различитих типова. Најчешће су грађене катедрални, манастирски и сеоски храмови. Како је делатност изградње верских, али и здања друге намене, изискивала прибављање и обраду великих количина различитих материјала, у првом реду камена, дрвета и гвожђа, али и обезбеђивање радне снаге и великих финансијских средстава, добри познаваоци периода су управо у тој градитељској делатности видели један од кључних узрока свеукупног привредног развоја. Посматран у целини, дати период је на простору западноевропских земаља заиста представљао период привредног напретка, нарочито у поређењу са столећима која су му претходила. Предуслов привредног успона било је окончање периода сеоба народа и разарања која су их пратила, омогућио га је и напредак у земљорадничкој производњи, а његова очигледна последица био је демографски успон, односно знатан раст броја становника.³⁸⁰ Размишљања о утицају грађевинске делатности на укупно стање привреде су се, међутим, кретала и у другом смеру. Изградња бројних и великих катедрала изискивала је велика новчана улагања. Процене о висини тих улагања водиле су поједине истраживаче до оцена да су трошкови за изградњу катедрала, заједно са монетарном исцепканошћу и крсташким ратовима, били основни разлози за „непостојање раста европске економије у средњем веку“.³⁸¹ Међутим, тешко да се може говорити о непостојању економског раста на целом европском континенту током читавог средњовековног периода. Развој читавих грана привреде као што су пољопривреда, трговина и рударство, као и пратећи развој насеља, упућују на опрез при изношењу толико свеобухватних и изричитих закључака.³⁸² Различите привредне делатности су на различитим географским просторима и у различитим временским периодима доживљавале раст, стагнацију или опадање, те се као целисходније чини разматрање околности стања привреде појединих области у одређеном времену, заједно са узроцима који су до тих околности довели и последицама које су оне остављале. У сваком случају, знатни грађевински радови на изградњи цркви и манастира били су важан чинилац у средњовековној економији. Како је

³⁷⁸ V. Dimitropoulou, *Giving Gifts to God: Aspects of Patronage in Byzantine Art*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. James, Malden – Oxford – Chichester 2010, 161–170.

³⁷⁹ J. Crow, *Archaeology*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. James, Malden – Oxford – Chichester 2010, 297.

³⁸⁰ J. Le Goff, *Civilizacija srednjovekovnog Zapada*, 87–91.

³⁸¹ Исти, *Средњи век и новац. Оглед из историјске антропологије*, Сремски Карловци – Нови Сад 2019, 44.

³⁸² За опширније и краће прегледе в. *The Cambridge Economic History of Europe I. The Agrarian Life of the Middle Ages*, ed. M. M. Postan, Cambridge 1966²; *The Cambridge Economic History of Europe II. Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. M. Postan – E. E. Rich, Cambridge 1952; *The Cambridge Economic History of Europe III. Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, ed. M. M. Postan – E. E. Rich – E. Miller, Cambridge 1963; *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla, London 1972; *Оксфордска историја средњовековне Европе*, прир. Ц. Холмс, Београд 1998, 128–131 (Д. Витон), 212–217 (Р. Морис), 248–251, 254–256 (П. Денли).

то делатност о којој се често и опширно писало у делима старе српске житијне књижевности, обавештења животописаца о томе омогућавају да се боље упозна не само грађевинска делатност, већ и шире стање у привреди земље.

Градитељска делатност била је важан чинилац укупне привредне делатности и на простору средњовековних српских земаља, нарочито током периода интезивне изградње црквених здања. С обзиром на површину територије која се налазила под влашћу српских великих жупана и првих немањихких краљева, не мали привредни изазов за земљу представљала је изградња манастира из времена владавине великог жупана Стефана Немање и његових наследника у наредне две генерације. Владајући територијално увећаном и привредно развијенијом земљом од својих претходника, краљ Стефан Урош II Милутин је покренуо обимну делатност на плану изградње црквених здања, што се морало одразити и на привредни живот земље. Од изградње великих црквених здања није се одустајало ни у време Лазаревића.³⁸³ За разлику од изградње утврђења, која је највећим делом обезбеђивана кроз устаљене радне обавезе зависног становништва (*градозиданије*),³⁸⁴ владар је за остваривање својих задужбинарских намера морао да издвоји знатна новчана средства. Кроз радне обавезе зависног становништва били су грађени бедеми појединих манастира, али бедеми су представљали само део манастирског комплекса.³⁸⁵ Захваљујући владаревим средствима пружане су новчане и друге надокнаде како висококвалификованим појединцима који су се бавили како нарочитим занатима и занимањима, тако и мање квалификованим и физичким радницима, односно, свим лицима неопходним за подизање црквених здања у средњем веку. С обзиром на сразмеран недостатак писаних историјских извора о начинима организовања и спровођења грађевинских подухвата у унутрашњости српских земаља, различити и бројни подаци из житија, обрађени и на једно место сабрани, добијају на тежини.

Знатан део својих материјалних средстава српски средњовековни владари издвајали су за унапређење услова за делатност Православне Цркве на простору Српске земље, у околним, а неретко и у удаљеним земљама. У оним случајевима када су местима богослужења, најчешће општежитељним манастирима, прилагали веће дарове у новцу или имовини, када би ширили њихова здања или када су их градили „од основа“, како често или у варијантама стоји у српским житијима,³⁸⁶ владари су могли постати ктитори и на тај начин за себе и своје наследнике стећи читав низ повластица које су проистицале из ктиторског права.³⁸⁷ Разуме се да су животописци овом пољу владарске делатности посвећивали доста пажње, а бележили су и њихове мање прилоге на основу којих нису остваривали ктиторска права, али јесу исказивали своју побожност. За разлику од Царства Ромеја, владарска и државна средства у Српској земљи нису била разграничена, што овим питањима даје још већи значај.³⁸⁸ Велики новчани издаци издвајани у сврху задужбинарства били су познати животописцима који су их уносили у своја дела, а у науци је указано на вредност и могућност испитивања обавештења ове врсте у циљу бољег упознавања економске историје.³⁸⁹ На историју подизања, обнављања и опремања црквених здања неопходно је

³⁸³ За преглед, в. В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.

³⁸⁴ С. Мишић, *Градозиданије и сенокошеније – опште радне обавезе у средњовековној Србији*, Београдски историјски гласник 15 (2024) 83–96.

³⁸⁵ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 50, 71–73, 127–240.

³⁸⁶ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 92; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 55; Данило Трећи (Бањски), *Прошлошко житије Светог Симеона*, у: Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, 4, 5; Данило Трећи (Бањски), *Прошлошко житије Светог Саве*, у: Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, 10; Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 66; Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 92; Патријарх Пајсије, *Прошлошко житије Светог Симона*, 80; Исти, *Житије Светог цара Стефана Уроша*, 91.

³⁸⁷ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањихкој Србији*, Београд 1935; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 21–38.

³⁸⁸ К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1978, 206.

³⁸⁹ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158–160, 167.

обратити пажњу још и стога што ова делатност, осим тога што указује на достигнути ниво економског развитка који ју је омогућавао, сведочи и о читавом низу привредних делатности, попут различитих занимања и производних заната.

У делима старе српске житијне књижевности се о подизању, обнови и даривању храмова и манастира уопштено, без навођења тога који храмови и манастири су подизани, обнављани и даровани, као и даривању неименованих црквених лица, говори као делатности великог жупана Стефана Немање,³⁹⁰ великог жупана и краља Стефана Немањића,³⁹¹ краља Стефана Владислава (1234–1243),³⁹² краља Стефана Драгутина,³⁹³ краљице Јелене,³⁹⁴ краља Стефана Уроша II Милутина,³⁹⁵ краља Стефана Уроша III,³⁹⁶ краља Стефана Душана (1331–1346, цар 1346–1355)³⁹⁷ и кнеза Стефана Лазара.³⁹⁸ Уопштено да су обнављали, подизали и даривали православне богомоље каже се и за архиепископа Саву I,³⁹⁹ архиепископа Данила II,⁴⁰⁰ архиепископа Саву II,⁴⁰¹ архиепископа Јакова⁴⁰² и патријарха Јоаникија II.⁴⁰³ Без обзира што архијереји, будући монаси, нису поседовали личну имовину, они су, у складу са развијеним канонским правом, располагали епархијским средствима.⁴⁰⁴ Не треба губити из вида ни то да је добар део њих потицао из владарске или властеоских породица.⁴⁰⁵

Опширна ктиторска и градитељска делатност, посведочена од друге половине XII до прве половине XV века кроз дуги низ писаних историјских извора и материјалних остатака, говори о економској моћи Српске земље и њених владара, али и Српске Цркве и њених поглавара, који су били у могућности да за потребе подизања нових, обнављања, ширења и даривања постојећих храмова и манастира, издвајају знатна материјална средства. Укупна новчана средстава потребна за изградњу, опремање и украшавање владарских задужбина, којима је, осим тога, било потребно обезбедити и сталне приходе, није могуће ни

³⁹⁰ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 259 („по целом отачаству преподобнога“); Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 123 (по земљи „народа својег“); Данило Трећи (Бањски), *Пролошко житије Светог Симеона*, у: Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, 3 (свуда).

³⁹¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 163; Патријарх Пајсије, *Пролошко житије Светог Симона*, 77.

³⁹² *Житије краља Уроша*, 47 (у Српској земљи и у Светој Гори).

³⁹³ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 62, 67, 68 (у Српској земљи и у другим православним земљама), 69, 70 (у Руској земљи, на територијама Јерусалимске и Антиохијске патријаршије),

³⁹⁴ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 85 (на територијама Јерусалимске патријаршије, Антиохијске патријаршије и Свете Горе), 87, 90.

³⁹⁵ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 111, 128 (у Царству Ромеја и његовој престоници Цариграду), 129, 130, (у Светој Гори), 133 (у Српској земљи), 135 (на територији Антиохијске патријаршије), 137, 138, 141 (на територији Јерусалимске патријаршије, у Светој Гори и у Цариграду), 147; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 83.

³⁹⁶ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 33.

³⁹⁷ Данилов Ученик, *Стефан краљ, син трећег Уроша*, прев. Л. Мирковић, 70.

³⁹⁸ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 32.

³⁹⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 26, 27, 163, 169, 385 („по отачаству своме, и не само по отачаству, већ и по источним земљама и западним“), 387 („у правцу истока и запада“); Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 139, 167.

⁴⁰⁰ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 108, 110, 113.

⁴⁰¹ Други настављачи, *Сава Други, архиепископ српски*, прев. Л. Мирковић, у: Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 121.

⁴⁰² Други настављачи, *Јаков, архиепископ српски*, прев. Л. Мирковић, у: Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 124.

⁴⁰³ Други настављачи, *О постављењу првога патријарха српског Јоаникија*, прев. Л. Мирковић, у: Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 128 (у селима која је приложио манастиру Жичи).

⁴⁰⁴ Р. Поповић, *Црквена имовина у Немањинској Србији*, Београд 1991, 47, 48.

⁴⁰⁵ С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, Црквене студије 16 (2019) 87–95.

претпоставити. У покушају процене не помаже ни неколико поузданих архивских података који говоре о свотама новца које је било потребно издвојити само за појединачне послове на изградњи храмова у унутрашњости српских земаља, већ само указују на несумњиво високе укупне трошкове, али и на начин договарања послова. У Дубровачком архиву сачуван је један уговор из 1281. године, склопљен између старца Давида, претходно жупана Димитрија Вукановића, и дубровачког грађанина и мајстора каменара (*magister petrarius*) Десина де Риса. Српски монах договорио је са дубровачким мајстором да овај подигне цркву у жупи Љубовићи, у Бродареву, касније познату као Давидовицу, за надокнаду од сто педесет перпера. Из свог поклада у висини од две хиљаде и триста перпера који је чувао у Дубровнику, старац Давид је у време склапања уговора подигао триста седамдесет перпера, делом за исплату хонорара мајстору, са којим је у послу учествовао и његов син Блаж, а делом, могуће, за куповину неких од потребних материјала.⁴⁰⁶ Приликом разматрања овог случаја из угла привредне историје, потребно је приметити да је договорени износ плаћен унапред, а да се мајстор обавезао да ће, у случају да посао не буде завршен његовом кривицом, послодавцу вратити цео износ. Уговор је предвиђао да у случају мајсторове смрти у току радова, старац Давид има право да процени вредност до тада учињеног посла, а мајсторови наследници би били у обавези да наручиоцу посла врате остатак новца до износа од сто педесет перпера. Због преузетог ризика, Десини и његовом сину Блажу био је потребан јемац, ког су и нашли у лику Марина де Гајме. У вези са поделом рада и терминологијом коришћеном за означавање различитих заната и занимања, треба приметити да је Десина именован као *magister petrarius*, односно мајстор каменар, док је на основу текста уговора јасно да је руководио самим зидањем цркве у Бродареву.⁴⁰⁷

Други уговор у вези са темом сачуван у Дубровачком архиву, сведочи да је током 1312. и 1313. године у унутрашњости српских земаља, на пословима покривања оловом задужбина краља Стефана Уроша II Милутина, био ангажован дубровачки грађанин и мајстор Јован де ла Већа дрводеља (*magister Johannes dela Ueçha marangonus*), заједно са својим шегртом Луком. Поредник у уговарању посла био је которски властелин Тома Павлов, хонорар мајстора за годину дана посла био је сто перпера, а предвиђена је и храна. Половина новца плаћена је унапред, а друга половина требала је да буде исплаћена после шест месеци, што је половина договореног периода за рад, што ће рећи да је посао, и у овом случају, плаћан унапред. Уколико би се послови одужили и ушли у другу годину, предвиђена је плата од два перпера дневно, а у случају да посао не буде обављен Јовановом кривицом, предвиђена казна износила је две стотине перпера.⁴⁰⁸ Мајстор Јован извесно је покрио цркву у Старом Нагоричину, завршену 1312/3. године, а вероватно и цркву Светог Стефана у Бањској, грађену у то време. На основу других уговора за покривање храмова у приморју, види се да је покривање једног храма средње величине оловом могло трајати мање од пола године.⁴⁰⁹ Случај мајстора дрводеље који се бавио изградом и/или уградњом оловних кровова за цркве сведочи о не тако јасној подели рада и терминологији о занатима и занимањима у средњем веку, а пословима покривања храмова оловом у приморју учествовали су, будући мајстори који су производили предмете од метала, и златари и оргуљашаи.⁴¹⁰ Разјашњавању

⁴⁰⁶ *Историски споменици дубровачког архива I. Канвелариски и нотариски списи*, прир. Г. Гremoшник, Београд 1932, бр. 143, стр. 65, 66. Вести су коментарисали М. Ћоровић, *Црква у Бродареву*, *Старинар* 7 (1932) 77–80; В. Ј. Ћурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 88–90; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159.

⁴⁰⁷ *Историски споменици дубровачког архива I. Канвелариски и нотариски списи*, прир. Г. Гremoшник, бр. 143, стр. 65, 66.

⁴⁰⁸ Већи број примера сведочи о томе да су српски владари послове са мајсторима из приморја чешће договарали преко посредника, као у овом случају из времена краља Милутина, а ређе непосредно, као у случају старца Давида. В. Ј. Ћурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 93, 94, 100–103, са текстом уговора из 1312. године у нап. 17.

⁴⁰⁹ В. Ј. Ћурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 93–97; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 160, 161.

⁴¹⁰ В. Ј. Ћурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 97.

српскословенске терминологије о занатима и занимањима који су стајали у вези са изградњом и украшавањем храмова, као и упознавању са садржином послова које су различити профили мајстора обављали, могу помоћи текстови старих српских животописаца.

III. 1. 2. Од замисли до њеног остварења: радници, каменосечци, мраморници, зидари, градитељи, вештаци, мајстори

Описи градитељске делатности у житијима и њени резултати сведоче о постојању знатног броја појединаца који су се бавили различитим занимањима и занатима, учествујући на тај начин у привредном животу државе. Животописци о њима некада пишу непосредно, а некада се о њиховој делатности мора закључивати посредно, унутрашњом критиком текста, као и кроз сагледавање материјалних остатака њиховог рада. У том смислу, изградње и обнове богомоља и других грађевина подразумевале су читав низ мајстора, занатлија и радника различите врсте. Неизоставни су били појединци који су радили са каменом – каменари, што заправо представља групни назив за више врста занатлија које су радиле са каменом, од издвајања камена из природе, до разних начина његовог обликовања пре саме градње, који се у изворима срећу као каменоресци, каменосечци или каменострижници.⁴¹¹ Посебна знања била су потребна за израду вапна (креча), материјала неопходног за врсту градње о којој је писано у житијима.⁴¹² Грађевинске подухвате у средњем веку није могуће замислити без дрводеља, а унутар скупа свих оних који обрађују дрво нарочито тесара.⁴¹³ Свако осликавање богомоља и израда икона подразумевала је фрескописце и иконописце, што је јасно и онда када их животописци не спомињу. Део тих појединаца различитих вештина био је из Српске земље, а део је, бивајући унајмљен за обављање различитих послова, долазио са стране.⁴¹⁴ У житијима, чија је сврха широки поглед на богоугодан живот личности којима су посвећена, могу се наћи и сведочанства о људима који су у дело спроводили градитељске и са тим повезане замисли владара и црквених поглавара.

Мотив прикупљања радника за подизање једне задужбине се у старој српској житијној књижевности први пут среће у делу јеромонах Теодосија. Приликом свеобухватне обнове манастира Хиландара и његовог установљења као српског царског манастира на Светој Гори, „богомудри Сава узевши молитву од игумана и од преподобнога својега оца, скупи велику множину радника, јер је хтео за мало времена много да сврши“.⁴¹⁵ Овде нема помена о томе какви су радници били у питању, већ се каже толико да их је била велика множина, те је јасно да се радило о радницима различитих профила и компетенција. Радове величине изградње једног манастира послодавци су у ромејском свету уговарали са појединим мајсторима или мајсторским тимовима.⁴¹⁶ На основу Теодосијевог казивања, види се да је тако било и приликом обнове манастира Хиландара, а тако се поступало и приликом изградње манастира у Српској земљи.

Приликом подизања манастира Жиче, у којем се налазила потоња столна црква српских архиепископа, велики жупан Стефан Немањић и студенички архимандрит Сава су обилазили „оне који зидају Архиепископију, јер многе раднике зидаре и веште мраморнике

⁴¹¹ О развоју и диференцијацији заната везаних за обраду камена в. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 94–107.

⁴¹² *Исто*, 106, 107.

⁴¹³ О развоју заната који се могу обухватити појмом дрводељства в. *Исто*, 153–162.

⁴¹⁴ В. нпр. В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 86–106; Исти, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 27–52.

⁴¹⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 135.

⁴¹⁶ С. Bouras, *Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium*, in: *The economic history of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Volume 2*, ed. A. E. Laiou, Washington, D.C. 2002, 540, 541.

беше довео (Свети Сава – прим. аут) из грчке земље, и сам са њима пребивајући учаше их да украсе цркву по вољи његовој, тако да се и до данас ваистину види црква украшена у свему“.⁴¹⁷ Треба имати на уму то да је прикупљање радника, иако је присутно и као мотив у житијној књижевности, исто тако и стварни процес који се одвијао приликом изградње сваке појединачне задужбине. Тако се у случају описа радника који су учествовали на изградњи манастира Жиче могу разликовати различити типови радника: за једне се каже да су радници зидари (*дѣлатель здыць*), а за друге да су вешти мраморници (*мраморникъ искоусныхъ*).⁴¹⁸ Очигледно је реч о радницима различитих профила, што је пратило различите процесе у оквирима изградње једног храма и других манастирских објеката. Нарочити проблем у изучавању занатства у целини представља недоследна средњовековна терминологија. Тако се у српским изворима за различите појединце који су одвајали камен из природног налазишта, обрађивали га и градили њиме, срећу термини каменар, зидар, каменосечац, клесар и други, а устаљена терминологија није постојала ни на латинском језику.⁴¹⁹ Услед тога, истраживачи прошлости су прибегли различитим систематизацијама и класификацијама. Једна од њих је и она која раднике са каменом дели на оне који су обрађивали камен и на оне који су га користили у изградњи.⁴²⁰ Ова подела може помоћи у покушају разумевања више наведених речи јеромонаха Теодосија. Могуће је да је јеромонах Теодосије под радницима зидарима мислио на раднике који су учествовали у пројектовању и изградњи зидина храма, док је под вештим мраморницима подразумевао раднике који су се бавили осмишљавањем и одговарајућом обрадом грађевинског материјала, која је претходила самом чину изградње. Ипак, постоје и друге могућности. С обзиром да су се, до тог времена, у грађевинарству на ромејским територијама раздвојили зидарски и каменарско-клесарски занат, ови су се мраморници могли бавити и израдом спољног и/или унутрашњег каменог украса, могуће оног мермерног.⁴²¹ С обзиром да је њихов рад једновремен са зидарима, могуће је да су се бавили израдом и уградњом портала или оквира прозора, што се убраја у каменарско-клесарски занат.⁴²² У сваком случају, ради се о профилима висококвалификованих мајстора, којих је могла доћи неколицина и који су руководили радовима, у којима је учествовала и мање квалификована радна снага. Њихов рад у манастиру Жичи може се боље упознати уколико се сагледају још неки искази јеромонаха Теодосија.

Изградња манастира Жиче је потрајала, те је Сава, тада већ као рукоположени архиепископ српски, „довео са собом из Константинова Града мраморнике и живописце“.⁴²³ Они са њим нису могли поћи из Константинопоља, који архиепископ Сава том приликом није посетио, већ из Никеје, Солуна, или Свете Горе, које је посетио на повратку из Никеје, што не искључује да су сами мраморници и живописци могли бити из пређашње престонице Царства, тада заузете Латинима.⁴²⁴ Оба одељка непосредно указују на то да су различити висококвалификовани мајстори унајмљени за потребе изградње манастира Жиче дошли са ромејских територија. Други опис довођења мајстора и радника за потребе изградње манастира Жиче помаже у разумевању тока процеса изградње, а уједно чини и оба описа још веродостојнијим. Наиме, најпре су били ангажовани зидари и мраморници, под којима се могу подразумевати мајстори који су радили на обради грађевинског материјала за изградњу или украшавање (мраморници) и самој изградњи манастирског храма (радници зидари). На то указује то што су и једни и други од стране животописца сврстани међу „оне који зидају

⁴¹⁷ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 173.

⁴¹⁸ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 98; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 173.

⁴¹⁹ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 94, 95.

⁴²⁰ *Исто*, 95.

⁴²¹ М. Шупут, *Мраморници у Жичи*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 20 (1984) 159.

⁴²² *Исто*.

⁴²³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 205.

⁴²⁴ М. Чанак-Медић, *Дело мраморника светога Саве у Жичи*, у: *Спаљивање моштију Светога Саве 1594–1994*, ур. епископ шумадијски Сава и др., Београд 1997, 113.

Архиепископију“, као и неоспоран редослед изградње, унутар којег се морало поћи од грубљих грађевинских радова, отпочетих око 1206/7.⁴²⁵ Затим, када је храм највећим делом већ био подигнут, али још увек неосликан, били су доведени живописци, али и опет мраморници. У другом случају, под мраморницима треба разумевати појединце који су израђивали и уграђивали камене елементе унутрашњости храма, од којих су материјално посведочени делови првобитне олтарске преграде, израђене од „жућкастобелог полумермера“, са колонадом и парапетним плочама, могуће са ликовним представама, а отисци у пиластрима и плочнику указују и на постојање проскинитара, на који су, ради поклоњења, полагане жичке реликвије, и који је надкривао циборијум (балдахин).⁴²⁶ Ови елементи били су дело руку друге групе мраморника, који су у манастир Жичу приспели заједно са живописцима 1219. године, те се у другом случају израз мраморници односи на градитеље појединих мермерних садржаја унутрашњости храма, што значи да израз мраморник код Теодосија није у оба случаја означавао мајсторе истог профила, већ да се јавља у ширем и ужем значењу.⁴²⁷

Наведена сведочанства јеромонаха Теодосија раније су послужила да се укаже на његову мању заинтересованост да детаљније прикаже сам процес изградње манастирског комплекса, за разлику од познијег животописца Григорија Цамблака, који је мотив прикупљања радника и опис саме изградње манастира развио у доста већој мери. Са циљем да се илуструје све веће занимање српских животописаца за занате везане за обраду камена, указивано је на кратке помене код Теодосија и, насупротив њима, развијен опис изградње Спасовог манастира у Дечанима код Григорија Цамблака, који садржи и мотив прикупљања мајстора.⁴²⁸ Међутим, осим код јеромонаха Теодосија и Григорија Цамблака, о радницима и занатлијама различитих врста укључених у изградњу манастира, чита се и код архиепископа Данила II, Даниловог Ученика и код Константина Филозофа.

Архиепископ Данило II је у *Житију Свете краљице Јелене* развио мотив прикупљања радника за остваривање задужбинарског наума, саопштивши и неколико важних чињеница. Наиме, краљица Јелена је, по писању свог животописца, након одлуке о подизању Благовештењског храма у Градцу, заповедила „да се скупе сви народи њезине државе, и када је то учинила, изабрала је од њих најбоље уметнике, хотећи да подигну предивно уздизање тога храма, много злато нештедице дајући свима радницима, да нико од њих не буде увређен насиљем или да ко негодује, као мудри и разумни стројитељ“. Најзад, краљица, „даваше им храну у згодно време“.⁴²⁹ У оригиналу најближем, српскословенском рукопису *Даниловог зборника* преписаном у манастиру Милешеви 1553. године, пише да је краљица изабрала *хоџдогѣ хитрьце*.⁴³⁰ Најбољи уметници, иако могући, није скроз одговарајући превод за потребе испитивања поделе рада, већ би се пре требало говорити о вештацима или мајсторима, за које је употребљен један епитет, који се може превести као искусни, вешти или, у крајњој линији, уметнички.⁴³¹ Спомињање „свих народа њезине државе“ указује на то да је у остварењу овог подухвата, осим српског, учествовало и романско становништво приморских градова, који су улазили у састав државе краљице Јелене. Да се ради управо о

⁴²⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 173; А. Фостиков, *Мраморници из Жиче – каменари или градитељи спомен обележја?*, Црквене студије 16/2 (2019) 138.

⁴²⁶ М. Чанак-Медић, *Дело мраморника светога Саве у Жичи*, 113–131.

⁴²⁷ А. Фостиков, *Мраморници из Жиче – каменари или градитељи спомен обележја?*, 138–140.

⁴²⁸ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 94.

⁴²⁹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 92; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 163.

⁴³⁰ Т. Јовановић, *О Зборнику краљева и архиепископа српских*, 107–116; Архиепископ Данило Други, *Житије краљице Јелене*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских II*, прир. Т. Ж. Јовановић, Београд 2023, 166.

⁴³¹ О терминима художества и хитрости, односно художника и хитраца, као и садржајно блиским терминима коришћеним у средњем веку и разумевању односа умног и ручног рада у средњем веку, в. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 13–16. О могућностима превода на савремени српски језик, в. Б. Савић, *Речник владарских житија архиепископа Данила II (према препису Даниловог зборника у Архиву Сану, 1553. год.)* (докторска дисертација), Нови Сад 2016, 490, 490–492.

српском и романском становништву, јасно је када се има на уму територија коју је обухватала држава краљице Јелене.⁴³² Стилизација у житију и остаци манастирског храма сведоче да је краљица сабрала довољно квалификоване појединце који су били у стању да осмисле и изведу изградњу будућег храма.⁴³³ На истом послу изградње морали су бити укључени и појединци без нарочитих квалификација, физички радници, без којих је један такав подухват незамислив и које је животописац могао имати на уму када је говорио о свим радницима.

Један од најдетаљнијих описа изградње храма и манастира унутар старе српске житијне књижевности је опис изградње Светостефанског храма и манастира у Бањској, гробне цркве и задужбине краља Стефана Уроша II Милутина. Сведочанство о томе је у житију овог владара оставио архиепископ Данило II, што је веома срећна околност, будући да је управо њему, као тадашњем епископу бањском и старешини манастира у изградњи, краљ поверио „да се брине о свршетку храма тога“. Испуњујући краљеву заповест, епископ Данило „имађаше крепку и вишу мудрост у срцу своме за подизање цркве, да је он заповедао уметницима и многиоизабраним вештацима који зидају, како ће постављати ступове и надступља, и лучне сводове и црквене преграде“, како стоји у преводу на савремени српски језик.⁴³⁴ Међутим, у оригиналу најближем, српскословенском рукопису *Даниловог зборника* из манастира Милешеве (1553) као и у свим другим познатим рукописима *Даниловог зборника*, стоји да је Данило заповедао **хоџдогѣмъ и многиоизабранѣмъ хитрьцемъ[ъ] зиждоџцимъ**.⁴³⁵ Вештаци су одговарајући превод за хитраце на савремени српски језик, али **хоџдогѣмъ** се не може превести као уметници, већ је то епитет који се односи на хитраце или вештаке. У овом случају, у њима треба видети зидаре који су поседовали одређена знања из области градитељства, тако да су се могли назвати хитрацима, односно вештацима, и то уз одговарајуће епитете, од којих се један може превести као искусни, вешти или уметнички.⁴³⁶

Овакво тумачење поткрепљује и сликовити приказ изградње Спасовог манастира у Дечанима, који је написао Данилов Ученик. Према његовим речима, најпре су краљ Стефан Урош III и архиепископ Данило II положили угаоно камење, а затим, „пошто је све спремљено“, раду је приступило и „велико мноштво уметничких и вештих мајстора“ који „почеше зидати да је чудно и преславно онима који гледају, часне и многоразличне мраморе чинећи и ове полажући у сазидање такве божаствене цркве“.⁴³⁷ У српскословенским рукописима *Даниловог зборника* стоји да је у питању било мноштво **хоџдогыхъ(ь) и хитрыхъ(ь) маисторъ**.⁴³⁸ Јасно је да нису сви они који су учествовали у грађевинским радовима имали исто поље рада, већ да су постојали и они квалификованији, који су у одређеној мери

⁴³² М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 143–145 (= *Немањини и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 156–158).

⁴³³ О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005.

⁴³⁴ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 141, 142.

⁴³⁵ Архиепископ Данило Други, *Житије краља Милутина*, у: Зборник краљева и архиепископа српских II, прир. Т. Ж. Јовановић, Београд 2023, 332. Уп. и старије издање: Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (= Лондон 1972), 150.

⁴³⁶ Уп. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 13–16; Б. Савић, *Речник владарских житија архиепископа Данила II (према препису Даниловог зборника у Архиву Сану, 1553. год.)* (докторска дисертација), 490–492.

⁴³⁷ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 57, очигледно по узору на претходно испитан одељак из дела архиепископа Данила II.

⁴³⁸ У рускословенском рукопису проигумана Тимотеја Јовановића и јеромонаха Теодосија из манастира Хиландара из 1780. године пише да је у питању било мноштво **искѣсныхъ и хитрыхъ(ь) майсторей**. Т. Јовановић, *О Зборнику краљева и архиепископа српских*, 119, 120; Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских*, Београд 2023, 77. Уп. и старије издање Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 203. *Искусство* је рускословенска реч за старословенско уметство, односно уметност, која се задржала и у савременом руском језику.

одређивали ток радова, а управо њих животописци називају вештацима и мајсторима.⁴³⁹ Може се приметити да је животописац имао на уму то да је у грађевинским радовима учествовало више мајстора различитог профила, будући да говори о њиховом мноштву. У домаћим документарним изворима латинска позајмљеница *мајстор* је најчешће служила управо да се њом именују различити припадници унутар градитељске делатности.⁴⁴⁰ Такође, у наведеном одељку се на посредан начин говори и о каменорезачкој делатности, будући да се мраморје, пре полагања, односно самог чина изградње, најпре морало обликовати, на шта указује наведена стилизација Даниловог Ученика. Данилов Ученик пише још и како се архиепископ Данило II око завршетка дечанског храма трудио „*тако као да је био као најамник неког дела тога светог храма*“,⁴⁴¹ што, иако посредно, сведочи о томе да се приликом извршавања тако великих подухвата, као што је била изградња владарске задужбине, прибегавало унајмљивању радне снаге. Један од послова који су могли обављати унајмљени радници без нарочитих вештина био је мешање малтера, а тај посао је један од дечанских фрескописаца приказао на начин помоћу ког је закључено да се обављао мотиком.⁴⁴²

Документарни извори сведоче о томе да су људи који су се бавили грађевинском делатношћу постојали на појединим властелинствима владарских задужбина у Српској земљи. Поред више врста других занатлија, зидаре је на свом властелинству имао и Светостефански манастир у Бањској.⁴⁴³ Цар Стефан Душан је Светоарханђеловском манастиру крај Призрена приложио и пет кућа зидара које је доселио приликом образовања властелинства овог манастира, а њихова основна работа састојала се управо у грађевинској делатности.⁴⁴⁴ Архиепископ Јаков, у време док је боравио у манастиру Светих Апостола у Пећи, испунио је молбу придошлих грчких монаха, „*и нађе пештеру у камену, која се зове Котрулица близу реке Бистрице, и заповеди да ову зазидају и да све учине што им је потребно* (за молитвено пребивање на том месту – прим. аут.)“.⁴⁴⁵ С обзиром на речи по којима архиепископ Јаков „*заповеда*“ да се изврше радови у Котрулици, могло би се претпоставити да су те радове обавили зидари који су припадали жичко-пећком епархијском властелинству. Зидари се, на основу писања архиепископа Данила II, могу само претпоставити на простору архиђијецезе Српске Цркве, будући да о њима на том властелинству нема вести из других извора.⁴⁴⁶

За описе грађевинске делатности који се налазе у *Даниловом зборнику* може се рећи да се, осим временски, и садржајно налазе између Теодосијевих и Цамблакових описа. Интересовање за поменуте занате је веће него код Теодосија, али ипак не толико развијено као код Цамблака, а среће се и мотив прикупљања мајстора. Григорије Цамблак пише о томе како је, приликом изградње манастира Дечана, било заповеђено „*да брзо дођу каменосечци и да се поставе од поморских градова начелници здања тога*“.⁴⁴⁷ За разлику од описа Даниловог Ученика, у којем се посредно говори о каменорезачкој делатности, у другом опису изградње манастира у Дечанима се о томе говори непосредно, са указивањем на конкретне занатлије које су се тиме бавиле, а који су названи каменосечци

⁴³⁹ Већ је примећено како се „у оквиру зидарства могу издвојити зидари у ужем смислу речи, који раде на изградњи и конструкцији, али и зидари сводова, зденаца, цистерни и лукова који су очигледно били веома вешти и располагали специфичним знањем“. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 112.

⁴⁴⁰ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 113.

⁴⁴¹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 58. У рукописима *Даниловог зборника* се говори о *наџмникѹ* или *наџмникѹ*. Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 79.

⁴⁴² А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 112, 113.

⁴⁴³ М. Копривица, *Властелинства и економија манастира*, 158, 323, 329.

⁴⁴⁴ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 110, 140; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира*, 329.

⁴⁴⁵ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 177.

⁴⁴⁶ Р. М. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, 98–107.

⁴⁴⁷ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 65.

(каменостѣуцемь).⁴⁴⁸ Осим тога, Григорије Цамблак пише и о томе ко је руководио грађевинским радовима на изградњи манастира Дечана, а реч је о појединцима који су дошли „од приморских градова“, за које је речено да су били „начелници здања тога“ (начелники здања томоу), што је означавало руковођење грађевинским радовима.⁴⁴⁹ Осим усмених сведочанстава, дечанском игуману је свакако био познат и натпис 1335. године уклесан на надвратнику изнад јужног портала храма, а чији текст сведочи о томе да је грађевинским радовима на изградњи храма руководио управо которски мајстор фра Вита.⁴⁵⁰

За потребе изградње и украшавања манастирског храма и осталих здања манастира Ресаве, деспот Стефан Лазаревић је, према речима свог животописца, унајмио „вешите и најбоље градитеље и искусне живописце“, за које је ктитор слао да се нађу „свуда, чак и на острва“. ⁴⁵¹ Код Константина Филозофа јасно се истичу два профила мајстора: градитељи и живописци. Први су се бавили питањима у вези са начином изградње и самом изградњом грађевина, док су други израђивали живопис, односно фреске. Мотив прикупљања мајстора, који има утемељење у стварном процесу подизања задужбина, среће се, дакле, код јеромонаха Теодосија, архиепископа Данила II, Даниловог Ученика, Константина Филозофа и Григорија Цамблака. У вези са тим одакле су долазили мајстори који су радили на изградњи Ресаве, а самим тим и одакле су били мајстори које је на уму имао Константин Филозоф приликом писања *Житија Светог деспота Стефана Лазаревића*, изнете су различите претпоставке. Радило се, у сваком случају, о појединцима са егејских⁴⁵² или са неких од острва уз обале српских земаља.⁴⁵³

III. 1. 3. Грађевински материјали: камен, креч, дрво, олово

Основни грађевински материјали коришћени за изградњу грађевина о којима се најчешће пише у старој српској житијној књижевности, а реч је о храмовима и другим манастирским здањима (монашке ћелије, трпезарије, утврђења), били су камен, дрво опека и креч.⁴⁵⁴ Камен је имао широку употребу у средњем веку, те тако и у градитељству на простору средњовековних српских земаља. Каменом су били грађени бедеми, храмови, мостови, пиргови, палате, домови, манастирске и друге грађевине. Камен се у српскословенском називао још и мрамором или стеном.⁴⁵⁵ О употреби свих поменутих основних грађевинских материјала постоје сведочанства и код старих српских животописаца. Јеромонах Доментијан, а за њим и јеромонах Теодосије, пишу о томе да је првобитни ктиторски портрет Светог Симеона у хиландарском католикону био фрескописан на зиду изграђеном од камена и креча.⁴⁵⁶ Српскословенски назив за креч је *варь*.⁴⁵⁷ У житију је

⁴⁴⁸ Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша написано од Григорија Мнихе*, 69.

⁴⁴⁹ Исто, 69.

⁴⁵⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, стр. 28, бр. 63; В. Петковић – Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I*, Београд 1941, 2.

⁴⁵¹ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 288, 289; Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

⁴⁵² С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 70.

⁴⁵³ Р. Николић, *На која острва помишља Константин Филозоф када говори о Манасију?*, Саопштења VIII (1969) 189.

⁴⁵⁴ Од различитих врста камена, треба поменути сигу, пешчар, кречњак, мермер, серпентин и речни облутак. С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 323, 324.

⁴⁵⁵ Камен се користио и као међник, али и материјал за израду водовода, олука, лавабоа, предмета примењене уметности и других предмета. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 90, 91.

⁴⁵⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 135, 136; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 150.

⁴⁵⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 136.

наглашено да је камен био сув стога што се радило о опису мироточења фреске Светог Симеона и како би чудо дошло до још већег изражаја. Јеромонах Теодосије писао је и о мироточењу фреске Светог Симеона у студеничком манастирском храму, спомињући у вези са тим камен и, у два наврата, суви креч.⁴⁵⁸ О начину градње каменом и кречом, више од писаних историјских извора, којим стара српска житија припадају, сведоче материјални остаци из тог периода.⁴⁵⁹ Текст *Житија Свете краљице Јелене* сведочи о камену као основном грађевинском материјалу, будући да је записано како краљица „*гледаше како се дижу стене тога св. храма*“.⁴⁶⁰ Није се, међутим, градило само од камена. Млађи писац опширног житија Светог Саве оставио је сведочанство о томе да је први српски архиепископ подизао цркве „*не само камене него и дрвене*“.⁴⁶¹ Како дрвене цркве из средњовековног периода, за разлику од камених, нису очуване до савременог периода, ова вест из житија је нарочито важна, будући да сведочи о градњи дрвених храмова на простору Српске земље у првој половини XIII века.

На камен као основни грађевински материјал приликом изградње црквених здања указује и више исказа Григорија Цамблака, који је у *Житију Светог краља Уроша III* детаљно приказао подизање манастира Дечана. Не само да је истакао улогу каменосечаца, већ је веома сликовито приказао како су храм држали „*стубови од мрамора извајани*“, како храм „*састављен је многочудно од углачаног мрамора, црвенога и уједно белог*“. Најзад, „*камење једнога са другим сачлањено је дивно и најуметничкије, тако да изгледа да је лице целог онога храма један камен, предивно састављен вештином да изгледа као да је срастао у један, ... , и увек лепота камена и величина даје храму највећу красоту, пошто је савршено извајан камен, на достојнолепност онима који су га учинили*“.⁴⁶² На основу овог и других описа Григорија Цамблака, указано је на његово веће занимање за грађевинске радове у односу на раније животописце,⁴⁶³ као и да се може одбацити претпоставка појединих истраживача о томе како наводно никада није ни боравио у Дечанима.⁴⁶⁴ Осим похвале на рачун вештина појединаца заслужених за уобличавање грађевинског материјала и изградњу храма, примећује се и његова естетска оцена, уобличена на начин у којем је камен, као конкретно употребљен материјал, заузео важно место.

Нарочиту симболичку улогу има камен темељац, који је постављао владар или ктитор.⁴⁶⁵ Постављање камена темељца пратила су и одговарајуће молитвене радње, а одговарајуће молитве за утемељење и освећење храма налазе се и у низу српскословенских рукописа богослужбених књига.⁴⁶⁶ Данилов Ученик оставио је сведочанство о томе како су краљ Стефан Урош III и архиепископ Данило II, приликом изградње Вазнесењског храма у Дечанима, након одговарајућих молитви, својеручно положили по један камен темељац. Том приликом предност је имао краљ, који је положио угаони камен (*КАМЕНЬ ОУГЛЬНЫЙ*).⁴⁶⁷

Камен се у хришћанском начину сахрањивања користи као материјал за израду саркофага и/или материјал за израду надгробних споменика,⁴⁶⁸ при чему се у житијима налазе бројни примери прве од ове две употребе. Гробна обележја српских владара,

⁴⁵⁸ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 88, 90; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 166, 168.

⁴⁵⁹ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*.

⁴⁶⁰ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 93.

⁴⁶¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 167.

⁴⁶² Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 64, 65.

⁴⁶³ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 94.

⁴⁶⁴ За одбацивање ових тврдњи, в. Д. Петровић, *Цамблук и његова литерарна делатност у Србији*, предговор у: Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, Београд 1989, 28.

⁴⁶⁵ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 91.

⁴⁶⁶ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 47, нап. 170.

⁴⁶⁷ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 56, 57; *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 203.

⁴⁶⁸ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 90, 91.

сахрањиваних у својим задужбинама, обично су били саркофази израђени од мермера.⁴⁶⁹ Од „тврдога камена мраморног“ (тврдаго кам(е)не мраморѣна) био је израђен мироточиви гроб, односно саркофаг Светог Симеона у хиландарском католикону, о чему је писао јеромонах Доментијан.⁴⁷⁰ Међутим, мошти Светог Симеона само су привремено боравиле у светогорском Хиландару, јер је било питање времена када ће бити пренете у Српску земљу, у Студеницу, као што је било планирано и припремано још приликом изградње студеничког храма.⁴⁷¹ Јеромонах Доментијан писао је и о полагању моштију Светог Симеона у припремљен гроб у студеничком католикону, као и тамошњем њиховом мироточењу, не спомињући од ког је материјала гроб био израђен.⁴⁷² Тај је одељак у свом *Житију Светог Саве* више разradio јеромонах Теодосије, указујући на то да је у питању био „мраморни гроб“. На другом месту указује и на његове димензије, пишући како је у питању био „превелики мраморни гроб“.⁴⁷³ С обзиром на познате димензије студеничког саркофага Светог Симеона (2,40 x 1,14 x 0,86 м), оцена животописца се може оценити као веродостојна.⁴⁷⁴ Мошти Светог цара Уроша, након наводног његовог убиства, биле су, према патријарху Пајсију, положене у гроб, у цркви Успења Пресвете Богородице код Петрича, и, затим, покривене „плочом каменом“.⁴⁷⁵ Међутим, не постоје други подаци из извора или материјални остаци који би потврдили ове речи патријарха Пајсија.⁴⁷⁶

Један од начина покривања грађевина у средњем веку било је покривање кровом од једног тешког метала, а реч је о олову. Оловом су били покривани кровови различитих грађевина, најчешће храмова, што је стајало знатне количине новца.⁴⁷⁷ Сведочанство о таквим подухватима су у оквирима старе српске житијне књижевности оставили јеромонах Доментијан, Данилов Ученик и Григорије Цамблак. Први је писао о изradi оловног крова у Ватопеду, које је крајем XIII века предуzeо монах Сава,⁴⁷⁸ други о томе да је архиепископ Данило II заменио стари оловни кров на жичком храму новим и ставио оловни кров на обновљени главни пирг,⁴⁷⁹ а трећи о томе да су дечанска игуманска резиденција и још неке зграде унутар манастирског комплекса биле покривене „многим оловом“.⁴⁸⁰ Усамљени подаци у документарној грађи у вези са покривањем задужбина српског владара оловом сачувани су у дубровачком архиву, не случајно из времена краља Стефана Уроша II Милутина, када је грађевинска делатност на плану изградње храмова на простору српских земаља била на врхунцу.⁴⁸¹

III. 1. 4. Почетни обрасци: задужбинарство првих Немањића

⁴⁶⁹ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 25.

⁴⁷⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 133–135.

⁴⁷¹ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 25, 26; Д. Поповић, *Српски владарски и архиепископски гроб у средњем веку – нова сазнања и тумачења*, у: Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. Љ. Максимовић – С. Пириватрић, Београд 2019, 357–363.

⁴⁷² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 151, 155.

⁴⁷³ Првом приликом је за гроб Светог Симеона рекао како је био часнији, а другом скупценији од злата. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 158, 160. Јеромонах Теодосије, такође, на још места пише о гробу Светог Симеона, не наводећи од чега је био израђен. *Исто*, 180, 182, 183, 184, 194.

⁴⁷⁴ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 28–31, са цртежима.

⁴⁷⁵ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 93.

⁴⁷⁶ Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, 119.

⁴⁷⁷ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159, 160.

⁴⁷⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 40–43.

⁴⁷⁹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 113, 114.

⁴⁸⁰ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 65.

⁴⁸¹ В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, 93–98; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159, 160.

Најстарије српско житије, *Житије Светог кнеза Владимира*, односно онај део житија који је сачуван у оквирима *Барског родослова*, не сведочи о ктиторској делатности овог владара.⁴⁸² Међутим, већ од времена житија која су посвећена првим Немањићима, ктиторска делатност постаје један од средишњих мотива старе српске житијне књижевности, и то управо у виду подизања и обнове црквених здања. Речено се односи првенствено на житија посвећена члановима владарске породице, али и на житија првојерарха Српске Цркве. С друге стране, у житијима посвећеним преподобним монасима, није очекивано да се нађу опширнији подаци о ктиторству и изградњи црквених здања, мада и ту постоје изузеци.

Свети Сава је написао *Житије Светог Симеона* као саставни део *Студеничког типика*, те не изненађује што дело и почиње описом одлуке великог жупана Стефана Немање и избора места за подизање Богородичиног манастира у Студеници. Након кратког описа владавине великог жупана Стефана Немање над Српском земљом, са тежиштем на територијалним проширењима, следи исто тако кратка похвала, у којој се, између осталог, за великог жупана каже како „*цркве освети, манастире сазда*“.⁴⁸³ За том похвалом долази опис ктиторске делатности великог жупана Стефана Немање у Српској земљи. О прве три његове задужбине, манастирима Светог Николаја и Пресвете Богородице у Топлици и Светог Георгија у Расу, говори се доста кратко. Наведене су посвете и место (жупе) у којима су се манастири подигнути, као и то да „*свим тим манастирима постави управу као што доликује*“, што је било једно од статутарних права ктитора у задужбини, према до тада развијеном ктиторском праву.⁴⁸⁴ За ова три манастира се наглашава како их је подигао сам. Потреба за тим наглашавањем постојала је нарочито у случају прва два манастира, која је Стефан Немања подигао у време док је још био удеони кнез и док се на престолу Српске земље налазио његов старији брат, дакле пре 1166. године.⁴⁸⁵

Стефан Немањић је у свом *Житију Светог Симеона* оставио нешто садржајнија обавештења о подизању манастира Пресвете Богородице и Светог Николаја у Топлици и Светог Георгија у Расу. За манастир Пресвете Богородице прецизира место на ком се налази, а реч је о ушћу реке Косаонице у Топлицу. За манастир Светог Николаја, такође, прецизније наводи место на ком се налазио, а реч је о ушћу реке Бањске у Топлицу. За Богородичин манастир у Топлици, Стефан пише још и да га је велики жупан Стефан Немања украсио свим црквеним стварима, а за Светониколајевски манастир да „*установи монашко правило у њему*“.⁴⁸⁶ За манастир Светог Георгија у Рашкој жупи (Ђурђеви Ступови) пише да, по изградњи, велики жупан „*украси га свим радовима, изврсно свим делима црквеним*“, као и да и ту „*установи монашко правило*“.⁴⁸⁷ Помињање установљевања монашког правила упућује на постојање типика који су уређивали живот у ова два мушка манастира, а који, нажалост, нису сачувани. Јеромонах Доментијан, такође, у свом *Житију Светог Симеона*, сведочи да је велики жупан установио „*правило црначко*“ у манастирима Светог Николе и Светог Георгија.⁴⁸⁸

Што се тиче вести старих српских животописаца о грађевинским подухватима на плану изградње цркви и манастира, њихову проверу и допуну је најцелисходније чинити кроз поређење са резултатима до којих су својом методологијом дошли археолози и историчари архитектуре. Нове цркве и манастири су могли бити подизани на местима пређашњих црквених здања или на новим местима, где у ранијем периоду није било

⁴⁸² *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, Београд 2009, 122–139.

⁴⁸³ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 148–151.

⁴⁸⁴ *Исто*, 150, 151; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, Београд 1935, 105–116.

⁴⁸⁵ *Историја српског народа I*, 208, 209 (Ј. Калић); М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 58–62 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 16–20).

⁴⁸⁶ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 22–25.

⁴⁸⁷ *Исто*, 28, 29.

⁴⁸⁸ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 243, 248; М. Копривица, *Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 386–389.

грађевинске делатности. Историјски извори некада говоре о томе да је у питању била обнова постојећег здања, да ли су старије грађевине порушене и изграђене нове или се градило на новом месту. О томе се, међутим, најчешће не говори. За проверу навода из житија, као и за утврђивање тога да ли су наводи изостали, важни су резултати испитивања материјалних остатака, која помажу и у тачнијем установљавању времена градње.⁴⁸⁹

У близини обе задужбине удеоног кнеза Стефана Немање у Топлици, манастира Светог Николаја и Пресвете Богородице, посведочена је претходна људска делатност, од праисторије, преко античког, до раносредњовековног периода, међу којима треба поменути ранохришћанску некрополу и трагове живота током XI и XII века. Тумачења археолошких налаза на ужем простору два локалитета разликују се у ставу да ли је Стефан Немања обновио већ постојећа црквена здања или је сазидао нове храмове. У прилог другом тумачењу ишла су казивања Саве и Стефана Немањића у житијима Светог Симеона, у којима нема помена о старијим црквама на месту задужбина њиховог оца. Чињеница да се у архитектури храма Светог Николаја јасно разликују два наврата изградње, један који је обухватио главни простор храма и други који је обухватио припрату и звоник, тумачена је двојачко. Према једном тумачењу, храм је изграђен у XII веку, али у деценијама пре делатности Стефана Немање на овом простору, а његовом заслугом били су дограђени припрата и звоник. Према другом тумачењу, храм је подигнут у време Стефана Немање, а припрата и звоник су били изграђени након што је храм постао катедрално седиште епископа топлличких, након 1219. године. Новија тумачења, која су у озбир узела особине грађевине, покретне налазе и политичке прилике XII века, крећу се ка томе да је Стефан Немања предузео грађевинске радове на већ постојећем храму, изграђеном нешто раније током XII века. Остаци обзића и других грађевина потврдили су наводе из житија да је у време Стефана Немање био основан општежитељни манастир.⁴⁹⁰ Немогућност тачнијег временског опредељења материјалних налаза, искази постојећих и недостатак других писаних извора, ипак остављају основно питање неразрешеним. У сваком случају, већ овај пример указује на неопходност истовременог поређења вести из писаних историјских извора и тумачења материјалних остатака, како би се тема грађевинске делатности, толико присутна у житијној књижевности и значајна за привредни живот земље, расветлила на што бољи начин.

Убикација манастира Пресвете Богородице, задужбине удеоног кнеза Стефана Немање у Топлици, кретала се у неколико праваца. Како је Стефан Првовенчани као место подизања овог манастира навео ушће Косаонице у Топлицу, као једина два могућа решења намећу се управо црква Пресвете Богородице и остаци цркве познате као Грчка базилика, обе недалеко од реченог ушћа, иако се помишљало и на друге локалитете. Будући да архитектонска решења Грчке базилике, као и на њеном месту пронађени покретни налази, упућују на ранију епоху, као и да се знатни грађевински радови на цркви Пресвете Богородице датирају управо у другу половину XII века, дилеме се чине сувишним. Грађевински радови су се састојали у обнови средишњег простора храма и изградњи олтарске преграде. Примећено је и како је техника градње била слична као и приликом изградње припрате са кулама оближњег храма Светог Николаја.⁴⁹¹ У вези са оба случаја треба рећи да у писаним изворима, односно житијима Светог Симеона, није забележено како је реч о обнови већ постојећих црквених здања, о чему се сазнаје на основу истраживања материјалних остатака.

⁴⁸⁹ М. Шупут, *Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 155–162; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 69, 70; В. Бикић, *Археологија најстаријих српских црквених средишта*, Ниш и Византија 18 (2020) 223–235.

⁴⁹⁰ Е. Зечевић, *Немањине цркве у Топлици у светлу археолошких истраживања* (докторска дисертација), Београд 2013, 54–115; В. Бикић, *Археологија најстаријих српских црквених средишта*, 226.

⁴⁹¹ Е. Зечевић, *Немањине цркве у Топлици у светлу археолошких истраживања* (докторска дисертација), 268–358; 406–417.

Осим о садржају грађевинских радова, који се не увек детаљно описују у тестовима житија, археолошка истраживања помажу и у приближнијем временском одређењу обављања радова. Тек је у XV веку један животописац, Константин Филозоф, иначе познат по томе што је у своје дело унео мноштво података неособених за житијни жанр, унео годину завршетка изградње једног манастира,⁴⁹² што је, у случају обнове једне друге цркве, посредно учинио и патријарх Пајсије.⁴⁹³ За раније периоде, за тачније временско одређење потребно је служити се посредним закључивањем из писаних извора или резултатима истраживања материјалних остатака. Археолошким истраживањем откривен је писани извор на тврдом материјалу, ктиторски натпис са западног портала храма Светог Георгија из манастира Ђурђевих Ступова код Раса, који сведочи о томе да је изградња ове задужбине великог жупана Стефана Немање била окончана 6679., односно 1170/1. године.⁴⁹⁴ Како се, на основу писања Стефана Немањића у *Житију Светог Симеона*, зна да је Стефан Немања изградњи овог манастира приступио по доласку на српски великожупански престо,⁴⁹⁵ што се могло десити већ 1166., а свакако до 1168. године,⁴⁹⁶ добија се распон од неколико година током којих је отпочела и била окончана изградња манастира Светог Георгија у Расу.

Речи Стефана Немањића да је велики жупан Стефан Немања манастир Светог Георгија у Расу украсио „*свим радовима, изврсно свим делима црквеним*“ и да је у њему установио монашко правило, указују на то су, заслугом ктитора, били изграђени сви потребни елементи једног општежитељног манастирског комплекса. Манастирски комплекси, називани у литератури још и манастирским или монашким насељима, представљали су нарочите просторне целине, састављене од више грађевина богослужбене, стамбене, одбрамбене и привредне намене, чије је постојање и размештај имало како практичан, тако и симболички значај.⁴⁹⁷ Испитивањем материјалних остатака средњовековног периода у Ђурђевим Ступовима код Раса, посведочено је да је манастирски храм првобитно окруживао бедем, унутар ког су се налазили трпезарија, конаци за становање и цистерне за воду.⁴⁹⁸ У манастиру су првобитно биле изграђене две цистерне за сакупљање и чување воде, које су се налазиле југозападно од јужне куле манастирског храма. Обе су биле укопане у стену, при чему је у једној вода била и пречишћавана на начин уобичајен у средњем веку – пропуштањем кроз песак.⁴⁹⁹ Првобитна трпезарија била је приземна грађевина правоугаоног облика смештена уз јужни бедем, са апсидом на истоку, улазом са украсним порталом на западу, дрвеним кровом и низом прозора који су гледали на манастирску порту.⁵⁰⁰ Током изградње манастира у време великог жупана Стефана Немање били су подигнути спратни конаци у северозападном делу манастирског комплекса, уз његове зидине.⁵⁰¹ Према свему томе, материјални остаци временски опредељени у период оснивања манастира Ђурђевих Ступова у Расу потврђују речи Стефана Немањића у *Житију*

⁴⁹² Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 63.

⁴⁹³ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 102.

⁴⁹⁴ Д. Милошевић – Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, Београд 1983, 8, са цртежом очуваних делова ктиторског натписа на 23. стр.

⁴⁹⁵ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 28, 29.

⁴⁹⁶ *Историја српског народа I*, 209 (Ј. Калић).

⁴⁹⁷ С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења 13 (1981) 7–45; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 17, 46, 48–50, 71–82, 103–240.

⁴⁹⁸ Д. Милошевић – Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 8–10, са ситуационим планом манастира на 9. стр. Манастир Ђурђеви Ступови један је од ретких изузетака у смислу да није имао приступ текућој пијаћој води, односно да није подигнут у непосредној близини реке или потока, што је био случај са великом већином манастира на простору српских земаља. С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 68, 70, 124.

⁴⁹⁹ Д. Милошевић – Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 28; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 60–63, са указивањем на начине и примере обезбеђивања пијаће у случајевима где нису постојали природни извори, у тврђавама, на трговима и у манастирима.

⁵⁰⁰ Д. Милошевић – Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, 28.

⁵⁰¹ *Исто*, 31.

Светог Симеона које указују на то да је оснивач обезбедио манастир свим што је било неопходно за неометан манастирски живот.

Нешто опширније Свети Сава пише о подизању манастира Пресвете Богородице Добročинитељке у Студеници, за који се најпре каже како га је подигао „од малог па до великог“.⁵⁰² Ово је стилизација ће се понављати и у доцнијим делима старе српске житијне књижевности, а она за циљ има да нагласи како је црквено здање о којем се на тај начин пише приликом конкретне изградње или обнове изграђено у потпуности, са различитим грађевинама потребним за различите видове богослужења и боравка, као и да је опскрбљено свим потребним материјалним добрима. Стога се и у наставку пише о ктиторовим даровима својој задужбини који су се састојали у земљишним поседима, иконама, књигама и другим свештеним и богослужбеним предметима.⁵⁰³ Дарови су свакако били побројани у оснивачкој исправи, о чијем постојању у виду златопечатне повеље и исписа на једном од манастирских зидова сведочи и Сава у свом делу.⁵⁰⁴ Изворни текст повеље, нажалост, није сачуван, већ се о њему може само наслућивати на основу фалсификата из *Цароставника манастира Студенице*, истог оног у којем је сачуван и *Студенички типик*.⁵⁰⁵ О томе да је у манастиру била подигнута трпезарија, као и то да је она била осликана, сведоче речи јеромонаха Теодосија о мироточењу фреске Светог Симеона у трпези.⁵⁰⁶ Испитивање материјалних остатака умногоме је расветлило првобитни изглед манастирског комплекса. Приликом изградње и оснивања манастира били су подигнути Богородичина црква, манастирске зидине, трпезарија, грађевине за становање, како конаци за манастирско братство, тако и претпостављена ктиторска, односно владарева резиденција, као и већи број грађевина чија намена није са сигурношћу одређена, при чему су неке од њих свакако служиле као складишта.⁵⁰⁷ Портали и фасаде Богородичине цркве били су богато украшени мермерном пластиком, о чему сведоче њени на месту очувани, али и накнадно пронађени елементи. Приликом изградње главног манастирског храма, са његове спољне стране је, уз јужни део западног зида, била изграђена и агијазма, посуда за освећење воде. Мермерни постамент агијазме откривен је испод пода Радослављевог припрате, приликом чије изградње је била премештена. Манастирска трпезарија налазила се западно-северозападно од Богородичине цркве, уз бедеме, са којима је била у конструктивној повезаности.⁵⁰⁸ Резултати испитивања материјалних остатака потврдили су речи из житија да је манастир био подигнут „од малог па до великог“.⁵⁰⁹

У *Житију Светог Симеона* које је написао Свети Сава није било потребе да се наводи место изградње манастира Студенице, будући да је житије било саставни део *Студеничког типика*, који се читао и слушао у самом манастиру. Стефан Немањић, пак, пише како се манастир Пресвете Богородице Добротворке налазио „у Ибру, на реци по имену Студеница“.⁵¹⁰ О томе да је манастир Студеницу подигао велики жупан Стефан Немања

⁵⁰² Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

⁵⁰³ Исто.

⁵⁰⁴ Исто.

⁵⁰⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 61, 62 (*Хрисовуља великог жупана Стефана Немање манастиру Студеници*); С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 311–319.

⁵⁰⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 161; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 106, 107.

⁵⁰⁷ М. Поповић, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Београд 2015, 37, 38, 43–64, 93–106, 113–124, 126–134, 255–259.

⁵⁰⁸ М. Поповић, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, 62–64, 93–106; Исти, *Археолошка истраживања комплекса манастира Студенице*, у: *Културно наслеђе манастира Студенице*, ур. М. Анђелковић – М. Матић, Манастир Студеница 2019, 104.

⁵⁰⁹ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

⁵¹⁰ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 42, 43. Истим речима место манастира је наведено и код Доментијана, *Житије Светог Симеона*, 254.

пише се и на другим местима у житијима која су написали његови синови, али и у читавом низу других дела старе српске житијне књижевности.⁵¹¹

Осим нешто веће садржајности при опису подизања топличких манастира, још једна је особеност описа ктиторске делатности великог жупана Стефана Немање у житију које је написао Стефан Немањић, у односу на оно које је написао Свети Сава. Стефан Немањић, наиме, говори и о ктиторској делатности свог оца о којој нема речи у житију из *Студеничког типика*. Међу бројним даровима које је велики жупан Стефан Немања слао храмовима и манастирима ван Српске земље, помињу се и дарови које је послао цркви Светог архангела Михајла у Скопљу, као и дарови цркви Светог мученика Пантелејмона у Нишу. Оно што ове две цркве издваја од осталих којима је слао дарове, јесте то што је овима, осим даровима, сазидао и храмове.⁵¹² До изградње ова два храма дошло је осамдесетих година XII века, током којих је велики жупан Стефан Немања привремено владао Скопљем и Нишом, при чему је српски владар свакако рачунао са тим да ће тим подухватима добити на значају у очима тамошњег становништва и свештенства.⁵¹³

Што се тиче изградње манастира Хиландара у Светој Гори, основни подаци које Свети Сава даје у *Житију Светог Симеона* састоје се у томе како је монах Симеон место за подизање манастира измолио од „*кир Алексе, пријатеља свога*“, како се ту некада налазио манастир Ваведења Пресвете Богородице, „*разваљен сасвим од безбожних ратника*“, односно да је у питању обнова запустелог манастирског здања, као и да, остварујући и уживајући своја ктиторска права, монах Симеон „*обнови и устроји све*“.⁵¹⁴ Може се приметити како је Сава, у складу са монашком скромношћу, све послове у вези са обновом и изградњом Хиландара приписао свом оцу, не спомињући своје учешће у њима. Стефан Немањић је садржајнији од свог брата и у опису изградње манастира Хиландара, при чему се, у том опису, примећује и улога монаха Саве. Монаси Симеон и Сава су му, према његовим речима, заједно послали писмо са тражењем „*да њима пошаље довољно потребног за уздизање и за обновљење храма Пресвете*“.⁵¹⁵ Друга места у житију, такође, сведоче о томе да је реч о обнављању постојећег, а запустелог манастира, као и о томе да материјална подршка великог жупана Стефана Немањића није била једнократна, већ континуирана.⁵¹⁶ О томе да је велики жупан Стефан Немањић послао „*довољно потребних ствари*“, односно „*довољне и преизобилне дарове ... ради оснивања дома пресвете Богородице, а уз то и за довршење његово; не само једанпут, но и на све године шилући што је на потребу светом господину његову док се не сврши дом пресвете Богородице*“, пише и јеромонах Доментијан.⁵¹⁷ Својом материјалном подршком за стварање манастира, велики жупан Стефан Немањић је, заједно са монасима Симеоном и Савом, остварио ктиторска права у манастиру,

⁵¹¹ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 164, 165; Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 76, 77; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 269, 310; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 69; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 30, 31; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 126, 127, 140, 158, 165; Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, у: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*. Службе, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 188; Данило Трећи (Бањски), *Пролошко житије Светог Симеона*, 5.

⁵¹² Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 42, 43.

⁵¹³ М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 57, 58.

⁵¹⁴ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 170–173. О узроку запуштења манастира Хиландара и да га је монах Симеон измолио од цара Сава је кратко известио и у ктиторском житију из *Хиландарског типика*. Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 47, 48.

⁵¹⁵ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 55–57.

⁵¹⁶ *Исто*, 58, 59.

⁵¹⁷ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 280, 281.

што је наследним путем прелазило и на његове потомке који су седели на престолу Српске земље.⁵¹⁸

Јеромонах Доментијан не доноси много нових података о ктиторској делатности великог жупана Стефана Немање на простору Српске земље, у односу на његове претходне животописце, што је и разумљиво, с обзиром да је као изворе за своје дело користио дела Светог Саве и Стефана Немањића.⁵¹⁹ Без обзира на то, у његовом *Житију Светог Симеона* побројане су све главне задужбине великог жупана Стефана Немање на простору Српске земље (Пресвета Богородица и Свети Николај у Топлици, Свети Георгије у Расу (Ђурђеви Ступови), Студеница).⁵²⁰ Важнија новина у опису подизања топличких манастира јесте та да је јеромонах Доментијан оставио писано сведочанство о томе да не само „*би сазидана црква*“, већ и „*пред црквом кула која се подизала у небесну висину*“.⁵²¹ С обзиром на то да се овај податак не налази у претходним житијима која је читао и користио за писање свог дела, може се претпоставити да је јеромонах Доментијан, у једном тренутку свог живота, посетио манастир Светог Николаја у Топлици, уколико податак није унео на основу нечијег усменог обавештења. Уколико је до посете Топлици дошло, вероватнија је могућност да је до ње дошло пре Доментијановог одласка у Свету Гору, будући да не постоје подаци који би указивали на то да се он, по одласку у манастир Хиландар, враћао у Српску земљу.

С друге стране, јеромонах Доментијан доноси доста нових података о ктиторству монаха Симеона, а са њим и монаха Саве, у Светој Гори. Њих двојица су ктиторства у различитим манастирима добрим делом остваривали тако што су издвајали материјална средства за различите, обимније или мање грађевинске радове.⁵²² Обим укупне ктиторске делатности Светог Саве нема преседан у ранијој светогорској историји.⁵²³ Још пре доласка монаха Симеона на Свету Гору, монах Сава је издвојио одређена материјална средства „*на подизање манастира Светог Пантелејмона*“, манастира у ком је провео прво време на Светој Гори, под чим треба подразумевати ограничене грађевинске радове на изградњи неке од грађевина унутар манастирског комплекса, највероватније не на католикону, будући да би та обнова била наглашена, као у другим случајевима.⁵²⁴ Значај овог обавештења огледа се у томе што је то сведочанство о најранијем познатом даривању једног светогорског манастира

⁵¹⁸ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска 56, 57. За историју оснивања српског светогорског манастира, в. М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 43–106. На ту тему су речитији животописци Светог Саве, о чему ће више речи бити ниже.

⁵¹⁹ М. Копривица, *Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона*, 386–389.

⁵²⁰ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 241–243, 248, 253, 254. За разлику од описа изградње ових манастира, у које је унео нове књижевне мотиве, јеромонах Доментијан у свом *Житију Светог Симеона* не говори о издавањима српског великог жупана за потребе изградње цркви изван Српске земље и Свете Горе, а о чему је могао читати код својих претходника. Изузетак чини цариградски манастир Пресвете Богородице Евергетиде. М. Копривица, *Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона*, 391, 392.

⁵²¹ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 241.

⁵²² М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 654, 655. За начине стицања ктиторског права, в. С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, 94–105. За преглед ктиторске делатности Светог Саве, в. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, у: Сава Немањић – Свети Сава, *Историја и предање*, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 15–25.

⁵²³ Д. Марјановић, *Свети Сава и манастир Ватопед*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 381.

⁵²⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 18, 19 (на **въздвижнїе манастира с(ве)т(а)го пайтелеимона**). Уп. Д. Марјановић, *Свети Сава и манастир Ватопед*, где аутор ово место тумачи на начин да је реч о издвајању средстава која су требала да допринесу уздизању статуса манастира Светог Пантелејмона у светогорским оквирима, а не о издвајању средстава за потребе грађевинских радова. Да „Сава је своју градитељску делатност почео у Ватопеду“ сматра и М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, 15.

од стране Срба.⁵²⁵ Принц Растко је у Свету Гору отишао 1192/93. године и сместио се најпре у манастир Светог Пантелејмона, а затим је, на Благовештење, вероватно прво по приспећу, прешао у манастир Ватопед, чији је главни храм био посвећен овом Богородичином празнику.⁵²⁶ Стога се може доћи и до приближног времена отпочињања грађевинских радова које је Сава финансирао у манастиру Светог Пантелејмона, а које се подударало са временом његовог боравка у овом манастиру. Манастир Светог Пантелејмона се крајем XII века није налазио на месту данашњег манастира, који је подигнут на светогорској обали почетком XIX века. Свети Пантелејмон из старијег времена налази се североисточно од новог манастира, у брдима, на половини пута до Кареје, и данас је познат као Стари Русик.⁵²⁷

У манастиру Ватопеду, у којем се задржао дуже него у Светом Пантелејмону, монах Сава је својим прилозима извео изградњу три параклиса. Један је био посвећен Рођењу Пресвете Богородице и налазио се „на граду, на истоку за великом црквом“. Други је био посвећен Светом Јовану Златоусту и налазио се „такође на граду близу поред“. Трећи параклис био је посвећен Преображењу Господњем, који се налазио „у пиргу“, односно у једној од кула манастирског утврђења.⁵²⁸ Сва три параклиса постоје и данас, са истом посветом, при чему су, од Савиног времена, на њима предузимани и други грађевински радови. Како су српски монаси са обновом манастира Хиландара највероватније почели већ у пролеће 1198. године, то је, по свој прилици, време до којег су били отпочети, ако не и завршени грађевински радови у манастиру Ватопеду.⁵²⁹ Након сведочанства о изградњи прва два наведена параклиса, а пре сведочанства о трећем, јеромонах Доментијан пише о грађевинским радовима на главном манастирском храму, које је такође финансирао монах Сава. Ватопедски католикон посвећен је Богородичином празнику Благовестима. До краја XII века, првобитни кров цркве био је знатно оштећен, те монах Сава „скиде плоче и покри је оловом“.⁵³⁰ С обзиром на избор речи, и на основу њих се са сигурношћу може рећи да је првобитни кров био камени, односно изграђен од камених плоча. Камени кров ватопедског католикона, стар дуже од два века, био је замењен новим, изливеним од олова. Овај оловни кров, израђен и уграђен захваљујући средствима која је приложио српски монах Сава, страдао је, по свој прилици, приликом гусарског напада крајем XIII века.⁵³¹ За потребе израде једног таквог крова, у средњем веку било је неопходно издвојити знатна материјална средства, будући да је наручилац, осим новчане надокнаде за раднике, морао да обезбеди и куповину грађевинског материјала.⁵³²

О изградњи три параклиса у манастиру Ватопеду и реконструкцији крова на главној манастирској цркви писао је и јеромонах Теодосије. За град, односно утврђење на којем се налазио параклис Рођења Пресвете Богородице, записао је да се звао Зиг, а пирг на ком се налазио Преображењски параклис назива великим.⁵³³ По свом приспећу на Свету Гору, монах Симеон је, према јеромонаху Доментијану, у свом првобитном светогорском манастиру, Ватопеду, сазидао „хелију додану ка светом олтару велике цркве Свете Богородице, и прозор свети у олтар, тако да свагда гледа свете молитвенике који служе у

⁵²⁵ Прилог је био релативно скроман и монах Сава није њиме остварио ктиторско право у руском манастиру. М. Копривица, Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона, 392.

⁵²⁶ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 49.

⁵²⁷ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 36.

⁵²⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 38–43; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 51.

⁵²⁹ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 42–44, 56, 57, где се налази и план ватопедског манастирског комплекса са положајем три параклиса које је подигао монах Сава. Могуће је да су радови окончани још пре приспећа монаха Симеона. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 115.

⁵³⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 40–43.

⁵³¹ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 49, 50.

⁵³² С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159, 160.

⁵³³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 122.

светој цркви“.⁵³⁴ Овакво, истакнуто место ћелије монаха Симеона које Доментијан наводи, између осталог, указује на велики углед који је овај бивши владар имао у свом ватопедском и ширем светогорском окружењу. У млађем, Теодосијевом опширном *Житију Светог Саве*, говори се и о ћелијама које је бивши српски принц подигао, уз навођење њихове спратности, односно сведочанство да су биле двоспратне и троспратне.⁵³⁵ Дакле, и поред ослањања јеромонаха Теодосија на текст који је за собом оставио јеромонах Доментијан, млађи животописац доноси и нове податке из привредне историје, у овом случају историје градитељства на Светој Гори. С обзиром да је реч о светогорском монаху, вестима ове врсте се може поклонити поверење, без обзира што у манастиру Ватопеду нису видљиви остаци средњовековних конака, а то питање није испитивано ни путем археолошких истраживања.⁵³⁶ Јеромонах Доментијан приписује монаху Сави да у манастиру Ватопеду „и превисоке палате сазда“, обавештавајући да су неке наречене у његово, а неке у име његовог оца, као да те палате стоје „и до данас“, односно до Доментијановог времена.⁵³⁷ Постоји претпоставка да су у овим палатама боравили монаси који су се замонашили заједно са великим жупаном Стефаном Немањом, који су пре тога били његови властелини, а који на Свету Гору дошли у његовој пратњи.⁵³⁸

Већ је примећено како су житија која су написали хиландарски јеромонаси Доментијан и Теодосије једини извори који сведоче о градитељској делатности коју су Симеон и Сава предузели у манастиру Ватопеду.⁵³⁹ Осим вести о радовима на манастирском католикону, изградњи параклиса и конака, млађи животописац пише како двојица српских монаха „и трпезарију раширише и осликаше“.⁵⁴⁰ Наведене речи сведоче о томе како је њиховим средствима предузета двојака делатност на побољшању стања ватопедске трпезарије – најпре се приступило грађевинским радовима који су подразумевали проширење постојећег здања, а затим је, тако проширена, трпезарија била и осликана, свакако у фрескотехници. Ватопедска трпезарија доживела је још једну обнову крајем друге деценије XIII века, док је нова изградња из средине друге половине XVIII века замаглила изглед старијег здања. На основу бакрореза на којим је представљен манастирски комплекс из времена пре нове изградње трпезарије, може се претпоставити да је и старија била у облику Крста.⁵⁴¹

Манастиру Ватопеду је припадала и црква Светог Симеона Богопримца у Просфори, која је запустела услед деловања морских разбојника. Јеромонах Доментијан је у *Житију Светог Саве* писао о томе како ту цркву монах Сава „од основа обнови и палу уздиже“.⁵⁴² Да би се спречило њено разарање у будућности и сачувао живот монаха који ће у њој боравити, око цркве је био изграђен „тврђ град, и велики пирг посред њега“.⁵⁴³ Пирг постоји и данас, а претпоставља се да је у његовој основи очуван слој из времена обнове монаха Саве.⁵⁴⁴ Пирг се налази у данашњем Уранополису, недалеко од пристаништа са ког данас из овог града

⁵³⁴ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 275. О истој келији монаха Симеона јеромонах Доментијан пише и у *Житију Светог Саве*, 72, 73.

⁵³⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 122. Према животописчевим речима, монах Симеон се, по доласку у манастир Ватопед, настанио у ћелијама које је подигао његов син монах Сава. Исто, 130.

⁵³⁶ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 56.

⁵³⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 74, 75.

⁵³⁸ S. Mojsilović, *Secular Buildings in Medieval Serbian Monasteries. About the Medieval Standard of Living*, Зограф 16 (1985) 21; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 52; М. Копривица, Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона, 394, 395.

⁵³⁹ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 28.

⁵⁴⁰ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132.

⁵⁴¹ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 56–58.

⁵⁴² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 72–75.

⁵⁴³ Исто, 74, 75; М. Копривица, Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона, 394.

⁵⁴⁴ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 65, са планом основе пирга и данашњег утврђења на стр. 66.

крећу бродови и трајекти ка светогорским пристаништима.⁵⁴⁵ Према јеромонаху Теодосију, црква у Просфори је обновљена средствима монаха Симеона и Саве, а која им је послао велики жупан Стефан Немањић.⁵⁴⁶

Треба имати на уму то да су, без обзира на то који су од животописаца Светог Симеона и Светог Саве којем од њих двојице приписивали иницирање и финансирање градитељских радова, у суштини то били заједнички подухвати, како њих двојице, тако и њиховог сина и брата, великог жупана Стефана Немањића. Наиме, нити је Растко са собом понео довољно средстава за толико широку градитељску делатност, већ му их је велики жупан Стефан Немања слао у више наврата, нити је то био случај са монахом Симеоном, који је, заједно са Савом, примао средства која је слао његов наследник.⁵⁴⁷ Улога личности Саве или Симеона је могла долазити до изражаја у избору храмова и грађевина који су подизани и обнављани, али су, са практичне стране гледишта, то били заједнички подухвати. О томе сведоче и чињенице да је Сава као ктиторе уписивао и свога оца и брата, као и да су Сава и Симеон као ктитора уписивали свога брата и сина Стефана.⁵⁴⁸

Код јеромонаха Доментијана се, разумљиво, најопширније пише о обнови манастира Хиландара. Српски монаси Симеон и Сава у Светој Гори „начинише дворе Божје, велики манастир, и око њега многе друге цркве, и велике куле за спасење многима који Бога љубе“.⁵⁴⁹ Под великим манастиром мисли се на манастир Хиландар, а под великим кулама на монашке ћелије које су се налазиле унутар манастирског утврђења. У Доментијановом *Житију Светог Симеона* и *Житију Светог Саве* налазе се доста детаљна сведочанства која показују поступност читавог подухвата, за чије је успешно окончање било потребно обезбедити задовољење и сагласност игумана ватопедског и његовог братства, светогорског прота Герасима, већине светогорских игумана и цара Алексија III Анђела (1195–1203).⁵⁵⁰ Јеромонах Доментијан, као и претходни животописци, наводи да је реч о обнови већ постојећег и запустелог манастира, а по угледу на два ктиторска житија Светог Симеона која је написао Сава, записао је и због чега је манастир доспео у такво стање, а реч је о делатности морских разбојника, услед које се манастир „преклонио у последње пропадање“.⁵⁵¹ Основан у последњим деценијама X века, грчки манастир Хиландар је непрекинито постојао од тог времена, током наредног XI и већег дела XII века. Током последњих деценија XII века претрпео је напад разбојника, који је довео до знатног оштећења његових здања и замирања монашког живота. Разрушен и напуштен, манастир је припао монасима Симеону и Сави, који су приступили његовој грађевинској обнови и поновном установљавању манастирског живота.⁵⁵²

⁵⁴⁵ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655, нап. 8.

⁵⁴⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132.

⁵⁴⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, passim.

⁵⁴⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, passim; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 115–117, 120–122, 124; М. Копривица, *Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона*, 397, 401, 402.

⁵⁴⁹ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 274, 275.

⁵⁵⁰ Исто, 278–285, 287, 288; Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 82–97. О поступку установљавања Хиландара као засебног српског манастира на Светој Гори била су током 1198. године издата и одговарајућа акта, и то несачувани златопечатни сигилион цара Алексија III о додели запушеног Хиландара и других светилишта у Милејама манастиру Ватопеду, како би их ватопедски монаси Симеон и Сава обновили, из преписа позната молба прота Герасима и двадесет и четири друга светогорска игумана о изузимању манастира Хиландара и других светилишта у Милејама из надлжности Ватопеда и установљавању засебног српског манастира, као и оригинална хрисовуља цара Алексија III, којом се изашло у сусрет тој молби и којом је био утврђен положај српског манастира. Ф. Баришић, *Преводи грчких повеља о оснивању српског Хиландара*, Књижевност 8–9 (1986) 1217–1228. О свим тим питањима в. М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 57–61.

⁵⁵¹ Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 47; Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 170–173; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279.

⁵⁵² М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 54–57. На бројним местима у старој српској житијној књижевности указује се на чињеницу да су манастир Хиландар подигли

Јеромонах Доментијан доноси делимичан увид и у редослед којим се приступало грађевинским радовима приликом обнове Хиландара, будући да је записао како монах Симеон „*прво обнови цркву, јер црква од првих дана беше која је и данас, али је преподобни украсише и распространише, колико требаше на почаст отачаству њихову*“.⁵⁵³ Распрострањивање манастирског храма могло се односити на изградњу новог анекса, нартекса или ексонартекса, у ком се случају рачуна са тиме да католикон није био знатније оштећен приликом ранијег разарања и да из тог разлога нису били потребни знатнији грађевински радови на његовој обнови. Томе у прилог иду речи јеромонаха Доментијана да „*црква од првих дана беше која је и данас*“,⁵⁵⁴ али и чињеница да се свега око век касније краљ Стефан Урош II Милутин одлучио на рушење постојеће и изградњу нове главне хиландарске цркве.⁵⁵⁵ Напослетку, „*био је саздан манастир и око њега град, и посред њега начинише велики пирг да је сличан царском дому, и високе палате томе сличне*“.⁵⁵⁶ Готово истим речима редослед градње јеромонах Доментијан описује и у *Житију Светог Саве*.⁵⁵⁷ У млађем опширном *Житију Светог Саве*, оном из пера јеромонаха Теодосија, такође се у многим појединостима чита о обнови манастира Хиландара и његовом установљењу као српског и царског манастира.⁵⁵⁸ При том писању, јеромонах Теодосије се умногоме ослања на свог претходника, јеромонаха Доментијана, али доноси и неке нове појединости. Он доноси нешто другачији редослед изградње различитих елемената који су чинили манастирски комплекс. Према њему, пре хиландарског католикона, који је, у односу на остале манастирске грађевине, био у најбољем стању, обновљено је манастирско утврђење („*град*“). После тога је била изграђена манастирска трпезарија, и то „*из основа*“, а за њом и монашке ћелије, тек након чега се приступило обнови, сликавању и опремању главне манастирске цркве.⁵⁵⁹ На основу сведочанства јеромонаха Доментијана зна се и то да се на хиландарском пиргу, о којем је писао као великом и сличном царском дому, налазила и црква Светог Јована.⁵⁶⁰ Подигнут на доминантном месту, правоугаоне основе димензија 12,4 x 8,2 м и дебљине зидова око 1,5 м, пирг је постао најпознатији као пирг Светог Саве, а с обзиром на посвету параклиса на његовом врху, назива се и по Светом Јовану. Препознаје се више наврата његове изградње, при чему су прва три спрата из времена обнове о којој пишу јеромонаси Доментијан и Теодосије.⁵⁶¹

Текстови опширних житија која су написали хиландарски јеромонаси Доментијан и Теодосије сведоче о томе да је обнова манастира Хиландара од стране српских монаха Симеона и Саве крајем XII века подразумевала поновну изградњу свих грађевина неопходних за неометано одвијање свих оних садржаја општежитељног монашког живота – манастирског храма, других богослужбених простора, утврђења са кулама које је окруживало манастирски комплекс, трпезарије и монашких ћелија. У манастиру данас не постоје остаци трпезарије и конака изграђених приликом обнове. Приликом обнове тежило се томе да се искористе у довољној мери очувани остаци ранијих грађевина, пре свега манастирског бедема, о чему сведоче поједини нижи делови бедема, трпезарије, игуменарије

монаси Симеон и Сава. Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 193, 194, 311, 312. Подизање манастира Хиландара је, као заједнички подухват монаха Симеона и Саве, представљао и писац *Прошлошког житија Светог Симеона*, патријарх српски Данило III. Данило Трећи (Бањски), *Прошлошко житије Светог Симеона*, 5.

⁵⁵³ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 280.

⁵⁵⁴ В. претх. нап.

⁵⁵⁵ На основу речи двојице опширних животописаца Светог Саве зна се да је хиландарски католикон тог времена имао припрату. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 88, 89.

⁵⁵⁶ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 285; М. Копривица, Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона, 399.

⁵⁵⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 90, 91.

⁵⁵⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132–137.

⁵⁵⁹ Исто, 135, 136.

⁵⁶⁰ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 298, 299.

⁵⁶¹ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 93, 94.

и пирга Светог Саве. Остаци старог бедема сведоче и о томе да је обнова са краја XII века подразумевала знатно проширење манастирског комплекса.⁵⁶²

Доста кратко обавештење из *Житија Светог Саве* јеромонаха Доментијана сведочи о подизању келије и цркве Светог Саве Освећеног у Кареји.⁵⁶³ Изградња келије непосредно је следила изградњи манастира Хиландара, а окончана је 1199. године, што се закључује на основу редоследа приповедања животописаца Светог Саве, али и записа из веродостојног преписа *Карејског типика*, који је, пишући одредбе о уређењу живота у келији, оставио сам монах Сава.⁵⁶⁴ Јеромонах Теодосије на једном месту пише о куповини ћелија у Кареји, за потребе манастира Хиландара, где је једно место купљено од прота и где су сазидане „многе двоспратне ћелије“ и то са циљем да, када дођу у Кареју, у њима бораве игуман и друга манастирска братија.⁵⁶⁵ Ово се не односи на изградњу Карејске келије, будући да о цркви и келији Светог Саве Освећеног пише нешто касније у свом делу, додајући, такође, како је и место за њено подизање купљено од прота.⁵⁶⁶ Комплекс Карејске келије доживео је током XIV века два наврата грађевинских радова, у временима и средствима краља Стефана Уроша II Милутина и царице Јелене, а потом и више наврата градње у новом веку, услед чега је мало шта остало видљиво од првобитних грађевина са краја XII века.⁵⁶⁷

Цариградски манастир Пресвете Богородице Евергетиде био је нарочито поштован од стране монаха Симеона и Саве. Богато су га даривали, чиме су у њему стекли и ктиторско право.⁵⁶⁸ Део њихове пажње за овај цариградски манастир огледао се и у финансирању грађевинских радова унутар манастирског комплекса. Међутим, на основу казивања животописаца, не може много рећи о садржини самих радова.⁵⁶⁹ Извесно је да су се радови односили на католикон цариградског манастира, будући да је јеромонах Доментијан забележио како „*кир Сава сатвори приздање ка светој цркви Свете Благодельнице*“.⁵⁷⁰ Боравак монаха Саве у Цариграду приликом којег је покренуо грађевинске радове у Евергетидском манастиру догодио се 1200. године. Остаци манастира данас нису познати, као ни тачно место на коме се налазио.⁵⁷¹ Приметно је да старији животописац истиче Савину улогу у вези са тим радовима, док је код млађег заслуга подједнако приписана Сави и Симеону.

Донекле неодређено животописци пишу и о грађевинским радовима који су, захваљујући материјалној подршци монаха Саве, предузети у претходно разореном манастиру Каракалу, посвећеном Светим Апостолима, који је страдао од разбојника, као и о подршци за обнову манастира Светих Четрдесет Севастийских мученика, Ксиропотаму, који је страдао из истог разлога, а који животописци наводе.⁵⁷² Временски, покретање радова

⁵⁶² Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 86, 87.

⁵⁶³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 102, 103.

⁵⁶⁴ М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 19; Иста, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 79–81. Типиком је утврђена самосталност келије у односу на манастир Хиландар и светогорски Протат, што је било потврђивано и низом наредних докумената. Иста, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 91–93. Животописци Светог Саве, јеромонаси Доментијан и Теодосије, непосредно упознати са питањем односа манастира Хиландара и Карејске келије, нису имали потребу да о томе говоре у својим делима.

⁵⁶⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 136.

⁵⁶⁶ Исто, 143.

⁵⁶⁷ С. М. Ненадовић, *Прилог за историју сихастирије Светог Саве у Кареји*, Хиландарски зборник 7 (1989) 71–89.

⁵⁶⁸ М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 20; М. Копривица, Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона, 390, 391.

⁵⁶⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 120, 121; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 136.

⁵⁷⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 121.

⁵⁷¹ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 120–122.

⁵⁷² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 124–128; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 146. Страдање манастира Ксиропотаме оставило је трага и у једном, обнови временски блиском документу. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 19.

смештено је у житијима у период након престављења монаха Симеона, а пре описа првог мироточења његових моштију у манастиру Хиландару. У манастиру Ксиропотаму монах Сава, према сведочанству јеромонаха Доментијана, давањем многог злата, „дом ових Светих Четрдесет мученика подиже“, и „украсивши свим потребама“, дао је да се црква и ослика, стекавши тиме ктиторска права у манастиру за себе и свог оца.⁵⁷³ Садржински слично, али нешто сажетије, о томе пише и јеромонах Теодосије, према којем монах Сава „разорено утврдивши па и цркву осликавши и украсивши сваким благолепијем, назва се ктитором“.⁵⁷⁴ Католикон је у земљотресу из средине друге половине XIII века страдао само делимично, те је црква подигнута од стране монаха Саве опстала све до средине XVIII века.⁵⁷⁵ Новина коју доноси јеромонах Теодосије у свом делу је помоћ монаха Саве за изградњу новог манастира Филотеја, који је, према животописцу, у то време био осниван. Међутим, манастир тада није био осниван, већ се тада, по свој прилици приступило знатној грађевинској обнови.⁵⁷⁶ Познији животописац доноси и јединствен податак о томе да је јеромонах Сава, за време посете Солуну, приликом које је именован за архимандрита, не само боравио у манастиру Филокалу, већ и „беше дао много злата за подизање тога манастира“, због чега га и „његови жители сматраху као ктитора“.⁵⁷⁷ До овог боравка Светог Саве у Солуну, а самим тим и грађевинских радова у манастиру, дошло је крајем 1200/1. године.⁵⁷⁸ Попут дела претходних обавештења, ни ово последње не пружа могућност да се закључи какви су грађевински радови били у питању. У сваком случају, издвајањем новчаних средстава за те грађевинске радове, као и другим даровима, Сава је у манастиру Филокалу остварио ктиторско право, као нови или други ктитор.⁵⁷⁹

Међу главне задужбине првих Немањића убраја се манастир Жича, посвећен Вазнесењу Господњем. На основу писања јеромонаха Доментијана и Теодосија, увиђа се подједнака ангажованост Стефана и Саве Немањића на послу подизања овог манастира.⁵⁸⁰ При томе се некад предност даје Сави, што се да објаснити тиме што житије првенствено пише о њему.⁵⁸¹ Подизање манастира Жиче Светом Сави су приписивали и непознати писци њему посвећених *Пролошког* и *Кратког житија*.⁵⁸² Доста касније, архиепископ Данило II, у *Житију Светог архиепископа Арсенија I*, за архиепископију у Жичи пише да је рукотворена Светим Савом, без помена улоге краља Стефана Немањића у том подухвату.⁵⁸³ Међутим, један од животописаца, Доментијан, другом приликом предност даје Стефану, што се да објаснити тиме што на том месту говори о његовом крунисању за краља, што је био добар

⁵⁷³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 127, 128.

⁵⁷⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 146. Разлика је у томе што јеромонах Теодосије као новог ктитора наводи само Саву, а јеромонах Доментијан Саву и Симеона.

⁵⁷⁵ М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 19, 20.

⁵⁷⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 146, 147; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 109, 110. Манастир се среће у изворима од почетка XI века до 1169. године. Последњих деценија XII века највероватније је пострадао због разбојничких напада, услед чега је било потребно предузети градитељску и обнову монашког живота. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 20.

⁵⁷⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 153, 154; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 20. Оснивање манастира Филокала смешта се у крај XII века и приписује се великашу Филокалу. Могуће да, до времена Савиног боравка у манастиру, изградња није била изведена до краја, те је његова новчана подршка била добродошла. А. Цитуриду, *Манастир Филокал у Солуну*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 263–265.

⁵⁷⁸ М. Живојиновић, *О боравама Светог Саве у Солуну*, 63, 65.

⁵⁷⁹ А. Цитуриду, *Манастир Филокал у Солуну*, 265.

⁵⁸⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 169, 213–215; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 167; М. Васић, *Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 34, 35.

⁵⁸¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 210–212.

⁵⁸² В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, 85 орије Цамблак, *Житије С*; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 26; М. Чанак-Медић – Д. Поповић – Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 23.

⁵⁸³ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 155.

повод да се истакне његово учешће у једном таквом подухвату.⁵⁸⁴ Доста касније, од стране патријарха српског Пајсија, било је написано и *Пролошко житије Светог Симона*, претходно српског великог жупана и краља Стефана Немањића. У овом житију се за Спасов манастир у Жичи, „велику цркву“, која је названа и „Прва архиепископија српска“, на једном месту пише да га је подигао овај владар, а на другом се његово подизање представља као заједнички подухват двојице браће. Новина је и навођење тачног места где се манастир налазио, за који се каже да је тамо „где се стичу Морава и Ибар“.⁵⁸⁵ Најранији сачувани документарни извори који се односе на манастир не помажу при пружању одговора на питање да ли је право ктитора оснивача у манастиру остварио један од браће или обојица. Ради се о двема повељама краља Стефана Немањића и сина му Радослава, од којих је прва издата 1219/20. године, а друга у периоду од 1221. до 1224. године. Садржина повеља је позната на основу извода исписаних фрескотехником на северном и јужном зиду звоника манастирског храма између 1309. и 1316. године, односно у време краља Стефана Уроша II Милутина и архиепископа Саве III.⁵⁸⁶ Будући да се ради о даровним повељама којима су манастиру приложене различите драгоцености, образовано манастирско властелинство и утврђене повластице манастира, не може се закључивати о ктиторству. Прилоге и повластице су владари могли доделити било ком манастиру, без обзира на то ко је био његов ктитор. Без обзира на то што не дају одговор на питање ко је био ктитор оснивач Спасовог манастира у Жичи, о чему у текстовима житија постоје колебања, сачувани изводи повеља су важни за упознавање са угледом који је манастир уживао и његовим властелинством.

Сами животописци обично не наводе тачно време изградње одређених манастира. До времена почетка градње и њеног окончавања долази се на основу редоследа приповедања у житијима, датума издавања оснивачких исправа, уколико су сачуване, поређењем вести из житија са вестима из других историјских извора и кроз сазнања наука и дисциплина које се баве изучавањем материјалних остатака и ликовних представа. Почетак изградње Спасовог манастира у Жичи јеромонах Теодосије смешта у период након окончања унутрашњег сукоба између синова великог жупана Стефана Немање који су наследили световну власт у Српској земљи и преноса моштију Светог Симеона.⁵⁸⁷ Како је сукоб био окончан већ крајем 1204. или током 1205. године, а до преноса моштију је дошло 1207. или коју годину касније, то време представља доњу временску границу након које је могла почети изградња манастира.⁵⁸⁸ У сваком случају, до почетка изградње је дошло док је Стефан Немањић носио титулу великог жупана, а Сава био студенички архимандрит.⁵⁸⁹ Изградња је потрајала дуже времена, што се види на основу тога што обојица животописаца о томе пишу у више наврата.⁵⁹⁰ Јеромонах Теодосије је писао о томе да су велики жупан Стефан и архимандрит Сава одлазили да се лично увере у ток радова, којом приликом је архимандрит Сава радницима давао упутства како „да украсе цркву по вољи његовој“.⁵⁹¹ Највећи део самих грађевинских радова морао је бити завршен до 1217. године, када је у Спасовом храму у Жичи дотадашњи велики жупан Стефан био крунисан за краља.⁵⁹² Треба напоменути да су

⁵⁸⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 249, 250.

⁵⁸⁵ Патријарх Пајсије, *Пролошко житије Светог Симона*, 77, 80.

⁵⁸⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 89–92 (*Прва хрисовуља краља Стефана Првовенчаног и сина Радослава манастиру Жичи*), 93–95 (*Друга хрисовуља краља Стефана Првовенчаног и савладара краља Радослава манастиру Жичи*).

⁵⁸⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 167.

⁵⁸⁸ *Историја српског народа I*, 270 (С. Ћирковић); М. Чанак-Медић – Д. Поповић – Д. Војводић, *Манастир Жича*, 23.

⁵⁸⁹ Вероватно је до почетка изградње дошло пре догађаја у вези са великашом Стрезом из око 1214. године, о којима јеромонах Доментијан пише након приказа почетка изградње манастира Жиче. М. Чанак-Медић – Д. Поповић – Д. Војводић, *Манастир Жича*, 23, 24.

⁵⁹⁰ С. Ћирковић, *Жича као архиепископско седиште*, у: Манастир Жича, ур. Г. Суботић, Краљево 2000, 11, 12.

⁵⁹¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 167.

⁵⁹² М. Чанак-Медић – Б. Тодић, *Манастир Жича*, Београд 2007, 6. Тек по повратку из Никеје, где је хиротонисан за архиепископа српског, Сава је, крајем 1219. или почетком 1220. године, осветио још увек неосликану цркву и у њој свету трпезу. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 195; М. Чанак-Медић

археолошка истраживања показала да се на месту манастира Жиче нису налазили старији сакрални објекти.⁵⁹³

Архиепископ српски Сава I је, као што је познато, два пута путовао на Исток. Као поглавар једне помесне православне цркве и члан владајуће породице, на тим путовањима је потрошио знатна материјална средства, између осталог, и на грађевинске радове. До првог путовања на Исток дошло је у току 1229. године, а трајало је, највероватније, од друге половине априла или прве половине маја, до друге половине септембра.⁵⁹⁴ Приликом описа првог Савиног путовања на Исток, Доментијан пише о грађевинским радовима у двама приликама. У иверском манастиру Часног Крста, недалеко од Јерусалима, подигао је палате. По свој прилици овај манастир обишао је и јеромонах Доментијан, будући да је записао како „*још и данас стоје палате које је он саградио*“.⁵⁹⁵ Јеромонах Доментијан пише да је српски архиепископ је подигао и манастир Светог Јована Богослова на Сиону, који је потом приложио манастиру Светог Саве Освећеног.⁵⁹⁶ Реч је, заправо, о обнови једног од параклиса већ постојећег манастира Светог Сиона, првог хришћанског светилишта, чији материјални остаци нису опстали до данас. Осим обнове параклиса, морала је бити предузета и обнова или изградња других грађевина, попут конака и трпезарије, јер је, на основу писања самог јеромонаха Доментијана, јасно да је место установљено као манастир, у коме је, приликом другог путовања на Исток, боравио и сам архиепископ Сава.⁵⁹⁷ Друго путовање архиепископа Саве I на Исток збило се у времену од јесени 1233. године, до зиме 1234/5. године.⁵⁹⁸ Приликом тог путовања, Сава је финансијски помогао грађевинске радове у Богородичином манастиру Каломонији, који се налазио на Синајској Гори. Међутим, како је записано само како „*даде злато на подизање тога манастира*“, није могуће рећи о каквој се изградњи радило.⁵⁹⁹

Животописци Светог Саве осетили су потребу да у својим делима оставе сведочанство о томе да је манастир у чијој су цркви првобитно биле положене српског архиепископа, манастир Светих Четрдесет Севастиских Мученика, подигао бугарски цар Јован Асен I (1189–1196).⁶⁰⁰ У *Кратком житију Светог Саве* додаје се и то да се речени манастир налазио *при рѣцѣ ктрѣ въ градѣ новомѣ. а въ мѣстѣ рекомѣмъ тръновѣ*.⁶⁰¹ Јеромонах Теодосије је оставио кратко сведочанство о томе да је краљ Стефан Владислав, са благословом свог стрица, архиепископа Саве I, почео да зида „*манастир у месту које се зове*

– Д. Поповић – Д. Војводић, *Манастир Жича*, 23–28, где је изнова испитивано време оснивања и изградње манастира.

⁵⁹³ Д. Минић, *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, у: Манастир Жича, ур. Д. Минић, Краљево 2000, 224; В. Бикић, *Археологија најстаријих српских црквених средишта*, 227.

⁵⁹⁴ За питања хронологије првог путовања, разрешавана у највећој мери на основу сведочанстава јеромонаха Доментијана и њиховим поређењем са другим савременим изворима, в. М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 13–19, са прегледом старијих мишљења и литературе.

⁵⁹⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 287–289; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 23; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655.

⁵⁹⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 297–300, 359, 360; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655.

⁵⁹⁷ М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 66–69.

⁵⁹⁸ Д. Витковић, *Друго путовање Св. Саве по источним светим местима*, Братство 20 (1926) 14–16; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 547, 548.

⁵⁹⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 367–369; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 175, 176. Изгледа да, без обзира на издвојена средства усмерена на одређене грађевинске радове, архиепископ Сава у манастиру Каломонији није остварио ктиторска права. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 23, 24.

⁶⁰⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 409, 410.

⁶⁰¹ Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 28.

Милешева, у име Вазнесења Господа нашега и Бога Исуса Христа“.⁶⁰² Код Доментијана, као и у *Кратком житију Светог Саве*, нема помена о почетку градње, већ само о томе да је речени манастир подигао краљ Стефан Владислав.⁶⁰³ Изградња манастира Милешевске смешта се у време око 1220. године, у време владавине краља Стефана Немањића, док је његов син Владислав још увек био један од принчева.⁶⁰⁴ Подаци о томе ко је подигао манастире у којима су у Бугарској и Српској земљи лежале мошти Светог Саве задржали су се и у *Пролошком житију Светог Саве* патријарха Данила III.⁶⁰⁵

III. 1. 5. Угледање и врхунац: задужбинарство Немањића од средине XIII до средине XIV века

Да описивање бројних издатака српских владара на црквене потребе није само опште место житијне књижевности сведоче очувана здања њихових задужбина, сачуване оснивачке и даровне повеље, али и подробни описи оснивања, обнављања и даривања који се налазе у житијима. Добар део њих сабран је у житијима из *Даниловог зборника*. Бележе се чак и давна и добро позната ктиторства, те тако животописци подсећају да је Богородичин манастир у Студеници велики жупан Стефан Немања подигао „од почетка“,⁶⁰⁶ а да је Спасов манастир у Жичи, седиште српских архиепископа, рукотворен архиепископом Савом I.⁶⁰⁷ Памтило се и да је први архиепископ Српске Цркве Сава подигао и манастир Ксиропотам на обалама Свете Горе, посвећен Светим Четрдесеторици Севастијских Мученика, да га је „од основа“ украсио и утврдио „давањем свога многога злата“.⁶⁰⁸

Окосницу кратког осврта на претходника краља Стефана Уроша I, краља Стефана Владислава, чини управо његова ктиторска делатност. Након уопштеног помена о подизању и даривању храмова, следи конкретан помен врхунца његове бриге за Цркву, то што „од основа подиже божаствену цркву у име Спасово, звану Милешеву, где положи тело великога архијереја Христово Саве“.⁶⁰⁹ Краљ Стефан Владислав је својој задужбини издао повељу која није сачувана, а о чијем постојању се зна на основу текста повеље коју је његов наследник, краљ Стефан Урош I, издао манастиру Светог Николе у Хвосну.⁶¹⁰ Милешевски манастир је изграђен око 1220. године, док се Владислав још увек није налазио на краљевском престолу Српске земље.⁶¹¹ У житијима се не помиње чињеница да је потом и краљ Стефан Владислав био сахрањен у својој задужбини, о чему сведочи сигом и малтером озидана краљева гробница у јужном делу западног травеја, испод фрескописаног ктиторског портрета.⁶¹²

Тело краља Уроша I било је, према његовом животописцу архиепископу Данилу II, положено „у његовим рукама начињеном манастиру, у дому Свете Тројице, у месту званом

⁶⁰² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 223.

⁶⁰³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 428–430; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 29.

⁶⁰⁴ О. Кандић – Д. Минић – Е. Пејовић, *Манастир Милешева. Истраживање и обнова*, Београд – Пријепоље 1995, 5.

⁶⁰⁵ Данило Трећи (Бањски), *Пролошко житије Светог Саве*, 10.

⁶⁰⁶ Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 188.

⁶⁰⁷ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, 155.

⁶⁰⁸ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 99.

⁶⁰⁹ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 47, 48; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 162.

⁶¹⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 169 (*Хрисовуља краља Стефана Владислава манастиру Милешеву*), 250, 251 (*Повеља краља Стефана Уроша I цркви Светог Николе у Хвосну*).

⁶¹¹ О. Кандић – Д. Минић – Е. Пејовић, *Манастир Милешева. Истраживање и обнова*, 5.

⁶¹² *Исто*, 10.

Сопоћани“.⁶¹³ О томе да је краљ Стефан Урош I подигао манастир Сопоћане, додуше са грешкама у хронологији и именима, оставио је сведочанство и патријарх Пајсије у свом *Пролошком житију Светог Симона*. Попут навођења тачног места на ком се налазио манастир Жича, патријарх Пајсије је и за манастир Сопоћане навео да су подигнути тамо „где извире река Рашка“.⁶¹⁴ На основу испитивања фрескописа сопоћанског храма, односно присуства архиепископа Саве II у светитељској поворци осликаној у олтару, и изгледа чланова владарске породице осликаних око одра краљице Ане Дандоло на северном зиду припрате, посредно се закључује да је храм осликан између 1263. и 1268. године, што води закључку да је главнина грађевинских радова извршена у другој половини пете и током шесте деценије XIII века.⁶¹⁵

Јеромонах Доментијан, савременик краља Стефана Уроша I, оставио је сведочанство о томе да краљ, „испуњујући недостатке родитеља својих, ... више великога манастира (Хиландара – прим. аут) у гори сазда кулу“. У тој је, „рукотвореној његовој кули живео неки чрнац“, односно сам Доментијан, како је записао на крају свог дела.⁶¹⁶ Градитељска делатност краља Стефана Уроша I у околини манастира Хиландара била је усмерена на увећавање безбедности, угрожене дејством морских разбојника, а главни се део радова састојао у изградњи пирга. Пирг о којем је писао јеромонах Доментијан највероватније се налазио на месту хиландарског преображењског метоха у Милејама, на око пола сата хода од манастира. Као што се види из записа јеромонаха Доментијана, пирг је постао и место књижевне делатности, а његови остаци нису сачувани.⁶¹⁷

Средишњи део *Житија Свете краљице Јелене* чини опис њеног подизања Благовештењског манастира у Градцу, које је доста детаљно описано. Краљица се на подизање манастира одлучила гледајући „божаствене цркве и свете манастире, што подигоше христољубиви мужеви од основа ради славослова Божијега, а себи на вечан помен“, чиме би стекла молитвено заступништво Пресвете Богородице. Храм је био подигнут краљичиним средствима, уз присуство квалификоване радне снаге са простора њене државе.⁶¹⁸ У житију је наведена посвета манастира, као и да је подигнут „на месту званом Градац“.⁶¹⁹ Оснивач храма остваривао је своја ктиторска права, те краљица Јелена, „Утврдивши црквени устав, сакупивши изабране монахе, заповеди им да ту пребивају“.⁶²⁰

Краљ Стефан Урош II Милутин је највећи задужбинар међу средњовековним српским владарима, о чему сведоче бројне грађевине, ликовне представе и обавештења у различитим врстама писаних историјских извора.⁶²¹ У том смислу, међу писаним историјским изворима, најсадржајније је *Житије краља Стефана Уроша II Милутина* архиепископа Данила II, у којем се говори о подизању и знатнијој грађевинској обнови већег броја храмова, у појединим случајевима и других пратећих грађевина – утврђења, ћелија, трпезарија, болница и палата. Архиепископ Данило II је о краљевој ктиторској делатности писао у више наврата, а најпре у целини посвећеној приказу његових богоугодних дела, где се смењују дела милосрђа и задужбинарства, при чијем је приказу почео од оних које су се налазиле изван

⁶¹³ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 55, 56; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 162, 163.

⁶¹⁴ Патријарх Пајсије, *Пролошко житије Светог Симона*, 81.

⁶¹⁵ В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991, 22–25.

⁶¹⁶ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 324.

⁶¹⁷ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 111, 115; Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 60–62.

⁶¹⁸ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 163.

⁶¹⁹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 92–96.

⁶²⁰ Исто, 94. О томе да је манастир Градац био „њезин чита се и у опису краљичиног погребња у манастиру. Исто, 101, 102.

⁶²¹ Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, у: Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић – С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2022, 337–375.

Српске земље.⁶²² Посебну пажњу краља Стефана Уроша II уживао је српски светогорски манастир. Наследници великог жупана Стефана Немање на престолу Српске земље наслеђивали су и ктиторско право у манастиру Хиландару, али је, међу њима, само краљ Стефан Урош II био нарочито именован за ктитора, у смислу новог или другог ктиторства.⁶²³ Архиепископ Данило II је у свом делу оставио писано сведочанство о изградњи нове средишње хиландарске цркве. Старо храмовно здање морало је бити срушено, да би се изградило ново, веће, које је краљ Милутин подигао и украсио „*сваким различним лепотама, нештедице дајући много злато*“.⁶²⁴ Католикон је највероватније био изграђен између 1312. и 1316. године, мада постоје и другачија датирања.⁶²⁵ Хиландарски храм Ваведења Пресвете Богородице подигнут заслугом краља Стефана Уроша II Милутина је триконхална црква изграђена од притесаних камених блокова (кречњак, бигар и пешчар) и опеке, са наосом, нартексом и олтарским простором, раздвојеним преградним зидом и иконостасом, са кубетом на четири стуба и постољу, мермерним и мозаичним патосом и порталима који окружују западни улаз, пролаз између наоса и нартекса и оба бочна улаза. Захваљујући натпису са јужног портала, позната су имена Михаила и Варнаве, руководиоца успешне изградње хиландарског католикона.⁶²⁶

Осим новог хиландарског католикона, краљ Стефан Урош II Милутин, унутар манастирског комплекса „*постави многе царске палате и изванредне ћелије, на пребивање монаха који су тамо*“.⁶²⁷ Као и у време ктиторске делатности Симеона и Саве на Светој Гори с краја XII и почетком XIII века, тако су се и у време ових грађевинских радова из времена краља Милутина, датираних у почетак XIV века, разликовале различите врсте смештаја у оквирима светогорских манастира. Од станова за монахе, ћелија, разликовале су се палате. Преузета из грчког, реч палата је у српском средњем веку означавала владареву резиденцију, али и друге појмове, попут заједнице која је окруживала владара, или раскошне грађевине уопште, какве су се налазиле у приморским градовима.⁶²⁸ Палате унутар манастирских комплекса чиниле су посебну врсту палата, које се могу разликовати од чисто владарских резиденција или властеоских и архијерејских резиденција у градовима.⁶²⁹ Палате су у манастирима „изгледа обједињавале резиденцијалну и административну функцију, а могле су садржавати и простор намењен ктитору и његовој породици“.⁶³⁰ Такозване царске палате такође су се налазиле унутар манастирских комплекса, односно оног њиховог дела предвиђеног за становање и боравак манастирског братства и посетилаца. Међутим, оне су се разликовале од монашких ћелија. Грађевински, царске палате унутар манастира су се од монашких ћелија могле разликовати пространошћу, а разлике су свакако биле све веће услед различитог начина опремања, што је доводило до веће удобности унутар царских палата. Потреба за изградњом, опремањем и одржавањем два различита типа смештаја у комплексима светогорских манастира, а међу њима и српског Хиландара, била је сасвим утемељена. Њихови ктитори у највећем броју случајева нису били монаси, већ световни људи који су живели изван Свете Горе, владари, високи достојанственици и властела ближих и даљих православних земаља који су, као ктитори, имали право да у време које сами одаберу посете манастир и бораве у њему. Највише у вези са том чињеницом било је најпре

⁶²² Б. Тодић, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог*, у: Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић – В. Вукашиновић, Београд 2016, 136, 137.

⁶²³ М. Живојиновић, *Краљ и Хиландар*, у: Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић – С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2022, 455.

⁶²⁴ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 129, 130.

⁶²⁵ Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 349–351; Исти, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог*, 141, 142, 149, 150.

⁶²⁶ За прегледан и садржајан приказ архитектуре манастира Хиландара, са одговарајућим цртежима, в. С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, Хиландарски зборник 3 (1974) 85–208.

⁶²⁷ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

⁶²⁸ С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник МСЛУ 20 (1984) 76–70.

⁶²⁹ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 181, 182.

⁶³⁰ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 120.

подизање, а затим и одржавање ових смештајних капацитета, у старој српској житијној књижевности познатих као палате или царске палате, посведочених како у манастирима на простору српских земаља, тако и у другим манастирима чији су ктитори били носиоци српске државне и црквене власти.⁶³¹

Осим главног манастирског храма, царских палата и монашких ћелија у манастиру Хиландару, краљ Стефан Урош II Милутин „около тога светог места сазда град са великом тврђавом, због належаће напасти безбожних гусара“.⁶³² Опасност о којој је писао архиепископ Данило II добро је посведочена, између осталог и кроз стара српска житија, а краљ Милутин и архиепископ Данило II имали су важну улогу у сузбијању њених последица по хиландарску братију и хиландарску имовину.⁶³³ Додатно утврђивање манастирског комплекса састојало се у продужењу манастирских бедема и додавању два спрата на пирг Светог Саве, до чега је могло доћи током последњих година XIII или током прве две деценије XIV века, када је манастир узнемираван како од морских разбојника туркијског порекла, тако и од Каталанаца.⁶³⁴ У вези са безбедношћу манастира Хиландара стајала је и изградња пирга у Хрусији, који архиепископ Данило II назива великим, са црквом Вазнесења Христовог, градом, односно околним утврђењем, и палатама.⁶³⁵ Завршетак радова на овом комплексу смешта се у 1292/3. годину или у период од 1300. до 1302. године, у зависности од датирања исправе чије је издавање уследило по окончању изградње.⁶³⁶ У питању је данашњи Василијев пирг или Стари манастир, некадашње хиландарско пристаниште, удаљено око два километра од самог манастира. Остаци из времена краља Милутина у Хрусији данас су у рушевинама.⁶³⁷ Заокружена грађевинска структура, са утврђеним богослужбеним и смештајним простором, заједно са знатним прилозима, одразили су се и на правни статус пирга, који је добио одређени степен самосталности у односу на Хиландар.⁶³⁸ С обзиром да се говори само толико да су подигнуте „многе палате“, највероватније се није радило о смештају предвиђеном за ктитора, већ за монахе који би боравили у овом пиргу. Није ни за очекивати да би ктитор, поред Хиландара, планирао боравак у оближњој Хрусији. Овако тумачење подразумева изнијансираност значења појма палата у делу архиепископа Данила II, као што је то био случај и са другим појмовима.⁶³⁹

Након садржајно приказаних градитељских подухвата извршених у корист српског светогорског манастира, други подухвати те врсте које архиепископ Данило II описује у *Житију Светог краља Стефана Уроша II* су они предузети у Цариграду.⁶⁴⁰ У том се одељку чита се и како је краљ Милутин подигао цркву са палатама и „ксенодохијама“, односно болницама, у цариградском манастиру Продрому.⁶⁴¹ Болница је позната и из ромејских извора, где се назива ксеноном или краљевим ксеноном.⁶⁴² Налазила се у манастиру Продрому, о чему пише и краљев животописац, манастиру посвећеном Светом Јовану Крститељу, недалеко од царске палате Влахерне. Грађевински радови у манастиру били су

⁶³¹ Исто, 120–123.

⁶³² Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

⁶³³ М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 75–81.

⁶³⁴ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 135–141.

⁶³⁵ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

⁶³⁶ А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, Стари српски архив 9 (2010) 19–24; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 63; М. Живојиновић, *Краљ и Хиландар*, 478.

⁶³⁷ С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, 178–181.

⁶³⁸ А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, 19–24; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 141, 142.

⁶³⁹ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 140–145, где је показано више значења појма „земља“ код архиепископа Данила II.

⁶⁴⁰ Б. Тодић, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог*, 137.

⁶⁴¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 131.

⁶⁴² М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, 105, 106.

добродошли стога што је благостање манастира било угрожено најпре латинским заузимањем 1204. године, а затим и пожаром који је захватио Цариград 1308. године.⁶⁴³

Средствима српског краља грађено је и у другом по значају ромејском граду тог времена – Солуну, што је нашло одјека и у његовом житију.⁶⁴⁴ Ту је подигао „царске дворе“, као и две цркве – Светог Николаја и Светог великомученика Георгија. Подизање краљевих дворова у Солуну можда се десило 1299. године, када је, након венчања са Симонидом, боравио у овом граду.⁶⁴⁵ Узима се да је Црква Светог Николаја данашња црква Светог Николе Орфаноса, а новија истраживања цркву Светог Георгија препознају у данашњој цркви Светих Архангела Таксијарси.⁶⁴⁶ За другу цркву, наведено је да се ту догодило „Прво рукоположење светог господина нам кир Саве“, односно његово постављење за архимандрита, као и то да је место у међувремену било „опустело и оборено“, те краљ „обновивши, украси га, и сам веће од основа подиже, и многе дивне палате постави“. ⁶⁴⁷ Кроз опис стања цркве Светог Георгија у Солуну из пера архиепископа Данила II могу се препознати два ступња пропадања црквеног здања које више није у употреби. Наиме, здање би прво опустело, а затим, највероватније услед дужег прекида у коришћењу или људским деловањем, оно би било и оборено. У такво је стање дошла и ова солунска црква, коју је краљ Милутин подигао „од основа“, у већим димензијама него што је била претходно, а уз њу је, по обичају, подигао и палате. Материјални остаци цркве Таксијарси заиста сведоче о две етапе изградње, између којих се догодило разарање, при чему друга етапа, односно обнова, има сличности са обномом цркве Светог Николе, која се датира управо у другу деценију XIV века.⁶⁴⁸

Краљ Стефан Урош II Милутин је добар део своје ктиторске делатности усмерио ка катедралним храмовима појединих православних епископија. О неколико таквих подухвата пише и архиепископ Данило II у житију овог владара. Међу манастирима и црквама које је у свом отачаству подигао „од самог основа“, он наводи и то како краљ „сзда цркву Успења Пресвете Богородице, звана епископија призренска, и такође цркву Благовештења пресвете Богородице, која је епископија грачаничка“. ⁶⁴⁹ Осим тога да их је краљ саздао, празника којима су посвећени и тога да су у питању епископска седишта, у вези са овом градитељском делатношћу није речено више ништа. Базилика у којој је столовао призренски епископ била је обнављана и од стране краљевих предака, могуће краља Стефана Уроша I. Темељна обнова из времена краља Стефана Уроша II отпочела је 1306/7. године, на основу садржаја натписа се закључује да је имала две фазе градње којима су руководили различити мајстори, да би у потпуности била завршена до 1310. године.⁶⁵⁰ О изградњи катедралног храма грачаничке, односно липљанске епископије, сведочи и текст *Грачаничке хрисовуље* краља Стефана Уроша II Милутина, сачуван у целости у виду натписа унутар цркве. У вези са датумом издавања оригиналне повеље, а самим тим и у вези са завршетком изградње цркве, вођена је

⁶⁴³ Исто, 107, 108.

⁶⁴⁴ Б. Тодић, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог*, 137.

⁶⁴⁵ Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 343.

⁶⁴⁶ Т. М. Panagiotopoulou, *King Milutin's building activity in Thessaloniki: The Church of Taxiarches and its identification with the Hilandar metochion of St. George*, у: Свети краљ Милутин и његово доба: историја, књижевност, уметност, ур. Ј. С. Ћирић – С. Убипариповић, Крагујевац 2023, 445–463.

⁶⁴⁷ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 132. О рукополагању монаха Саве за архимандрита, в. М. Живојиновић, *О боравцима Светог Саве у Солуну*, 63–66. Постоји и мишљење по којем се рукоположење о којем је писао архиепископ Данило II није односило на Савино архимандритско рукоположење, већ указује да је црква Светог великомученика Георгија Савина задужбина приложена српском светогорском манастиру. М. Живојиновић, *Солунски метох манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 111, 112.

⁶⁴⁸ Т. М. Panagiotopoulou, *King Milutin's building activity in Thessaloniki: The Church of Taxiarches and its identification with the Hilandar metochion of St. George*, 450–457.

⁶⁴⁹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 133.

⁶⁵⁰ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске Цркве у средњем веку*, Београд 1985, 182, 183; Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 345; М. Чанак-Медић – Б. Тодић, *Богородица Љевишка*, Нови Сад 2015, 12–17.

расправа, са јачим аргументима у прилог тога да је до тога дошло у последњој години краљеве владавине.⁶⁵¹

Скупу ктиторских подухвата краља Стефана Уроша II Милутина, које је у његовом житију прибележио архиепископ Данило II, придружује се и низ храмова о којима се говори веома кратко, толико да их је краљ изградио, њихове посвете и места на којима се налазе. Реч је о храмовима који су се налазили у саставу државе српског краља, а у питању су: Пресвета Богородица Тројеручица у Скопљу, Свети Георгије на реци Серави, Свети цар Константин у Скопљу, Свети Георгије у Нагоричину, Свети Јоаким и Ана у Богородичином манастиру у Студеници, Свети Георгије у Ораховици у Дабру и Свети Никита близу Скопља.⁶⁵² Црква Пресвете Богородице Тројеручице у Скопљу била је саборна црква Скопске епископије од времена XI века, а српски краљ је подигао ново здање овог храма. Теодор Метохит ју је 1299. године описивао као „најлепшу у крају“, што упућује на то да је обнова до тада била завршена, а порушена је за време турске власти, у XVI веку.⁶⁵³ Манастир Светог Георгија на Серави уживао је од прве половине XI века пажњу низа ромејских, бугарских и српских владара. Угледајући се на њих, пажњу му је посветио и краљ Стефан Урош II, изградивши манастирски храм, који, као и манастир у целини, није надживео период турске власти. Осим тога, краљ је манастиру издао и две хрисовуље, којима је увећао поседе већ имућног манастира.⁶⁵⁴ Црква Светог цара Константина није позната из других историјских извора или материјалних остатака,⁶⁵⁵ међутим, може се поклонити поверење вести архиепископа Данила II да је краљ обновио овај данас непознати скопски храм. Свети Георгије у Нагоричину је старија базилика, о чијој обнови сведочи ктиторски натпис изнад западног улаза, на основу ког се зна да је изградња била завршена 1312/3. године.⁶⁵⁶ Свети Јоаким и Ана у комплексу манастира Студенице, познати као Краљева црква, подигнути су 1313/4. године, о чему сведочи ктиторски натпис уграђен у апсиду цркве кубичне основе са куполом, малих димензија пуних симболике.⁶⁵⁷ Свети Георгије у Дабру, у месту које краљев животописац наводи као Ораховицу, препознаје се у неиспитаним остацима цркве Светог Николе код данашњих Мажића.⁶⁵⁸ Време оснивања манастира Светог Никите код Скопља није поуздано утврђено, али се на основу исказа у сачуваној дипломатичкој грађи претпоставља да га је основао велики жупан Стефан Немања или неки од ромејских царева или великаша XI–XII века. У другом случају, српски велики жупан би био обновитељ манастира, што је, у своје време, био и краљ Стефан Урош II Милутин, који га је и богато даривао. Темељна обнова започета је најраније 1299. године, а окончана најкасније 1308. године, када је манастир приложен хрусијском пиргу, исправом из маја те године, која сведочи о запуштености и обнови манастира.⁶⁵⁹

У *Житију Светог краља Стефана Уроша II Милутина* најопширније се говори о изградњи краљевог маузолеја – манастира Светог архиђакона Стефана у Бањској, за који је, добрим делом свог живота, био везан и Данило, писац владаревог житија. Осим што се унутар *Житија Светог краља Стефана Уроша II Милутина* најопширније говори о

⁶⁵¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 499–504 (*Хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Грачаници*); М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске Цркве у средњем веку*, 185–187; С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина 1988, 19–23.

⁶⁵² Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 133.

⁶⁵³ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске Цркве у средњем веку*, 182, 183; Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 340.

⁶⁵⁴ Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 341.

⁶⁵⁵ *Исто*, 341.

⁶⁵⁶ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 26, са цртежом; Исти, *Ктиторско дело краља Милутина*, 345.

⁶⁵⁷ С. Радојчић, *Краљева црква у Студеници*, у: *Осам векова Студенице*, ур. епископ жички Стефан и др., Београд 1986, 207, 208; С. Ћурчић, *Краљева црква у Студеници. Симболика, архитектонска концепција и реализација – улоге Данила II*, у: *Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љ. Максимовић – В. Вукашиновић, Београд 2016, 61–77.

⁶⁵⁸ Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 353.

⁶⁵⁹ М. Марковић, *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*, Београд 2015, 31–53.

подизању манастира Бањске, опис изградње овог манастира је међу најсадржајнијим описима изградње једног манастира унутар целокупне старе српске житијне књижевности, као и међу подацима који се могу наћи у другим врстама историјских извора из средњовековног периода. Након верских осећања, животописац као побуду за подизање манастира у Бањској наводи и краљево угледање на свог прародитеља, Светог Симеона, који је, као своје гробно место, подигао велелепни храм и манастир у Студеници.⁶⁶⁰ Повезивање са великим жупаном Стефаном Немањом – Светим Симеоном, заузима важно место у житију, као и у целокупној владавини краља Стефана Уроша II, обележеном и питањем легитимитета, решеним у његову корист.⁶⁶¹ Након договора са мајком, у то време монахињом Јеленом, са братом, краљем Стефаном Драгутином, и архиепископом Савом III, краљ се одлучио на подизање цркве и манастира Светог архиђакона Стефана.⁶⁶² Старешина манастира са титулом епископа био је сам Данило, који је о томе оставио сведочанство у посматраном житију, као и обавештење о томе да је добио краљево заповест „да се брине о свршетку храма тога, и што је на потребу за подизање и устројство уметности црквене лепоте те свете цркве“.⁶⁶³ Бивајући у редовној комуникацији са краљем Милутином, епископ Данило „имађаше крепку и вишу мудрост у срцу своме за подизање цркве, да је он заповедао уметницима и многиоизабраним вештацима који зидају, како ће постављати ступове и надступља и лучне сводове и црквене преграде“.⁶⁶⁴ Овај одељак, претходно испитан стога што пружа могућност бољег упознавања поделе рада, значајан је и због навођења грађевинских елемената који припадају унутрашњости храма – ступова, надступља, лучних сводова и црквених преграда. Уједно са манастирским храмом, подигнут је „и цео двор манастирски“, у који су убројане царске палате и трпезарија, а указано је да је садржао „и друго остало“.⁶⁶⁵ До времена изградње манастира Бањске, трпезарије манастира на простору српских земаља биле су уклопљене у низ других грађевина које су окруживале манастирски храм и налазиле се уз манастирске зидине, док се од времена изградње овог манастира трпезарије и на простору српских земаља издвајају из тог низа, по угледу на трпезарије светогорских манастира.⁶⁶⁶ Можда је ова, архиепископу Данилу II барем делимично позната чињеница, утицала на то да приликом описа изградње манастира истакне и трпезарију. О учествовању епископа Данила у подизању манастира Бањске пише и Данилов Ученик у *Житију Светог краља Стефана Уроша III*.⁶⁶⁷ Изградња краљевог маузолеја трајала је од 1312. до јесени 1314. године.⁶⁶⁸ По завршетку изградње, 1315. или 1316. године, манастиру је била издата и хрисовуља, потом потврђена и на сабору маја 1317. године, а којом је манастир добио моћно властелинство и статус краљевског манастира.⁶⁶⁹

Изван обједињеног описивања ктиторске делатности краља Стефана Уроша II Милутина у Српској и другим земљама, а након тог и описа подизања манастира Бањске, Данило је у житију записао и то како се краљ бринуо и за „приложење и обновљење цркве

⁶⁶⁰ Б. Тодић, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог*, 139.

⁶⁶¹ В. Станковић – Ј. Ердџан, *Краљ Милутин и манастир Бањска*, Манастир Бањска – Нови Сад 2021, 83–97.

⁶⁶² Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 141.

⁶⁶³ Исто, 141.

⁶⁶⁴ Исто, 141, 142; М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, 84, 85.

⁶⁶⁵ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 142. У делу се и у наставку, приликом описивања догађаја у вези са смрћу краља Стефана Уроша II Милутина и делатношћу епископа Данила у то време, говори о томе да је Бањска била краљев „рукотворени“ манастир. Исто, 145, 147. Исто је записано и у *Житију Светог архиепископа Данила II*, када се говори о учешћу овог архијереја у сахрани краља Милутина у Бањској. Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 105. Да је манастир био сазидан од стране краља Милутина, да је манастирска црква била посвећена Светом Стефану и да се место где се манастир налазио зове Бањска „због топлх текућих вода“ писао је, такође приликом описа краљевог погребенија, и Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 61.

⁶⁶⁶ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 77, 78.

⁶⁶⁷ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 56.

⁶⁶⁸ М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, 84, 85; Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, 351.

⁶⁶⁹ Исто, 351–353; М. Копривица, „Краљевски манастири“ у средњовековној Србији, у: Српска краљевства у средњем веку, ур. С. Мишић, Краљево 2017, 147–162.

дома Спасова, т. ј. *Архиепископије, знајући трудове и прилоге, које приложише светитељи пре њега*“.⁶⁷⁰ Подигнута у време првих Немањића, Спасова црква и манастир у Жичи, првобитно седиште архиепископа српских, пострадали су на крају претпоследње или почетку последње деценије XIII века, у време сукоба краљева Стефана Уроша II Милутина и Стефана Драгутина са великашима Дрманом и Куделином, који су до 1292. године држали Браничево и Кучево.⁶⁷¹ Од тог времена све већи значај почиње да добија црквено средиште у Пећи, при чему свој значај не губи ни Жича, у чију је обнову био укључен не само тадашњи владар, већ и више потоњих архиепископа српских, о чему се говори и у њиховим житијима.⁶⁷²

Спасов манастир у Дечанима заузима особено место у старој српској житијној књижевности из разлога што су сачувана два опширна описа његове изградње, по чему се може поредити једино са манастиром Хиландаром, чије је подизање, такође, описано од стране више животописаца. О подизању овог манастира сачувана су у старој српској житијној књижевности писала су оба животописца краља Стефана Уроша III, временом названог Дечански, управо по његовој задужбини. Први опис оставио је анонимни писац његовог првог житија, који се у науци назива Данилов Ученик. Видећи како су његови „*прародитељи и родитељи и други*“ подигли „*од основа божаствене храмове на хвалу и прослављање Богу, а себи на вечан спомен и на чување телу по разлучењу душе од тела*“, краљ Стефан Урош III је дошао на замисао да подигне храм у ком ће бити сахрањен, што је и остварио подигавши храм и манастир посвећен Вазнесењу Христовом у Дечанима.⁶⁷³ Према Даниловом Ученику, краљ је своје побуде за такво једно дело изложио архиепископу српском Данилу II, који је раније, као епископ, помагао и његовом оцу, краљу Стефану Урошу II, у изградњи његове задужбине у Бањској. Осим тога, према речима Даниловог Ученика, краљ је позвао архиепископа Данила II да заједно са њим буде ктитор манастира, а у ктиторство је, према истом сведочењу, том приликом био уписан и краљев син. Код Даниловог Ученика су описани неки од поступака који су претходили почетку изградње манастира. Краљ се након што је дошао на замисао о подизању манастира, а пре почетка изградње, о томе консултовао са архиепископом, сином и властелом. Биле су узнешене и одговарајуће молитве, а молитвеним чином је началствовао сам архиепископ. Најзад, краљ је, на одабраном и означеном месту, положио угаони камен, а камен је за њим положио и архиепископ, чиме је почео да се гради Вазнесењски храм, „*звано место славно Дечани*“.⁶⁷⁴ Грађевински радови су почели најкасније 1327. године, а окончани су 1334/5. године.⁶⁷⁵ Улога наследника краља Стефана Уроша III, краља Стефана Душана, у изградњи и опремању манастира, добро расветљена кроз друге историјске изворе,⁶⁷⁶ није нашла одраза у житијима, с обзиром да је због политичких последица његовог крунисања за цара и канонских последица уздизања Српске Цркве на ранг патријаршије њему било написано само делимично житије.

Познији опис изградње Дечана, онај из пера Григорија Цамблака, понавља неке од података које даје Данилов Ученик, али доноси и неке нове појединости. Потрага за одговарајућим местом за остваривање ктиторске замисли и опис места су развијенији код Григорија Цамблака. Одговарајуће место било је пронађено, према Цамблаковим речима, „*у пределима хвостанским*“.⁶⁷⁷ На основу оснивачке повеље познато је да се манастир налазио у Затрнавској жупи, те је јасно да се овај исказ односио на Хвостанску земљу, којој је

⁶⁷⁰ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 144, 145.

⁶⁷¹ О самим сукобима и ширим околностима, в. С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, 76–78.

⁶⁷² М. Чанак Медић – Б. Тодић, *Манастир Жича*, 7; С. Ћирковић, *Жича као архијерејско седиште*, 13, 14; В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 21–25.

⁶⁷³ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 55.

⁶⁷⁴ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 56, 57.

⁶⁷⁵ Б. Тодић – М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 16, 17.

⁶⁷⁶ *Исто*, 16–21.

⁶⁷⁷ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 64.

припадала жупа Затрнава.⁶⁷⁸ Пишући о одабраном месту, Григорије Цамблук, игуман самог манастира, истицао је његову подобност за подизање манастира, будући да је оно било богато плодним дрвећем, равно, травнато, и богато водама у виду више извора и једне бистре реке. Воде из манастирске околине су биле добре за пиће, а река је наводњавала и оближње земљорадничко земљиште, односно поље које се налазило са источне стране манастирског комплекса.⁶⁷⁹ Средњовековни српски манастири су у највећем броју случајева подизани у непосредној близини извора пијаће воде, реке или потока, што је, у случају манастира у Дечанима, његов игуман и познији ктиторов животописац нарочито истицао.⁶⁸⁰

Данилов Ученик и Григорије Цамблук оставили су посредна и непосредна сведочанства о томе да је у изградњу манастира Дечана било укључено више врста радника различитих квалификација.⁶⁸¹ Њиховим и радом других личности, били су подигнути „зидови тога храма“ и постављени „достохвални стубови те цркве“, како је писао Данилов Ученик.⁶⁸² Доста детаљан и веран опис манастирског храма дао је Григорије Цамблук. Том приликом истицао је његову лепоту и монументалност речима да храм „има велику дужину и ширину, а висину толику, да се умарају и очи оних који гледају“, додавши да га држе „стубови од мрамора извајани“, да садржи многе сводове, и да је споља био састављен „од углачаног мрамора, црвенога и уједно белог“. Вештим поступком састављања таквог камења постигнуто је решење чију је величину и лепоту дечански игуман Григорије Цамблук описао и истицао. Што се тиче главног манастирског храма, познији животописац пише о томе да је са јужне стране главног олтару био подигнут још један олтар у част Светог Николаја Мирликијског, о чему нема помена код старијег животописца.⁶⁸³ Код Даниловог Ученика, након описа манастирског храма, где је указано на његову монументалност, која је допринела и томе да је манастир понео име Високи Дечани, као и након сведочанства о издавању хрисовуље са прилозима главног ктитора, пружен је опис и остатка манастирског комплекса. Према том опису, још за време владавине краља Стефана Уроша III, манастир је распрострањен, унаоколо утврђен зидом, по угледу на славне царске манастире. Даље, изнад врата која су водила кроз манастирски град, односно утврђење, био је саздан велики пирг, на ком су била постављена „доброгласна звона“. Указано је и на изградњу и лепоту манастирске трпезарије, и великих палата, односно монашких ћелија, које су биле смештене у једном делу манастирског комплекса.⁶⁸⁴ С друге стране, код Григорија Цамблака, најпре се даје опис манастирског комплекса, а тек онда опис храма. Григорије Цамблук пише о томе да је најпре изграђен град, односно манастирско утврђење, затим остале манастирске грађевине, а да је тек онда у средини манастирског комплекса био подигнут „добролепни и боголепни храм“.⁶⁸⁵ За град пише да је био „утврђен честим кулама“, као и да се изнад манастирских врата налазила главна кула, чија је висина била равна манастирском католикону.⁶⁸⁶ Остале грађевине унутар манастирског комплекса о којима је писао Цамблук, а које се помињу и у претходном житију краља Стефана Уроша III, јесу монашке ћелије, које су се налазиле уз зидове града са унутрашње стране, и трпезарија, чију је пространост и лепоту истицао. Од изворних грађевина манастирског комплекса о којим животописци пишу, данас су опстали католикон, трпезарија, делимично улаз са кулом и део бедема.⁶⁸⁷ Изградња трпезарије као засебне грађевине у Дечанима је, заједно са оном у Бањској, рани пример одвајања трпезарије од манастирских бедема на простору српских земаља, уобичајеног приликом

⁶⁷⁸ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 138.

⁶⁷⁹ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 64.

⁶⁸⁰ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 68.

⁶⁸¹ В. више.

⁶⁸² Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 58.

⁶⁸³ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 65, 66.

⁶⁸⁴ Данилов Ученик *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 58, 59.

⁶⁸⁵ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 64, 65.

⁶⁸⁶ *Исто*, 64, 65.

⁶⁸⁷ Б. Тодић – М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 26.

градње светогорских манастира.⁶⁸⁸ Међутим, у познијем житију говори се и о изградњи делова манастирског комплекса које Данилов Ученик није помињао. Реч је о кухињи и пекари, о којима се пише непосредно након описа трпезарије, а Григорије Цамблак наводи да је била изграђена и игуманија, односно део манастирског комплекса у којем је пребивао игуман, за коју је рекао како је „*чудно дело и повести достојно*“. Игуманова резиденција, као и још неке од других грађевина, биле су, према Цамблаковом сведочанству, прекривене оловним кровом.⁶⁸⁹ Резиденција дечанског игумана, игуманија, у којој је боравио и о којој је писао Григорије Цамблак, од других монашких ћелија свакако се разликовала по питању пространости и опремљености. Још средином XVIII века се на гравираним манастира означавала „архимандритија“, по свој прилици здање о којем је писао Григорије Цамблак, а њени остаци су били видљиви још почетком XIX века.⁶⁹⁰

Изван манастирског комплекса, краљ Стефан Урош III је, према писању Григорија Цамблака, подигао од основа и цркву Светом Николају Мирликијском, према којем је гајио нарочито поштовање.⁶⁹¹ Према сведочанству истог животописца, краљ Стефан Урош III је, у близини своје главне задужбине, „*три стадија далеко од велике обитељи, са ћелијама једном до друге*“ подигао још један манастир, чија посвета није наведена, али јесте главно послушање које се у њему одвијало – била је у питању манастирска болница, и то за тешко болесне монахе, не само из дечанског манастира. Болница се није налазила унутар самог манастирског комплекса због тога што су се у њој лечили монаси оболели од заразних болести.⁶⁹²

Након описа краљеве смрти, Данилов Ученик није пропустио прилику да нагласи како је краљево тело било положено „у *рукотвореном његовом манастиру*“, а да је краљево тело било донешено „у *његов манастир*“, записао је и Григорије Цамблак, како у опширном, тако и у прошлом житију посвећеном краљу Стефану Урошу III.⁶⁹⁴ О подизању манастира као места где су вршена богослужења, извршавање свете тајне и молитвена сабрања, Григорије Цамблак је писао и у похвали светом при крају опширног житија.⁶⁹⁵ Григорије Цамблак саставио је и *Службу Светом краљу Стефану Урошу III*. На одговарајућем месту, након икоса шесте песме, унутар службе се налази и *Прошлоко житије Светог краља Стефана Уроша III*. У њему се говори о томе како је краљ изградио „*прекрасну обитељ у славу Сведржитеља Христа*“, односно манастир Дечане, али и обитељ близу њега, коју је опасао зидом и у којој се бринуло о болесним свештеницима. Занимљиво је да се о изградњи овог манастира са болницом у прошлом житију говори опширније него о подизању Дечана, за разлику од опширног житија.⁶⁹⁶

3. 1. 6. Задужбине српских архиепископа и патријараха

Међу наследницима архиепископа српског Саве I на челу Српске Цркве, својом ктиторском делатношћу истицао се архиепископ Данило II.⁶⁹⁷ Његово житије сведочи о томе да је покренуо обимну градитељску делатност на простору духовне јурисдикције Српске

⁶⁸⁸ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 77, 78, 106.

⁶⁸⁹ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 64, 65.

⁶⁹⁰ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 121, 122.

⁶⁹¹ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 66.

⁶⁹² Исто, 68; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 114, 115.

⁶⁹³ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 65.

⁶⁹⁴ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 71; Григорије Цамблак, *Служба Стефану Дечанском*, прев. Д. Петровић, 109.

⁶⁹⁵ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 71, 75; Григорије Цамблак, *Служба Стефану Дечанском*, прев. Д. Петровић, 109.

⁶⁹⁶ Григорије Цамблак, *Служба Стефану Дечанском*, прев. Д. Петровић 108.

⁶⁹⁷ Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом*, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 95; свестрани поглед на настанак и вишеструку улогу архиепископских задужбина даје М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*, Црквене студије 16/2 (2019) 145–155.

Цркве, при чему се издваја градитељска делатност која се у то време одвијала у манастиру у Пећи, другом седишту српских архиепископа. Црквено средиште у Пећи је током времена мењало свој статус, од жичког метоха, до другог и са Жичом равноправног седишта српских архиепископа, до главног седишта у којем столује поглавар Српске Цркве. Не мање поступно развијала се и архитектура храмова и читавог манастирског комплекса. Најпре је, на старијим темељима, из XI или ранијих векова, изграђена црква Светих Апостола, у употреби већ у време архиепископа Арсенија I, ако не и раније, у време архиепископа Саве I. До знатније новине дошло је у време и заслугом архиепископа Никодима, када је, између 1316. и 1324. године, уз северне зидове храма Светих Апостола била подигнута црква Светог Димитрија.⁶⁹⁸ Архиепископ Данило II предузео је обимну грађевинску делатност у пећком манастиру, а у житију се најпре говори о цркви Пресвете Богородице Одигитрије, посвећеној Успењу Пресвете Богородице. Као непосредна верска мотивација за подизање овог храма у житију је истакнута Данилова жеља за молитвеним посредовањем и захвалношћу Пресветој Богородици за помоћ у ранијим невољама.⁶⁹⁹ Архитектонски изглед храмовног простора пећког манастира, препознатљив до данас, својим задужбинарским подухватима заокружио је управо архиепископ Данило II. Црква Пресвете Богородице о којој је писао његов животописац је изграђена 1328. године, уз јужне зидове Светих Апостола, попут раније цркве Светог Димитрија са северне стране. Црква је изграђена у основи уписаног крста са куполом, а и читава замисао додавања две цркве уз бокове главне има узор у архитектури цариградских и светогорских храмова.⁷⁰⁰ Дело архиепископа Данила II било је и подизање два параклиса унутар те Богородичине цркве, од којих је један био посвећен Светом Јовану Крститељу, а други његовом претходнику, Светом архиепископу Арсенију. Уз ову цркву, али, како се наводи, „не под једним кровом“, подигао је и мању цркву Светог Николаја Мирликијског.⁷⁰¹ Док су зидови цркве Пресвете Богородице највећим делом очувани до данас, дотле је црква Светог Николаја у великој мери преграђивана, средином друге половине XVII века, у време патријарха српског Максима.⁷⁰²

Круна ктиторске делатности архиепископа Данила II у Пећи била је изградња велике припрате којом су обједињене већ постојеће цркве Светих Апостола и Светог Димитрија Солунског, са црквом Пресвете Богородице, грађеном истовремено са припратом. За разлику од додавања цркви уз бокове, изградња простране припрате, која је читавом комплексу дала печат, практично нема узоре.⁷⁰³ У вези са овом припратом, непознати животописац нарочито истиче Данилову замисао о томе како је она требала да изгледа, будући да он „*прво умом својим све размери, што ће бити од почетка до краја, каква јој је висина, каква дужина, каква ширина*“.⁷⁰⁴ Опис градитељске делатности архиепископа Данила II у Пећи одише dobrим познавањем простора, те је практично немогуће да се Данилов Ученик није и лично уверио како је манастирски комплекс изгледао по завршетку грађевинских радова из Даниловог времена. Међутим, једино се у вези са припратом у житију чита више детаља на основу којих се може рећи нешто више о начину градње и изгледу грађевине. У оквиру припрате су се налазили мраморни стубови, који су на себи држали „*пречудне кровне сводове, који имају лепоту виђења*“. Осим тога, остављено је и писано сведочанство о једном

⁶⁹⁸ В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 21–26, 75.

⁶⁹⁹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 110.

⁷⁰⁰ В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 83.

⁷⁰¹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112.

⁷⁰² М. Чанак–Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 298. До изградње капеле Светог Николаја, једнобродне цркве правоугаоне основе, дошло је након изградње цркве Пресвете Богородице и простране припрате. В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 108.

⁷⁰³ В. Ј. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, 92, 112–114, са нацртаним очуваним остацима првобитне припрате на 93. стр. и основом свих пећких цркви на стр. 114. Припрата је највеће измене доживела у време патријарха српског Макарија, у првим годинама након обнове Српске Патријаршије 1557. године. М. Чанак–Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, 299.

⁷⁰⁴ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112.

нарочитом грађевинском елементу који се налазио у припрати, који је свакако био Данилова замисао, будући да се у житију говори о томе како он „начини и помост по њој (припрати – прим. аут.) у висину што се зове катихуменија по којима ће ићи архијереј у божаствену цркву“.⁷⁰⁵ Постојање катихуменије посведочено је и истраживањима материјалних остатака цркве.⁷⁰⁶ У кругу манастирског комплекса у Пећи архиепископ Данило II сазидао је и пирг са црквом Светог Данила Столпника на његовом врху.⁷⁰⁷ Пирг се препознаје у остацима темеља здања квадратне основе који се налазе уз припрату, а стилизовано је приказан и бакрорезу Пећке патријаршије Георгија Стојановића из 1745. године.⁷⁰⁸

У *Житију Светог архиепископа Данила II* доста опширно се пише и о обнови Спасовог манастира у Жичи, прве архиепископије, која је „дуго стајала у пустиши наиласком безбожнога народа куманскога“, када „све је било огњем сажежено“.⁷⁰⁹ Реч је о последици сукоба са великашима Дрманом и Куделином, који су до 1292. године држали Браничево и Кучево.⁷¹⁰ У вези са тим, у житију се најпре чита о томе да је обнова почела још за време краља Стефана Уроша II Милутина и архиепископа Јевстатија II, али да обнова није била завршена до краја.⁷¹¹ Стога је Данило, за време свог архиепископовања, приступио грађевинским радовима у Жичи, са циљем завршетка обнове страдалог манастира. Даниловом заслугом стари оловни кров био је замењен новим, такође оловним, а обновљен и увећан главни пирг, који је такође покривен оловом. Најзад, била је обновљена и тешко страдала манастирска трпезарија, поред које је била подигнута дрвена палата.⁷¹² С обзиром да Данилов Ученик у свом делу разликује палате и ћелије,⁷¹³ може се претпоставити да се ради о боравишту за самог Данила, у којем је боравио у својству архиепископа српског, а који су током наредног периода наставили да користе и његови наследници.

Преостале грађевине подигнуте заслугом архиепископа Данила II само се набрајају, без залажења у то како су текли грађевински радови или у чему су се састојали у појединостима. У граду Магличу, где се налазила и црква Светог великомученика Георгија, подигао је палате и келије.⁷¹⁴ Црква је, изгледа, постојала и пре бављења архиепископа Данила II у Магличу, али је у сваком случају оставио како градитељског, тако и трага на црквени и живот у граду у целини.⁷¹⁵ Још један „двор за сваку прилику“, односно за боравак по потреби, заједно са црквом Светог архистратига Михаила, архиепископ Данило II је подигао у месту Јелашци.⁷¹⁶ Као што је подражавао једног од својих претходника, архиепископа Јевстатија II, у обнављању манастира Жиче, тако је архиепископ Данило II обновио и увећао и цркву Светог Саве у Лизици, „где је икономија црквене области“, коју је подигао његов непосредни претходник, архиепископ Никодим, као што и „кулу саздану ту пред црквом подиже у висину“.⁷¹⁷ Лизица се налазила недалеко од Пећи, а остаци

⁷⁰⁵ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 119.

⁷⁰⁶ Ђ. Marinković, *Contribution to the research concerning katechoumena in Serbian medieval churches*, Наслеђе. Часопис за књижевност, језик, уметност и културу 4 (2006) 99.

⁷⁰⁷ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112, 113.

⁷⁰⁸ М. Чанак–Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, 301, 302.

⁷⁰⁹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 113.

⁷¹⁰ О овим сукобима, в. С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, 76–78.

⁷¹¹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 113.

⁷¹² Исто, 113, 114; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 106.

⁷¹³ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 114.

⁷¹⁴ Исто, 114.

⁷¹⁵ В. Ј. Ђурић, *Свети покровитељи архиепископа Данила II и његових задужбина*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 287; М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*, 150.

⁷¹⁶ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 114, 115.

⁷¹⁷ Исто, 116.

средњовековне цркве посвећене Светом Сави Српском коју су градила његова двојица наследника нису познати.⁷¹⁸

Писац житијне белешке првог српског патријарха приписује патријарху Јоаникију I више храмова. Најпре се говори о већем броју цркви које је подигао у селима која је приложио жичком властелинству, а затим и о изградњи две конкретне цркве – Светог Илије на Кармилу и Светог Николаја на Тавору.⁷¹⁹ Могуће је да су се ове цркве налазиле на Таворској гори, у Светој Земљи, а постоји и претпоставка да су биле изграђене на планини Бјеласици, где постоји топоним Тавор.⁷²⁰

3. 1. 7. Задужбине српских царева и њихове властеле

Успостављену традицију изградње и оснивања манастира од стране владара Српске земље, која је трајала од времена великог жупана Стефана Немање, наставио је и краљ и цар Стефан Душан. Осим што је довршио маузолеј свог оца у Дечанима, између 1343. и 1352. године је изградио и манастир који је одредио као своје гробно место – манастир Светих Архангела код Призрена.⁷²¹ Сачувана је и царева оснивачка повеља овог манастира, на основу које су, заједно са остацима манастирског храма и комплекса који га је окруживао, ток изградње и некадашњи изглед манастира добро осветљени.⁷²² Међутим, о изградњи овог важног манастира, дуго није било помена у старој српској житијној књижевности. Познато је да су војни и политички успеси краља Стефана Душана резултирали освајањем пространих територија Ромејског Царства и његовим проглашењем за цара Срба и Грка, највероватније у Серу, на Божић 1345. године, а затим и царским и крунисањем у Скопљу, на Васкрс, 16. априла 1346. године. Ове догађаје пратила су трвења на црквеном плану, између Српске Цркве у рангу архиепископије и потом патријаршије са једне, и Цариградске патријаршије са друге стране. Спорне су биле поједине епископије, чије су територије прешле из ромејске под српску световну власт, као и уздизање поглавара Српске Цркве из чина архиепископа у чин патријарха, што је било неопходно за крунисање Стефана Душана за цара. Заједно са политичким околностима с краја четрдесетих година, ове околности су 1350. године довеле до канонског неспоразума и раскола између Цариградске патријаршије и Српске Цркве.⁷²³ Ови разлози су довели до тога да цар Стефан Душан није добио потпуно житије, већ му је Данилов Ученик, последњих година четврте деценије XIV века, написао житије које покрива само први период његовог живота и првих неколико година самосталне владавине. О њему се говори и у житијима која су посвећена његовом оцу, највећим делом о његовом сукобу са оцем, при чему старији животописац краља Стефана Уроша III кривицу баца на оца, а млађи на сина.⁷²⁴ Најзад, о цару Стефану Душану говори се и у тзв. житијној белешци *О постављењу другог патријарха српскога кир Саве*, између осталог, каже и то да је, напустивши прародитељску краљевску власт, не само себе венчао на царство, већ и „постави

⁷¹⁸ М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, у: Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, ур. Еп. Рашко-призренски Павле и др., Призрен – Београд, 470.

⁷¹⁹ Други настављачи, *О постављењу првога патријарха српскога Јоаникија*, прев. Л. Мирковић, 128.

⁷²⁰ М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*, 151.

⁷²¹ С. Ненадовић, *Душанова задужбина Манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1967; Д. Војводић, *Доба зрелог средњег века (1322–1455)*, у: Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита, ур. Д. Војводић – М. Марковић, Београд 2019, 249–251.

⁷²² С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.

⁷²³ Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 81–91 (= *Студије из српске средњовековне књижевности*, 346–364); М. Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 359–372; Исти, *Српска државност у средњем веку*, 262–269, 275–277; Б. Ферјанчић – С. Ћирковић, *Стефан Душан. Краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005, 149–177, 309–313.

⁷²⁴ В. више.

себи насиљем патријарха Јоаникија“.⁷²⁵ Дакле, иако су о краљу и цару Стефану Душану у својим делима писали Данилов Ученик и један од његових настављача, у њиховим делима није било речи о ктиторској делатности овог српског владара. Изградња манастира Светих Архангела поменута је тек код патријарха Пајсија, у његовом *Житију Светог цара Стефана Уроша*. За овај манастир том приликом је речено да га је подигао цар Стефан, да је био посвећен Светом архистратигу Михаилу, као и да се налазио „на реци Бистрици под градом, више места Призрена“.⁷²⁶

Најдетаљнији опис грађевинске делатности која је стајала у вези са царом Стефаном Душаном налази се у *Житију Светог Исаије*. Непознати Светогорац је оставио сведочанство о томе да је манастир Светог Пантелејмона до средине XIV века скоро сасвим запустео, због чега је Старац Исаија, по савету и благослову духовних отаца, отишао цару Стефану Душану, са којим је још раније успоставио присне односе.⁷²⁷ Владаревим средствима, „од самог темеља“ били су подигнути католикон и друге цркве, трпезарија, дохије, односно подруми, и пиргови.⁷²⁸ Издашним даровима у виду земљишних поседа и обезбеђивањем средстава за грађевинске радове у манастиру, цар Стефан Душан постао је китор манастира Светог Пантелејмона. У царској хрисовуљи манастиру из 1349. године говори се уопштено о подизању, зидању и укрепљивању манастира, те је, по питању градитељске делатности цара Стефана Душана у Старом Русику, *Житије Светог Исаије* речитије од цареве исправе.⁷²⁹ Постоји претпоставка по којој је остатке католикона обновљеног средствима српског цара, 1744. године затекао, нацртао и описао Василије Григорович Барски, када је у целисти био очуван и пирг, могуће управо овај подигнут средствима цара Стефана Душана у време Старца Исаије, а можда и онај у којем је Растко примио први монашки постриг.⁷³⁰ Тако је, иако плодна и добро посведочена кроз друге врсте историјских извора, киторска делатност краља и цара Стефана Душана, из више наведених разлога, у старој српској житијној књижевности посведочена само узгредно, код Непознатог Светогорца, писца *Житија Светог Исаије*, и патријарха Пајсија, писца житија посвећеног сину и наследнику цара Стефана Душана.

Киторска делатност сина и наследника цара Стефана Душана, цара Стефана Уроша (1355–1371), нашла је одјека у старој српској житијној књижевности, али доста касније од времена његове владавине, у време када је писао патријарх Пајсије. Већ је примећено како је својим житијима и службама патријарх Пајсије на својеврсан начин заокружио корпус текстова ове врсте посвећен српским владарима из династије Немањића, будући да је своје саставе посветио Светом Симону – претходно великом жупану и краљу Стефану Немањићу, као и цару Стефану Урошу, којима, до тада, нису били написани житије и служба.⁷³¹ Осим тога што је *Житије Светог цара Стефана Уроша* употпунило корпус житијних текстова посвећених немањићким владарима, може се додати да се тежња за синтезом осећа и у самом тексту овог житија. Између осталог, то се види и кроз приказ најважнијих догађаја из владавине свих претходника цара Стефана Уроша на српском престолу. Низ претходника, као и избор догађаја које је унео у дело, осмислио је сам патријарх Пајсије, читајући дела која су му постала и извори за писање његових списа. Међу најважније догађаје из владавине

⁷²⁵ Други Настављач, *О постављењу другог патријарха српског кира Саве*, прев. Л. Мирковић, у: Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 129.

⁷²⁶ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 91.

⁷²⁷ Према писању животописца, Старац Исаија је био царев духовник. Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 93, 94.

⁷²⁸ Исто, 94.

⁷²⁹ Д. Корач, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, 76–81. С обзиром на посматрана обавештења Непознатог Светогорца, не може се одржати ауторов став по којем, изузев уопштених речи из хрисовуље, „Других података у писаним изворима о градитељској делатности Стефана Душана на Светој Гори нема.“

⁷³⁰ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 38–41, са цртежом В. Г. Барског из 1744. године на стр. 39.

⁷³¹ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 267–270.

већине владара које је поменуо, патријарх Пајсије је убројао и подизање њихових задужбина. Најмање поузданих извора имао је за период пре владавине великог жупана Стефана Немање, период о којем су легендарне генеалогije почеле да се исписују још у средњовековном периоду.⁷³² За оца и стрица великог жупана Стефана Немање сматрао је извесне Техомиља и Чедомиља, који, према његовим наводима, „*подигоше цркву у шуми у име Светог првомученика Стефана*“.⁷³³ У савременим историјским изворима који одговарају времену генерације пре великог жупана Стефана Немање, нема помена о личностима са тим именима. Исто тако, не може се ни наслутити који је храм Светог Стефана патријарх Пајсије имао на уму као задужбине ових личности.

Од времена великог жупана Стефана Немање, патријарх Пајсије наводи познате податке, које је могао пронаћи у различитим изворима домаћег порекла, између осталих и житија. Ослањајући се на житија Светог Симеона, записао је главне задужбине великог жупана Стефана Немање: манастир Светог Николаја у Топлици са две куле, у близини манастир Пресвете Богородице на Косаници, цркву Светог Николаја на Ибру, у Кончулу, цркву Светог Георгија, за коју се до тог времена усталио назив Ступови, као и Успењски Богородичин манастир, „*који је велика Студеница*“.⁷³⁴ Још једна од грешака која се налази у генеалогiji коју патријарх Пајсије даје је и та да је Завиду сматрао за брата Стефана Немање, а Завиди је приписао и подизање цркве Светих апостола Петра и Павла са две куле на Лиму, коју јесте подигао Немањин брат, али је у питању био кнез Мирослав.⁷³⁵ Патријарх Пајсије правило наводи да је цркву Светог Ђорђа у Будимљу, такође са две куле, подигао Првослав, али је и ту погрешна генеалогija, будући да је Првослава сматрао за брата Стефана Немање.⁷³⁶ У вези са тим да „*Страцимир сазда цркву Пресвете Богородице Градац са две куле при реци Морави*“, патријарх Пајсије није погрешно.⁷³⁷ У *Пролошком житију Светог Симона*, Жичу је једном навео као задужбину великог жупана и краља Стефана Немањића, а једном као заједничку задужбину овог владара и архиепископа Саве I, што је био случај и у *Житију Светог цара Стефана Уроша*.⁷³⁸ Пре преласка на приказ владавине и ктиторске делатности цара Стефана Уроша, у делу се чита о подизању манастира Светих Архангела код Призрена од стране цара Стефана Душана, а патријарх Пајсије је једини стари српски животописац који је писао о томе.⁷³⁹

Након приказа владавине и задужбинарства његових претходника, патријарх Пајсије прелази на писање о владавини и задужбинарству цара Стефана Уроша, владара којем је написао и пролошко и опширно житије. У пролошком житију се цару Стефану Урошу приписује подизање цркве Успења Пресвете Богородице у Црној Гори (Скопској) и цркве Свете Тројице у Скопљу, за које се каже још толико да су биле подигнуте након смрти његовог оца.⁷⁴⁰ Ова кратка обавештења из пролошког житија допуњена су у опширном. Тамо је наведено да је изградња цркве Успења Пресвете Богородице у Црној Гори, која је у делу по географској одредници названа „*Црногорска Богородица*“, почела још за време владавине цара Стефана Душана. До краја његове владавине црква је остала недовршена, а радове су

⁷³² У старој српској житијној књижевности најпре код Константина Филозофа, *Житије Светог деспота Стефана Лазаревића*, 26, 27.

⁷³³ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 88.

⁷³⁴ Исто, 89.

⁷³⁵ Исто, 89; *Историја српског народа I*, 282 (В. Ј. Ђурић) (= В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига прва IX–XIII век*, 78, 79).

⁷³⁶ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 89; *Историја српског народа I*, 283 (В. Ј. Ђурић) (= В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига прва IX–XIII век*, 89).

⁷³⁷ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 89; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 65.

⁷³⁸ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, у: Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге XVI, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, 77, 80; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, прев. Т. Јовановић, 89.

⁷³⁹ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 91.

⁷⁴⁰ Исто, 83.

наставили и окончали царица Јелена и њен син.⁷⁴¹ Реч је о Богородичином манастиру Матејче, недалеко од Куманова, у истоименом селу.⁷⁴² Започета пре краја 1355. године, изградња цркве је била окончана до краја педесетих година.⁷⁴³ У вези са подизањем цркве Свете Тројице у Скопљу, у опширном житију је дата кратка предисторија храма. Црква се налазила „наспрам граду“, односно насупрот градског утврђења, била је мањих димензија, подигнута још у време краља Стефана Уроша II Милутина, а за време цара Стефана Душана била је првостолна митрополија.⁷⁴⁴ Ову цркву је цар Стефан Урош подигао „из основа“, односно изградио је већу цркву на истом месту, а затим ју је и украсио „сваким красотама“. Према речима патријарха Пајсија, у истој цркви раније се налазила и икона Пресвете Богородице Тројеручице, али се већ у његово време налазила у манастиру Хиландару, док је ова скопска црква била разорена „агаренским насиљем“, односно од стране Турака. Најзад, оставио је и сведочанство да се место на ком се црква налазила познавало до времена када је писао *Житије Светог цара Стефана Уроша*.⁷⁴⁵ На основу казивања из опширног житија, јасно је да се иза цркве Свете Тројице крије катедрална црква Скопске епископије, потом митрополије, позната још и као црква Пресвете Богородице Тројеручице, по икони која се дуго у њој чувала. Црква је срушена у време турске власти, а њени материјални остаци нису уочени.⁷⁴⁶

Посматрани примери показују да се у старој српској житијној књижевности далеко највећи број пута говорило о изградњи храмова и манастира које су покренули световни владари или црквени поглавари. Постоје, међутим, и другачији примери. Истовремено са привредним и територијалним растом немањичке државе крајем XIII и током прве половине XIV века, расла је не само економска и политичка моћ владара, већ и економска и политичка моћ властеле. На властели и њеној војној умешности умногоме је почивала војна моћ, захваљујући којој су чуване старе и освајане нове територије. Привредна снага најкрупније властеле почивала је на приходима са њихових личних поседа (*баштина*) а најистакнутија крупна властела је неретко од владара на управу добијала и одређену територију (*држава*). Угледајући се на своје владаре, а свакако имајући и сопствене религиозне разлоге, властела је на својим поседима градила нове и обнављала постојеће храмове и манастире. Властела је могла да на својим баштинама подиже баштинске цркве и у том случају би у њима властела стицала ктиторско право.⁷⁴⁷ Ово право је користила како ситна, тако, с обзиром на веће економске могућности, још више и крупна властела. Добро су познате и задужбине велможа које су припадале широј владарској породици, подигнуте на њиховим баштинама или у њиховим државама.⁷⁴⁸ О свим тим задужбинама се сазнаје на основу садржаја исправа, сачуваних црквених здања и представама у фрескосликарству.⁷⁴⁹ О овој ктиторској делатности се, међутим, у далеко највећем броју случајева, не говори у старим српским житијима. Без обзира колико су могли бити врлински, угледни и моћни, припадници властеле нису били проглашавани за свете, те им нису била писана житија, а у житијима посвећеним световним владарима и црквеним великодостојницима ретко је било прилике за приказе ктиторске делатности властеле.

⁷⁴¹ Исто, 92.

⁷⁴² В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 184.

⁷⁴³ *Историја српског народа I*, 650 (Г. Бабић-Ђорђевић) (= В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига прва IX–XIII век*, 66, 67).

⁷⁴⁴ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 92.

⁷⁴⁵ Исто, 93.

⁷⁴⁶ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 298; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 182, 183.

⁷⁴⁷ С. Мишић, *Велможе и ктиторско право код Немањића и Лазаревића*, у: *Зборник радова са научног скупа 800 година аутокефалности Српске Православне Цркве*, ур. О. Вујовић – Д. Мирковић – Д. Челић, Косовска Митровица 2020, 54.

⁷⁴⁸ Исто, 55–57.

⁷⁴⁹ И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

Постоји, међутим, неколико изузетака. Први је ктиторска делатност великаша Хреље, који се замонашио као монах Харитон, а претходно је предузео опширну градитељску делатност у Рилском манастиру, о чему су сведочанства оставили Димитрије Кантакузин у *Житију Светог Јована Рилског* и Владислав Граматик у *Рилској повести* о потоњој обнови и преносу моштију, коју је придружио житију истог светог, које је написао патријарх бугарски Јефтимије.⁷⁵⁰ Хреља је носио титуле протосеаста, великог доместика и кесара, а његова ктиторска делатност је позната у Рилском манастиру и у манастиру Светог Архангела Михаила у Штипу.⁷⁵¹ Без обзира на то што животописци Светог Јована Рилског имају речи хвале за Хрељу и његово градитељство у Рилском манастиру, о његовој знатној делатности на истом плану, али на другом месту, не дају ни реч. Разлог томе су жанровске и тематске особености списа које су написали Димитрије Кантакузин и Владислав Граматик, усмерених на живот Светог Јована Рилског и места његовог подвига у Рили, које је постало чувени манастир.

Један од важнијих периода у развоју Рилског манастира, нарочито у погледу изградње манастирског комплекса, јесте време српске власти. Рилски манастир и његова околина су под српску власт дошли у време краља Стефана Душана. Кроз највећи део периода српске власти, манастир и његова околина су биле под управом великаша Хреље. Његова делатност се кроз изворе може пратити још од периода владавине краља Стефана Уроша III, у чије време је предводио помоћне одреде у помоћ цару Андронику II Палеологу, а под својом управом је имао град Штип са околином. Промена на српском престолу није угрозила Хрељин положај, напротив, Штипу и околини придружио је Струмицу и Рилу, при чему је Рилу могао добити на управу и непосредно након битке код Велбужда.⁷⁵² За њега је Димитрије Кантакузин записао како га је, након уздицања за цара, титулом кесара удостојио цар Стефан Душан, што не одговара подацима из ромејских, временски ближим и, то том питању, веродостојним изворима. У сваком случају, за Хрељу је Димитрије Кантакузин записао како је из поштовања према Светом Јовану Рилском о чијим је чудима чуо, њему подигао „из основа храм на Рилској Гори“, тамо где се свети подвизавао.⁷⁵³ О Хрељиној ктиторској делатности говори и натпис на јужном зиду куле у Рилском манастиру, чији текст сведочи да **При дрѣжавѣ господина превысокаго Степана Душана краља съзѣда сын пиргъ господинъ протосеаст Хре(а) съ трѣдомъ великомъ и ексодомъ светомъ ѿца ѿ Иѡаннѡ Рылскомъ и матери бижїи нарицаемѣи Ёсѣновица**, и да је до изградње куле дошло 5784, тј. 6843., односно 1334/5. године.⁷⁵⁴ Обавештење из натписа и обавештење из житија се знатно разликују. У натпису се говори о подизању пирга са ексодом, излазом или пролазом, до чега је дошло половином тридесетих година. Димитрије Кантакузин, пишући *Житије Светог Јована Рилског*, стапа и уклапа своја знања о Хрељином политичком успону и његовој ктиторској делатности у Рилском манастиру, што би, без упоређивања са обавештењима из других врста историјских извора, могло довести до временске и садржинске забуне.

⁷⁵⁰ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 92; Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 104. Димитрије Кантакузин је у *Житију Светог Јована Рилског* оставио сведочанство о томе да свети ком је написао житије и његови ученици сами „храм у пеиштери саздаше“. Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 90. Реч је о чувеном Рилском манастиру, чији су се манастирски комплекс и властелинство знатно увећали у наредном периоду, а који је, као што се чита код Димитрија Кантакузина, имао скромне почетке.

⁷⁵¹ С. Мишић, *Велможе и ктиторско право код Немањића и Лазаревића*, 58.

⁷⁵² Хреља је на кратко, од 1340/1. године, успео да се одметне од власти краља Стефана Душана, приближавајући се Ромејима, од којих му је Андроник III доделио титулу великог доместика, а Јован Кантакузин град Мелник и титулу деспота. Са титулом деспота и увећаном територијом, Хреља се 1342. године вратио под власт краља Стефана Душана. М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предање*, Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 95–118.

⁷⁵³ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 92.

⁷⁵⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, стр. 28, бр. 62; М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предање*, 97.

О Хрелји и изградњи Рилског манастира у његово време писао је и Владислав Граматик, у својој *Рилској повести*, доносећи, осим нове књижевне стилизације података већ саопштених код Димитрија Кантакузина, и једну новину, а то је податак да је манастирски комплекс изградио кесар Хрелја, „у монаштву наречен Харитон монах“, односно податак о томе да се Хрелја замонашио и под којим именом.⁷⁵⁵ У то време, како на том месту сведочи и Димитрије Кантакузин, свечеве мошти су се и даље налазиле у Трнову. До њиховог преноса у рилску обитељ, подигнуту на месту свечевог подвига, дошло је нешто касније.⁷⁵⁶

Други изузетак је помен ктиторске делатности деспота Угљеше, која је поменута у позном *Житију Светог цара Стефана Уроша* патријарха Пајсија. Тамо је наведено да је, након Маричке битке и погибије, његово тело најпре било сахрањено „близу Харманлије“, града у данашњој Бугарској, у Хасковској области, где је деспотов гроб до времена патријарха Пајсија био „камењем означен“. Међутим, деспотово тело су однели „неки иноци у манастир близу Сереза, који је он сазидао из основа.“⁷⁵⁷ Реч је о манастиру Светог Јована Крститеља код Сера, са којим су деспот Јован Угљеша и његова породица одржавали везе, а постоји претпоставка да се у тамошњем параклису Светог Спиридона, где се налази засведена гробница у којој су пронађени остаци двојице мушкараца, налазе земни остаци у бици страдалих деспота и краља.⁷⁵⁸

III. 1. 8. Доказивање кроз понављање образаца: задужбинарство Лазаревића

Након смрти цара Стефана Душана 1355. године, током владавине његовог сина и наследника цара Стефана Уроша (1355–1371), одвијао се процес слабења политичке моћи и улоге владара у Српском Царству. Део крупне властеле и бочних рођака владарске породице је, ослањајући се на своје *баштине* и *државе*, користећи се оружјем и политичким умећем, постајао све самосталнији, постајући оно што се у историографији назива обласним господарима. Реч је о појединцима који су на одређеним територијама приграбили прерогативе које су до тог времена поседовали владари. Како би се стечена политичка и свака друга моћ на неки начин оправдала и правно санкционисала у позитивном смислу, обласни господари су прибегавали, између осталог, и ктиторској делатности. О ктиторској делатности осамостаљених обласних господара, који су својим задужбинама издавали исправе и чије су задужбине једним делом очуване, житија не говоре. Изузетак од овог правила чинила је личност кнеза Лазара, који је, искористивши различите чињенице и околности као што су биле његова баштина, служба на двору, брачна политика, *држава*, титула и оружани сукоби, успео не само да стекне територију и моћ са којом се нису могле поредити тековине других обласних господара, већ да своју власт идејно образложи према ондашњим схватањима и постане широко прихваћени српски владар. Важну чињеницу у његовом политичком успону представљао је однос према Српској Цркви, чија је подршка, када се радило о стицању легитимитета власти, била од одлучујућег значаја.⁷⁵⁹

Рад на превазилажењу раскола и постизању измирења између Српске и Цариградске патријаршије, ктиторска делатност и познате околности погибије кнеза Лазара на Косову пољу 1389. године, довели су до тога да је српски кнез, убрзо по смрти, био прибројан светима. Исход Косовске битке и канонизација светог кнеза мученика дали су замах

⁷⁵⁵ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 104.

⁷⁵⁶ В. ниже.

⁷⁵⁷ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 97.

⁷⁵⁸ О томе в. Г. Суботић – јеромонах Јустин Симонопетрит, *Јован Угљеша. Христолубиви Деспот Сера (1365–1371)*, Света Гора 2024, 30, 31, 42, 48, са цртежом основе манастирског католикона, положајем параклиса и гробнице на стр. 39.

⁷⁵⁹ С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, у: Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 11–17.

стварању нових књижевних дела, која су настајала са циљем његовог прослављања, а међу њима су била и житија. У складу са дотадашњим развојем житијног жанра унутар старе српске књижевности, писци житија посвећених Светом кнезу Стефану Лазару писали су и о његовој ктиторској делатности, односно изградњи црквених здања. У *Пролошком житију Светог кнеза Лазара* нема много речи о кнежевој ктиторској делатности, како због краткоће текста пролошког житија, тако и због пишчеве усредсређености на приказ кнежевог мучеништва.⁷⁶⁰ Последње реченице житија усмерене су на молбе за заштиту манастира Раванице и њених монаха, при чему се о манастиру пише као о светој, преукрашеној и новој обитељи, коју је кнез Лазар принео Господу Исусу Христу, што је једино указивање на кнежеву ктиторску делатност у овом делу.⁷⁶¹

По питању задужбинарске делатности кнеза Стефана Лазара, опширнији је у свом делу Непознати Раваничанин, који је написао опширније *Житије Светог кнеза Лазара*. Овај непознати раванички монах записао је за кнеза Лазара да је обнављао и од основе подизао градове и цркве.⁷⁶² У наставку је записао је и побуде које су га на то наводиле, односно да је то чинио у Божју славу, али и на „*утврђење и крепост отачаству своме, хришћанском роду*“.⁷⁶³ Ови искази упућују на неколико запажања. Најпре, животописац је у исту раван ставио градове и цркве, што ранији животописци нису радили. Тај његов поступак осликава размишљања несигурних времена краја XIV и почетка XV века, у којим је, поред духовне, итекако била потребна и физичка заштита. На ту двоструку потребу указује и наставак, у којем животописац говори о обнављању и подизању градова и цркви у славу Бога и на утврђење и крепост отачаства. Осим тога, вредно је помена и животопишчево јасно прављење разлике између градских и црквених здања која су зидана и обнављана са једне, и оних која су подизана од основе са друге стране.

Без обзира што је непознатом животописцу највероватније био познат већи број градитељских подухвата кнеза Лазара, на шта указује и својим претходно посматраним исказом, нарочиту пажњу посветио је једино подизању манастира Раванице. Најпре је дао основне податке, и то да је манастир подигнут од основе, да је његов храм посвећен Вазнесењу Христовом, као и то да је „*на четири ступа утврђен*“.⁷⁶⁴ Након описа осликавања и опремања манастирског храма, животописац се вратио опису других манастирских грађевина, указавши на то како кнез манастир „*градом огради и са седам пиргова утврди, трапезу сазида, по ширини и висини довољне величине, коју назва и обедница, и ћелије сагради и прилепи их уз зид као гнезда птичија*“.⁷⁶⁵ Манастир Раваница био је основан 1376/7. године, када се почело са грађевинским радовима, највећим делом окончаним до 1380/1. године.⁷⁶⁶ Испитивања материјалних остатака потврђују истинитост животопишчевих речи о томе да је манастир подигнут од основе, односно, на том месту нису посведочени остаци старије цркве и манастира.⁷⁶⁷ Манастир и његов храм, замишљени испрва као општежитељни манастир и кнежева гробна црква, од прворазредног су значаја за развој црквене архитектуре на простору Српске земље у средњем веку, стојећи на челу споменика, од савремених истраживача сврстаних у тзв. моравску школу.⁷⁶⁸ Четири ступа, за које је

⁷⁶⁰ *Синаксарско житије светог кнеза Лазара*, у: Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, Београд 2004, 245–247.

⁷⁶¹ *Исто*, 246, 247.

⁷⁶² Раваничанин I, *Житије Светог кнеза Лазара*, 122.

⁷⁶³ *Исто*.

⁷⁶⁴ *Исто*.

⁷⁶⁵ *Исто*.

⁷⁶⁶ С. Ђирковић, *Раваничка хрисовуља*, у: Раваница 1381–1981, ур. епископ браничевски Хризостом и др., Београд 1981, 69–82.

⁷⁶⁷ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 212.

⁷⁶⁸ Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII (1966) 7–9, са одговарајућим илустрацијама у виду ситуација, основа и пресека у прилогу; Исти, *Архитектура Раванице*, у: Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици (1381–1981), ур. епископ браничевски Хризостом, Београд 1981, 19; М. Љубинковић, *Манастир Раваница*, Београд 1996, 16.

непознати животописац записао да је храм на њима утврђен, лако је препознати у четири стуба која подупиру главну, десетострану куполу, око које се налазе четири споредне, осмостране.⁷⁶⁹ Раванички град представља моћну манастирску трвђаву, са четвороугаоним кулама и спољним зидом. Животописац је, несвакидашње за жанр, набројао тачан број кула, а на највећој од њих изведен је и ктиторски натпис кнеза Лазара.⁷⁷⁰ Првобитна раваничка трпезарија, чију је величину монах, који је у њој и обедовао, описао као довољну, могуће је препознати у њеној правоуганој основи, надзиданој у XIX веку. Зидана је полуобрађеним каменом, а остаци указују на то да је имала спрат, трем и двосливан кров.⁷⁷¹ Здања монашких ћелија у раваничком комплексу нису опстала, али трагови потврђују животопишчев опис, према којем су се налазиле прилепљене уз манастирске бедеме.⁷⁷²

О ктиторској делатности кнеза Лазара писао је и Константин Филозоф, писац *Житија Светог деспота Стефана Лазаревића*, сина и наследника кнеза Лазара. С обзиром да је кнез и деспот Стефан, према речима свог животописца, грана која је процветала, било је потребно у тексту приказати и због чега је кнез Лазар томе „узрочни корен“.⁷⁷³ С тим циљем се, осим о раду на превазилажењу раскола и мученичке погибије, говори и његовој задужбинарској делатности. Осим тога, указује се и на непропадљивост његових моштију, те се кнез могао видети „као да је жив“ у раваничкој обитељи, „коју сам сагради“.⁷⁷⁴ Међу кнежевим „предивним здањима“, односно црквама и манастирима које је подигао, осим о манастиру Раваници, за који, необично, није речено ком је празнику посвећена (Вазнесење Господа Исуса Христа), говори се и о цркви данас познатој као Лазарици. Константин Филозоф је кратко записао да је кнез Лазар подигао град Крушевац, а да је у њему саградио и „прекрасну цркву“ Светог архиђакона Стефана.⁷⁷⁵ Град Крушевац и црква Светог Стефана изграђени су крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XIV века.⁷⁷⁶ Исти животописац оставио је сведочанство и о томе да је благодатива госпођа Јевгенија, претходно кнегиња Милица, била сахрањена у свом манастиру Љубостињи, који као посвету има Велику Госпојину.⁷⁷⁷

У вези са ктиторском делатношћу кнеза Лазара и кнегиње Милице, Константин Филозоф је писао уопштено и наводећи њихове главне задужбине. Толико је било довољно да се допринесе поткрепљењу става како је кнез и деспот Стефан потекао из доброг корена. Знатно опширније се говори о градитељској делатности самог кнеза и деспота Стефана, која се, као и у случају његовог оца, није задржала само на изградњи храмова и манастира, већ је обухватала и изградњу градских утврђења, у првом случају крушевачког, а у другом београдског града. До Константина Филозофа, у старој српској житијној књижевности није се, са изузетком кратког указивања код Непознатог Раванчанина, писало о подизању градова у пуном смислу речи, већ се пажња посвећивала само утврђењима која су окруживали манастирске комплексе, која су, такође, називана градовима. Несигурна времена последњих деценија XIV и првих деценија XV века, испуњена међусобним сукобима обласних господара и турским нападима, довела су до већег значаја утврђених градова као безбеднијих места за боравак, што је нашло одјека и у житијној књижевности. Константин Филозоф истовремено пише о подизању Крушевца као града и цркве Светог архиђакона и

⁷⁶⁹ Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, 22.

⁷⁷⁰ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 212.

⁷⁷¹ *Исто*, 267, 268.

⁷⁷² Изгледа да је трем постојао и испред монашких ћелија. С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 305.

⁷⁷³ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 25.

⁷⁷⁴ *Исто*, 32.

⁷⁷⁵ *Исто*.

⁷⁷⁶ *Историја српског народа II*, 169 (Г. Бабић-Ђорђевић – В. Ј. Ђурић) (= *Српска уметност у средњем веку II*, 131).

⁷⁷⁷ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 63. Вести коментарисане и у: М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* (мастер рад), 116, 117.

првомученика Стефана унутар њега.⁷⁷⁸ Што се тиче градитељске делатности деспота Стефана, Константин Филозоф у једном великом одељку пише о изградњи Београда, са свим различитим грађевинама унутар њега, укључујући и београдске храмове, и изградњи главне деспотове задужбине – Светотројичног манастира Ресаве, који, с обзиром на утврђење које га је окруживало, у целини назива градом.⁷⁷⁹ Старији животописци су детаљније писали само о изградњи утврђења која су опасивала манастирске комплексе, а Константин Филозоф истовремено и опширно пише о подизању града и манастира, што је запажање које указује на оправданост поступка ширег разматрања сведочанстава о изградњи различитих грађевина унутар дела старе српске књижевности.

Константин Филозоф је указао на то да је деспот Стефан Београд измолио од Угара, као и на то да град „*иако лежи у српским крајевима, изгледа као да је на срцу и плећима угарске земље*“.⁷⁸⁰ Пре детаљног описа изградње Београда, животописац сведочи да је деспот обилазио и утврђивао и друге градове.⁷⁸¹ За разлику од ових, нажалост неименованих градова, чија је обнова само споменута, о обнови, или боље рећи поновној изградњи Београда, говори се доста детаљније. У том се опису указује на лепоту места на ком се град налазио, на његову пространост, природну заштићеност и снагу зидина. У вези са изградњом Београда у време деспота Стефана, његов животописац пише о изградњи више утврђених кула повезаних системом бедема и са пролазима, од којих су неки имали „*велике стубове и мостове, који се помоћу ланаца подижу*“.⁷⁸² Међу ове куле животописац је убројао и утврђено пристаниште, а у граду су били изграђени и владарска палата и складишта, док су око двојних бедема били ископани ровови.⁷⁸³ Археолошка истраживања су посведочила извођење обимних грађевинских радова на Београдској тврђави управо у времену које одговара владавини деспота Стефана, потврђујући тиме казивање Константина Филозофа, а добрим делом је потврђен и садржај радова и изглед града који се наводи у житију, укључујући постојање утврђеног двора и двојних бедема.⁷⁸³

Од београдских храмова и манастира, Константин Филозоф је највише пажње посветио митрополијској цркви Успења Пресвете Богородице. Назвао ју је великом црквом, оставио сведочанство о томе да се уз њу налазио општежитељни манастир и да је била седиште београдског митрополита, који је у то време носио и титулу егзарха свих српских земаља. Константин Филозоф, изненађујуће, није оставио писано сведочанство о грађевинским радовима на обнови и проширењу ове цркве у деспотово време, о чему се зна на основу делимично очуваног ктиторског натписа са надвратника цркве и археолошких истраживања.⁷⁸⁴ Међу подацима Константина Филозофа на основу којих се упознаје сакрална топографија Београда прве половине XV века налазе се и вести о томе да је деспот Стефан подигао „*нову цркву у Периволији, посвећену трима великим светитељима*“, односно Светим Тројици Јерарха, са наменом да буде гробна црква београдских митрополита, као и цркву Светог Николаја Мирликијског са странопријемницом за болесне, смештеној на некој

⁷⁷⁸ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 32; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 121.

⁷⁷⁹ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 57–62.

⁷⁸⁰ Исто, 56.

⁷⁸¹ Исто, 56, 57.

⁷⁸² Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 57–59. Вести Константина Филозофа о изградњи Београда у време деспота Стефана коментарисане су од више истраживача различитих усмерења. Види Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 95–101; Г. Јовановић, *Опис Београда у Житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, Ресав (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности XII, Деспотовац 2005, 21–26; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 114–121, са старијом литературом.

⁷⁸³ М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1991, 29–37.

⁷⁸⁴ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 91; М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног Музеја 9–10 (1979) 500–502; М. Поповић – В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004, 11–14, 47–51; Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи*, Саопштења 45 (2013) 135, 136.

„преслаткој“ води.⁷⁸⁵ Материјални остаци ових цркви нису пронађени. Претпоставља се да су се налазиле изван градских зидина, од којих је једна била у тадашњем београдском подграђу, на месту данашњег Дорћола, а која је била порушена за време османске власти у XVI веку.⁷⁸⁶

Као један од мотива за подизање цркви, Константин Филозоф деспоту Стефану приписује и угледање на оца, односно чак и жељу да га превазиђе, будући да му је приписао речи изговорене у односу на цркву Светог Стефана у Крушевцу: „*Подигни ћу већу и лепшу*.“⁷⁸⁷ Да ли је подигао лепшу цркву се, с обзиром на субјективност естетских оцена, не може рећи, али се, с обзиром на димензије, може рећи да је деспот Стефан подигао бар једну цркву већу од Лазарице, а реч је о храму манастира Ресаве. Константин Филозоф даје веродостојан опис изградње и опремања овог манастира, познатог и под именом Манасија, заједно са тамошњим Светотројичним католиконом.⁷⁸⁸ Поступци који су претходили почетку изградње описани су на сличан начин као у *Житију Светог краља Стефана Уроша III*, које је написао Данилов Ученик.⁷⁸⁹ Најпре је било тражено одговарајуће место, тако што су биле обилажене „*горе, поља и пустиње*“, а затим, по проналаску најприкладнијег и најбољег места, приступило се молитви и полагању темеља.⁷⁹⁰ За разлику од описа изградње дечанског храма из пера Даниловог Ученика, где су у овим радњама заступљени владар и архиепископ, код Константина Филозофа се истиче улога самог деспота Стефана.⁷⁹¹ У вези са самом изградњом се наглашава то да се одвијала „*са великом журбом*“.⁷⁹² Међутим, како се зна да је изградња манастирског комплекса потрајала више од десет година,⁷⁹³ ово се мора узети као топос српске житијне књижевности, присутног још у житијима Светог Симеона, који је своје задужбине градио „*ни мало не задоцнивши*“ и „*са журбом, ни мало не закаснивши*“.⁷⁹⁴

Радам градитеља и живитописаца које је Константин Филозоф поменуо, као и радом других мајстора и радника о којим није остало трага у житију, манастирски комплекс је био изграђен и украшен, и то, како пише Константин Филозоф, „*уз многе и огромне трошкове*“.⁷⁹⁵ Од појединачних грађевина унутар манастирског комплекса у Ресави, у *Житију деспота Стефана* помињу се манастирски храм и утврђење које га је окруживало, у оквиру којег су се налазили „*станови за општежиће*, односно монашке келије. Осим тога, указано је и на то да деспот Стефан у ресавском манастиру себи направио гробницу, „*где ускоро би положен*“.⁷⁹⁶ Најзад, по завршетку изградње манастира, била је уприличена прослава, и то на празник Свете Педесетнице (Тројице), када су се у манастиру окупили патријарх Кирил са српским сабором „*сабором српских првосвештеника, игумана и других*

⁷⁸⁵ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 92; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 120. Место по имену Периволија по свој прилици није ни постојало, већ је вероватније да се ради о изведеници од речи перивој, синонима за башту, врт или градину. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60, нап. 88. О болницама и странопријемницима у српским манастирима, в. С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 114–118.

⁷⁸⁶ М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, 503; М. Поповић – В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, 13, 14.

⁷⁸⁷ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 35.

⁷⁸⁸ Исто, 61, 62.

⁷⁸⁹ Уп. Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 56, 57.

⁷⁹⁰ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

⁷⁹¹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 56, 57.

⁷⁹² Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

⁷⁹³ Г. Симић – Д. Тодоровић – М. Брмболић – Р. Зарић, *Манастир Ресави*, Београд 2007, 6.

⁷⁹⁴ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 23, 29. На узурбаност при изградњи манастира Хиландара указује и јеромонах Теодосије, који пише како је монах Сава „*хтео за мало времена много да сврши*“. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 135. Реч је о угледању на Христа, које се огледало и у журби за извршавање богоугодних дела, међу којим је изградња црквених здања заузимала важно место. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 254–264.

⁷⁹⁵ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

⁷⁹⁶ Исто, 62; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 119, 234.

часних људи“, део деспотове властеле и велики број сиромаша. Била је уприличена гозба, а владар је поделио дарове и милостињу.⁷⁹⁷ Једна новина издваја опис изградње манастира Ресаве из пера Константина Филозофа од свих дотадашњих описа грађевинских радова у старој српској житијној књижевности. Наиме, Константин Филозоф даје годину почетка изградње манастира, а реч је о 6915., односно 1406/7. години.⁷⁹⁸ Годину завршетка изградње манастира и освећења његовог храма, које се десило на празник Тројице, нажалост, није записао, али се на основу података из летописа зна да је до тога 1418. године.⁷⁹⁹

Комплекс манастира Ресаве био је замишљен и изграђен као снажна тврђава, будући да су манастирски храм и трпезарију окруживали бедеми са једанаест кула, правоугаоних, шестостраних и једном квадратном, од којих се последња издвајала величином и начином градње и представљала је бранич или донжон кулу. Већи део унутрашњег утврђења са бедемима и кулама окруживао је још један нижи, спољашњи бедем. Такође, већи део манастирског утврђења био је окружен одбрамбеним јарком, додатно утврђеним каменом.⁸⁰⁰ У вези са изградњом „царствујућега града (Београда)“ и онога што, с разлогом, назива „град у Ресави“, Константин Филозоф је записао да их је деспот Стефан у континуитету снабдевао, чувао и пазео, будући да су били подигнути да трају „много година“. ⁸⁰¹ О томе колико су се ове речи показале истинитим сведоче и данас добро очуване поједине грађевине Београда из времена деспота Стефана и највећим делом изворне грађевине манастира Ресаве.

3. 1. 9. Отежане околности и нова решења: заједничка ктиторства под турском влашћу

Након Маричке битке, од 26. септембра 1971. године, наступила су несигурна времена на широком простору грчких, бугарских и српских земаља. Последице турских разарања осетио је и Рилски манастир, претходно обновљен у време протосеваста Хреље, будући да се обновљена обитељ убрзо нашла на мети турских напада.⁸⁰² Димитрије Кантакузин је у *Житију Светог Јована Рилског* записао да је, у то време, Рилски манастир опустео.⁸⁰³ Казивање Владислава Граматика је нешто другачије, нарочито у смислу времена у којем је страдао Рилски манастир. Наиме, он ово страдање такође смешта у период након Маричке битке, али и након Косовске битке 1389. године и пада Трнова 1393. године, када је, према њему, Рилски манастир, претходно обновљен од стране Хреље, био порушен и запуштен.⁸⁰⁴ Димитрије Кантакузин је у *Житију Светог Јована Рилског* записао да је Трново било заузето након неколико година и да се тамо похрањене свечеве мошти „предаваху дубинама заборава“, што још једном показује разлику у хронологији по питању времена пустошења Рилског манастира између двојице новобрдских писаца.⁸⁰⁵

Међутим, ни мошти, а ни место подвизавања Светог Јована Рилског, нису били заборављени до краја. За време владавине султана Мехмеда II (1451–1481), према Димитрију Кантакузину, тројица браће, Бугари из околине Велбужда и сва тројица свештеници, који су живели у једном селу, одлучили су да се замонаше. Након замонашења, отишли су у Рилску

⁷⁹⁷ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 63.

⁷⁹⁸ Исто, 63; М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* (мастер рад), 35, 118, 119.

⁷⁹⁹ Г. Симић – Д. Тодоровић – М. Брмболић – Р. Зарић, *Манастир Ресави*, 6.

⁸⁰⁰ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 230–232, са планом манастира на стр. 231. Ресавско утврђење је пратило природне одлике терена, те је тако бедемима најслабије утврђен источни део манастирског комплекса, према природним падинама које су водиле према реци. У том делу је постојала грађевина у којој је, највероватније, била смештена војна посада. Детаљно о структури и историји ресавског утврђења, в. С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку* 192–195.

⁸⁰¹ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 63, 64.

⁸⁰² О обнови из Хрељевог времена в. више.

⁸⁰³ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 93.

⁸⁰⁴ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 103, 104; Я. Янев, *Рилският манастир през вековете*, Велико Търново 2000, 31.

⁸⁰⁵ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 93.

пустињу, где су затекли запуштен манастир и обновили га.⁸⁰⁶ Владислав Граматик је написао састав назван *Рилска повест*, који је придружио *Житију Светог Јована Рилског*, које је написао патријарх бугарски Јефтимије. Тема овог списа су управо обнова Рилског манастира и пренос моштију Светог Јована Рилског из Трнова у манастир, како је и наведено у наслову наведеног списа.⁸⁰⁷ Стога је разумљиво зашто је обнови манастира након турског уништавања посвећено више пажње него у делу Димитрија Кантакузина. За бугарске свештенике из околине Велбужда додаје да су живели у селу које се звало Граница, да су били епископа крупичког Јована, да се најстарији звао Јоасаф, други Давид и трећи Теофан, и да су се замонашили након што су њихове супруге преминуле.⁸⁰⁸ Епископ Крупице Јован умро је 1448. године, а одлазак његових синова у монаштво и обнова рилске обитељи уследила је његовом престављењу.⁸⁰⁹ У комплексу Рилског манастира затекли су разорена и разрушена манастирска здања, „*сем само једне цркве и пирга, и уз божију помоћ опет све подигоше из основа*“.⁸¹⁰ Пирг, који је опстао након турског разарања, јесте управо Хрелин пирг, који стоји и до данас.⁸¹¹ Према речима Владислава Граматика, порушено је било поправљено, надзидано и украшено.⁸¹² С обзиром да се на једном месту говори о подизању из основа, а убрзо затим и о надзидању, може се претпоставити да нису све грађевине манастирског комплекса подједнако страдале, те самим тим нису захтевале ни подједнаки степен обнове. Све је ово било учињени тако што су тројица речених свештеника уложили „*много труда и напора*“ и тако што су потрошили „*доста новца*“.⁸¹³ Међутим, у томе су учествовали и они из њихове околине, односно она манастирска братија која је била у могућности да издвоји одређена новчана средства, а прилоге су давали и добронамерни људи из крајева ближе и даље од манастира. Прилоге су доносили „*према својим могућностима, особито у дан помена светитеља*“.⁸¹⁴ Осим прилозима, манастирско братство је у обнови учествовало и физичким радом.⁸¹⁵

Приказани описи обнове Рилског манастира, нарочито овај из пера Владислава Граматика, наводи на неколико закључака, који указују на знатне разлике у односу на раније обнове црквених здања које се срећу у српској житијној књижевности. За почетак, наводи се ко је био одговоран за разарање манастира и када се то догодило. У описима из ранијег периода се о запуштању или разарању манастира није писало тако одређено, уз изузетак вести о страдању манастира Жиче, при чему се за светогорске манастире наводило да су страдали од гусара, што је доста уопштен навод, а ближи детаљи о томе ко је и када то учинио траже се у другим врстама историјских извора. Овде се кривица свађује на османске Турке, који се називају Измаилћанима код Димитрија Кантакузина, односно најбезбожнијим Персијанцима код Владислава Граматика.⁸¹⁶ Даље, опис обнове Рилског манастира указује на измењене привредне и политичке околности на ширем околном простору. Наиме, за време постојања независне бугарске и српске државе, подизање и обнављање храмова и манастира који се срећу у житијној књижевности, финансирали су листом световни владари и црквени поглавари. Приликом обнове Рилског манастира о којој је реч, привредне и политичке околности су биле знатно измењене, што је, у првом реду, стајало са турским освајањима. У таквим околностима, обнову манастира није финансирао један владар, члан владарске породице, високи достојанственик или црквени поглавар. Обнову су покренула и

⁸⁰⁶ Исто, 93.

⁸⁰⁷ Владимир Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 103.

⁸⁰⁸ Исто, 104.

⁸⁰⁹ Ј. Јанев, *Рилският манастир през вековете*, 31, 32.

⁸¹⁰ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 104, 105.

⁸¹¹ Ј. Јанев, *Рилският манастир през вековете*, 31; М. Динић, *Реља Охмушевић – историја и предање*, 97.

⁸¹² Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 105.

⁸¹³ Исто, 105.

⁸¹⁴ Исто, 105.

⁸¹⁵ Исто, 105.

⁸¹⁶ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 91; Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 103.

финансирала тројица браће, чија је улога у том подухвату подједнака, а у њој су знатним делом учествовала и остала манастирска братија која је, свакако на основу породичног и личног материјалног стања пре замонашења, била у прилици да помогне. Прилоге су давали и други појединци, како из околине, тако и они који су живели далеко од манастира. Поред тројице свештеника, чија је улога истакнута, остатак манастирског братства и други појединци су свакако знатно допринели обнови манастира, што је одјека нашло и у *Рилској повести*. У измењеним околностима изазваним турским освајањима, која су се нарочито одражавала на привредну ситуацију, један такав подухват, каква је обнова манастирског комплекса, изискивао је заједнички труд веће групе појединаца. Слична је ситуација била и приликом оснивања црквеног властелинства манастира Успења Пресвете Богородице код Неродимља, о чему се чита у *Житију Светог цара Уроша* патријарха Пајсија.⁸¹⁷

Грађевинским радовима и насељавањем монаха, комплекс Рилског манастира и манастирско братство били су обновљени. Потом су, у обновљени манастир, из Трнова биле пренете мошти Светог Јована Рилског. О преносу моштију писали су Димитрије Кантакузин и Владислав Граматик, при чему други, као и по питању грађевинске обнове манастира, пружа више података.⁸¹⁸ У вези са грађевинском делатношћу, потребно је истаћи то да је поворка са свечевим моштима, приликом преноса моштију застала у манастирском метоху Орлице, на око три километра северно од манастира, познатом и из даровне повеље цара Ивана Шишмана из 1378. године, где се налазила црква Светих Апостола, коју је на том месту подигао, заправо обновио, тадашњи игуман Давид, по старини средњи од тројице поменуте браће и обновитеља манастирског живота у рилској обитељи, који је на месту игумана наследио свог старијег брата јеромонаха Јоасафа.⁸¹⁹

Храм у који је, према патријарху Пајсију, било положено тело цара Стефана Уроша, био је посвећен Успењу Пресвете Богородице, налазио се „у поткриљу града Петрича, више Неродимља“, а тело цара Стефана Уроша било је положено у гробници унутар цркве и покривено каменом плочом.⁸²⁰ Традиција оснивање манастира повезује и са мајком цара Стефана Уроша, царицом Јеленом.⁸²¹ У сваком случају, тај је манастир временом запустео, те је као такав, под именом Језериште, пописан у Вучитрнском дефтеру из 1487. године, у селу Шаренику, у атару данашњег села Језерца, које је то име носило у средњем веку и по којем је манастир именован у попису.⁸²² Манастир је остао запуштен до средине друге половине XVI века, када је патријарх Пајсије посведочио о томе да се обрушило црквено кубе, као и да црквено здање „пуно смећа беше“. ⁸²³ Манастир се од 1487. године не помиње у турским изворима, а након обнове, у XVII веку, постаје познат као манастир Светог Уроша.⁸²⁴ Према казивању патријарха Пајсија, почетни радови на обнови цркве почели су и пре открића моштију Светог цара Уроша, за које се заборавило да ту почивају, а чије откриће смешта у 7092., односно 1583/4. годину. Уводни радови су се састојали у чишћењу цркве и изношењу смећа. Тај посао су обавили „људи са женама и децом“ из оближњег села Шајковце, што је трајало више дана.⁸²⁵ Након тога су биле откривене мошти, које су почивале у гробу унутар

⁸¹⁷ В. ниже.

⁸¹⁸ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 93, 94; Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 105–110.

⁸¹⁹ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 110; Климент Рилец, *Животът на Св. Ивана Рилски. История на Рилският манастир*, София 1946, 20, 42; *Свети Иван Рилски и неговият манастир*, ур. С. Атанасов, Светата Рилска обител 1948, 18; Я. Янев, *Рилският манастир през вековете*, 21, 33, 34.

⁸²⁰ Патријарх Пајсије је оставио и сведочанство да се називао новим храмом Успења Пресвете Богородице. Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 93.

⁸²¹ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, 211; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, 424.

⁸²² О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пеће патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 139.

⁸²³ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 99.

⁸²⁴ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пеће патријаршије до 1683. године*, 139.

⁸²⁵ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 99, 102.

цркве, са којег је био подигнут „камен велики“, што указује на то да је првобитни гроб био очуван, упркос томе што је црква била запуштена и делом разрушена.⁸²⁶

Занимљив је опис поступака који су уследили, а који указује на то како је, у то време, текла обнова цркве. Људи из околних села су се упутили новобрдском митрополиту Василију, који је столовао у Грачаници, где су му испричали о откривању моштију и, свакако, жељи да се храм обнови, на шта им је митрополит предао „*писмо*“. О каквом је писму реч, чита се у наставку, будући да је било упућено „*хришћанима ради помоћи за обнављање цркве*“.⁸²⁷ Митрополит новобрдски Василије познат је и из других извора, а најранији савремени помен је у *Прологу за март–септембар*, који је 1587. године поклонио манастиру Грачаници.⁸²⁸ Позив на помоћ није остао без одјека. Главни ктитор постао је Јова Живковић из Јањева, који је, из поштовања према Пресветој Богородици и Светом цару Урошу, обећао да ће „*обновити колико могућан буде*“. Међутим, у то се није упустио сам, већ су у обнављању цркве учествовали и други ктитори, те они заједно „*разоборено сазидаше и плочом покрише и унутра украсише*“.⁸²⁹ Цркву је 1857. године видео А. Гиљфердинг, након чега је у свом чувеном путопису записао да је „велика и лепа“.⁸³⁰

Наведени опис обнове манастира Успења Пресвете Богородице доста се разликује од описа обнове манастирских здања из ранијих периода. У време постојања средњовековних српских држава, такве обнове су најчешће у дело биле спровођене захваљујући средствима које би издвојили појединачни српски владари, о чему сведоче и стара српска житија. Међутим, у другој половини XVI века, није било српске државе и српског владара, који би могао да самостално издвоји средства за обнову једног манастира. Стога се прибегло заједничком ктиторству више појединаца, међу којима је један истакнут и наведен именом, свакако на основу највећег прилога, и за њега се може рећи да је био главни ктитор обнове. Међутим, наглашава се и улога других ктитора, који су такође учествовали у грађевинској обнови манастирског храма. Приликом стварања властелинства обновљеног манастира, не издваја се улога главног ктитора, већ су сви заједно приложили њиве, ливаде, пашњаке и млинове, чиме је, заједничким прилозима већег броја ктитора, манастирско властелинство било обновљено.⁸³¹

III. 2. Предмети од метала у храмовима и манастирима

Из досадашњег излагања примећује се пажња коју је добар део старих српских животописаца посвећивао задужбинарству светих о којима су писали, и то грађевинским радовима и различитим, пре свега земљишним прилозима, захваљујући којима су даривани манастири били материјално обезбеђивани. Новооснивани и обнављани општежитељни манастири морали су бити опремљени и различитим свештеним и богослужбеним

⁸²⁶ Исто, 99.

⁸²⁷ Исто, 100.

⁸²⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, стр. 237, бр. 796; А. Младеновић, *Записи из XVI, XVI и XVIII века у рукописним књигама манастира Грачанице (Текст и филолошке напомене)*, Археографски прилози 2 (1980) 207, 208. Епископ Сава Шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 56, на основу првог записа у којем се помиње, одредио је почетак Василијевог митрополитовања у 1587. годину, што се, с обзиром на обавештење патријарха Пајсија, мора померити коју годину уназад.

⁸²⁹ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 100.

⁸³⁰ На месту цркве је у другој половини XIX века покренута изградња нове, чији завршетак околности до данас нису дозволиле. М. Ивановић, *Црквени споменици XIII–XX века*, 452, 452.

⁸³¹ Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 101.

предметима, о чему су се нарочито морали старати ктитори-оснивачи.⁸³² С обзиром на значај ових предмета за православно богослужење и распрострањено даривање ових предмета, бројна сведочанства о њима налазе се и у старим српским житијима. У великом броју случајева се о опремању тим предметима говори као о украшавању и даривању правдама,⁸³³ делима,⁸³⁴ добротама,⁸³⁵ потребама,⁸³⁶ частима или почастима,⁸³⁷ красотама,⁸³⁸ довољством,⁸³⁹ утварима,⁸⁴⁰ украсима,⁸⁴¹ и слично. Најчешће се, уз ове називе, налазе епитети који говоре о томе да су ти предмети црквени, свети, божаствени, часни, различити, изабрани, дивни, драгоцени, и слично. Некада епитети приближније одређују о каквим је предметима реч, као код Даниловог Ученика, који је писао о опремању унутрашњим потребама, што показује да се ради о предметима који су се налазили унутар храма.⁸⁴² Да под

⁸³² С. Троишки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, 95; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 8; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић); М. Шакопа, *Студеничка ризница*, Београд 1988, 51.

⁸³³ Стефан Немањин, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 22; Данило Други, *Житије краљице Јелене*, изд. Т. Јовановић, у: *Архиепископ Данило Други, Житија*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских II*, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 151; Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 87; Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 303; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, прев. Л. Мирковић, 133, 142; Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, у: Данилов Ученик, Данилови настављачи, *Житија*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских III*, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 38; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 41; Данилов Настављач, *О архиепископу Сави Другом*, изд. Т. Јовановић, у: Данилов Ученик, Данилови настављачи, *Житија*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских III*, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 195; Данилов Настављач, *Архиепископ Сава II*, прев. Л. Мирковић, 121.

⁸³⁴ Стефан Немањин, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 28, 29.

⁸³⁵ В. Ђоровић, *Прошлошко житије Св. Саве*, 85; Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 294, 303.

⁸³⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 40, 41, 43, 72–75, 127, 128, 402, 403; Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 302; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, прев. Л. Мирковић, 132; Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, у: Данилов Ученик, Данилови настављачи, *Житија*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских III*, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 150, 151, 177, 180; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 91, 109, 111; Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 81; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 59; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 204; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић, 4; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 207, 229; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 8, 41; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 231; Данило Трећи, *Прошлошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 43; Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, 76; Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 96.

⁸³⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 78–81; Доментијан, *Живот Светог Симеона и Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 56; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279; Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 303; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 133; Данило Други, *Житије краља Уроша*, изд. Т. Јовановић, у: *Архиепископ Данило Други, Житија*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских II*, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 14; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 47; Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 81; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 59.

⁸³⁸ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 296; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 92.

⁸³⁹ Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 81; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 59.

⁸⁴⁰ Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, 76; Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 96.

⁸⁴¹ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 264; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 34.

⁸⁴² Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, 177 (*погрѣбы вьноуѣтрнѣ*); Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 109. Уп. Б. Савић, *Речник владарских*

тим изразима првенствено треба подразумевати свештене и богослужбене предмете, сведоче речи јеромонаха Доментијана који је за опремање цркве Светог Симеона у Просфори записао како је била украшена „*сваким потребама светим, да достојно службу приноси Богу за спасење његовог господина оца* (Симеона – прим. аут.) *и њега самог* (Саве – прим. аут.)“.⁸⁴³ У вези са Савиним боравком у Трнову, приликом повратка са другог путовања на Исток, јеромонах Доментијан помиње и „*све свете потребе црквене, сакупљене у светим крајевима јерусалимским*“, које је, по ученицима, послао у Српску земљу.⁸⁴⁴ Међу тим потребама налазили су се не само свештени сасуди и богослужбени предмети, већ и мошти светих, свештеничке одежде и књиге,⁸⁴⁵ што указује на потребу пажљивијег разматрања у чему су се састојали појединачни дарови и прилози, како би се што потпуније спознали њихове вредности, порекла, начини прибављања и употребе.

Значај светих и часних сасуда огледа се и у томе што су, заједно са Часним Крстом и иконама, поменути као предмет поштовања у *Беседи о правој вери* првог архиепископа српског Саве, изговорене на сабору у Жичи 1220 или 1221. године, односно српској редакцији *Синодика Православља*, чији је текст очуван захваљујући његовим опширним животописцима.⁸⁴⁶ Речи Даниловог Ученика да је хиландарски игуман Данило, у време угрожености манастира 1308. године, у Скопље пренео „*много злато и црквене потребе, лакимије коњске и многе животиње*“, сведоче о великој материјалној вредности свештених и богослужбених предмета, највећим својим делом, свакако, израђиваних од племенитих метала.⁸⁴⁷ Да су црквене *красоте* поседовале не само религиозну и естетску вредност, већ и ону материјалну, сведочи и то што су, у измењеним околностима након Косова, биле предмет турског плећења.⁸⁴⁸

О даривањима свештеним и богослужбеним предметима, у одређеном броју случајева говори се са доста детаља, што омогућава боље упознавање са разноврсношћу, производњом, присуством, даривањем и употребом различитих предмета у црквама и манастирима. Највећи део свештених и богослужбених предмета током средњег века израђиван је од метала, и то оних племенитих, злата и сребра.⁸⁴⁹ Предмете те врсте израђивале су нарочите занатлије,⁸⁵⁰ а њихови производи чинили су посебну групу производа на тржишту, те је, приликом истраживања из угла привредне историје, неопходно сагледати питања у вези са овим предметима одвојено од питања која се постављају у вези са грађевинским радовима, фрескописањем и изградом икона.

Приликом оснивања оснивања Богородичиног манастира у Студеници, велики жупан Стефан Немања даривао је своју ктиторију, између осталог, „*и сасудима часним*“.⁸⁵¹ То је у

житија архиепископа Данила II (према препису Даниловог Зборника у Архиву САНУ, 1553. год.), 126–128, 332, 336, 501, 502.

⁸⁴³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас Георгиевска, 72, 74, 75; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16. У појединим случајевима, неки од ових израза могли су се односити и на ликовно украшавање. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 46, 55.

⁸⁴⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас Георгиевска, 402, 403; Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад 2018, 34.

⁸⁴⁵ В. ниже.

⁸⁴⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас Георгиевска, 232, 233; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 211; А. Јевтић, *Из богословља Светог Саве*, у: Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 133–144; М. Копривица, *Сабори Саве Немањиха*, у: Од Раса до Никеје I, ур. Д. Бојовић – М. Копривица, Ниш – Нови Сад – Нови Пазар 2025, 160, 161.

⁸⁴⁷ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 91; М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 77, 78; Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом*, 90, 91.

⁸⁴⁸ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 80.

⁸⁴⁹ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 115–121.

⁸⁵⁰ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 59.

⁸⁵¹ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 51.

његовом житију записао архимандрит Сава, који је одредбама *Студеничког типика*, заједно са другом покретном и непокретном манастирском имовином, штитио и тамошње „сасуде часне“.⁸⁵² У томе се, нажалост, није успело до краја, будући да нису познати студенички богослужбени предмети из времена оснивања манастира.⁸⁵³ Још као удеони кнез Стефан Немања је подигао Богородичин манастир у Топлици и даривао га „и свештеним сасудима“, као што је и након доласка на великожупанску власт подигао и манастир Светог великомученика Георгија који је, такође, даривао је „свима свештеним сасудима“.⁸⁵⁴ Називи часни и свештени сасуди првенствено се односе на предмете који се у православном богослужењу употребљавају за приношење Светих Дарова на Светој Литургији, али и друге литургијске предмете.⁸⁵⁵ Велики жупан Стефан Немања је и даље био на владарском престолу када је, за потребе храма ватопедског братства, којем је припадао његов син Сава, послао „свете сасуде, златне и сребрне“.⁸⁵⁶ С обзиром да се том приликом говори о слању дарова из Српске земље, постоји могућност да се радило о сасудима који су били резултат локалне занатске производње. Пошавши из Студенице у Ватопед, монах Симеон понео је са собом, између осталог, „и сасуде златне и сребрне“, са намером да их поклања манастирима по Светој Гори.⁸⁵⁷ У вези са овим предметима нема сумње да су се пре поласка налазили у држави бившег владара, али опет није могуће са сигурношћу тврдити да ли су произведени ту или на страни, при чему се прва могућност чини вероватнијом.⁸⁵⁸ Ти су свети сасуди, златни и сребрни, заједно са скупоценим завесама и другим даровима, приложени манастиру Ватопеду.⁸⁵⁹ У том манастиру до савременог доба нису опстали предмети примењене уметности за које би се са више вероватноће могло претпоставити да су даривани од стране Симеона.⁸⁶⁰

Српски ватопедски монаси Симеон и Сава приложили су саборној цркви Пресвете Богородице у Кареји богате дарове, између осталог, и „свете сасуде сребрне и златне, потом кадионице такође сребрне и златне“.⁸⁶¹ У вези са овим и другим даровима приложеним у Кареји, јеромонах Доментијан је записао како се све то „и данас види у тој светој цркви на

⁸⁵² У XII глави типика часни сасуди наведени су одмах након светих икона, а пре остале покретне и непокретне имовине, док се у XXI глави најпре говори о свештеним сасудима, а затим о иконама и другој покретној имовини, што указује како на њихову сакралну, тако и материјалну вредност. Свети Сава, *Студенички типик*, ур. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, 71, 83.

⁸⁵³ М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, 16–18; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 99.

⁸⁵⁴ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 241, 249.

⁸⁵⁵ Л. Мирковић, Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 115, 116.

⁸⁵⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 124, 125.

⁸⁵⁷ *Исто*, 130.

⁸⁵⁸ *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 84 (Б. Радојковић), где је претпостављено постојање радионице за израду светих сасуда у манастиру Студеници. Такву могућност, уз одређене резерве које стоје у вези са тим што обавештење потиче од Теодосија, не одбацује ни М. Шакота, *Студеничка ризница*, 52, 53, 56, која у прилог постојању радионице, макар у нешто каснијем времену од Немањиног, наводи у Студеници пронађен златарски чекић чије датовање иде од XIII века, као и одредбу *Студеничког типика* која братији налаже рукоделије.

⁸⁵⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 130; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 204; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић, 4.

⁸⁶⁰ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 46 нап. 47.

⁸⁶¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Лухас-Георгиевска, 78, 79; поновљено и у Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 278; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, 16; С. Радојчић, *Злато у српској уметности XIII века*, Зограф 7 (1997) 28. Теодосије на одговарајућем месту пише о златним и сребрним светим сасудима и скупоценим завесама, без помена кадионица. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 67, нап. 128, пише да су наведени дарови донешени из Србије. Треба, међутим, допустити и могућност да се део предмета поклањаних након смештања у Ватопед и након што је прошло одређено време боравка на Светој Гори, као што је био случај са предметима дариваним у Кареји, набавио на некој од ромејских тржница. М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 660.

спомен светих“,⁸⁶² што би упућивало на то да се у њихово присуство уверио лично. У карејској саборној цркви данас не постоје предмети чије би се прилагање могло приписати српским монасима.⁸⁶³ Присуство часних кандила јавља се у Хиландару у време престављења монаха Симеона.⁸⁶⁴ С обзиром да се описани догађај одиграо не много времена након обнове Хиландара, може се претпоставити да су у употреби и даље била кандила присутна у манастиру од времена српске обнове. Другом приликом, архимандрит Сава је из Свете Горе у Српску земљу и манастир Студеницу послао јеромонаха Иларија, а овај је тамо, са мирисном кадионицом у рукама, кадио гроб Светог Симеона, што је, након избора за архиепископа и повратка у Српску земљу из Никеје преко Солуна, чинио и Сава.⁸⁶⁵ Велики жупан Стефан Немањић је своју ктиторију, манастир Жичу, даривао „свима светим сасудима, и свима часним изванредним стварима“, међу којима су, према Теодосију, били и свећњаци.⁸⁶⁶ Животописца потврђује *Прва хрисовуља краља Стефана Првовенчаног и сина Радослава манастиру Жичи* из 1219/20. године, у којој се, међу даровима, наводе златни и сребрни сасуди, рипиде, завесе, покрови светих сасуда, часне ризе, Свето Јеванђеље и друге књиге.⁸⁶⁷ Увиђа се да су велики жупан Стефан Немања – монах Симеон и његови синови снабдели своје задужбине, манастире Пресвету Богородицу у Топлици, Студеницу, Хиландар и Жичу основним и неопходним свештеним и богослужбеним предметима, а својим даровима су допринели и снабдевености манастира Ватопеда и карејске саборне цркве предметима те врсте.

Први српски архиепископ је своја путовања на Исток искористио и да тамо прибави различите реликвије за потребе Српске Цркве. Томе је на руку ишла чињеница да су Латини, по освајању Цариграда и темељној пљачки тамошњих богатих ризница, преплавили тржишта црквеним предметима.⁸⁶⁸ Већ на првом путовању, архиепископ Сава I куповао је и часне сасуде, а приликом повратка са истог путовања, цар Јован III Ватац даривао га је у Никеји и црквеним сасудима.⁸⁶⁹ Различите потребе црквене, међу којима се наглашавају мошти светих, часни сасуди и свештене одежде, Сава је сакупио и приликом другог путовања на Исток, као и током последњег боравка у Цариграду, а затим је, из Трнова, највећи њихов део по својим ученицима послао у Српску земљу.⁸⁷⁰ Том приликом је у Архиепископију и Студеницу послао и „свећњаке златоковане и драгим камењем и бисером украшене“, заједно

⁸⁶² Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279.

⁸⁶³ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 69, 70.

⁸⁶⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 144.

⁸⁶⁵ Исто, 191, 192, 203. М. Шакота, *Студеничка ризница*, 54. Те су кадионице биле имовина студеничког манастира, што је примећено у првом, а важи и у другом случају. М. Шакота, *Студеничка ризница*, 56.

⁸⁶⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 207.

⁸⁶⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 89–91 (*Прва хрисовуља краља Стефана Првовенчаног и сина Радослава манастиру Жичи*); Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 207.

⁸⁶⁸ М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, 5; Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, 210, 211; Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, 31–36.

⁸⁶⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 226, 227. Кадионицама су се, између осталог, међусобно даривали александријски патријарх Никола и први српски архиепископ. Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска 363, 364; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 85 (Б. Радојковић); Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментар*, 494.

⁸⁷⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 401, 402; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 27; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 246–248. Доментијанове речи о томе како Сава у Цариграду боравио *творюћи свете потребе са царским мајсторима (потрѣбы творе с(ве)тые. съ маисторы ц(а)р(ь)скими)* (Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 401, 402), указују да су у Цариграду и даље, упркос латинској власти, деловале радионице које су израђивале богослужбене предмете уметничке израде за потребе православних цркава. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 122.

са осталим црквеним сасудима.⁸⁷¹ Исто тако златне и богато украшене свећњаке Сава је даривао и саборној цркви Бугарске патријаршије, за које је, заједно са другим црквеним сасудима, књигама и одежама, Теодосије записао да су у наведеној цркви чуване до његовог времена, што оставља могућност да је животописац посетио Трново.⁸⁷² Богослужбени предмети и књиге које је Сава прикупио приликом другог путовања на Исток и поделио трима наведеним црквама данас нису познати.⁸⁷³

Основно значење назива сасуди, поткрепљено бројним примерима, није и једино значење овог назива које се среће у старој српској житијној књижевности. Наиме, тим су се називом могли именовати не само литургички предмети, већ и друге посуде које су имале улогу у другим верским радњама. Тако се за свето миро Светог Симеона, које је потекло у манастиру Студеници, каже да је било „сабирано у часне златне и сребрне сасуде“.⁸⁷⁴ Може се искључити могућност да је миро било сабирано у литургичке предмете, већ се радило о другим посудама, које су, услед начина на које су употребљене, такође назване часним сасудима. Посуде од племенитих метала и са хришћанским мотивима, без препознате нарочите намене, за које се претпостављало да су управо „служиле за света уља и друге потребе“, проналажене су и на простору српских земаља.⁸⁷⁵ Изгледа да су посуде сличне намене, означене као сасуди црквени, биле међу даровима које је краљ Стефан Урош II приложио ка гробу Светог Димитрија у Солуну, светог познатом по мироточењу својих моштију.⁸⁷⁶

Архиепископ српски Данило II је у једном од својих дела житијног жанра оставио садржајно сведочанство о различитим свештеним и богослужбеним предметима и њиховој производњи. У *Житију Светог краља Стефана Драгутина* се за њега каже како је „правећи у дому своме“, храмовима даривао „потребе и сасуде црквене“, а конкретно „свештене сасуде златне, украшене бисером и драгим камењем, путире, дискосе и велика нафорна бљуда, кадионице и златне свећњаке, и друго, што је потребно од таквих ствари, свештеничке златоткане драгоцене одежде“. На крају набрајања још једном се понавља како их је поклањао претходно их „чинећи у дому своме“.⁸⁷⁷ Разуме се да ове предмете није правио сам краљ, већ да су при његовом двору, за који се и из житија зна да је, током већег дела његове владавине, био у Дебрцу на Сави, постојале занатске радионице у којима су се људи бавили њиховом израдом.⁸⁷⁸ Путир је „чаша с дршком, у којој се на литургији узноси и освећује вино помешано с водом у св. крв Христову“, а дискос је „сасуд, на ком се на св. литургији узноси хлеб и освећује у тело Христово“ који је „сличан тањирѣу, с подножјем

⁸⁷¹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 86 (Б. Радојковић); М. Шакота, *Студеничка ризница*, 56.

⁸⁷² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 56; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, нап. 187.

⁸⁷³ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 122.

⁸⁷⁴ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 166; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 54, 56. Према истом животописцу, миро је други пут текло „тако да нису успели да га сабирају у часне сасуде“. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 192. По угледу на Теодосија о томе је писао и Патријарх Пајсије, *Синасарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 78.

⁸⁷⁵ *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 87 (Б. Радојковић).

⁸⁷⁶ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 229; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 41.

⁸⁷⁷ Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, у: Архиепископ Данило Други, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских II, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 82 (ѣже творѣ въ домоу своемъ), 83 (ѣса творѣ въ домѣ своемъ); Данило Други, *Житије Светог краља Стефана Драгутина*, прев. Л. Мирковић, 67, 68.

⁸⁷⁸ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 72; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 84 (Б. Радојковић); С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164, 165. М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, 6, указала је на материјалну основу ове производње, а која је почивала на владаревим приходима од рударства. У том смислу, важно је напоменути да је краљ Стефан Драгутин након 1282. године задржао под својом управом северне делове Српске земље, у којима се налазио и Рудник. С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)*, Београд 2022², 51.

или без овога, отворен, округлао и плjosнат“.⁸⁷⁹ Под великим нафорним бљудима треба схватати веће посуде са или без постоља из којих су свештена лица верницима након причешћа или завршетка Литургије делила нафору, а какве и данас постоје у православним храмовима. Кадионице и свећњаци су такође били потребни за служење православне Литургије у оном облику до ког се развила до XIV века и касније, а „*друго, што је потребно од таквих ствари*“, могло се односити на звездицу – предмет од племенитог метала који се стављао на дискос и који је имао своју симболику у звезди коју су у време рођења Исуса Христа видели мудраци с Истока, али и практичну намену у заштити приноса који се налази на дискосу; покриваче којим су се покривали путир, дискос и оба заједно; кашичицу којом су свештена лица причешћивали вернике; копље – мањи нож заострен са обе стране, који је коришћен за сечење приноса на дискосу и који симболизује копље којим је приликом распећа прободен Исус Христос; дарохранилице за чување Светих Дарова и причешћивање одсутних на Литургији, или неке друге предмете коришћене на Литургији.⁸⁸⁰ С обзиром да се каже да су побројани предмети прављени од злата, а украшавани бисерима и драгим камењем, то су се њиховом изработком бавили златари.⁸⁸¹ Захваљујући казивању архиепископа Данила II, може се са сигурношћу говорити о занатској златарској производњи при двору краља Стефана Драгутина у Дебрцу, о чему нема података из других извора. Могуће је да су при његовом двору радиле стране занатлије, заинтересоване за зараду, с обзиром да се зна да се један млетачки златар бавио својим занатом при двору краља Стефана Уроша II Милутина, а да су вођени преговори о томе да на двор истог владара дође још један златар,⁸⁸² при чему не треба одбацити ни могућност рада домаћих занатлија.

Краљ Стефан Драгутин је једном приликом епископу Данилу даровао „*златне панагијаре*“ (*панаггаре златїи*), који су, такође, морали бити производ златара.⁸⁸³ Панагијари су артосне панагије у облику тањира, намењене да се на њих ставља Богородичин хлеб, односно део просфоре, и треба их разликовати од панагија, предмета израђиваних од злата, сребра или неког другог скупоценог материјала, на којима су изображени Исус Христос и Пресвета Богородица, некада са деловима моштију светих или Часног Крста, а које око врата и на грудима носе епископи.⁸⁸⁴ Да су панагијари које је краљ Стефан Драгутин даровао епископу Данилу артосне панагије, види се стога што му их је даровао након што их је узео *са своје трпезе*.⁸⁸⁵ Није познато од чега је био израђен „*крст од демонолита*“ (*кр(ь)сть ѡт[ъ] демонолита*), који је, према речима свог животописца, око врата носио архиепископ Данило II.⁸⁸⁶ Вероватно је у питању био неки тип драгог камена који је у средњем веку тако називан, а чији се назив није очувао до данас.

За све предмете произвођене при двору краља Стефана Драгутина, архиепископ Данило II сведочи како их је краљ слао на дар не само српским црквама, „*него и у друге благоверне народе*“.⁸⁸⁷ На другом месту је наведено да су дарови упућивани црквама у Руској земљи, јерусалимским светињама, Синајском манастиру, „*и на друга места која припадају к*

⁸⁷⁹ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 116.

⁸⁸⁰ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 115–121; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 84 (Б. Радојковић)

⁸⁸¹ О златарском занату, који се врло рано развио из ковачког заната, в. А. Фостиков, *Занатство*, 57–67.

⁸⁸² *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 86 (Б. Радојковић); С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164, 165.

⁸⁸³ Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, 99; Данило Други, *Житије Светог краља Стефана Драгутина*, прев. Л. Мирковић, 72; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 165.

⁸⁸⁴ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 134; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 88 (Б. Радојковић); М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд – Приштина 1984, 341.

⁸⁸⁵ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 72.

⁸⁸⁶ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 101; Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, 166.

⁸⁸⁷ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 67, 68; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић).

Јерусалиму“, односно другим местима под јурисдикцијом Јерусалимске патријаршије.⁸⁸⁸ Слично као за краља Стефана Драгутина, тако се и за његову мајку, краљицу Јелену, каже да је израђивала „божаствене књиге у своме дому, а исто тако и свештене сасуде, златне и сребрне, украшене бисером и скупоценим камењем, изабране одежде јерејима и сваке црквене правде“, што је све, такође као и њен син, прилагала храмовима и манастирима.⁸⁸⁹ Посведочене иконе које је краљица Јелена поклонила Светом Петру у Риму и Светом Николи у Барију, као и посведочени реликвијар са делом Часног Крста који је даривала манастиру Сопоћани, у извесној мери потврђују писање архиепископа Данила II.⁸⁹⁰ За њену задужбину, Богородичин манастир у Градцу, архиепископ Данило II записао је како ју је даривала „и свештеним сасудима златним и сребрним, украшеним драгоценим камењем и другим лепотама“. ⁸⁹¹ Чини се вероватном могућност да је део свештених сасуда приложених краљичиној ктиторији израђен при њеном двору, највероватније оном у Брњацима, о чијем постојању такође пише у житију.⁸⁹²

Замашна грађевинска делатност изградње храмова из времена краља Стефана Уроша II Милутина праћена је и опремањем ктиторија одговарајућим предметима, о чему, додуше, у поређењу са обавештењима о грађевинским радовима, није остало много података. Златари су израђивали украсе за „иконе божаствене златом оковане и украшене бисером“, као и златне кадионице и свећњаке које је краљ Стефан Урош II Милутин приложио манастиру Пресвете Богородице у Трескавици.⁸⁹³ Краљ је и манастиру Светог великомученика Георгија у Кичеву приложио и златне свештене сасуде, као и „драгоцена кандила, кадионице и свећњаке и остало“. ⁸⁹⁴ Кандила се у више наврата спомињу у храму Светог Стефана у Бањској. Постојећа кандила у храму, највероватније приложена приликом оснивања манастира, палила су се уочи почетка јутарње службе, при чему не постоји ништа што би указивало на материјал од ког су била израђена или на место њихове производње.⁸⁹⁵ С друге стране, архиепископ Данило II је у житију споменуо и нарочито „кандило од скупоценог злата“, које је као дар послала краљица Симонида, која је заједно са кандилом приложила је и „латна скупоцена и златна“, намењена да се њима прекрије гроб краља Милутина.⁸⁹⁶ Будући да се описани чин даривања одиграо више година после смрти краља Милутина, дакле у време када се краљица Симонида више није налазила у Српској земљи, златно кандило које је она приложила било је произведено у некој од ромејских радионица.

Григорије Цамблак детаљно је описао изградњу Спасовог манастира у Дечанима, задужбине краља Стефана Уроша III, док је у вези са опремљеношћу манастира био сажетији,

⁸⁸⁸ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 69, 70; Д. Јечменица, *Срби и Богородица Синајска у XIII и XIV веку*, 76.

⁸⁸⁹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 87; К. Митровић, *Краљица Јелена и Синајска Гора*, 90–92.

⁸⁹⁰ Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 87, 88; Б. Миљковић, *Немањићи и Свети Никола у Барију*, Зборник радова Византолошког института 44/1 (2007) 276–278.

⁸⁹¹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 94, 95; С. Пејић, *Краљица и монахиња Јелена и црква Благовештења манастира Градац – цртице о даривањима*, у: Јелена. Краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 189, где је указано на сличност овог описа даривања са једним описом из Савиног *Житија Светог Симеона*.

⁸⁹² Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 99.

⁸⁹³ Данило Други, *Житије краља Стефан Уроша II Милутина*, прев. Л. Мирковић, 132; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 165.

⁸⁹⁴ Данило Други, *Житије краља Стефан Уроша II Милутина*, прев. Л. Мирковић, 133; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 165. Према познијем сведочанству Данила Бањског, краљ је златним и сребрним „кандилима и полијелејима“, као и свештеним сасудима, украсио цркве у којима су почивале мошти Светог Симеона и Светог Саве. Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 231 (*каџданил же и поликаџданил*); Данило Трећи, *Прошлошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 42, 43.

⁸⁹⁵ Данило Други, *Житије краља Стефан Уроша II Милутина*, прев. Л. Мирковић, 148, 149.

⁸⁹⁶ Данило Други, *Житије краља Стефан Уроша II Милутина*, прев. Л. Мирковић, 149; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 79 (Б. Радојковић).

пожаливши се како не може да опише тамо присутне „златне и сребрне сасуде, и свештене одежде и свилене тканине, које су имале бисере и драгоцено камење“.⁸⁹⁷ Животопишчеве речи потврђује текст оснивачке *Дечанске хрисовуље*, у којој се, међу осталим даровима, чита и о часним сасудима, док дечанска ризница не чува свете сасуде и предмете од тканине који би се могли определити у време оснивања манастира, а које је гледао, користио и описао Григорије Цамблак.⁸⁹⁸

Међу прилозима цара Уроша митрополијској цркви у Скопљу налазили су се и сасуди.⁸⁹⁹ Његов животописац записао је да су сасуди били красни, у шта се није могао уверити, будући да је црква до његовог времена била разорена, што је и сам записао у свом делу.⁹⁰⁰

Кнез Лазар је своју задужбину, манастир Вазнесења Господњег у Раваници, даровао „различитим сасудима сребрним и позлаћеним“, међу којима је непознати животописац, монах дариваног манастира, набројао „*потире, дискосе, кадионице, кације, рипиде, бљуда, чаше за служење, дверца сребрна позлаћена, свећњаке на исти начин*“.⁹⁰¹ Потире су путири, кације су кадионице са ручком, честе у манастирима, а рипиде су представе шестокрилих серафима на штаповима, које имају своје место у служењу Литургије.⁹⁰² Не толико детаљан, али ни сасвим сажет опис даривања манастира у Ресави од стране деспота Стефана Лазаревића дао је Константин Филозоф, који је том приликом писао о црквеним сасудима, који су били позлаћени и украшени великим бисерима, у чему је ресавски манастир, према животописцу, превазилазио и велике светогорске манастире, којима је деспот, према животописцу, слао златне црквене предмете.⁹⁰³

Архиепископ Данило II боравио је у Спасовом манастиру у Жичи, где су му у посету долазили и обраћали му се неименовани представници српске властеле, притом прилажући у архиепископско боравиште златне и сребрне сасуде.⁹⁰⁴ Први патријарх српски Јоаникије је такође боравио у Жичи, а своје тамошње боравиште даривао је „и *многоразличним свештеним сасудима, и другим различним златним и сребрним потребама, украшеним бисером и камењем*“, а међу њима је истакнут већи број сребрних кандила.⁹⁰⁵ Оно што овај опис даривања из пера једног од непознатих Данилових Настављача чини јединственим, јесте сведочанство да је о даровима патријарха Јоаникија I манастиру Жичи сведочио „*писмени црквени катастих*“ (ка~~џ~~астигъ цр(ъ)ковни~~и~~ пис(а)нми), односно својеврсни манастирски инвентар.⁹⁰⁶

Приликом боравка старца Исаије у Цариграду, где је предводио посланство које је успешно водило преговоре о измирењу Српске и Цариградске патријаршије, старац је у

⁸⁹⁷ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 66.

⁸⁹⁸ *Дечанске хрисовуље*, изд. П. Ивић – М. Грковић, Нови Сад 1976, 305; М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, 68, 70, 71, 89; М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, 19–24; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 48, 171–188.

⁸⁹⁹ Т. Јовановић, *Књижевна дело патријарха Пајсеја*, 296; *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 92.

⁹⁰⁰ Т. Јовановић, *Књижевна дело патријарха Пајсеја*, 296; *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 92.

⁹⁰¹ *Житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 122.

⁹⁰² Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 118; М. Грковић, *Речник мање познатих речи*, у: *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, 191, 193.

⁹⁰³ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 289; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

⁹⁰⁴ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 109, 110.

⁹⁰⁵ Други настављачи, *О постављењу првога патријарха српског Јоаникија*, прев. Л. Мирковић, 128; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 79 (Б. Радојковић), пише како су дарови патријарха Јоаникија I учињени према „дому Спасову у Скопљу“. Скопље се у житијној белешци заиста помиње, али једино у вези са крунисањем царским крунисањем Стефана Душана, док је Спасов дом, свакако, манастир Жича.

⁹⁰⁶ Други настављачи, *О постављењу првога патријарха српског Јоаникија*, прев. Л. Мирковић, 128; Данилов Настављач, *О патријарху Јоаникију*, изд. Т. Јовановић, у: Данилов Ученик, Данилови настављачи, *Житија*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских III*, изд. Т. Јовановић, Београд 2023, 213, 214.

престоници прибавио „многе различне потребе и утвари црквене“ за свој манастир Светог Пантелејмона, међу којима су били и свећњаци, темпла, хора и кандила сирска.⁹⁰⁷ Хора или хороси су врста свећњака намењених за постављање и паљење већег броја свећа, а темпла или теплоте су мали метални судови за грејање воде.⁹⁰⁸ Наведени предмети прибављени сведоче о тржишту црквених предмета у Цариграду, а нарочито је занимљиво одређење географског порекла кандила, што указује да су на тржиште црквених предмета у Цариграду стизали предмети и из удаљених крајева, у овом случају из Сирије.

У појединим случајевима наводе се и одређени богослужбени предмети коришћени приликом различитих обредних радњи. Велики жупан Стефан Немањић је, „са свим свештенством, са кадионицама и са свећама у рукама“, дочекао Часни Крст који му је отац послао из Свете Горе.⁹⁰⁹ Исти владар је, према свом сведочанству, опет заједно са свештенством и монашtvом, „са кадионицама и добромирисним мирисима“, дочекао и до манастира Студенице пратио мошти Светог Симеона.⁹¹⁰ Кадионице су поменуте и у вези са преносом моштију Светог кнеза Лазара у Раваницу.⁹¹¹ Кандила су стајала и у манастирском храму Светих Четрдесет мученика у Трнову, а за њихово паљење био је задужен еклесијарх.⁹¹² У бугарском манастиру Светих Четрдесет Мученика била су присутна и „златокована кандила“, која су украшавала тамошњи гроб Светог Саве, како пре, тако и после преноса моштију светог.⁹¹³ Уз кадионице је, у Великој цркви, односно Светим Апостолима у Пећи, био сахрањен и патријарх Јефрем.⁹¹⁴

Када се говори о присуству предмета од метала у унутрашњости православних храмова, осим светих сасуда и других богослужбених предмета, на уму треба имати и распрострањен обичај урамљивања икона у металне рамове и украшавања икона украсима израђеним од племенитих метала. Такав је био случај са иконама које је краљу Стефану Немањићу даривао угарски краљ Андрија II, за које сам српски владар сведочи да су биле „обложене и украшене златним браздама“, мада за њих није познато где су, по даривању, биле изложене, односно да ли су се нашле у унутрашњости неког од храмова.⁹¹⁵ Златним крунама, драгим камењем и бисерима биле су украшене иконе Исуса Христа и Пресвете Богородице које су биле израђене у Солуну по налогу новопосвећеног архиепископа српског Саве I, а које је он приложио манастиру Филокалу.⁹¹⁶ Украшене бисером и златом биле су иконе које је задужбини у Ресави приложио деспот Стефан Лазаревић.⁹¹⁷

У црквама и манастирима од метала нису били израђивани само свештени и богослужбени предмети и украси икона. Приликом испитивања података из извора о грађевинским радовима, указано на важно место које је у начину покривања храмова и

⁹⁰⁷ Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, 76 (свештници, темпла, хора, кандила сирска); Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 96.

⁹⁰⁸ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 121; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 86, 87 (Б. Радојковић).

⁹⁰⁹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 63, 64; по угледу на њега и Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 287.

⁹¹⁰ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 76, 77. Доментијан у вези са тим пише о добромирисним кадионицама. Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 151, 152; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 314, 315.

⁹¹¹ *Житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 124.

⁹¹² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 422, 423.

⁹¹³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 250, 254. За паљење кандила у тамошњој цркви био је задужен парамонар. Теодосије, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, *Житије Светог Саве*, 256.

⁹¹⁴ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 169.

⁹¹⁵ Стефан Немањић, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 104, 105.

⁹¹⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 201.

⁹¹⁷ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. По двема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 289; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

других грађевина заузимало олово, са освртом на сведочанства животописаца о захтевним подухватима тог типа у ватопедском, жичком и дечанском властелинству.⁹¹⁸ Осим свештених и богослужбених предмета и кровова, унутар манастирских комплекса налазио се и читав низ различитих предмета израђиваних од метала, како украсне, тако и практичне намене. Од камена израђени, саркофази владара који су почивали у својим ктиторијама, могли су бити додатно украшени предметима израђеним од племенитих метала. Пример израде предмета украсне намене од племенитог метала оставио је архиепископ српски Данило II, записавши како су гроб краљице Јелене, у њеном манастиру Градцу, њене две снајке, краљице Катарина и Симонида, покриле „златним плочама“ (плати златними), под чиме се могло мислити дословно на златне плоче или на текстилни покров коме су биле додате златне апликације.⁹¹⁹ Краљ Стефан Урош II Милутин је „златним и сребрним изображеним плочама“ (дѣскама) украсио гроб Светог Димитрија у Солуну.⁹²⁰ Исто је учинио и са гробовима Светог Симеона и Светог Саве.⁹²¹

У храмовима и манастирима налазио се и низ других металних предмета, за чију је производњу била неопходна више или мање фина обрада. Приликом описа замонашења великог жупана Стефана Немање, јеромонах Доментијан пише о „ножницама“, односно маказама, којима га је епископ Калиник постригао.⁹²² Након што је утврдио статус Хиландара као самосталног царског манастира, цар Алексије III је, заједно са исправом, монаху Сави предао и жезал, односно игумански штап, за који је заповедио да се чува у манастирској цркви.⁹²³ Према Теодосијевом писању, штап је имао симболички значај приликом избора новог игумана од стране братије, на начин да је симболизовао царско присуство и предавање игуманске власти од стране цара као оснивача.⁹²⁴ Пракса предавања игуманског штапа настојатељу манастира од стране ромејског цара посведочена је и у другим изворима, а о добијеном штапу сведочанство је оставио и Сава у *Хиландарском типик*у.⁹²⁵ С обзиром на то да је Теодосије био део хиландарске братије, не треба сумњати у присуство штапа у цркви. Један од предмета практичне намене, за који се са великом вероватноћом може претпоставити да се налазио у свим општежитељним манастирима, вероватно и више њих, јесу кључеви. О овим предметима остало је мало писаних, а још мање материјалних сведочанстава, услед чега обавештења из житија добијају на значају. Јеромонах Доментијан доноси детаљан опис догађаја у вези са богослужењем на дан прве годишњице престављења Светог Симеона у манастиру Хиландару. Том приликом, монах Сава је, да би избегао икакву сумњу у вези са очекиваним чудом мироточења, кључеве

⁹¹⁸ В. претходни одељак о грађевинским радовима.

⁹¹⁹ Данило Други, *Житије краљице Јелене*, изд. Т. Јовановић, 216; Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 105, 106; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 79 (Б. Радојковић); С. Пејић, *Краљица и монахиња Јелена и црква Благовештења манастира Градац – цртице о даривањима*, 191.

⁹²⁰ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 229; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 41.

⁹²¹ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 230, 231 (златом же и сребрѡмъ); Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 42.

⁹²² Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 269; Р. Маринковић, *Коментари*, 391. О маказама в. В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвозђа у Србији*, Нови Сад 2010, 325–333.

⁹²³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 140.

⁹²⁴ *Исто*, 140.

⁹²⁵ Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 63; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 84. У главној хиландарској цркви, уз игумански престо, чуван је и од XIX века представљан „игумански штап од абонеса са оковом од злата и сребра, и украшен драгим камењем, горским кристалом, бисерима и коралима“, на којем се налазио запис млађи од почетка XVII века, при чему је сам штап, на основу изгледа и поређења са другим светогорским игуманским штаповима, опредељен у период пре XVII века. *Исто*.

хиландарског католикона предао светогорском проту.⁹²⁶ Доментијан је, приказујући чуда Светог Саве, писао о закључаним вратима манастирског храма Светих Четрдесет мученика у Трнову, а врата је могао откључати еклисијарх.⁹²⁷ Према *Студеничком типик*у, црквени кључеви имали су своје место у поступку постављања еклисијарха, који се одвијао унутар храма, те су се поменути кључеви свакако односили на храмовне кључеве, који су се, према томе, налазили у надлежности еклисијарха, при чему је овај одређене радње могао налагати подеклисијарху, који се помиње у истој глави типика.⁹²⁸ Истовремено, у манастиру је постојало и више кључара, у опсу чијег постављања се такође помињу кључеви, те ће бити да су се у њиховој надлежности налазило вођење рачуна о закључавању и откључавању различитих зграда у оквиру манастирског комплекса, као и самих манастирских капија.⁹²⁹ Једне црквене кључеве (**кључе цр(ь)ковніе**) је архиепископ Сава I у Спасовом манастиру у Жичи предао будућем архиепископу Арсенију.⁹³⁰ Осим овог непосредног сведочанства о кључевима, у *Житију архиепископа Арсенија I* касније се говори и о кључару (**кључареви**) црквеног комплекса у Пећи, из времена архиепископа Јевстатија I.⁹³¹ Кључеви су произвођени и коришћени истовремено са бравама. Ове предмете испрва су производили ковачи, а затим и бравари, издвојени из оквира ширег ковачког заната већ у средњем веку, у српским земљама посведочени у Новом Брду XV века.⁹³²

У православном богослужењу своје место су већ у средњовековном периоду заузела и звона, што се одразило и на архитектуру православних храмова и манастирских целина.⁹³³ С обзиром да су Турци отимали звона и претапали их, писана сведочанства о њиховом постојању добијају на значају.⁹³⁴ Употреба звона стајала је у вези не само са грађевинском делатношћу, већ и са рударењем, ковачким занатом и трговином. Треба разликовати звоно и било, при чему је било познато и као клепало, и представља дрвену даску или гвоздену плочу ударањем о коју се производио звук.⁹³⁵ О истовременој употреби ова два предмета намењена звучном обавештавању заједнице сведоче речи архиепископа Данила II о томе како су игуман бањски Сава и други манастирски оци једном приликом заповедили да се удари „у била и доброгласна звона“ (**въ была и звона доброглас(ь)наа**).⁹³⁶ Основна намена ових предмета била је да најаве почетак богослужења, као што је било у случају из времена Растковог приспећа у Свету Гору, који описује јеромонах Теодосије, када је игуман Старог Русика заповедио да се удари у било.⁹³⁷ У било се ударало и у Студеници, у време непосредно након преноса моштију Светог Симеона, такође да би се најавило богослужење.⁹³⁸

⁹²⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 132, 133; поновљено и у Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 302; и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 153.

⁹²⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 422, 423.

⁹²⁸ *Студенички типик*, прир. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, 77.

⁹²⁹ *Исто*, 88.

⁹³⁰ Данило Други, *Житије архиепископа Арсенија*, изд. Т. Јовановић, у: Архиепископ Данило Други, *Житија*, Зборник краљева и архиепископа српских II, изд. Т. Јовановић, 372, 373; Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 158.

⁹³¹ Данило Други, *Житије архиепископа Арсенија*, изд. Т. Јовановић, 420; Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 176.

⁹³² С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 64; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 45.

⁹³³ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 112, 113.

⁹³⁴ *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 87 (Б. Радојковић).

⁹³⁵ Б. Савић, *Речник владарских житија архиепископа Данила II (према препису Даниловог Зборника у Архиву САНУ, 1553. год.)*, 28, 29.

⁹³⁶ Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 348; Данило Други, *Житије краља Стефан Уроша II Милутина*, прев. Л. Мирковић, 148.

⁹³⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 111.

⁹³⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 165.

Данилов Ученик оставио је сведочанство да су се у пиргу изнад улаза у комплекс дечанског манастира од времена оснивања налазила од ктитора постављена доброгласна звона.⁹³⁹ Исти животописац сачувао је успомену на исто тако доброгласна звона која су била постављена у пиргу манастира Светих Апостола у Пећи, у којем се налазила црква Светог Данила Столпника, а која је Данило израдио „*Издавањем многога свога злата*“, што ће рећи да је њихову израду платио већом свотом новца.⁹⁴⁰ Осим тога, животописац је записао и како је израда звона обављена у приморју, као и то да су у унутрашњост, до Пећи, допремљена „*са многим трудовима*“, што ово сведочанство чини вредним за испитивање привредних прилика, будући да говори не само о наручивању израде звона из унутрашњости у приморју, већ и о захтевном транспорту у унутрашњост, што је стајало у вези са тежином преношеног терета.⁹⁴¹ Није познато који је град у питању, а на основу речи да се налазио у приморју, може се претпоставити да се радило о неком од градова у оквирима српских приморских земаља, те да није реч о увозу, већ трговини и преносу робе између приморја и унутрашњости унутар немањихке државе. У пећком манастиру сачувано је једно средњовековно звоно, са представом Светог Николе и ћириличким натписом, које изгледом одговара звонима израђиваним у јадранском приморју.⁹⁴²

III. 3. Израда фрески и икона

III. 3. 1. Иконе

Иконе имају своје место у самим догматима православне вере, коначно потврђеним на Седмом васељенском сабору из 787. године, сазваном, између осталог, како би се потврдило православно учење о поштовању икона, али и да би се решили други проблеми изазвани иконоборством.⁹⁴³ Од тог времена се у Православној Цркви није постављало питање оправданости сликања и поштовања икона, док се успомена на поднешене мученичке жртве из времена иконоборства брижљиво чувала, а православно учење о иконама изнова потврђивало. Стога су се иконе Исуса Христа, Пресвете Богородице и светих нашле и у српској редакцији *Синодика Православља* архиепископа Саве I, чији је текст сачуван захваљујући његовим животописцима.⁹⁴⁴ Изгледа да су, у периоду пре уређења аутокефалне Српске Православне Цркве, иконе биле предмет спорења међу одређеним чиниоцима у немањихкој држави. Наиме, описујући преписку између великог жупана Стефана Немањиха и монаха Симеона у вези са обновом манастира Хиландара, јеромонах Доментијан је у синовљево писмо сместио и краћу похвалу владавини некадашњег великог жупана, који, између осталог, „*одагна варљиви мрак, безбожних јеретика ... и постави цркве Христове, и објави иконе Христове*“.⁹⁴⁵ Јеретичко учење које се појавило у Српској земљи доводи се у

⁹³⁹ Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 81 (звона доброгласна); Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 59.

⁹⁴⁰ Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Ж. Јовановић, 182, 183 (звона доброгласна); Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112, 113.

⁹⁴¹ Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Ж. Јовановић, 182, 183; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112, 113.

⁹⁴² *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 87 (Б. Радојковић), са снимком звона (сл. 57).

⁹⁴³ Н. Милаш, *Правила Православне Црква с тумачењима I*, Нови Сад 1895, 18, 606–624 (= Београд – Шибеник 2004).

⁹⁴⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас Георгиевска, 232, 233; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 211; А. Јевтић, *Из богословља Светога Саве*, 133–144.

⁹⁴⁵ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 285.

везу са поборницима дуализма, у зависности од простора на којим се се појављивали називаним богумилима, патаренима и катарима, а на основу наведених Доментијанових речи, може се закључити да је део тог учења било и непоштовање храмова и икона.⁹⁴⁶

До дванаестог века није се могао замислити православни храм без икона и фрески. О украшавању манастирских храмова, као и о њиховом снабдевању свештеним и богослужбеним предметима, нарочито су се старали ктитори-оснивачи и ктитори који су своје ктиторије обнављали од основа, како би њихово дело било заокружено.⁹⁴⁷ Тако је велики жупан Стефан Немања манастиру Студеници даривао и иконе, које се нису сачувале до данас.⁹⁴⁸ Обновљена хиландарска црква била је украшена и иконама.⁹⁴⁹ У *Житију Светог Симеона* које је написао архимандрит Сава, у дирљивом опису престављења монаха Симеона у манастиру Хиландару, помиње се и икона Пресвете Богородице пред којом је, по својој жељи, бивши владар и остарели монах преминуо.⁹⁵⁰ Постоји вероватноћа да је то мозаична икона Пресвете Богородице која се и данас чува у манастиру Хиландару, а која изгледом одговара квалитетно израђиваним иконама у Цариграду и Солуну XII века.⁹⁵¹ Патријарх Данило III у *Пролошком житију Светог Симеона*, међу даровима бившег великог жупана манастиру Ватопеду, уручених по приспећу у Свету Гору, набраја и иконе, што није прочитао код старијих животописаца на које се угледао.⁹⁵²

Стари српски животописци посветили су приличну пажњу израдама икона у више наврата. Након архиепископске хиротоније, на путу из Никеје, Сава се задржао у Солуну, тачније у манастиру Филокалу. Поред различитих делатности које је тада предузео у вези са потребама Српске Цркве, њен први архиепископ „дозва највештије живописце, и замоли их да брзо насликају две иконе велике висине“, на којима су били представљени Исус Христос и Пресвета Богородица и које су биле украшене племенитим металима и бисерима.⁹⁵³ Радило се о стојећим иконама Исуса Христа и Пресвете Богородице, које је приложио манастиру у којем је боравио, а које су биле украшене, „златним крунама, камењем драгим и бисером“.⁹⁵⁴ Један број златара у ромејским градовима, првенствено Цариграду, Солуну и Серу,

⁹⁴⁶ О негативном односу припадника тог учења према храмовима и иконама в. С. Ћирковић, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: Босанска црква*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 214, 223–227; D. Obolensky, *Bogumili. Studija o balkanskom neomaniheizmu*, Zagreb 2009, 136, 137, 147, 184, 215, 216, 239. Уп. в. J. Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 316–320, 275, 276, 347.

⁹⁴⁷ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, 95.

⁹⁴⁸ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 51.

⁹⁴⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 138.

⁹⁵⁰ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 180, 181. Симеоново престављење, по угледу на текст Савиног житија, приказано је и код Стефана Немањина, *Житије Светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 69, 70; и Доментијана, *Житије Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 294. Теодосије је у свом *Житију Светог Саве* писао о „пречистој икони Христовој и пречистој његовој Матери“, највероватније имајући на уму на две иконе, будући да је ниже навео икону Христову, због чега је мање вероватно да је мислио на једну икону, са уобичајеном представом Пресвете Богородице са Христом у наручју. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 144. На разлику у броју икона код Теодосија и других животописаца указао је и Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 91, нап. 249.

⁹⁵¹ В. Ј. Ђурић, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (1966) 16–20; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 91.

⁹⁵² Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 204; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић, 4.

⁹⁵³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 201.

⁹⁵⁴ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 201; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 82 (Б. Радојковић). Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 117, нап. 376, разматрао је да ли је оков од племенитог метала покривао целу позадину или само нимбове. Постоји могућност да су од злата израђене и богато украшене биле само само круне.

специјализовао се за израду оквира за иконе од племенитих метала.⁹⁵⁵ Речи јеромонаха Теодосија сведоче о томе да је међу наручиоцима њихових производа у Солуну био и први српски архиепископ.

У вези са чудима Светог Саве, јеромонах Доментијан помиње икону Исуса Христа у главном храму манастира Жиче, у време светитељевог боравка у том манастиру.⁹⁵⁶ Осим тога да је у питању била икона Господња, није могуће рећи ништа више о поменутој икони.⁹⁵⁷ Јеромонах Теодосије записао је како је велики жупан Стефан Немањић, као ктитор Жиче, манастирску цркву украсио, између осталог, и светим иконама.⁹⁵⁸ Иконе се нису налазиле само у храмовима и у манастирима. Тако је угарски краљ Андрија II, према веродостојном сведочењу самог краља Стефана Немањића, српском владару поклатио „*предивне иконе, обложене и украшене златним браздама*“.⁹⁵⁹

Краљица Јелена је својој задужбини, манастиру Пресвете Богородице у Градцу, даривала, између осталог, и „*Иконе оковане златом пуне моштију светих*“.⁹⁶⁰ Може се претпоставити да је то био случај са тамошњом иконом Пресвете Богородице, којој су се, приликом посете Јеленином гробу, поклатиле њене снајке Каталина и Симонида.⁹⁶¹ Краљ Стефан Урош II Милутин приложио је манастиру Пресвете Богородице у Трескавици „*иконе божаствене златом оковане и украшене бисером*“, а божаствене иконе даривао је и манастиру Светог великомученика Георгија у Кичеву.⁹⁶² Данило Бањски забележио је у краљевом пролошком житију да је овај иконе даривао и манастиру Светих Архангела који је подигао у Јерусалиму.⁹⁶³ Нарочиту пажњу краљ је посветио украшавању цркве и манастира Светог Стефана у Бањској, где „*златом и сребром небројене Божије иконе изобрази*“. С обзиром на израз **въвбражак**, изгледа да је у питању била употреба племенитих метала у самом сликању икона, при чему не треба искључити и њихово додатно украшавање предметима од племенитих метала.⁹⁶⁴

Краљ Стефан Урош III уочи битке код Велбужда зарекао се да ће, у случају свечеве помоћи у предстојећој бици, дати обилне дарове манастиру Светог Георгија у Нагоричину, а осим тога, зарекао се и да ће, у том случају, и украсити тамошњу мученикову икону.⁹⁶⁵ Његов савременик, архиепископ Данило II уложио је знатне напоре у правцу опремања храмова Српске Цркве, а међу првим предметима којима их је опремао наведене су „*и иконе божаствене златом оковане*“.⁹⁶⁶ Иконе које је кнез Лазар приложио католикону Вазнесењског манастира у Раваници биле су „*велике и мале оковане и позлаћене*“, што указује и на употребу племенитог метала.⁹⁶⁷ Старац Исаија је у Цариграду прибавио и часне иконе, чију је лепоту његов непознати животописац наводио, које је Исаија затим, са другим

⁹⁵⁵ A. Grabar, *Vizantija. Vizantijska umetnost srednjega veka (od VIII do XV veka)*, Novi Sad 1969, 38–42; K. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries*, in: *The economic history of Byzantium I. From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. E. Laiou, Washington, D.C. 2002, 490, 491.

⁹⁵⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 183, 184.

⁹⁵⁷ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 140.

⁹⁵⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 207.

⁹⁵⁹ Стефан Немањић, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 104, 105.

⁹⁶⁰ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 95; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 83 (Б. Радојковић).

⁹⁶¹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 105, 106.

⁹⁶² Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 132, 133; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 165.

⁹⁶³ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 229; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 40.

⁹⁶⁴ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 230; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 42.

⁹⁶⁵ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 41; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 83 (Б. Радојковић).

⁹⁶⁶ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 109.

⁹⁶⁷ *Житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 122.

црквеним предметима, однео у свој светогорски манастир Светог Пантелејмона.⁹⁶⁸ Међу даровима деспота Стефана Лазаревића његовој задужбини у Ресави, нашле су се „и скупоцене иконе украшене бисером и златом“.⁹⁶⁹

Патријарх Пајсије је у *Житију Светог цара Уроша* писао о томе да је цар Урош посветио нарочиту пажњу украшавању скопске митрополијске цркве, што су чинили и краљ Стефан Урош II Милутин и цар Стефан Душан. Цар Урош је, према свом позном животописцу, наведену цркву проширио и украсио, између осталог, и часним иконама.⁹⁷⁰ Без обзира на околности које нису погодиле предузимању замашне задужбинарске делатности, иконе су, заједно са књигама и одеждама, као основни предмети неопходни унутар православних храмова, биле међу прилозима обновљеног манастира Успења Пресвете Богородице код Неродимља, обновљаног у време турске власти и трудом већег броја приложника.⁹⁷¹

III. 3. 2. Фреске

Први помен фрескописања у старој српској житијној књижевности донекле је особен, будући да се не ради о сведочанству о уобичајеном осликовању храма, већ о исписивању текста оснивачке *Студеничке повеље* великог жупана Стефана Немање на једном од студеничких зидова.⁹⁷² Фрескописање Богородичине цркве у Студеници било је завршено 1208/9. године, када је исписана и повеља, највероватније у нижим зонама храмовног живописа, данас прекривеног слојем фресака из друге половине XVI века.⁹⁷³ У опису чуда Светог Симеона, у житију које је написао Стефан Немањић, налази се помен Симеоновог ктиторског портрета у студеничком католикону, где је миро потекло из „насликаног лика светог, који је на зиду црквеном“ (напис(а)џго же ѡбрази с(вє)т(а)го иже на стѣнѣ цр(ъ)ковнѣ).⁹⁷⁴ Захваљујући опису другог мироточења Светог Симеона у манастиру Студеници из житија, зна се да је ктитор у фрескотехници био осликан не само у студеничком храму, већ и у тамошњој трпезарији.⁹⁷⁵

Прво мироточење моштију Светог Симеона доста је детаљно описано код јеромонаха Доментијана, како у *Житију Светог Саве*, тако и у *Житију Светог Симеона*, при чему оба описа сведоче о постојању Симеоновог ктиторског портрета на једном од зидова

⁹⁶⁸ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 96.

⁹⁶⁹ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. По двема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 289; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

⁹⁷⁰ Патријарх Пајсије је искористио прилику да на том месту запише како је у тој цркви била чудотворна икона, тројеручица, која је и до данас у хиландарској цркви. Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 296; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 92.

⁹⁷¹ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 307; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 102.

⁹⁷² Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

⁹⁷³ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 31–33; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 129.

⁹⁷⁴ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 102, 103; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 14; Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, 63; Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, 241, 242.

⁹⁷⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 166. Стога и другом приликом Теодосије пише о више тамошњих „светих слика преподобнога“ које су мироточиле. Исто, 192. О постојању ктиторских портрета у фрескотехници у хиландарском и студеничком католикону, у вези са мироточењем Светог Симеона, по угледу на старије животописце, сведочанство је оставио и Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 205; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић, 5.

хиландарског католикона.⁹⁷⁶ Јеромонах Теодосије је, описујући обнову свог манастира од стране ктитора Симеона и Саве, при чему је истицао учешће другог, којег је први пожуривао, записао је како Сава „*цркву обнови и златом ослика*“ (*црѣковъ ѡбновиѡвъ, и златомъ пописавъ*).⁹⁷⁷ С обзиром на предузету темељну обнову из времена краља Стефана Уроша II Милутина, изглед обновљеног хиландарског католикона с краја XII века и његовог живописа измичу спознаји, те стога писана сведочанства из житија добијају на важности. Наведено Теодосијево сведочанство указује на то да је фрескопис израђен у скупоченој техници, уз употребу злата, при чему је било уобичајено да се златом украшавају позадине представа на фрескама, што је био случај у цркви Светог Стефана у Бањској, или поједини детаљи, што је случај из Богородичине цркве у Студеници.⁹⁷⁸

Јеромонах Теодосије Хиландарац уносио је у своје *Житије Светог Саве* и нове податке, које није налазио код свог претходника, јеромонаха Доментијана. Тако је у вези са делатношћу монаха Саве и Симеона у манастиру Ватопеду записао како њих двојица проширили и осликали тамошњу трпезарију.⁹⁷⁹ У чему се тачно састојало проширење и како је изгледао живопис трпезарије крајем XII века није могуће утврдити, будући да је трпезарија претрпела обнове у XIV и XVIII веку које су темељно измениле њен изглед.⁹⁸⁰ Доментијан и Теодосије писали су да је Сава помогао опстанак манастира Ксиропотама који је пострадао од разбојника, а да је затим и украсио и осликао његову цркву.⁹⁸¹ Садашњи ксиропотамски католикон изграђен је у другој половини XVIII века, те није могуће ближе се упознати са радовима о који су спроведени захваљујући Сави.⁹⁸² Јеромонах Доментијан је у свом *Житију Светог Саве* српском монаху приписао осликавање цркве Светих Четрдесет мученика, католикона манастира Каракала,⁹⁸³ као и жичког храма.⁹⁸⁴

Да је осликавање жичког храма потрајало дуже времена, сведоче речи јеромонаха Теодосија о томе да је архиепископ Сава по повратку из Никеје отишао „*на од бога му наречени престо првосветитељства, ка цркви Христа Спаса и Бога нашега у Жичи*“, за коју је записао како „*беше велика, а још неосликана*“.⁹⁸⁵ Без обзира на то, архиепископ је осветио цркву, што је био предуслов за одржавање редовних богослужења у њој и других свештених радњи које су уследиле, између осталих, и оних у вези са хиротонијом српских епископа.⁹⁸⁶ Теодосије је забележио како архиепископ Сава „*беше довео са собом из Константинова Града мраморнике и живописце*“.⁹⁸⁷ Ови други су се бавили осликавањем жичког храма, а

⁹⁷⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, прир. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 134–136; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 303. О Симеоновом ктиторском портрету, такође у вези са мироточењем светог, писао је и Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 154; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 14; Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, 48–51, 63; Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, 241. Податак је из Доментијановог дела доспео и у Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 30.

⁹⁷⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 138.

⁹⁷⁸ С. Радојчић, *Злато у српској уметности XIII века*, 23, 33; Б. Тодић, *Бањско злато – последњи остаци фреска у цркви Светог Стефана у Бањској*, у: Манастир Бањска и доба краља Милутина, ур. Д. Бојовић, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 163–168; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 88.

⁹⁷⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 134; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16.

⁹⁸⁰ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 56, 57.

⁹⁸¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 127, 128 (*всѣми потрѣбамъ оуѣрасивъ. и изоуѣграфиса с(вѣ)тоу цр(ъ)квѣ(ъ) с(вѣ)тыхъ „мъ м(оу)ч(ѣ)никъ*); Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 150; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 663.

⁹⁸² Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 108, 109.

⁹⁸³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 127, 128.

⁹⁸⁴ *Исто*, 211, 212, 214, 215.

⁹⁸⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 204.

⁹⁸⁶ *Исто*, 204.

⁹⁸⁷ *Исто*, 205.

Сава их није довео из Константинопоља, у ком тада није боравио, већ вероватније из Никеје. У сваком случају, писање Савиних животописаца омогућило је временско смештање почетка осликовања жичког католикона у 1220. годину, а украшавање је настављено и у наредним годинама треће деценије XIII века.⁹⁸⁸

Краљ Стефан Урош II богато је украсио цркву и манастир Светог Стефана у Бањској, где не само иконе, о којима је било речи, „него и зидове златом просветли“, што је још једно сведочанство из житијне књижевности о осликовању храма фрескама у скупоченој техници, уз употребу злата, о чему је, са дивљењем писао Данило Бањски.⁹⁸⁹ Осликовање бањског католикона предузето је између марта 1316. године, када је издата оснивачка хрисовуља, и престављења краља Стефана Уроша II Милутина у октобру 1321. године.⁹⁹⁰ Осим Данилових речи из краљевог пролошког житија, и сачувани делови бањског фрескописа сведоче о присуству племенитог метала на позадинама или у виду украса, а „бањско злато“ српски летописац средине XV века уврстио је, заједно са патосом призренских Светих Арханђела, дечанском црквом, пећком припратом и ресавским рукописима, међу најузвишенија дела свог времена.⁹⁹¹

Архиепископ српски Данило II нарочиту је пажњу посветио уређењу манастира Светих Апостола у Пећи, где је, на његову замисао, била изграђена и црква Пресвете Богородице Одигитрије, посвећена празнику Успења Пресвете Богородице. Осим што је заслужан за њену изградњу, Данило је и њену унутрашњост украсио **шаровњивим добротама** (*шараним добротама* – прев. аут.), што се, без сумње, односило на фрескопис цркве.⁹⁹² Данило је изографисао, односно осликао у фрескотехници, и пећку припрату, која је, такође, била његова замисао.⁹⁹³ Захваљујући Данилу биле су осликане и црква Светог Данила Столпника на врху пећког пирга, жичка трпезарија, црква Светог Архангела Михаила у Јелашци и црква Светог Саве Српског у Лизици.⁹⁹⁴

Фрескописан је био и главни храм у Раваници, где је кнез Лазар, према речима свог непознатог животописца, католикон своје задужбине украсио „живописом, цртежима и сликама“, међу којима се спомињу и конкретне представе, и то Рождества Христовог, Пресвете Богородице, циклуса о чудима и страдањима Христовим, као и неименованих светих.⁹⁹⁵ Међутим, осликовање раваничког Вазнесењског храма започето је, највероватније, у току последње године владавине кнеза Лазара, са чиме је настављено након Косовске битке и завршено у првим годинама владавине његових наследника.⁹⁹⁶ Засигурно су и фреске, заједно са иконама и другим свештеним и богослужбеним предметима, навеле другог непознатог раваничког монаха, писца *Пролошког житија Светог кнеза Лазара*, да свој манастир опише као преукрашену обитељ.⁹⁹⁷ Угледајући се на оца, ктиторској делатности приступио је и његов наследник. Главна задужбина деспота Стефана Лазаревића, превдиђена и као место његовог погребља, био је манастир Ресава. За украшавање тамошњег храма

⁹⁸⁸ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 138, 139.

⁹⁸⁹ Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 230 (**нѣ и стѣны златомъ оушашаѣ**); Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 42.

⁹⁹⁰ Б. Тодић, *Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској*, 163.

⁹⁹¹ В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига друга XIV–XVI век*, 21; Б. Тодић, *Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској*, 164–168.

⁹⁹² Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Ж. Јовановић, 179, 180; Уп. Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 110, 111. Историчари уметности приметили су оно што су описали „свежином колорита“ у Богородичиној цркви у Пећком манастиру. В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига друга XIV–XVI век*, 52.

⁹⁹³ Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Ж. Јовановић, 181, 182; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112.

⁹⁹⁴ Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Ж. Јовановић, 182–188; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 112–116.

⁹⁹⁵ *Житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 122.

⁹⁹⁶ Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, Саопштења 15 (1983) 45–65.

⁹⁹⁷ *Пролошко житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 129.

сакупио је животописце, чију је вештину истицао Константин Филозоф, који су храм Свете Тројице осликали у скупоченој техници, уз употребу злата.⁹⁹⁸

III. 4. Одежде и одећа

Производња одеће у средњем веку била је разноврсна и обухватала је много делатности, од справљања материјала за одећу, до уобличавања добијеног материјала у производ. Разноврсност се огледала у томе што производња одеће подразумева производњу како одеће коју су носили најшири слојеви становништва, попут оне од грубих тканина каква је била најраспрострањенија, тако и производњу одеће од финих и бојених тканина какву су носили чланови владарске породице и имућна властела. Посебну врсту одеће наричите намене чине свештеничке и архијерејске одежде, често богато украшаване, а у вези са њима стоје и други предмети од тканина који су се налазили унутар православних храмова. Одећа, одежде и други текстилни предмети често су били предмет даривања у средњем веку, што је оставило трага у текстовима житија. Некада су описи тих даривања врло одређени, са навођењем ко је, када, коме и шта даривао, у изузетним случајевима и где су даривани предмети били израђивани, а некада су, најчешће у похвалама, сведочанства кратка и уопштена. С обзиром да су предмети од тканине подложни пропадању, то су подаци из писаних извора значајнији.⁹⁹⁹

III. 4. 1. Архијерејске и свештеничке одежде

Примери даривања свештеничких и архијерејских одежди, било у виду даривања појединих манастира или храмова, или даривања појединих клирика, прилично су одређени. Одежде се називају и „ризам“, као приликом описа даривања новооснованог манастира Студенице од стране великог жупана Стефана Немање,¹⁰⁰⁰ или описа обретења моштију Светог Саве, ког су бугарски епископи обукли у „пресветле ризе“.¹⁰⁰¹ У првом случају су, највероватније, у питању биле јеромонашке одежде, а у другом, свакако, архијерејске. Међу бројним прилозима монаха Симеона и Саве карејској саборној цркви Пресвете Богородице нашли су се и епитрахили.¹⁰⁰² Епитрахил је део свештеничке одежде који свештеници носе око врата и с предње стране тела се спушта до ногу, а који има нарочито важну симболику у православном учењу, представљајући јарам Исуса Христа који сваки свештеник добровољно прима, отварајући се за дејство благодати Светог Духа, и који је свештенику неопходан за

⁹⁹⁸ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 288, 289.

⁹⁹⁹ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 121–133; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 183–233, 249–278; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, Београд 1977, 283–290, 317–320 (Д. Стојановић); М. Шакота, *Студеничка ризница*, 185; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, 47–51; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 164, 165, 189–196.

¹⁰⁰⁰ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 51. У манастиру Студеници је после низа година хиландарски јеромонах Иларије служио Свету Литургију „у пуној одежди свеиштенства“. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 191.

¹⁰⁰¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 418, 419.

¹⁰⁰² Исто, 78, 79; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 8; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16. У карејској саборној цркви нису сачувани епитрахили из тог времена. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 69, 70.

обављање било ког богослужења или обреда.¹⁰⁰³ Међу даровима Симеона и Саве братству манастира Светог Атанасија Атонског помињу се и одежде, свакако јеромонашке.¹⁰⁰⁴

Приликом рукополагања јеромонаха Саве за архимандрита, у митрополитској цркви Свете Софије у Солуну, добио је благослов да носи и набедреницу и наруквице,¹⁰⁰⁵ а највероватније су му том приликом били даровани нови делови одежде. Набедреница или набедреник је „четвороугаоно платно, које се веша за један од четири угла о појас на десно бедро (од чега има своје име), слично мачу, и отуда значи духовни мач“.¹⁰⁰⁶ Наруквице су до овог времена постале засебан део свештеничке одежде, а служиле су томе да притегну рукаве стихара, такође дела свештеничке одежде, доње хаљине која покрива цело тело свештенослужитеља од врата до стопала, и допринесу несметаном вршењу радњи које свештеници обављају рукама.¹⁰⁰⁷ У време док је као архимандрит боравио у Студеници, Сава је носио и „мандију“, коју је носио и као архиепископ.¹⁰⁰⁸ Мандија је што је „дугачка и широка ванбогослужбена одежда пурпурне боје“, на коју су могле бити представе које су симболизовале Стари и Нови Завет, а носили су је епископи,¹⁰⁰⁹ од чега је, с обзиром на то да ју је Сава носио као архимандрит, било изузетака.

Јеромонах Доментијан је у *Житију Светог Саве* записао како је светитеља, након рукополагања за првог архиепископа српског у Никеји 1219. године, патријарх даривао и „својим патријаршким ризама и својим одјејањем“ (*ωδ' ἁνῆμεν*).¹⁰¹⁰ Осим тога, патријарх му је даровао и „све потребе његовог преосвећеног чина“, међу којима се изричито помиње штап.¹⁰¹¹ Под патријарашким ризама и одјејањем могло се мислити на сакос, горњу хаљину коју епископи носе преко стихара, омофор, који је „најважнија архијерејска литургијска одежда“, који епископи носе на рамену, а представља изгубљену и пронађену овцу, симболишући спасење, или мандију, а под преосталим потребама преосвећеног, односно архиепископског чина, могло се мислити Крст и панагије.¹⁰¹² По Савином повратку из Никеје у Свету Гору, тамошњи монаси су журили да га виде „у богосветлом одјејању“, што, заједно са описом даривања, указује на употребу термина одјејање за архијерејску одежду, уз одговарајуће одређење.¹⁰¹³ Међу потребама преосвећеног чина био је и „најпречаснији штап“, који је добио на дар од васељенског патријарха.¹⁰¹⁴ Овај архиепископски штап, жезал, највероватније украшен комбинацијом различитих метала, међу којима су, највероватније, били и они племенити. Архиепископ Сава I, епископи, свештеници и ђакони, сви обучени у „богосветлу подобу“, свако према свом чину, служили су Свету Литургију на сабору Српске Цркве у Жичи 1220. или 1221. године.¹⁰¹⁵

¹⁰⁰³ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 127, 128; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 320 (Д. Стојановић).

¹⁰⁰⁴ Доментијан, *Живот Светог Симеона и Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 57; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279.

¹⁰⁰⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 141–143. Теодосије пише само о набедреници. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 159.

¹⁰⁰⁶ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 129.

¹⁰⁰⁷ *Исто*, 124, 125.

¹⁰⁰⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 174, 175, 242.

¹⁰⁰⁹ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 133.

¹⁰¹⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 199, 200; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић); Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 143.

¹⁰¹¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 199, 200.

¹⁰¹² Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 130–135. На средњовековним портретима Светог Саве јављају се сакоси и омофори. *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 322, 323 (Д. Стојановић).

¹⁰¹³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 204, 205; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 469. Након ослепљивања принца Стефана, будућег краља Уроша III, њему се јавио Свети Николај, „украшен светитељском одеждом“. Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 52.

¹⁰¹⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 199, 200.

¹⁰¹⁵ *Исто*, 225, 226; М. Копривица, *Сабори Саве Немањина*, 160, 161.

Путовања на Исток архиепископ Сава I искористио је да прикупи различите реликвије и предмете које је потребовала новоуређена Српска Православна Црква, а међу њима су се налазиле „и свете службене одежде“.¹⁰¹⁶ На повратку са првог путовања, Саву је цар Јован III Ватац даривао, између осталог, и свештеним одежама.¹⁰¹⁷ Слично је било и током другог путовања. Приликом сусрета првог српског архиепископа и александријског патријарха, када су се њих двојица међусобно даривали и „патријаршијским одејањима“.¹⁰¹⁸ На повратку са другог путовања, Сава је у Трнову, на самрти, по својим ученицима у Српску земљу послао „све свете и часне ствари које купујући беше сабрао“, а међу њима се као прве наводе часне свештене одежде.¹⁰¹⁹ Оне су, заједно са моштима и часним сасудима, послате у Архиепископију и Студеницу.¹⁰²⁰ Део одежди Сава је даровао трновској цркви Бугарске Патријаршије, а оне су се, према Теодосијевим речима, у тој цркви чувале до његовог времена.¹⁰²¹

Одежде су израђивали људи нарочитог заната – шавци, односно кројачи.¹⁰²² Као и у другим производним занатима, тако је и у кројачком занату долазило до усмеравања појединаца на производњу одређених група производа, а једна таква група биле су свештеничке одежде, уз друге предмете од тканина који су се налазили унутар православних храмова. Нарочиту вештину изискивала је израда свештеничких одежди уз употребу златних нити, што је било поље делатности на додиру између кројачког и златарског заната, у чему су се нарочито извештиле цариградске, солунске и серске занатлије, а вештина прављења златних нити била је позната у Дубровнику, али, по свој прилици, и у унутрашњости српских земаља.¹⁰²³ Захваљујући обавештењима из старе српске житијне књижевности, оним из пера архиепископа Данила II, може се говорити о производњи те врсте и на простору српских земаља.

Другу целину предмета израђиваних при двору краља Стефана Драгутина, које је затим даривао храмовима и манастирима, поред различитих црквених сасуда, чиниле су и „свештеничке златоткане драгоцене одежде“.¹⁰²⁴ С обзиром на то да су одежде биле златоткане, односно украшене златним нитима, у питању су морали бити вешти кројачи са нарочитим умећима, а у читавом процесу учествовали су и златари који су поседовали умеће извлачења златних нити.¹⁰²⁵ Краљ Стефан Драгутин је светитељске одежде, највероватније

¹⁰¹⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 226.

¹⁰¹⁷ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227.

¹⁰¹⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 363, 364; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић).

¹⁰¹⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248.

¹⁰²⁰ *Исто*, 248; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 56.

¹⁰²¹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248.

¹⁰²² О њима такође в. А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 189–191.

¹⁰²³ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 9; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 140; А. Grabar, *Vizantija. Vizantijska umetnost srednjega veka (od VIII do XV veka)*, 36, 38–42; К. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries*, 490, 491; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 61.

¹⁰²⁴ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 67, 68; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164.

¹⁰²⁵ С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164, 165; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 59, 61. Било је и оцена како домаћа производња „без сваке сумње није излазила из оквира домаће радиности“, уз одбацивање сведочанства Данила II у вези са производњом при двору краља Стефана Драгутина, са главним аргументом да је „у супротности са примедбом византијског посланика који посећује Драгутинов двор и изненађен је скромним изгледом и одећом краљице Каталине коју затиче да преда“. *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 290, 318 (Д. Стојановић), где је поновљено како „нема елемената за претпоставку да су се скупочене материје израђивале у средњовековној Србији“ уз допуштање могућности да се у земљи одвијала њихова завршна обрада. Међутим, без обзира да ли је сам Георгије Пахимер учествовао у посланству или је писао на основу извештаја неког од учесника, сигурно је да је посланство дошло на двор краља Стефана Уроша I, свакако пре краја 1269. године, а не двор његовог сина у Дебрцу, где је овај боравио након 1282. године. *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 22–27 (Љ. Максимовић). С друге стране, нема јаких разлога за неповерење према овим Даниловим сведочанствима, будући да је био савременик

настале управо у кројачким радионицама при његовом двору, једном приликом даровао и епископу Данилу, будућем српском архиепископу.¹⁰²⁶ При двору краљице Јелене биле су израђиване и „изабране одежде јерејима“.¹⁰²⁷ Неки од појединачних делова свештеничких одежди спомињу се у *Житију архиепископа Данила II* у вези са опремањем храмова Српске Цркве за време његовог столовања. Данилов Ученик том приликом пише како су тада у храмовима биле „изабране ризе јерејске, епитрахили и наруквице златом украшене, дипли и фелони“, у које су се свештена лица облачила приликом вршења богослужења.¹⁰²⁸ Фелон је дугачак и широк огртач, горњи део свештеничке одежде којим се покривају сви остали њени делови.¹⁰²⁹

Осим производње свештеничких одежди при дворovima краља Стефана Драгутина и краљице Јелене, архиепископ Данило II писао је и о њиховој употреби. Тако је записао да је његов претходник, архиепископ Сава II, у цркви Светих апостола извршио обретење моштију Светог архиепископа Арсенија након што се обукао у светитељске одежде.¹⁰³⁰ Како је до обретења дошло у цркви пећког манастира и како је њиме руководио архиепископ, не изненађује употреба светитељских, односно епископских одежди, будући да је пећки манастир већ био једно од боравишта архиепископа српских.

Краљ Стефан Урош III приложио је својој задужбини у Дечанима „и свештене одежде и свилене тканине, које су имале бисере и драгоцено камење“, о чему је писао игуман Григорије Цамблак.¹⁰³¹ Игуманове речи потврђује оснивачка *Дечанска хрисовуља*, у којој се чита о красним ризама, али и о појединачним деловима одежди и тканинама које су се нашле унутар новог храма – епитрахилима, наруквицама, набедреницама, трапезофорима, завесама и фелонима и диплома.¹⁰³² Захваљујући Григорију Цамблаку може се говорити о украшавању тканина бисерима и драгим камењем, што је, у овом случају, и једино сведочанство о томе, будући да, као и у случају светих сасуда, тако ни одежде и други предмети од тканине који се данас чувају у Високим Дечанима нису из времена оснивања манастира.¹⁰³³

Одежде су поменуте и међу даровима деспота Стефана Лазаревића његовој задужбини у Ресави.¹⁰³⁴ Светог Јована Рилског су из Софије, односно цркве Светог Георгија у том граду, испратили, између осталих, и свештеници у својим одеждама (*сѣѣнници вѣ ѡдеждахъ сѣѣныхъ*).¹⁰³⁵

Патријарх Пајсије је у *Житију Светог Симона (краља Стефана Немањића)* описао обретење моштију светог у манастиру Сопоћани, у којем је, као првојерарх Српске Цркве и сам учествовао, вршећи богослужење обучен „у све служабне одежде“.¹⁰³⁶ У *Житију Светог*

догађаја о којима је писао, а и сам је био укључен у размену различитих предмета занатске производње и предузимао је обимну задужбинарску делатност.

¹⁰²⁶ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 72; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић).

¹⁰²⁷ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 87; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић).

¹⁰²⁸ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 109; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 8.

¹⁰²⁹ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 128; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 321 (Д. Стојановић).

¹⁰³⁰ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 173.

¹⁰³¹ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 66.

¹⁰³² М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, 68, 70, 71.

¹⁰³³ *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 285, 289 (Д. Стојановић); М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, 19–24; М. Шакота, *Дечанска ризница*, 48, 267, 268.

¹⁰³⁴ В. Јагић, *Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 289; Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 62.

¹⁰³⁵ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 109; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 82.

¹⁰³⁶ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 81. Међу даровима цара Уроша митрополијској цркви у Скопљу набројао је и одежде. Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 296;

цара Уроша описао је обнову манастира Успења Пресвете Богородице код Неродимља, чијем су храму приложници даривали и одежде, заједно са иконама и књигама, што су били најнеопходнији предмети за вршење богослужења.¹⁰³⁷

III. 4. 2. Владарска и друга световна луксузна одећа

Најлуксузније одевне комаде носили су владари, чланови владарске породице и властела.¹⁰³⁸ Владарско одело било је важно обележје владара и његове власти, којим се разликовао од своје околине, а осим обредне и правне, постојала је и материјална вредност одела које је, уз друге дворске драгоцености, било показатељ богатства како владаревим поданицима, тако и странцима који би се обрели у њиховој близини.¹⁰³⁹ Када је донета одлука о томе да се заробљени кнез Владимир ожени Косаром, ћерком цара Самуила, цар је наредио да се дотадашњи заробљеник окупа, обуче у краљевско одело и доведе пред њега.¹⁰⁴⁰ Јеромонах Доментијан је у свом делу са доста детаља развио причу о замонашењу принца Растка, у којој је као једно од лукавстава одбеглог принца представљено и то што је једног од својих слугу обукао у своје одело и наложио му да тако обучен стоји на његовом месту до краја богослужења у манастирском храму.¹⁰⁴¹ Може се закључити да је постојала нарочита одећа, свакако луксузна, коју је било уобичајено да принц носи у свечаним приликама каква је било богослужење, као и да се, носећи то одело, принц видно разликовао од своје пратње.¹⁰⁴² Краљица Јелена је сиромашнима и болеснима даривала одело и храну, као што се и краљ Стефан Урош II старао о томе да хиландарско братство не оскудева ни у одећи.¹⁰⁴³

Код Доментијана се за одећу, и то луксузну и световну, јавља и термин свита, како је именовао одећу коју је архиепископ Сава I даривао једном старешини разбојника и његовој дружини. До тога је дошло у манастиру Великој Лаври, а за одело даровано старешини разбојника записано је да је било израђено „од великог оловера“ и да је било украшено мотивима лава.¹⁰⁴⁴ Оловер је назив за једну врсту луксузне тканине, могуће свилену и вероватно пурпурне боје, а порекло наведеног луксузног комада одеће је из Никеје, будући да се описана епизода догодила по Савином повратку одатле, где је био богато дариван од стране цара и патријарха.¹⁰⁴⁵

Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 92. Како је црква у Пајсијево време била разорена, може се претпоставити да је цареве дарове, који су се састојали у иконама, одежама и сасудима, патријарх навео као уобичајене и неопходне предмете унутар православних храмова, често навођене међу даровима српских владара у старијим житијима која је читао.

¹⁰³⁷ Т. Јовановић, *Књижевна дело патријарха Пајсеја*, 307; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 102; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић).

¹⁰³⁸ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 231, 232, 249–269.

¹⁰³⁹ *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 284 (Д. Стојановић); С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 160, 161; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 23.

¹⁰⁴⁰ *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 131.

¹⁰⁴¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 16, 17 (въ свое одѣланіе).

¹⁰⁴² Расткову одећу коју је након замонашења послао својим родитељима јеромонах Теодосије означио је као **доброѣу ризоѣ**. Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 26.

¹⁰⁴³ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 85; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

¹⁰⁴⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 207, 208 (**свити красны мнѡгоцѣнни. ѡт[ъ] великаго оловере лѡвы оукрашеніи; различныѣ свиты**).

¹⁰⁴⁵ Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 145, 146. Уп. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 199; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 80; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 469, где се за оловер пише како је израђиван у цариградским дворским фабрикама. Производња луксузне одеће која би

Угарски краљ Андрија поклатио је српском краљу Стефану Немањићу *црвљенице, ц(а)рскыи и багрѣнице. тако и цвѣтове польсцы разлычныи. оукрашении бисеры вси и камыкы. такоже ц(а)рскыи п[о]добакъ*.¹⁰⁴⁶ Овде се ради о јединственом сведочанству о даривању српског од стране једног страног владара, што ипак, без обзира на вредност дарова, не говори много о производњи или увозу. На домаћу производњу одеће која је, осим естетске, имала и улогу инсигнија, или пак на њен увоз из иностранства, говори њено континуирано јављање такве одеће у житијима током више генерација. Приликом дочека моштију Светог Симеона, велики жупан Стефан Немањић се бацао на земљу и притом, према познијем опширном животописцу Светог Саве, није штедео своје царске багренице.¹⁰⁴⁷ Другом приликом указивао је на лепоту багренице коју је велики жупан Стефан поседовао.¹⁰⁴⁸ Најзад, јеромонах Теодосије је записао како је архиепископ Сава крунисао Стефана за краља у Жичи, том приликом „багреницом и бисером опасавши га и украсивши“, што указује да је део одеће са статусом инсигније, осим багренице, био и појас.¹⁰⁴⁹ Сама багреница је била украшена бисером, те се о њој говори и као о „многоцепој багреници“.¹⁰⁵⁰ Сава је Стефана њоме украшавао и у другим приликама.¹⁰⁵¹ Бугарски цар Јован II Асен, наложио је да се гроб Светог Саве у манастиру Светих Четрдесет Мученика покрије царском багреницом, што је био случај и након преноса светитељевих моштију.¹⁰⁵² Једну такву царску багреницу благовремено је припремио краљ Стефан Владислав, за потребе преноса моштију Светог Саве из Трнова у Српску земљу.¹⁰⁵³ Ношење багренице коришћено је и као израз којим се означавало вршење краљевске власти. Царску багреницу је

задовољавала царске потребе, након деценије и по од пада Цариграда и изгнанства царског двора, морала је бити покренута и у малоазијским остацима Царства.

¹⁰⁴⁶ У преводу Љ. Јухас Георгиевске: „и премнога одела, царске хаљине од порфире и црвене владарске огртаче, различне као и полски цветићи, све украшене бисером и камењем, као што приличи царевима“. Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 104, 105. У релевантној литератури (С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 82; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 35, 128; Иста, *Багреница*, у: Лексикон српског средњег века, 28) појмови *црвљенице* и *багрѣнице* се изједначавају и истовремено објашњавају као краљевска пурпурна хаљина. Међутим, јеромонах Доментијан писао је о њима као о одвојеним предметима, а исто је чинио и архиепископ Данило II (в. ниже). Појмове су одвојено посматрали Ђ. Даничић и Б. Савић, од којих је први багреницу објашњавао латинском речју *purpura*, а црвљеницу речју *byssus* (Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I*, Београд 1863, 22; Исти, *Рјечник III*, 472), а за другу је багреница „љубичастоцрвена (пурпурна) хаљина или плашт“, а црвљеница „тканина црвене боје“ (Б. Савић, *Речник владарских житија архиепископа Данила II (према препису Даниловог Зборника у Архиву САНУ, 1553. год.)*, 25, 499).

¹⁰⁴⁷ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 83 (*царскыи багрѣнице*); Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 163.

¹⁰⁴⁸ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 125; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 193.

¹⁰⁴⁹ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 143 (*багреницею же и висером прѣподасавъ и оукрасивъ*), Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 206; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 233; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 35.

¹⁰⁵⁰ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 144 (*многоцѣннои багрѣници*); Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 207.

¹⁰⁵¹ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 144; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 207.

¹⁰⁵² Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 203 (*царскыи багрѣ тогѣ покривъ*), 209 (*царскыи багрѣ такоже и прѣжде покрити*); Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 250, 254; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 285 (Д. Стојановић).

¹⁰⁵³ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 207 (*царскыи багръ*), Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 253. Приметна је и занимљива разлика коју јеромонах Теодосије прави када пише о багреници великог жупана и краља Стефана Немањића (багреница) и оним багреницама које стоје у вези са преносом моштију Светог Саве (багр), што указује на његово истанчано разликовање пурпурног платна као таквог, и пурпурног платна које носи владар и чији један од симбола његове власти. Уп. Ђ. Даничић, *Рјечник I*, 22.

носио краљ Стефан Драгутин, и то не само њу, већ и пурпурни плашт, који је, такође, представљао симбол краљевске власти, те је стога наведен са венцем и багреницом.¹⁰⁵⁴

Приликом предаје краљевске власти над Српском земљом брату, краљ Стефан Драгутин новом краљу Стефану Урошу II Милутину предаје, између осталог, и „*хаљине скупоцене царске*“ (свити мнѡгоцѣнїи ц(а)р(ь)скы).¹⁰⁵⁵ Будући да су наведене заједно са коњем и оружјем, наведене хаљине су представљале владарско одело које је било и један од симбола краљевске власти. Даље се чита и како је краљ Стефан Драгутин далеко од себе одбацио „*своју одећу, царске хаљине и златни појас који носаше*“ (ѡдѣждоу свою свиты ц(а)р(ь)скїе и појасъ златїи иже ношаше).¹⁰⁵⁶ За разлику од јеромонаха Теодосија, на основу чијег текста се поретпоставља употреба појаса од стране српског владара, архиепископ Данило II непосредно је навео овај комад одеће који је имао и улогу инсигније.¹⁰⁵⁷ И на другом месту, пишући о томе како је краљ Стефан Драгутин богоугодно трошио свој иметак, осим злата и бисера, конкретно се наводи још једино царско одело (свити ц(а)р(ь)скїе),¹⁰⁵⁸ што указује и на вредност коју су квалитетно израђена и богато украшена владарска одела имала у оквиру владаревог покретног иметка.

На више пута спомињаном месту, када се говори о земаљском богатству краља Стефана Уроша II Милутина, његов животописац након злата и сребра и сточног фонда, а пре њива, наводи и „*светле и драгоцене ризе*“ (ризи свѣтлїе и мнѡгоцѣнїе).¹⁰⁵⁹ Одлазак краљице Симониде својој јетрви, краљици Каталини, заједно са властелом која ју је пратила приликом посете, био је „*украшен царским оделом и златним појасима, бисером и драгоценим камењем*“, а ту су се том приликом нашли и „*пурпури царски и багренице*“ (чрьвѣкнї ц(а)р(ь)скык и багрѣнице).¹⁰⁶⁰ Сведочанства о начинима одевања на српском краљевском двору из времена краља Стефана Уроша II оставио је, још пре приспећа царске принцезе Симониде, Теодор Метохит. Њега је на краљев двор у пет наврата крајем XIII века као преговарача слао цар Андроник II Палеолог (1282–1238), а овај је, изгледа са последњег путовања из пролећа 1299. године, у упутио поверљив извештај у Цариград, познат као *Посланичко слово*.¹⁰⁶¹ У њему је записао како се краљ „веома био накитио и читаво тело празнично оденуо, претрпавши се драгим камењем, бисерјем и нарочито златом – колико је год могао“, како је читав двор бљештао од свилених златотканих тканина и како су луксузно били обучени и други људи на двору, све „по угледу на царску и, колико је могуће било,

¹⁰⁵⁴ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Стефана Уроша II Милутина*, изд. К. Миловановић, 227 (вѣ багрѣницѣ ѡдѣжанъ вѣ, и хламидою ѡбложеноу); Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Стефана Уроша II Милутина*, прев. К. Миловановић, 38 (беше одевен багреницом и огрнут пурпурним плаштом).

¹⁰⁵⁵ Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, 61; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 61; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 233; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 23, 35.

¹⁰⁵⁶ Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, 73; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 64.

¹⁰⁵⁷ О појасу в.: Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 249–251; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 82; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 35, 36, 128, где је указано да о појасу као симболу власти, на посредан начин, сведоче и изрази Григорија Цамблака.

¹⁰⁵⁸ Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, 82; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 67.

¹⁰⁵⁹ Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 289; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158.

¹⁰⁶⁰ Данило Други, *Житије краљице Јелене*, изд. Т. Јовановић, 213; Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 105; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 285 (Д. Стојановић), где се, на основу писања архиепископа Данила II, говори о постигнутом сјајном изгледу и цветној орнаментацији описане одеће; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 160.

¹⁰⁶¹ *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, 66, 67, 75 (И. Ђурић).

ромејску племенитост“.¹⁰⁶² Без обзира што је Теодор Метохит такво опонашање сматрао неумесним и покушао да га исмеје, његово сведочанство, нарочито у поређењу са ранијим писањем Георгија Пахимера, указује на повећавање средстава издвајаних на владарску одећу и опремање двора у периоду од времена краља Стефана Уроша I до времена Стефана Уроша II.¹⁰⁶³ Доласком Симониде, царске принцезе и нове српске краљице, луксуз је могао бити само увећан, на шта је, осим увећаног владаревог богатства, утицала и царица Ирина, која је зету и снајци, према наводима Нићифора Григоре у његовој *Ромејској историји*, осим већих количина новца, слала скупочену одећу, а чак и капу „украшену драгим камењем и бисерима“, односно круну сличну царској.¹⁰⁶⁴ Тако је српски краљевски двор у време краља Стефана Уроша II достигао врхунац по питању богатства владаревог одела, што није дошло изненада, већ је представљало продужетак вишедеценијских токова, на шта упућују сагледана обавештења животописаца, али и ктиторски портрети владара и чланова њихове породице.¹⁰⁶⁵

Да луксузна одећа није била само ствар естетике и идеологије, већ да је чинила и значајан део владарског иметка у средњем веку, сведочи и Данилов Ученик који, описујући дешавања након битке код Велбужда, пише како су српском краљу Стефану Урошу III, победнику битке, војници пораженог и убијеног бугарског цара Михајла Шишмана приносили „много злато и царске хаљине и небројено богатство, прекрасне коње овога бугарског цара“.¹⁰⁶⁶ Владарска одећа је, дакле, у оквиру ратног плена након битке наведена на другом месту, одмах иза злата, односно новца, а пре коња. Изгледа да су мошти Светог краља Стефана Уроша III већ у средњем веку облачене у царску, односно владарску одећу, будући да се његова чудесна јављања описују тако да је обучен у њу.¹⁰⁶⁷

Патријарх Пајсије писао је о царском крунисању цара Уроша на начин да „царском дијадемом обложише га и венац царски положише му и гривну златну“.¹⁰⁶⁸ Према истом животописцу, царица Јелена, након што је отворила синовљев гроб, његово тело је обложила „царском дијадемом“.¹⁰⁶⁹ Дијадема је, у овом случају, део владареве одеће, украшени појас са улогом инсигније, код Ромеја познат као лорос, а код Срба као појас или дијадема.¹⁰⁷⁰

Градови југоисточне Европе који су се током дужег временског периода налазили под османском влашћу, временом су попримали оријентални изглед, који се огледао и у начину одевања. То је, у случају Софије, нашло одјека и у *Житију Светог Ђорђа Кратовца*, у којем је свештеник Пеја забележио присуство „Сарацена, одевена у лепе сараценске хаљине“.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶² Исто, 110–112; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 161.

¹⁰⁶³ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 231; *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 111, 112, нап. 64, и 65 (И. Ђурић); С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 161.

¹⁰⁶⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 176, 177 (С. Ћирковић – Б. Ферјанчић); Љ. Максимовић, *Краљ Милутин и царица Ирина: праскозорје идеје о Царству код Срба*, у: Манастир Бањска и доба краља Милутина, ур. Д. Бојовић, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 15, 16.

¹⁰⁶⁵ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, 80–84.

¹⁰⁶⁶ Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 49 (злато много и свити ц(а)р(ь)скіе и богатство неизъчтѣнно: кони же прекрасніи сего ц(а)ра вѣлгарскаго); Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 46. Животописац српског краља приписује бугарским великашима да су се, видевши свог бившег господара мртвог, питали где су његови драгоцени бисери и драго камење, као и разне златне хаљине (свити златіи разничніи)? (Данилов Ученик, *Житије краља Стефана Дечанског*, изд. Т. Јовановић, 50; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 46).

¹⁰⁶⁷ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 79.

¹⁰⁶⁸ Патријарх Пајсије, *Прошлошко житије Светог цара Стефана Уроша*, прев. Т. Јовановић, 83.

¹⁰⁶⁹ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 298; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 94.

¹⁰⁷⁰ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 249–251; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 35, 128.

¹⁰⁷¹ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 273.

3. 4. 3. Монашка и друга скромна одећа

Насупрот скупocenим одевним комадима стајала је скромна одећа, јефтина за производњу, углавном од ланених и од XV века конопљиних тканина, која се могла производити и у домаћој радиности.¹⁰⁷² Описи облачења и ношења скромне одеће у старој српској житијној књижевности јављају се у служби приказа подвига појединих личности, превасходно светих којима су житија посвећена, који су добровољно одабирали неудобност насупрот луксузу. Скромно одевање једна је од одлика монашког живота, а одевање у општежитељним манастирима било је прописано типцима, а у појединим случајевима повељама.¹⁰⁷³

Ризе су првенствено означавале свештеничку одежду, али се том речју могла означити и одећа уопште, уз додатно објашњење о каквој се одећи радило. Тако се речју риза могла означити и скромна монашка одећа, као у живописном опису Растковог замонашења код Доментијана, где се говори о ризама монашким и ризама црначким.¹⁰⁷⁴ Јеромонах Теодосије у вези са тим пише једноставно о ризи, као што је ризом називао и световно одело принца Растка.¹⁰⁷⁵ На основу описа туге која је због Растковог замонашења завладала на великожупанском двору његовог оца, закључује се да је постојала и нарочита одећа која се облачила у време жалости. Тада су се родитељи бившег принца и новог монаха обукли **въ сѣтован'нык рызы**.¹⁰⁷⁶ Одеждама су се могли називати не само делови свештеничке одежде, већ и друга, различита одећа. Тако се одред великог жупана Стефана Немање надао да ће за повратак Растка бити награђени „*светлим одеждама*“, које се супротстављају „*жалосним и мрачним одеждама*“, које су Расткови родитељи носили због његовог замонашења.¹⁰⁷⁷ Исти животописац сведочи о томе да је у Српској земљи тог времена већ било уобичајено да се у време жалости носи црнина.¹⁰⁷⁸

Један од општих назива за одећу је рухо, поменуто међу даровима које је монах Симеон, у то време ватопедски монах, даривао бројним светогорским монасима, а које је поменуто и међу даровима манастиру чијег је братства тада био део.¹⁰⁷⁹ Симеон је рухом даровао и братство манастира Велике Лавре,¹⁰⁸⁰ а монах Сава светогорског прота и оца у Кареји, приликом разговора о статусу манастира Хиландара.¹⁰⁸¹ У овим случајевима, израз рухо се односио свакако на монашку одећу, а могуће и на свештеничке одежде, које су за потребе богослужења носили јеромонаси и јерођакони.

¹⁰⁷² Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 273–278; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, 47–51; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 164.

¹⁰⁷³ М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 305–311.

¹⁰⁷⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 16–19, поновљено и у *Кратком житију Светог Саве*, изд. Д. Богдановић, 25.

¹⁰⁷⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 112–114, 120.

¹⁰⁷⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 24, 25; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 257, где пише о томе да су се у хаљине жалости обукли Савини родитељи „и све слуге њихове“. О жалосној одећи поновљено је и у *Кратком житију Светог Саве*, изд. Д. Богдановић, 25.

¹⁰⁷⁷ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 20 (**свѣтлыми одеждани; сѣтоваными и мрачным одеждами**); Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 114. Припадници одреда које је српски владар послао за Растком, будући да нису носили очекиване вести, према животописцу, из Свете Горе одлазили су „узевши тужне хаљине“ (**плачевныѣ възъмше образы ризныѣ**). Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 115; Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 21.

¹⁰⁷⁸ Што су чинили поданици великог жупана Стефана Немање који су се са њим саосећали „носећи црнину“ (**чрьносно**). Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 27; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 120.

¹⁰⁷⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 70, 71; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић).

¹⁰⁸⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 80, 81.

¹⁰⁸¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 96, 97.

Једноставна монашка одећа називала се раса.¹⁰⁸² Једна нарочита раса је била припремљена да се њоме, непосредно пре престављења у манастиру Хиландару, обавије монах Симеон.¹⁰⁸³ Некада се описивао и подвиг читавих заједница, попут подвига светогорских пустињака, који нису поседовали ништа „осим потребног власеног рубља, а и овога нису имали довољно за покој тела, већ колико треба за покривање нагоме“.¹⁰⁸⁴ Према писању својих животописаца, монах Сава је те светогорске пустињаке често даривао, између осталог, и одећом.¹⁰⁸⁵ Сава, као млади светогорски монах, у облачењу „задовољавао се само худом власеницом“, односно худом власеном ризом, а и касније се сећао ношења „прљавих власених рубина“.¹⁰⁸⁶ Сава је и као архиепископ српски носио власену мантију, а власена је била и монашка одећа монаха Симона, претходно краља Стефана Немањића.¹⁰⁸⁷ Крајњу скромност у одевању представљало је облачење у врећу, српскословенски **врѣтице**, попут оног у које је архимандрит Сава, према писању великог жупана Стефана Немањића у одељку о чудима у *Житију Светог Симеона*, обавио болесног човека пре него што га је привео свечевим моштима,¹⁰⁸⁸ или какво је, ради подвига, према речима свог животописца носио краљ Стефан Драгутин.¹⁰⁸⁹ Облачење у врећу као израз смирења, скромности и покајања присутно је у *Псалтиру*.¹⁰⁹⁰ Архиепископ Сава I је замонашио свог брата краља Стефана Немањића мало времена пре његове смрти, када га је, према животописчевим речима, обукао у „иночке одежде“ и ставио му „схиму“, што је уобичајен поступак приликом замонашења.¹⁰⁹¹

Одбацивши царске хаљине и златни појас, краљ Стефан Драгутин се, према свом животописцу, облачио у поцепану и искрпљену одећу, опасивао се ужетом од сламе и, ради подвига, носио чак и *вретишче од длаке*.¹⁰⁹² Приликом замонашења, био је обучен у *монашке хаљине*.¹⁰⁹³ Појединости његовог подвига постале су јавне након његове смрти, када су на његовом телу нашли прилепљен сламени појас, а који је носио испод оштре ланене хаљине у коју је био обучен.¹⁰⁹⁴ Лан се у средњовековним српским земљама најчешће и користио управо као сировина за производњу влакана, од којих се потом производила тканина, а даље и разни производи од те тканине – одећа, постељина, пешкири, итд. Процес је након самог сејања и бербе лана обухватао и његово потапање у потоке и реке, а затим се, након сушења, лан тро, тј. одвајала су се влакна од стабљике.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸² Речју *rassa* означавала се и вунена тканина, у великој мери увожена из српских земаља у Дубровник, где је добила варијанте имена које указују на њено порекло, али у житијној књижевности, као и у *Студеничком типик*у, реч *раса* се среће да означи монашку одећу. *Студенички типик*, прир. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, 74; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 285 (Д. Стојановић), 286; М. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, 11; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 308.

¹⁰⁸³ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 180, 181.

¹⁰⁸⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 117. Исти животописац је и за Петра Коришког писао како је носио само хуе рубине власене, које је супротстављао меким хаљинама, односно да је, по престављењу, био у *власено рубље умотан*. Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 271, 285.

¹⁰⁸⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 30, 31.

¹⁰⁸⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 119, 123, 187.

¹⁰⁸⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 217, 222.

¹⁰⁸⁸ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 78, 79; што је преузео и Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 320.

¹⁰⁸⁹ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 64, 65.

¹⁰⁹⁰ Пс. 30, 11; Пс. 35, 13; Пс. 69, 11.

¹⁰⁹¹ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 80.

¹⁰⁹² Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 64, 65; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 160. Оштро вретиште уз тело је носио и будући испосник Петар Коришки, још пре замонашења. Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 268.

¹⁰⁹³ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 75.

¹⁰⁹⁴ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 76.

¹⁰⁹⁵ С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV-XVI века*, 47–51; Исти, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама*, 146, 147.

Најмање одређени су примери даривања дела становништва којем је помоћ била најнужнија – сиромашнима и оболелим од различитих болести. О даривању ових лица најчешће се говори у оквирима похвала светих, уопштено, у виду набрајања. Некада се то даривање састојало, између осталог, и у даривању одеће. У краткој похвали владавине великог жупана Стефана Немање, његов најмлађи син је у опширнијем житију које му је написао забележио да је овај у свој дом примао наге и облачио их.¹⁰⁹⁶ У *Житију Светог краља Стефана Уроша II Милутина*, архиепископ Данило II је краљеве *царске хаљине* које је овај носио дању супротстављао худој и старој одећи у којој је, опет према Данилу, краљ Милутин ноћу делио милостињу, а која се и сама, поред новца и хране, састојала и у одећи.¹⁰⁹⁷

III. 4. 4. Различити предмети од тканине

Осим за израду одеће и одежди, различите врсте тканина и платна коришћене су за израду и других предмета, од којих се у старим српским житијима најчешће срећу они присутни у храмовима. Једна група тих предмета су завесе, присутне у православним храмовима и често дариване ктиторијама од стране њихових ктитора. Велики жупан Стефан Немања даровао је Богородичин манастир у Студеници и завесама.¹⁰⁹⁸ У братство монаха Саве, манастир Ватопед, послао је, са осталим даровима, и „*часне завесе, златом извезене*“, што указује на скупочену технику ткања помоћу златних нити.¹⁰⁹⁹ Дошавши у исти манастир, монах Симеон је опет приложио, између осталог, и скупочене завесе.¹¹⁰⁰ Друга група предмета од тканине унутар храмова су покривачи или покрови, најчешће три, и то један за покривање дискаса, други за покривање путира и трећи који је покривао и једно и друго. Практична намена покривача састојала се у заштити Светих Дарова.¹¹⁰¹ Монаси Симеон и Сава су саборној цркви Пресвете Богородице у Кареји, између осталог, даривали и предмете израђене од тканина, а који нису били део одежди, већ су имали нарочите намене унутар православних храмова. Јеромонах Доментијан је, међу даровима, побројао „*покрове светих сасуда, са бисером и са драгим камењем*“ и „*трапезофоре*“, ¹¹⁰² док је млађи Теодосије на

¹⁰⁹⁶ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

¹⁰⁹⁷ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 134; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164.

¹⁰⁹⁸ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151; М. Шакота, *Студеничка ризница*, 51.

¹⁰⁹⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 124, 125; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 289 (Д. Стојановић), где је препозната техника ткања, уз погрешно приписивање слања завеса Светом Сави, уместо великом жупану Стефану Немањи, како стоји код Теодосија. Питање је значајно стога што чињеница да је златоткане завесе послао велики жупан указује на њихово присуство на великожупанском двору у првим годинама девете деценије XII века, а даље отвара питање да ли је ту приспело из увоза или домаће производње, на шта се, на основу расположивих извора, не може дати коначан одговор.

¹¹⁰⁰ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 130. О завесама је писао и Данило Трећи, *Прошлоко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 204; Данило Трећи, *Прошлоко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић, 4. У Ватопеду нису сачуване завесе у којима би се могле препознати оне о којима пишу животописци, као и у случају других предмета примењене уметности приложених том манастиру. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 46 нап. 47.

¹¹⁰¹ Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, 117, 118.

¹¹⁰² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 78, 79; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 8; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић); М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 660. О истим даровима, без помињања бисера и драгог камења, Доментијан пише и у *Житију Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић, 279.

одговарајућем месту навео само „и скупоцене завесе“.¹¹⁰³ Завесама је била украшена и обновљена хиландарска црква, као и манастир Жича, који је, између осталог и завесама, даривао велики жупан Стефан Немањић.¹¹⁰⁴ Краљица Јелена је свом Богородичином манастиру у Градцу даривала и златоткане завесе.¹¹⁰⁵ Епитет који је архиепископ Данило II употребио да би описао завесе указују на то да су оне биле богато украшене, уз коришћење златних нити. Кнез Лазар је Вазнесењском храму у Раваници приложио различите врсте завеса, које су биле „од висона, порфире и злата изаткане“.¹¹⁰⁶ Висон је фина памучна тканина,¹¹⁰⁷ а и ове речи непознатог раваничког монаха сведоче о изради завеса за храм у скупоценој техници, уз коришћење златних нити. Завесе, без ближег одређења о њиховим својствима, у Цариграду је прибавио и у манастир Светог Пантелејмона, заједно са другим црквеним предметима, однео старац Исаија.¹¹⁰⁸

Крајњу Симеонову скромност у последњим тренуцима земаљског живота осликава и то што је издахнуо на земљи од које га је делила само рогозина, најскромнија простирка израђена од стабљика и листова мочварне биљке рогоза.¹¹⁰⁹ Јеромонах Теодосије је рогозину, на којој је при крају земаљског живота лежао монах Симеон, супротстављао *златној и мекој постељи*, у којој је овај некада лежао.¹¹¹⁰ Хиландарски монах, иако без увида, претпостављао је да су владари поседовали богато украшене и удобне постелине. У Хиландару је на рогозини спавао и монах Сава.¹¹¹¹ О меканој постељи, коју је краљ Стефан Драгутин у свом подвигу одбацивао, писао је и архиепископ Данило II, упућен у прилике на владарском двору.¹¹¹²

У вези са обретењем моштију Светог Саве у Трнову, јеромонах Доментијан споменуо је носила и „поњаве“ на које су бугарски епископи положили мошти, које су потом биле и обавијене „часним поњавама“.¹¹¹³ Краљица Симонида је, на вести о објављивању светости краља Стефана Уроша II, послала једно богато украшено кандило „и такође платна скупоцена и златна“, којима је украшен гроб светог краља у Бањској.¹¹¹⁴ Приликом обретења моштију Светог цара Уроша, царица Јелена, према писању патријарха Пајсија, покрила његово лице убрсом.¹¹¹⁵

¹¹⁰³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132. Карејска црква, као ни Ватопед, не чувају предмете за које би се могло претпоставити да су дар српских монаха. Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 67–69.

¹¹⁰⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 138, 207.

¹¹⁰⁵ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 95; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 8; *Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, 317 (Д. Стојановић); С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 165.

¹¹⁰⁶ *Житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 122.

¹¹⁰⁷ *Речник мање познатих речи*, у: Списи о Косову, прир. М. Грковић, Београд 1993, 191.

¹¹⁰⁸ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 96, 97.

¹¹⁰⁹ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 180, 181. Опис Симеоновог престављења по угледу на Савин налази се и код Стефана Немањића, *Житије Светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 69, 70; у *Кратком житију Светог Саве*, изд. Д. Богдановић, 30; и код Доментијана, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 106–108; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 294; и Теодосија, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, *Житије Светог Саве*, 143. Рогозина се појављује и у фрескосликарству, где се приказује положена непосредно на земљу или на неку врсту узвишења. *Простирке и покривачи* (Ђ. Петровић), у: Лексикон српског средњег века, 592.

¹¹¹⁰ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 143. На другом месту, говорећи о Савиним подвизима, Теодосије им супротставља трпезе, одавање вину и меки одар. *Исто*, 172.

¹¹¹¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 148. На рогозини је, обично, спавао и болесни монах Неофит из манастира Светих Четрдесет Мученика у Трнову. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 255, 256.

¹¹¹² Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 69.

¹¹¹³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 416–419 (поњава; поњавама ч(ь)ст(ь)ными).

¹¹¹⁴ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 149.

¹¹¹⁵ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 298; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 94.

Када су се, током преноса моштију Светог Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир, носиоци моштију на неколико дана зауставили у Софији, једна жена је наручила да се изради нови ковчег, а њен муж је купио „*светли покров*“ (свѣтлоу поніавицу) за његово покривање, свакако квалитетне израде, с обзиром на намену и саопштену цену од шест златника.¹¹¹⁶ Сличан „*светли покров*“ (поніавицу свѣтлоу) за свечев ђивот је послала и царица Мара, захваљујући којој је и омогућен пренос моштију Светог Јована Рилског.¹¹¹⁷

Било је уобичајено да војни одреди носе и заставе. Тако нешто, односно да кнеза Јована Владимира прате војници са заставама у рукама, према писању непознатог животописца, учинило се и кнежевим атентаторима у покушају.¹¹¹⁸ Различитим тканинама могла је бити украшавана опрема за јахање, те је тако новопосвећеном архиепископу српском Сави I патријарх даровао мазге са пурпурним седлима.¹¹¹⁹

¹¹¹⁶ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 108, 109; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 82.

¹¹¹⁷ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 111; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 84.

¹¹¹⁸ *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 135.

¹¹¹⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 199, 200 (съ седлы всемь багреномь).

IV. ПИСМЕНОСТ, ОБРАЗОВАЊЕ И МЕДИЦИНА

IV. 1. Учитељи и школе

Стара српска житијна књижевност у својој обимности садржи сведочанства о читавом низу људских занимања и делатности о којима су животописци писали непосредно или сведочећи на разне начине о резултатима њиховог одвијања. Из палете привредних делатности које не припадају најраспрострањенијој пољопривреди, животописцима занимљивим делатностима у вези са изградњом и опремањем храмова и манастира или важним рударским и трговачким делатностима, издвајају се делатности у вези са писменошћу, образовањем и медицином. Делатност појединаца који су писали и уобличавали књиге, образовали или лечили друге људе, није увек сагледавана са свешћу о материјалним странама њихове делатности, какве су биле сировине и прибор које су користили или новчане надокнаде које су примали за свој рад. У пружању одговора на читав низ питања у вези са њиховим делатностима која припадају пољу привредне историје, помаже испитивање обавештења сачуваних у оквирима старе српске житијне књижевности.

У различитим средњовековним друштвима ученост је у великој мери негована у оквирима двају установа којима неговање учености није била првенствена сврха – у манастирима и дворовима. Појму учености нераздвојно је близак појам образовања. Може се рећи да је образовање у средњем веку служило управо томе да се појединци обуче за усвајање и разумевање постојећег знања и, у крајњој мери, стварање нових садржаја учености. Осим у манастирима и дворовима, ученост је негована и у различитим врстама школа, под којима се подразумевају институционализоване средине са ученошћу као централном компонентом.¹¹²⁰ Неколико чињеница чине писменост и образовање делом и привредне историје средњег века. С једне стране, учитељи различитих нивоа били су, у различитим мерама и на различите начине, плаћани за своју делатност у образовању.¹¹²¹ С друге стране, неопходни прибор и материјали за писање и обликовање књига имали су одређену вредност на тржишту и били су предмет трговине, исто као и исписани и у књиге уобличени рукописи, који су неретко богато украшавани и тиме постајали још цењенији.¹¹²²

Питање образовања у српском средњем веку, односно начина на које су се писменост и виши ступњевни знања преносили и стицали, присутно је и у више наврата разматрано у српској историографији.¹¹²³ Пошло се од претпоставке да се, с обзиром на распрострањеност и ступањ уређености образовања у Царству Ромеја и на вишеструке утицаје са те стране, тамошње стање морало одразити и на прилике у српским земљама.¹¹²⁴ Школе су код Срба

¹¹²⁰ Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, Београд 2024, 207–219.

¹¹²¹ J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb 1982, 112–117, 145–148; Р. Браунинг, *Професор*, у: Византинци, прир. Г. Кавало, Београд 2006, 135, 139, 140; Г. Литаврин, *Како су живели Византинци*, Нови Сад 2017, 169, 172.

¹¹²² J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, 13–15, 99–104, 148; Р. Браунинг, *Професор*, у: Византинци, прир. Г. Кавало, Београд 2006, 124, 125; Г. Литаврин, *Како су живели Византинци*, 173–175.

¹¹²³ М. Вукићевић, *Школа и ширење писмености код православних Срба за време првог периода (876–1220)*, Учитељ 14/14–16 (1895) 680–689, 781–790 (= *Школе у држави Немањића*, Београд 2006, 62–97); Исти, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, Годишњица Николе Чупића 18 (1898) 190–232 (= *Школе у држави Немањића*, 5–61); Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1927) 43–50; Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, Гласник. Службени лист Српске Православне Цркве 27 (1946) 175–181. С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 9–30 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 396–422); А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Р. Петковић – П. В. Крстић – Т. Живковић, Београд 2003, 9–19; Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, Баштина 36 (2014) 145–156; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, Београдски историјски гласник 12 (2021) 83–90.

¹¹²⁴ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 200 (= *Школе у држави Немањића*, 17, 18).

вероватно постојале и пре немањићког периода, али о томе нису сачувана непосредна изворна сведочанства, већ се питању образовања у том периоду приступало из угла опште старословенске писмености од IX до XII века и прилика у периоду који је уследио.¹¹²⁵ Процеси у вези са стварањем независне српске државе и установљавањем аутокефалне Српске Цркве крајем XII и почетком XIII века, дали су нови замах и у области ширења писмености и образовања.¹¹²⁶ Важна обавештења о образовању у српском средњем веку дају и стара српска житија, због чега су били незаобилазни извори у свим радовима из те области. Две су чињенице највише допринеле заступљености тих података у посматраним изворима. С једне стране, писање о посвећености светих ка изучавању светих списа и уопште њиховом образовању прилично је устаљено у житијном жанру.¹¹²⁷ С друге стране, добар део светих којима су написана житија, нарочито потеклих из владарских и властеоских породица, али и других, заиста је на различите начине стицао неку врсту књишког образовања, о чему су, у складу са постојећим маниром и стварним стањем, ушла сведочанства у текстове житија која су им била написана.

За начине организовања учења у српском средњем веку од прворазредног значаја је поређење са праксама које су постојале у Царству Ромеја.¹¹²⁸ Прилике у тамошњем образовању за разумевање прилика на том пољу у српском средњем веку значајне су како због ширих културних утицаја из Царства на Србе, тако и због бољег познавања тамошњих прилика, што омогућава разматрање о могућим сличностима и разликама. Учитељи свих нивоа у Царству обављали су своје делатности ослањајући се на знања и традиције које су имале старовековну основу. Три степена образовања, основни, средњи и високи, били су установљени још у хеленистичком периоду, а та је подела опстала све до XV века.¹¹²⁹ Учитељи који су пружали почетна знања у основним школама нису били нарочито цењени. Њихов је првенствени задатак био да своје ученике науче читању и писању, у неким случајевима и једноставном рачуну, на чему се највећи део деце који је приступао образовању заустављао. Мањи део је настављао са стицањем знања које је стајало у вези са дубљим разумевањем текста и правилним писаним и усменим изражавањем, чему су подучавали граматичари и, за њима, ретори, што су понекад била иста лица, неки од њих су имали и помоћнике, а у подучавању млађих учествовали су и старији ученици, што је имало и своју економску оправданост.¹¹³⁰

Токове у образовању на простору Царства Ромеја усмеравали су, на основу својих потреба и разумевања својих улога, Црква и царски двор, при чему су на развој образовања знатно утицале политичке прилике, односно смене мирних и периода сукоба, али и лични однос царева према учености.¹¹³¹ С обзиром на одлучујуће чиниоце који су утицали на њихово оснивање и деловање, школе које су постојале код Ромеја могу се поделити на царске, црквене и приватне. Наставници у царским школама примали су надокнаду за свој рад из царске благајне, а такве школе налазиле су се при цариградским домовима за сирочад или при црквама. Црквене школе биле су доста бројније, а могу се поделити на патријаршијске, епископске, парохиске и манастирске. Патријаршијске су биле при патријаршијском двору и појединим цариградским црквама, при чему се у првој, тесно повезаној са црквом Свете Софије, стицало и више образовање. Епископске или епархијске

¹¹²⁵ М. Вукићевић, *Школа и ширење писмености код православних Срба за време првог периода (876–1220)*, 680–689, 781–790 (= *Школе у држави Немањића*, 62–97).

¹¹²⁶ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 10–12 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 398–400); А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, 12, 13; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 84.

¹¹²⁷ Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 66.

¹¹²⁸ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 22, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 413).

¹¹²⁹ L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, Beograd 1976, 407, 434–436; Р. Браунинг, *Професор*, у: *Византинци*, 122, 130.

¹¹³⁰ Р. Браунинг, *Професор*, у: *Византинци*, 122–127, 130, 135, 136, 141, 142.

¹¹³¹ L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, 407–421, 424–432; Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, 216, 217, 223, 224; Г. Литаврин, *Како су живели Византинци*, 171.

школе налазиле су се при епископским катедрама широм Царства, а од њих треба поменути епархијску школу у Солуну, која је деловала и у XII веку. Парохијске школе налазиле су се при многим градским и сеоским храмовима, а у њима су најчешће подучавали парохијски свештеници. У њима се стицало основно образовање, које је, по свој прилици, за ученике и њихове родитеље било бесплатно, при чему су учитеље могли даривати на разне начине. Манастирске школе налазиле су се и при престоничким и при манастирима у остатку Царства, у њима су се образовали монаси и искушеници, а у неким случајевима и световна деца. У неким случајевима се деловање манастирских школа лоше одражавало на општежиће, због чега су се јављале и забране њиховог успостављања. У градовима су постојале и приватне школе, које су оснивали и издржавали имућни појединци, а децу имућних родитеља учитељи су могли подучавати и у родитељској кући. Најзад, у Цариграду је, уз све успоне, падове и привремене прекиде, било могуће стећи и највише образовање, на оној високој школи која се у литератури назива цариградским универзитетом.¹¹³² Учитељи у Царству добијали су средства од царских и црквених власти, у мери и зависности од тога где су обављали своју предавачку делатност, али је, истовремено, највећи део учитеља добијао и средства од ученика или њихових породица. Нажалост, висина хонорара није позната ни када су у питању тамошњи учитељи.¹¹³³

На старим основама почивало је образовање и у западноевропским друштвима средњег века, где се, слично као и код РOMEЈА, јављају кућни и дворски учитељи, учитељи при парохијским храмовима, манастирима и епископијама, као и преносиоци знања на универзитетима.¹¹³⁴ Универзитети су, као заједнице учитеља и студената у градовима позног средњег века, постајали све важнији чиниоци у преношењу и стицању знања. Питање зараде наставника, израде и трговине књигама неопходним за образовање, добијали су све већи значај у универзитетским срединама.¹¹³⁵ Књишко образовање у српским земљама, са изузетком приморских градова и њихове околине, није се развијало под западним утицајима, већ превасходно према обрасцима присутним у Царству РOMEЈА. Западни утицаји, управо посредством приморских градова, као и посредством придошлих Саса, осећали су се и на пољу образовања, али оног практичног, негованог у оквирима различитих привредних грана, попут унапређивања и организације производње у рударству, учења појединачних заната или радњи са новцем као што су кредитирање или менично пословање.¹¹³⁶

О стицању знања у ужем смислу у српској средини говори у средњем веку најчешће се говори као о учењу којем су у млађим узрастима приступали појединци којима су писана житија. Треба имати на уму да је изучавање књига у младој доби било једно од општих места житијне књижевности, али исто тако и да су деца из владарске породице свакако пролазила кроз процес стицања макар основног образовања. Слично је могло бити и са децом из властеоских породица, од којих су нека постајала део највише црквене јерархије и светитељи, те су им писана житија у којима су се нашла обавештења о њиховом образовању.¹¹³⁷

¹¹³² М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 191–199 (= *Школе у држави Немањића*, 6–17); Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, 44–47; L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, 407–409, 412–433, 437–445; Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, 216, 217, 223, 224; Р. Браунинг, *Професор*, у: *Византинци*, 125, 126, 129, 139; Г. Литаврин, *Како су живели Византинци*, 172, 175, 176.

¹¹³³ L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, 420, 421, 426, 429; Р. Браунинг, *Професор*, у: *Византинци*, 135, 139, 140.

¹¹³⁴ J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, 13, 16–24, 79–87; R. Fosije, *Ljudi srednjeg veka*, Novi Sad 2009, 279–290; Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, 224–228.

¹¹³⁵ J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, 74, 75, 79–81; Исти, *Civilizacija srednjovekovnog Zapada*, 110.

¹¹³⁶ Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Р. Петковић – П. В. Крстић – Т. Живковић, Београд 2003, 21–30; Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 152.

¹¹³⁷ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 19–21 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 409, 410); С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, Црквене студије 16/2 (2019) 88–90.

Глагол „учити“ и из њега изведене именице „учитељ“ и „ученик“ присутни су у дугом низу најстаријих старословенских и текстовима писаних редакцијама. Одмах треба рећи да се у највећем броју случајева подразумева не учење у ужем смислу, са учитељима који градиву подучавају ученике у школама, већ усвајање учења православне вере, чије су преношење епископима и свештеницима налагали канони Православне Цркве, одговарајућим одредбама *Законоправила* Светог Саве и *Синтагме* Матије Властара заступљеним и у средњовековној српској средини.¹¹³⁸ У свом широком значењу појам је присутан и у старој српској житијној књижевности. Учитељ је Свети апостол Павле,¹¹³⁹ али Сава Немањић назива учитељем и Светог Симеона, јер он „уразуми срца свих и поведе нас како треба правоверни хришћани да држе праву веру према Богу“.¹¹⁴⁰ Из разлога скопчаних са утврђивањем у православној вери, Светог Симеона учитељем је називао и Стефан Немањић,¹¹⁴¹ који је у *Житију Светог Симеона* учитељем назвао и свога брата Саву, и то приликом описа два догађаја из времена док је овај био јеромонах, од којих је први онај када је покушавао да умири великаша Стреза тако што му је износио „слатка и добра и медоточна учења своја“.¹¹⁴² Свети Симеон учитељем је називан и од стране јеромонаха Доментијана у оба житија која је овај написао.¹¹⁴³ Животописци Светог Саве су првог српског архиепископа редовно називали учитељем, који је имао своје ученике, међу којима су били његови родитељи, брат и синовац, хиландарски монаси и монаси манастира у Српској земљи, појединци из његове пратње приликом путовања на Исток, и други.¹¹⁴⁴ Шта више, Сава „спреди Господу Савршен народ“, између осталог, и тако што је спремио светитеље, односно епископе, које је јеромонах Доментијан означио као „учитеље умних стада Божјих“.¹¹⁴⁵ Означивање прве генерације српских епископа учитељима задржало се и код јеромонаха Теодосија, а њихово учитељство састојало се у томе да, на основу законских књига које им је уручио архиепископ, „по предању светих апостола и светих отаца уче народ како да се подижу у вери у Господа нашега Исуса Христа“.¹¹⁴⁶ Учитељем је, у свом житију, од стране архиепископа Данила II именован и краљ Стефан Урош II Милутин.¹¹⁴⁷ Исти животописац учитељем је именовао и архиепископа Арсенија I, из уста Светог Саве који се обраћао свом наследнику, али и у другим приликама.¹¹⁴⁸ Учитељем је називао и

¹¹³⁸ Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923, 20–22; С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 13, 14 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 402); М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012, 277–283, 286; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 84.

¹¹³⁹ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 261, 270.

¹¹⁴⁰ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151. Велики жупан Стефан Немања – монах Симеон се и на другим местима у житију назива учитељем: *Исто*, 154, 155, 162, 163 (учитељ правоверја), 164, 165 (учитељ благонравија и благоверија).

¹¹⁴¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 18, 19, 94–97 (учитељ свиг отачаства; учитељ Новог Завета); Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 174, где је указано на значај употребе квалификатива „учитељ“ за Светог Симеона у делу Стефана Немањића, како је именован и у наслову житија.

¹¹⁴² Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 85–87, 102, 103. У другом контексту, Доментијан за Саву пише како је истинити пастир који брине за своје стадо, упућујући га „божаственим и слатким учењем“. Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 313.

¹¹⁴³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 109–111 (благомислени и богоумни учитељ), 149, 150; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 261, 262, 304 (богоносни учитељ), 314, 318. Велики жупан Стефан Немања је и своје синове и кћери васпитао „у свакој доброј вери и чистоти, и научи их свему страху Божјем“, позивајући их да следе његовом учењу. *Исто*, 252.

¹¹⁴⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, *passim*; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 304; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 27, 29; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, *passim*.

¹¹⁴⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 26, 27.

¹¹⁴⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 204, 205.

¹¹⁴⁷ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 111.

¹¹⁴⁸ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 164, 171.

монаха Саву, будућег архиепископа Саву II, којем је будући архиепископ Јоаникије I био учитељ.¹¹⁴⁹ Старац Исаија имао је у Светој Гори свога ученика Силвестра, који је био уз њега и у манастиру Хиландару и у пустињи Светог Павла, као и ученика Никандра, који је био уз њега у манастиру Светог Пантелејмона и изван Свете Горе.¹¹⁵⁰ Јефрем, будући српски патријарх, имао је своје ученике још као светогорски монах, а један од њих га је пратио по одласку са Свете Горе.¹¹⁵¹ У Српској земљи, у Ждрелу, посетиоци монаха Јефрема просвећивали су се његовим „учењем“, како пре, тако и после избора за патријарха.¹¹⁵² Након устоличења за патријарха српског, у житију се непосредно именује као учитељ, а његово учитељство састојало се у причвршћивању „к страху Божјем“.¹¹⁵³ Своје ученике имао је и Јован Рилски,¹¹⁵⁴ поп Пеја је поменуо у множини „учитеље црквеног чина“, ¹¹⁵⁵ а патријарх Пајсије је своје претходнике на првојераршком престолу називао учитељима.¹¹⁵⁶ Насупрот претходним примерима, Стефан Немањић је учитељем назвао и вођу јеретика са којима се његов отац обрачунао, што, без обзира што се у вези са њим помињу и „књиге његове нечастиве“, не односи на учитеља у ужем смислу, већ на преношење јеретичких схватања.¹¹⁵⁷ Према софијском попу Пеји, учитеље су имали и тамошњи муслимани, који су преносили учење муслиманске вере.¹¹⁵⁸

Стицање образовања у ужем смислу, у житијној књижевности се означава као учење књига, односно учење светих књига, што указује да се основно образовање на простору средњовековних српских земаља стицало у првом реду изучавањем текстова из Светог Писма и богослужбених књига, са чиме се наставило и у наредним вековима.¹¹⁵⁹ Свечева посвећеност изучавању светих списа у младости често је место у житијној књижевности.¹¹⁶⁰ Међутим, тај се мотив не налази у највећем броју дела старе српске житијне књижевности, а онда када се среће доста је одређен, те је, с великом вероватноћом, могуће поклонити поверење обавештењима те врсте. О томе да је млади Растко био научен светим књигама писао је јеромонах Доментијан, што је поновљено и у *Кратком житију Светог Саве*.¹¹⁶¹ О Растковом образовању највише је писао јеромонах Теодосије. За децу великог жупана Стефана Немање, и мушку и женску, записао је да их је отац научио светим књигама.¹¹⁶² У вези са Растковим образовањем у четири наврата је писао о књигама, у већини случајева

¹¹⁴⁹ Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 181, 182.

¹¹⁵⁰ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 93–95. Двојица наведених ученика налазила су се у пратњи старца Исаије и приликом познатог путовања у Цариград, предузетог ради решавања канонског спора између Српске и Цариградске патријаршије. Исто, 96; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 87, 88 (= *Студије из српске средњовековне књижевности*, 359).

¹¹⁵¹ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 166.

¹¹⁵² Исто, 167, 168. Епископ Марко је у житије унео и причу о јављању патријарха Јефрема након отварања његовог гроба, када му је рекао да, између осталог, сачува његово учење. Марко Пећки, *Житије Светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 170.

¹¹⁵³ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 168, 169.

¹¹⁵⁴ Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 89.

¹¹⁵⁵ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 263.

¹¹⁵⁶ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 289; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 86, 87.

¹¹⁵⁷ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 36, 37.

¹¹⁵⁸ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 265.

¹¹⁵⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 6, 7; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 24; Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 266, 267; Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 263; Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, 29–31; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 36; Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 151.

¹¹⁶⁰ Ђ. Трифуновић, *Житије*, у: *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 66.

¹¹⁶¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 6, 7; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 24.

¹¹⁶² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 102.

наводећи да су у питању биле свете књиге.¹¹⁶³ Под тим се подразумева да су српски принчеви и принцезе стекли основно знање писмености, помоћу којег су могли да читају и разумеју свештене књиге, пре свих *Свето Писмо*.¹¹⁶⁴ Највише пажње посветио је Растковом образовању, записавши како „*када је дете ојачало, дадоше га да се учи светим књигама*“, као и да „*напредоваше у учењу, и изазиваше дивљење својим разумом у детињем узрасту*“.¹¹⁶⁵ На основу наведеног исказа може се утврдити приближни узраст у којем се отпочињало са образовањем детета. Са образовањем се почињало онда када је дете ојачало (*оустрав(ль)шоу же се отроуети*), и са образовањем се настављало док је још увек било у детињем узрасту (*въ дѣтскѡмъ вѣзрастѣ*).¹¹⁶⁶ Захваљујући садржини два српскословенска рукописна зборника из XV века, једном из Државне библиотеке у Берлину и другом из Националне библиотеке у Софији, види се да је и у српском средњем веку било присутно разумевање човековог животак кроз седам узраста, настало још у антици, а према којем је детињи узраст био од пете до четрнаесте године.¹¹⁶⁷ Стога се са сигурношћу може рећи да се почетку образовања код Срба у српском средњем приступало у периоду од пете године, што је период почетка образовања и из боље осветљене ромејске праксе.¹¹⁶⁸ Поуздано разрешење питања периода стицања образовања за тему је важно из разлога што показује да је финансирање образовања о којем се чита у житијима у целости било обезбеђивано од стране родитеља деце, на шта указује и избор речи животописаца који пишу о томе да су родитељи давали децу на учење. Најзад, о висини стеченог образовања деце великог жупана Стефана Немање сведоче и књижевни радови Стефана и Саве Немањића, међу којима и житија која су написали свом оцу.¹¹⁶⁹

О образовању деце немањићких владара постоје и друга обавештења. Архиепископ Данило II сведочи о томе да принца Драгутина, онда када је доспео „*до младићког узраста ... дадоше га родитељи његови на учење светих и божаствених књига, и њих научи, вешто и разумно*“.¹¹⁷⁰ Нема ничег невероватног у томе да су се деца владара образовала, шта више, невероватно би било да то није био случај. Првенствено на основу ових обавештења из житијне књижевности, основано је претпостављено постојање дворских школа на дворовима последњих српских великих жупана и краљева династије Немањића.¹¹⁷¹ Изношене су претпоставке о томе да је школу на двору великог жупана Стефана Немање водио парохиски свештеник.¹¹⁷² Међутим, не постоје изворни подаци који би указивали на то да ли су деца из владарске породице основе писмености стицали код свештеника или световњака. Учитељи су, нарочито на двору, могли бити и световни људи. О томе да се мора допустити могућност световних учитеља у српском средњем веку сведоче и прилике код Ромеја, на које су се Срби

¹¹⁶³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 102–104. О Растковом образовању писао је и Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 206; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 7, записавши како Растко „*напредоваше у учењу и разуму и божанским књигама, које често прочитаваше, јер отуда почетак премудрости примаше, страх Божији*“.

¹¹⁶⁴ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 204 (= *Школе у држави Немањића*, 22).

¹¹⁶⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 103; М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 204, 205 (= *Школе у држави Немањића*, 22, 23).

¹¹⁶⁶ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 5.

¹¹⁶⁷ Ђ. Сп. Радојичић, „*Седам чинов*“ *драме људског живота према Шекспиру и старим српским рукописима*, у: Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 350, 351; Ђ. Трифуновић, *Узрасти човекова живота*, у: Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, 358.

¹¹⁶⁸ Р. Браунинг, *Професор*, у: Византинци, 130.

¹¹⁶⁹ На образовање Стефана Немањића осврнуо се у краткој похвали и Теодосије у *Житију Светог Саве*, записавши како је овај био „*Светог писма велики испитивач и овог довољно мудар и учен тумач*“, што је оцена на коју га је могао навести текст житија које је Стефан написао Светом Симеону. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 191.

¹¹⁷⁰ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 51, 52.

¹¹⁷¹ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 203–206 (= *Школе у држави Немањића*, 22–26); Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 151; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 660.

¹¹⁷² Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 151.

угледали, као и сачуване представе на фрескама, на којима се срећу световно обучени учитељи.¹¹⁷³ Касније српске владарске породице, у доста измењеним и тежим околностима, нису престале да образују своју децу. Тако је и непознати Крушедолац, животописац архиепископа Максима Бранковића, оставио сведочанство о томе да су овога, још као Ђорђа, родитељи деспот Стефан и Ангелина у Београду фурланском дали на учење светих књига, које је овај завршио до краја.¹¹⁷⁴

За разлику од школе у којој су била образована деца владара, може се рећи дворске школе, питање постојања манастирских школа у српским земљама средњег века било је предмет расправе у српској историографији. Пошло се од поређења са приликама код Ромеја и потреба Српске Цркве за образовањем свештенства, нарочито у првим годинама након добијања аутокефалије, али и у наредном периоду, те се претпоставило да су манастирске школе постојале и у српским средњовековним манастирима, међу којима је било и епископских катедри, а пре свих у Студеници, Жичи и Пећи. У прилог томе навођени су и подаци из житија о књигама које је новопосвећени архиепископ српски Сава донео из Солуна, а са чијим су се садржајем будући епископи имали упознати, као и то да се за њих каже да их је Сава изабрао међу својим ученицима.¹¹⁷⁵ Са претпоставкама се отишло и даље, мишљењем да су школе постојале и при другим епископским катедрама, у чему се видео и разлог због ког су владари епископским црквама прилагали крупне земљишне поседе.¹¹⁷⁶ На ове претпоставке одговорено је да се о масовнијем постојању школа у српским средњовековним манастирима не може говорити из разлога што је манастирски живот подразумевао повученост од света, што помена о школама, за разлику од помена болница и странопријемница, нема у манастирским типичима, и што су манастирске школе и код Ромеја биле слабо заступљене и ограничене.¹¹⁷⁷ Предратна расправа са два оштро супротстављена става, једним који је пренаглашавао и другим који је практично негирао улогу манастира у образовању, ублажена је наредим истраживањима овог питања. На основу приближно исте изворне грађе и унапређене методологије, порицање улоге манастира у образовању је одбачено као претеривање, с нарочитим указивањем на у житијима описану делатност архиепископа Саве I и непоходност извесног образовања за свештенички позив, које се могло стећи у манастирима.¹¹⁷⁸ Постоје, међутим, и непосреднија обавештења о постојању школа при српским манастирима у средњем веку. У једном пенитенцијалном спису из српкословенског рукописа XIII века, среће се забрана да се претходно ожењени јерођакони, чије би се пређашње супруге преудале или изучиле књигу у манастиру, рукополажу за свештенике, што је непосредно сведочанство о томе да су образовање при манастиру могле стећи и жене.¹¹⁷⁹ Најзад, оснивачка повеља манастира Дренче, коју су 1382. године издали монаси Доротеј и Данило, а потврдили кнез Лазар и патријарх Спиридон, забрањује да се у новооснованом манастиру примају деца на учење књига, што указује на то

¹¹⁷³ М. Ђоровић–Љубинковић, *Гласник Југословенског професорског друштва* 21/4 (1940) 253; С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 22, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 412, 413); Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 86.

¹¹⁷⁴ А. Вукомановић, *Живот архиепископа Максима*, 126.

¹¹⁷⁵ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 200–209 (= *Школе у држави Немањића*, 17–29); Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, 176.

¹¹⁷⁶ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 209 (= *Школе у држави Немањића*, 29),

¹¹⁷⁷ Р. Грујић, *Школе у средњовековној Србији*, 43–50.

¹¹⁷⁸ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 10–13, 22, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 398–401, 412–414. Уп. и А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, 13; Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 148–150; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 83–90, где је аутор указао на то да су манастири, као места у којима су се налазиле болнице, били места у којима се стицало и медицинско знање.

¹¹⁷⁹ V. Jagić, *Opisi i izvodi nekoliko južno-slovenskih rukopisa (Nastavak). Sitna građa za crkveno pravo*, *Starine Jugoslavenske akademije nauka i umetnosti* 6 (1874) 112–117; С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 413, 414).

да је таква пракса постојала и била позната.¹¹⁸⁰ Улога манастира у неговању писмености нарочито је добијала на значају на територијама које су временом прелазиле под турску власт.¹¹⁸¹

У делимичном разрешавању овог питања, као и питања могућег постојања других врста школа у српском средњем веку, помажу сведочанства старих српских животописаца. Архиепископ Данило II је *Житију Светог архиепископа Јевстатија I* приказао образовни пут младића из Будимљанске жупе, потоњег српског светитеља. Најпре је редовно одлазио и присуствовао богослужењима у неименованом храму, где „у сласт слушаши божаствена пјенија и читања речи из књига, и оно што је прочитано из њих, смотреном и целоумном памећу чуваши у себе“.¹¹⁸² За тај се храм може рећи толико да се налазио у родном месту архиепископа Јевстатија I,¹¹⁸³ или можда у неком од суседних насеља. Био је то почетни корак у његовом образовању, свима доступан, бесплатан и неустројен као образовање у ужем смислу. Велики број појединаца се на томе и заустављао, за разлику од потоњег Јевстатија, који се обратио родитељима и изнео своју жељу да га дају да учи „речи књиге“.¹¹⁸⁴ Његова жеља била је услишена, те његови родитељи „нађоше некога учитеља, и њему дадоше свога сина да учи књиге, и њих помоћу силе светог Духа за мало времена научи“.¹¹⁸⁵ Овде се непосредно среће занимање учитеља, којег су заинтересовани родитељи деце, у овом случају властеоски пар из жупе Будимље, проналазили и, свакако уз надокнаду неке врсте, ангажовали за образовање своје деце.¹¹⁸⁶ На основу обавештења из житија није могуће са сигурношћу утврдити да ли је будући Јевстатије образовање код поменутог учитеља стицао у селу, граду, при цркви, манастиру, у родитељском дому или негде другде, као ни да ли је учитељ био клирик или световно лице. С обзиром на избор речи који је укључио проналазак учитеља, може се претпоставити да се учитељ није налазио и да своју делатност није обављао у насељу становања будућег Јевстатија и његових родитеља.

О раном образовању једног потоњег српског светитеља говори се и у *Житију Светог архиепископа Данила II*. Будући Данило у младости је молио своје родитеље, који су били крупна властела, могуће и владареви сродници, да га дају „на учење књига“ (**на оучение књигама**), што су они, жалосни због смрти своје друге деце, одбијали. Видевши неумољивост родитеља, будући клирик је кренуо да тражи неког другог ко би могао да га одведе ка учитељу (**къ оучителю**), што је, наговорен од младића, учинио један од његових рођака. Он га је одвео „ка неком учитељу“ (**къ оучителю некомоу**), где будући Данило „у дубини речи књиге боље успеваши од свију својих другова, који су били у том училишту“ (**въ оучилици**).¹¹⁸⁷ Младић је напредовао у учењу, тако да онима „од којих требаше прва

¹¹⁸⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2015², 181, 188; М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 213 (= *Школе у држави Немањића*, 35, 37); Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, 179; С. Ћирковић, *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 412. За другачије тумачење в. Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, 46; Исти, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, 26, 27.

¹¹⁸¹ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 10–13, 22, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 401. Улогу манастирских школа у образовању код Срба у средњем веку наглашавао је и Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 36.

¹¹⁸² Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 194; Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, 27; Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, 177.

¹¹⁸³ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 23 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 410).

¹¹⁸⁴ Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 194.

¹¹⁸⁵ Исто, 194.

¹¹⁸⁶ С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, 89.

¹¹⁸⁷ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 81, 82; Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, 137, 138; Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, 177; С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, 90, 91; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 86, 87. В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, 109, сматрао је да је будући Данило ступио „у школу једног ученог калуђера“.

упутства речи, за мало им постаде учитељ, тако да су се сви дивили“.¹¹⁸⁸ Описано сведочанство Даниловог Ученика значајно је јер, осим што сведочи о учитељском занимању, говори о томе да су постојала нарочита места где су учитељи подучавали већи број својих ученика, а која су се називала училиштима.¹¹⁸⁹

Током средњовековног периода нису постојале строге старосне границе за различите степене образовања. Код Ромеја се са основним образовањем, које је уједно било и васпитање, почињало у периоду од пет до седам година, са стицањем знања из граматике са девет или десет, а из реторике са четрнаест година, да би ти степени образовања били готови до осамнаесте године.¹¹⁹⁰ На основу казивања непознатог Даниловог Ученика, може се рећи нешто и о узрасту у којем су школе похађане. Будући српски архиепископ је училишту приступио када је дошао до „младићког узраста“ (**възраста юноѣскаа**), напредовао и стекао образовање које се у њој нудило. Тек након тога, када је дошао „до савршеног младићког узраста“ (**въ мероу свѣрьшейноу юноши**), прешао је на краљевски двор.¹¹⁹¹ Под младићким узрастом, у овом случају, мисли се на детињство, односно на период од пете године живота, што се слаже и са ранијим обавештењима о образовању принчева Растка и Драгутина. Савршени младићки узраст односи се на пунолетство, до ког су мушкарци у српском средњем веку долазили са напуњених четрнаест година, што је показано и на другом примеру који доноси Данилов Ученик, када пише о достизању савршеног узраста од стране младог краља Стефана Душана.¹¹⁹² Напунивши четрнаест година и достигавши савршени младићки узраст, будући Данило, младић из властееоске породице, прешао је на двор владара, што је била уобичајена пракса на средњовековним српским дворовима.¹¹⁹³ Стога се и на основу сведочанства Даниловог Ученика о образовању његовог учитеља може закључити да је било уобичајено било да се основно образовање у српским средњовековним школама стицало у периоду од пете до четрнаесте године, што, наравно, не значи да је највећи део деце владара и властеле отпочињао са образовањем одмах по напуњених пет година и да је оно трајало током читавог периода до напуњених четрнаест година, већ само да је то био временски оквир током којег је било уобичајено приступити стицању образовања.

На основу писања Даниловог Ученика, према којем родитељи потоњег Данила „осећаху велику скрб и жалост због разлучења од свога вазљубљенога чеда“,¹¹⁹⁴ може се закључити да се, у том случају, није радило о школи у коју би се одлазило у одређено време и током одређених дана, већ о школи у којој се трајно боравило, односно школи у којој су ученици боравили током дужег временског периода, а које се називало училиште. На основу текста житија јасно је и да се школа у којој се школовао будући српски архиепископ и писац није налазила у насељу где су живели и његови родитељи, за које се, такође на основу казивања непознатог светитељевог животописца, зна да су били крупна властела.¹¹⁹⁵ С обзиром да су и родитељи будућег Јевстатија тражили учитеља за свог сина, ког су на крају и нашли, за обе школе које су као деца похађали будући српски архиепископи може се претпоставити да се нису налазиле у самим насељима у којим су њихове породице живеле.

За школе у којима су прво образовање стекли потоњи архиепископи српски, претпостављено је да се ради о парохиским школама, при неким од сеоских или градских

¹¹⁸⁸ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 82.

¹¹⁸⁹ С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, 91.

¹¹⁹⁰ Р. Браунинг, *Професор*, у: Византинци, 126, 130; Г. Литаврин, *Како су живели Византинци*, 165, 169, 172, 173.

¹¹⁹¹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, прев. Л. Мирковић, 83; Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, 137, 139.

¹¹⁹² Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи 19/2 (2012) 157, 158.

¹¹⁹³ С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, 91; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 87.

¹¹⁹⁴ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, прев. Л. Мирковић 82.

¹¹⁹⁵ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 20 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 410); С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, 90–94.

цркви, или да су у питању била световна училишта.¹¹⁹⁶ На питање о каквим се школама радило у тим случајевима, због недоречености животописаца, није могуће дати одлучан одговор. Међутим, претпоставка о парохиским школама чини се вероватнијом стога што је постојање приватних школа, изван владаревог двора и црквених установа, у којим би наставу похађао већи број ученика истовремено, мало вероватно у то време. Да су у питању биле школе неког манастира или епископије, тај податак би се можда нашао у тексту житија, као што су се нашли и подаци о манастирима у којим су њих двојица примили монашки постриг.

За разлику од врсти школа у којима су образовање стицали будући српски архиепископи, у вези са врстом школе у којој је то чинио будући испосник Петар Коришки није потребно претпостављање. У почетном делу његовог житија, јеромонах Теодосије је записао како је потицао из села Уњемир, како су га родитељи крстили по рођењу, „а када ојача дадоше га да се учи светим књигама“.¹¹⁹⁷ Стицање образовања одвијало се током детињег узраста, а будући испосник је, како то обично бива, избегавао забаву са својим вршњацима, који су се безуспешно трудили да га са собом поведу „на игралишта и позоришта“.¹¹⁹⁸ Уместо тога, он „на учење приону, и чешиће у цркви постећи него код куће пребиваше“.¹¹⁹⁹ На основу овог описа, сасвим је извесно да се стицање почетног образовања у случају будућег српског испосника одвијало недалеко од његовог родитељског дома, у парохиској цркви села Уњемир у Хвосну.¹²⁰⁰

У постојање парохиских школа при српским православним парохиским храмовима у средњем веку није се сумњало и стога што правила васељенских сабора налажу подучавање пастве од стране свештенства, што је примењивано како код Ромеја, тако и код Срба.¹²⁰¹ Ту се, међутим, мисли на подучавање у православној вери, односно тумачење Светог Писма у складу са отачким предањем,¹²⁰² што не може бити поуздан показатељ постојања школа у ужем смислу, односно установа у којима се подучавало писмености и другим областима знања. Да су при парохиским храмовима Српске Цркве у средњем веку постојале парохиске школе непосредније се закључује на основу одредби из *Светостефанске* и *Дечанске хрисовуље*, које предвиђају могућност да књигу изуче, односно стекну образовање, не само свештеничка, него и меропашка и сокалничка деца, што указује на образовање при парохиским црквама.¹²⁰³ Одредба *Дечанске хрисовуље*, по којој су свештеничка деца која су изучила књигу настављала очеву службу, свештеничка деца која нису постајала меропси, а меропси остајали меропси и у случају да су изучили књигу, указује и на претходно стање које се средином XIV века забрањује на простору дечанског властелинства – да је стицање образовања отварало могућност промене друштвеног положаја, на начин да су описмењени

¹¹⁹⁶ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 210, 211 (= *Школе у држави Немањића*, 30–32); и Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, 44, који, упркос неслагањима у вези са деловањем манастирских школа, у овим школама виде парохиске. С друге стране, Д. Д. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 150; и Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 86, 87, са аргументацијом у прилог томе да су будући архиепископи похађали световна училишта.

¹¹⁹⁷ Теодосије, *Житије Светога Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 266.

¹¹⁹⁸ Исто, 267.

¹¹⁹⁹ Исто, 267.

¹²⁰⁰ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 21 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 410, 411); Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 150.

¹²⁰¹ М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 195, 196, 209, 210 (= *Школе у држави Немањића*, 11, 12, 30, 31); Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, 47–49.

¹²⁰² В. нпр. 19. правило Шестог васељенског сабора. Н. Милаш, *Правила Православне Цркве с тумачењима I*, 489–492.

¹²⁰³ *Светостефанска хрисовуља*, изд. Љ. Ковачевић, Споменик Српске краљевске академије 4 (1890) 7 (= Београд 2011, 23); *Светостефанска хрисовуља*, прев. Д. Богдановић, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља II. Фототипије издања и пратеће студије*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2011, 123; *Дечанске хрисовуље*, изд. П. Ивић – М. Грковић, Нови Сад 1976, 308; М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, 78, 101; М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, 211, 212 (= *Школе у држави Немањића*, 32, 33); Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, 47.

меропси могли постати свештеници. Истовремено, одредба је указивала и на, до тог времена, достигнут задовољавајући број писменог свештенства, за чиме је, у неким претходним периодима, очигледно постојала већа потреба.¹²⁰⁴

Старац Исаија, угледни светогорац, био је пореклом из Српске земље, „од благородних и благочастивих родитеља“, односно, из властеоске породице.¹²⁰⁵ Његов непознати животописац записао је како „*васпитан би овај дечак и научен књигама*“, а затим и послат на двор цара Стефана Уроша.¹²⁰⁶ Образовање је стицао док је био дечак, што се налази у складу са ранијим обавештењима на основу којих је утврђено да се стицању образовања на простору Српске земље приступало у периоду од пете до четрнаесте године. С обзиром на сажетост обавештења, није могуће установити да ли је у овом случају реч о неком училишту или о стицању образовања у родитељском дому, које је имућнија властела могла приуштити. У сваком случају и сасвим разумљиво, било је пожељно да младићи који су се упућивали на владарски двор претходно буду описмењени.

Треба указати на то да прикази стицања образовања будућих српских архиепископа Јевстатија I и Данила II од стране њихових животописаца не стоје у непосредној вези са њиховим одлукама о монашењу и ступањем у манастир, односно позивом и одласком на владарев двор.¹²⁰⁷ Другим речима, стицање основног образовања није било намењено само онима пред којима се налазила свештеничка или служба на двору. Већ су поменуте одредбе *Светостефанске* и *Дечанске хрисовуље* о образовању сокалничке и меропашке деце, а на основу већег броја чланова *Законика цара Стефана Душана* примећено је да су писменошћу владале не само судије, него и пристави и глобари.¹²⁰⁸ Демографски, привредни и управни развој српских градова у другој половини XIV и првој половини XV века допринео је и расту писмености и развоју образовања у градским оквирима.¹²⁰⁹ Поуздана сведочанства о томе пружају књижевна дела која су у Београду, Новом Брду и Смедереву саставили Константин Филозоф, Владислав Граматик, Димитрије Кантакузин и непознати Смедеревци.¹²¹⁰

Кратко, али садржајно и значајно обавештење о образовању једног младића, оставио је поп Пеја у *Житију Светог Ђорђа Кратовца*, младића ког је и лично добро познавао. Софијски свештеник записао је како је Ђорђе био из Кратова, од оца Димитрија и мајке Саре, и да „*Када је напунио шест година дадоше га родитељи његови на свеиштене књиге, које брзо научи*“. ¹²¹¹ Сведочанство попа Пеје потврђује познате чињенице о томе да се основно образовање стицало на изучавању светих списа православне вере, али доноси и непосредно сведочанство о томе да је и на простору српских земаља било уобичајено да се са стицањем основног образовања отпочне са напуњених шест година. За учитеља који је подучавао младог Ђорђа у Кратову, може се претпоставити да је посао обављао при парохијској цркви у самом граду, што би указивало на постојање градских парохијских школи у српским градовима средњег века. Поп Пеја, који је у Софији примио младог Ђорђа по његовом преласку у тај већи град, записао је како га родитељи, након стицања основног образовања, „*дадоше на кујунџијски занат, који такође добро савлада*“, и да Ђорђе, „*И у једноме и у*

¹²⁰⁴ *Дечанске хрисовуље*, изд. П. Ивић – М. Грковић, Нови Сад 1976, 308; М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, 78, 101; А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, 13.

¹²⁰⁵ Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, 70; Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 91.

¹²⁰⁶ Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, 70; Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 91.

¹²⁰⁷ Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 194, 195; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 81–83; Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, 86.

¹²⁰⁸ Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, 179, 180.

¹²⁰⁹ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 12 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 400); А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, 15; Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 151.

¹²¹⁰ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 213–234; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 120, 121.

¹²¹¹ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 263.

другоме задовољивши учитеље, и од једнога и од другога благослов и молитву прими“.¹²¹² Осим навођења тачног узраста у којем је младић приступио стицању образовања израженог у годинама живота, поп Пеја оставио је јединствено сведочанство у оквиру старе српске житијне књижевности о постојању образовања за бављење занатом у унутрашњости српских земаља. Учитељ је, у том другом случају, свакако био већ остварен занатлија кујунцијског, односно златарског заната.

Без обзира што су вести из старих српских житија представљала основна сведочанства на основу којих се закључивало о образовању у српском средњем веку, једно место из *Житија Светог Саве* јеромонаха Доментијана дуго је остало непримећено, а помаже у коначном разрешавању питања постојања једне врсте школа. Реч је о епископским школама, познатим и код Ромеја и код Латина, а чије се постојање код Срба само претпостављало, како на правилном разумевању потреба Српске Цркве, тако и на основу довођења у везу бриге владара о епархијским властелинствима са постојањем таквих школа, о чему у изворима нема ни назнака.¹²¹³ У поменутом Доментијановом делу налази се и један опширан одељак који говори о заповестима и саветима које је први српски архиепископ упутио епископима Српске Цркве. Међу тим саветима налази се и онај „Да ако који к књигама долазио буде, сољу језика нашега сладак да буде“.¹²¹⁴ Како се обраћање без икакве сумње односи на епископе, а израз о долажењу „к књигама“ на стицање образовања, то је ово место сигурно сведочанство о постојању епископских школа при катедрама већ прве генерације епископа Српске Цркве.¹²¹⁵

Посматрани и испитани подаци из старих српских житија доказују да су Црква и двор играли одлучујуће улоге у развоју образовања у српском средњем веку. Без сумње и у више генерација је постојала нека врста дворске школе у којој су образована деца из владарске породице. Житија сведоче о томе да су такве школе похађала деца великог жупана Стефана Немање, принц Драгутин и Ђорђе Бранковић. Што се тиче школа под окриљем Цркве, на основу житија се може говорити о школама при парохиским црквама и епископским школама, док о манастирским школама нема непосредних сведочанстава. Најзад, на основу обавештења из *Житија Светог Ђорђа Кратовца*, може се говорити и о образовању за златарски занат у унутрашњости српских земаља.

IV. 2. Прожимање писмености и привреде

Потреба за писменошћу уопште у прошлости се појавила из два основна разлога: због обављања практичних административних и привредних послова и из потребе за утврђивањем и објављивањем верских садржаја. Писмо је, са своје стране, у одговарајућим друштвеним околностима давало замаха развоју мисли, управе и привреде у најширем смислу. Ови процеси нису ограничени на хиљадама година удаљено време настанка првих писама, већ се препознају и током средњовековног периода.¹²¹⁶ Писана реч имала је прворазредни значај и за ширење хришћанства, у виду записивања, читања и слушања свештених и богослужбених списа. Примање хришћанске вере водило је ширењу латинског и грчког алфабета међу бројним народима, али и стварању нових писама, попут осмишљавања глаголице и ћирилице на основи грчког алфабета за православне словенске народе, што је, само по себи, дало замаха

¹²¹² Исто, 263.

¹²¹³ В. више.

¹²¹⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 331, 332.

¹²¹⁵ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 661.

¹²¹⁶ R. Fosije, *Ljudi srednjeg veka*, 283–289; F. Barbije, *Istorija knjige*, Beograd 2009, 17–20; Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, Београд 2024, 56, 57, 62, 63, 68–70, 207.

ширењу писмености и образовања.¹²¹⁷ У познавању, развоју и употреби писма током средњовековног периода предњачило је свештенство и монаштво, мада из вида не треба губити ни писменост која се неговала са управним, судским, привредним, дипломатским и другим профаним наменама.¹²¹⁸

Раније испитана сведочанства о образовању на посредан начин указују и на производњу, распрострањеност и употребу књига, будући да се оне морају подразумевати у свим видовима књишког образовања о којима је било речи, због чега се у изворима о самом образовању и говори као о учењу књига. Сведочанства животописаца о образовању деце оснивача најдуговечније српске династије указују на постојање библиотеке на двору великог жупана Стефана Немање. Дворска библиотека постојала је и за време владавине краља Стефана Владислава, а из те библиотеке су позната четири украшена Четворојеванђеља и двадесет и четири друге књиге које су припале супрузи 1243. године свргнутог краља Белослави и њиховом сину жупану Деси.¹²¹⁹ На постојање дворске библиотеке у доба краља Стефана Уроша I указују речи јеромонаха Доментијана о томе како му је поклатио своја дела,¹²²⁰ чему треба додати и сведочанство архиепископа Данила II о образовању краљевића Драгутина. Осим претходно наведених примера у вези са образовањем деце великог жупана Стефана Немање, образовањем краљевића Драгутина, архиепископа Јевстатија I и архиепископа Данила II,¹²²¹ и за краљицу Јелену у њеном житију пише како је познавала књиге, и слушала „*списе светих књига*“.¹²²²

Попут образовања, које се може испитивати као део привредне историје услед надокнада које су за обављање свог занимања примали учитељи и других материјалних питања у вези са образовањем, тако је и писменост у најширем смислу била део привреде кроз надокнаде за појединце који су исписивали, повезивали и преводили дела писмености, вредност прибора и материјала за писање и повезивање књига, начине прибављања књига и друга питања. Последњих неколико деценија, колико се може и говорити о дисциплини студија писмености, истраживања на том пољу вршена су претежно у националним оквирима.¹²²³ Тек је вишедеценијски рад омогућио да се питање односа писмености и различитих друштвених процеса испита и на ширем нивоу.¹²²⁴ Поље истраживања није ни изблиза исцрпљено, а како део питања која се постављају у оквирима студија писмености

¹²¹⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове*, 124–126 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 35–37); С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 9, 10 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 396, 397); А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, 11, 12; F. Barbière, *Istorija knjige*, 20, 21; Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009, 67–72; Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, 146.

¹²¹⁸ С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 12 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 400); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 35; Ђ. Бубало, *Писана реч у свакодневном животу*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 471–492; Исти, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*; Исти, *Писменост у средњовековној Српској земљи*, у: *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, ур. Д. Оташевић – З. Ракић – И. Шпадијер, Београд 2016, 21–34; Ј. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, 58, 59.

¹²¹⁹ Књиге су заједно са другим драгоценостима похрањеним у шест сандука различите величине и више врећа биле део њиховог поклада похрањеног у Дубровнику, који је након Десине смрти потраживао и у јулу 1381. године добио најпре краљ Стефан Драгутин, а након четири године потраживала га је и сама Болеслава уз подршку краља Стефана Уроша II Милутина. М. Маловић-Ђукић, *Поклад жупана Десе*, у: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 31–39; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018, 87–91.

¹²²⁰ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, Библиотекар 6 (1954) 138, 139 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 386, 387).

¹²²¹ В. више.

¹²²² Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Ј. Мирковић – Г. М. Данијел, 83, 93.

¹²²³ L. Melve, *European and Scandinavian Research on Literacy: Some Methodological Aspects*, NOWELE. North-Western European Language Evolution 64/65 (2012) 181–225.

¹²²⁴ Исти, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, 56–71.

има и привредну димензију, то се са циљем пружања дела одговора на њих може приступити и старим српским житијима.

Појам „*рукопис*“ у средњовековној књижевности није имао само дословно значење, већ и друга, попут значења хирографа, односно рукописа-уговора или рукописа-дуга. Ови мотиви били су присутни већ у Светом Писму, тумачењима светих отаца и апокрифима, те не изненађује што су се нашли и унутар житијне књижевности.¹²²⁵ Сва та значења, међутим, као и ближе упознавање са садржајем различитих писаних књижевних и правних споменика који се сусрећу у житијној књижевности, не могу бити испитивана овом приликом. Приликом испитивања старих српских житија као историјских извора за привредну историју потребно је усмерити пажњу на различита сведочанства о писмености са циљем да се сазна о томе зашто, када и где су писане различите врсте рукописа, да ли су појединци који су се тиме бавили били плаћени, које материјале су користили, да ли су ти рукописи затим били предмет трговине, даривања, и сличним питањима која улазе у оквире привредне историје.

Манастири на простору средњовековних српских земаља, светогорски манастир Хиландар, српски владарски, архиепископски и патријарашки дворови, били су истовремено и књижевни центри за које су се прибављале, у којима су настајале и чувале се књиге, коришћене приликом богослужбених, образовних и других радњи.¹²²⁶ Вести старих српских животописаца доприносе бољем упознавању историје писане речи и тако што садрже описе законодавне делатности владара и вођења владарских преписки, што указује на рад дворских канцеларија у различитим периодима. Најзад, ток настанка дела старе српске житијне књижевности, о којем се највише сазнаје управо на основу података из самих житија, сведочи о замислима и налозима о састављању житија, местима књижевне радње и пута писане речи кроз средњовековне српске књижевне центре и образоване кругове.¹²²⁷ Јеромонах Доментијан оставио је сведочанство о томе да је своје *Житије Светог Саве* саставио у Карејској келији 1242/3. године, а *Житије Светог Симеона* 1263/4. године у хиландарском Преображењском пиргу на Спасовој води.¹²²⁸ Оба житија, односно књиге, биле су, према вестима из истих ауторских записа, поклоњене краљу Стефану Урошу I, што је указало на постојање дворске библиотеке и у његово доба.¹²²⁹ Оставио је сведочанство и о томе да је Сава, по благослову сабора светогорских отаца, који је добио приликом обележавања прве годишњице престављења Светог Симеона, написао каноне, стихире и чуда Светог Симеона.¹²³⁰ У Карејској келији је, према сопственом сведочанству, одређене списе, затим послате краљу Стефану Драгутину у Дебрц, писао и Данило, што сведочи како о књижевној делатности у овој келији, тако и о постојању дворске библиотеке при краљевом двору у Дебрцу.¹²³¹

О присуству и распрострањености различитих књига на простору Српске земље и Свете Горе, располагању књигама и њиховој употреби од стране владара, свештенства и монаштва, сведоче не само сачувани кодекси са својим текстовима и записима, већ и бројна

¹²²⁵ А. Гавриловић, *Појов хирографов; О контексту помена и значења мотива „рукописа“ у „Житију Светог Саве“ од Доментијана (1253/1254)*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 567–603. О хрисовулама краља Стефана Уроша III Вазнесењском манастиру у Дечанима у значењу рукописа-уговора писао је Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 58.

¹²²⁶ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 40–44.

¹²²⁷ О времену и месту настанка дела старе српске житијне књижевности в. у једном од уводних поглавља.

¹²²⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 102–105, 430–433; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 324, 325. У уводу свог *Житија Светог Саве* јеромонах Теодосије је указао на писане изворе о животу Светог Саве којима се приликом писања његовог житија користио. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 102. Међу њима је главно место заузимало дело Доментијана, ког је поменуо и у наслову (*Исто*, 101), али је из исказа из увода јасно да није био једини извор.

¹²²⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, 139 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 387).

¹²³⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 138, 139; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 304.

¹²³¹ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 73.

сведочанства унутар старе српске житијне књижевности. Ктитори-оснивачи нарочито, али и други манастирски ктитори и приложници, неретко су манастирима и храмовима даривали свештене и богослужбене књиге. Задужбина великог жупана Стефана Немање у Студеници била је од ктитора опремљена „и књигама“.¹²³² Успостављањем аутокефалне Српске Цркве крајем друге деценије XIII века, отвориле су се нове потребе за превозињем, преписивањем и стварањем свештених, богослужбених и каноничких списа.¹²³³ У осмишљавању и извођењу првих корака на том плану након стицања аутокефалије за Српску Цркву одлучујућу улогу имао је први архиепископ српски Сава. Након боравка у Никеји, приликом ког је рукоположен за архиепископа српског, и боравка на Светој Гори, Сава је, пре одласка у Српску земљу, боравио у Солуну, у манастиру Филокалу, где „преписа многе законске књиге и о исправљењу вере“.¹²³⁴ По среди је био рад са догматским и канонским текстовима православне вере, прикупљеним крајем 1219. и почетком 1220. године у Солуну и уобличеним у Савином *Законоправику* (*Номоканону*, *Крмчију*) и *Синодику Православља*, који су били суштинска потреба новоуређене Српске Цркве.¹²³⁵ Преписи *Законоправила* били су уручени на сабору о Васкрсу 1220. године у Жичи посвећеним и у првобитне епископије Српске Цркве упућеним епископима, а на сабору у истом манастиру о Спасовдану наредне или исте године архиепископ Сава I изговорио је претходно сачињени *Синодик Православља*.¹²³⁶ Речи из житија не треба схватати дословно, у смислу да је књиге преписивао сам Сава и само у Солуну, без обзира што је први српски архиепископ у Солуну одредио њихову садржину и највероватније непосредно учествовао или надгледао израду првих примера. На уму треба имати то да је посао преписивања двоцифреног броја књига подразумевао већи број учесника и да је настављен у Српској земљи, највероватније у Жичи.¹²³⁷ Српски архиепископ Сава, док је боловао и проводио своје последње земаљске дане у Трнову, одређивао је где се има шта распоредити од црквених потреба које је сабрао приликом претходног путовања на Исток и последњег боравка у Цариграду. Највећи део тога је, по ученицима, послао у Српску земљу, у Архиепископију и Студеницу, али је део даривао и саборној цркви Бугарске патријаршије. Међу даровима овој цркви налазиле су се и одређене књиге, и то оковане златом, што ће рећи да су њихове корице имале и златне делове.¹²³⁸

Јединствени податак из *Житија Светог Симеона* које је написао Стефан Немањић сведочи о постојању јеретичке литературе у Српској земљи крајем XII века. Наиме, велики жупан Стефан Немања је, приликом обрачуна са јеретичима у својој држави, њиховом вођи одсекао језик „И књиге његове нечастиве спали“.¹²³⁹ Теодосије је у *Житију Светог Петра Коришког* оставио сведочанство о преписивању и читању дела античке књижевности, поредећи житија, која се читају ради подстицања на добра дела, са „незбожачким

¹²³² Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

¹²³³ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, 146, 147 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 394, 395); С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави*, 10–12 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*, 398–400); А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, 12–14.

¹²³⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 211–213. О томе да је први српски архиепископ из Солуна у Српску земљу понео „са собом књиге законске“ писао је и Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 201.

¹²³⁵ Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, 157, 158; А. Јевтић, *Из богословља Светог Саве*, 141, 142.

¹²³⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 223–242; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 204, 205; М. Копривица, *Сабори Саве Немањића*, у: *Од Раса до Никеје I*, ур. Д. Бојовић – М. Копривица, Ниш – Нови Сад – Нови Пазар 2025, 159–161.

¹²³⁷ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 661, 662.

¹²³⁸ За ове књиге, као и друге дарове тој цркви, Теодосије је записао да су се чували до његовог времена. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248.

¹²³⁹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 36, 37; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 151; D. Obolensky, *Bogumili. Studija o balkanskom neomaniheizmu*, 282, 283.

списима“¹²⁴⁰, које радо читају љубитељи ратова и у њима налазе моралне поуке о држању у борби.

Писање архиепископа српског Данила II сведочи о томе да је при дворovima краљице Јелене и краља Стефана Драгутина постојала разноврсна занатска производња. Ослањајући се на Данилово писање, може се рећи да је занатска производња при двору краљице Јелене, највероватније оном у Брњацима, о којем извештава архиепископ Данило II, била разноврснија, будући да се говори и о изради књига, за шта су били неопходни људи учени људи обучени за преписивање и повезивање књига.¹²⁴¹ Нису познате књиге преписане на самом двору краљице Јелене, али је по њеној заповести 1294/5. године у манастиру Милешеви било преписано једно *Законоправило Светог Саве*.¹²⁴² Можда су међу књигама произведеним при краљичином двору биле књиге које је краљица приложила Благовештењском манастиру у Грацу и које је, међу осталим даровима ктитора, набројао архиепископ Данило II.¹²⁴³

Чак и у XVI веку, када је опремање храмова на простору српских земаља било далеко скромније него у претходном периоду, књиге се, с обзиром на место које су заузиле у православном богослужењу, нису могле заобићи. Тако је, приликом обнове манастира Успења Пресвете Богородице код Неродимља, манастирски храм био опремљен иконама, књигама и одежама, као најнужнијим предметима унутар једног храма.¹²⁴⁴

Почетни период уређења Српске Православне Цркве и опремања њене јерархије одговарајућим свештеним и богослужбеним списима је доста познато на основу опширних житија Светог Саве, а Црква је и у наредном периоду била главни оквир за превођење и умножавање различитих списа. Тако је и непознати животописац архиепископа Данила II забележио како је овај састављао „многобројне књиге и изналазио је оне које пре никада нису биле, и њима као лепотом звезда обасу Господом поверене му храмове божаствене“.¹²⁴⁵ Међу њима су непосредно наведене „грчке књиге“, које је прибавио за манастир Светих Апостола у Пећи, из којих су служили тамошњи грчки јеромонаси, као и „божаствене књиге“ прибављене за цркву Светог Георгија у Магличу, архиепископову задужбину.¹²⁴⁶ Ова сведочанства Даниловог Ученика сведоче о живој преписивачкој и преводилачкој делатности под окриљем Српске Цркве за време столовања архиепископа Данила II. По Јефремовом избору за патријарха српског и његовом устоличењу, била су му уручена „свештена правила Божије цркве“,¹²⁴⁷ што се свакако односило на неки од канонских зборника, највероватније *Законоправило Светог Саве*.

Далеко највећи број средњовековних српских рукописа исписиван је у облику кодекса, са листовима обликованим у табаке и повезаним у књиге, док су рукописи у облику свитака, са дугом траком предвиђеном за писање и два округла предмета око којих се она увијала, доста ретки. Писало се на пергаменту, а од XIII века и на хартији. Пергамент је израђиван од животињске коже, док је хартија углавном потицала из радионица које су се налазиле у градовима Апенинског полуострва и била је израђивана од сировине лана и памука.¹²⁴⁸ Изучавањем спољашњих особина сачуваних споменика писмености, текстова

¹²⁴⁰ Теодосије, *Житије Светога Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 266.

¹²⁴¹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 87, 99.

¹²⁴² Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, 139 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 387).

¹²⁴³ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 94, 95.

¹²⁴⁴ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 307; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 102.

¹²⁴⁵ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 109.

¹²⁴⁶ *Исто*, 111, 114. О ширем значају присуства грчких монаха у Српској земљи у то време в. Љ. Максимовић, *Византинци у Србији Даниловог времена*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 21, 22.

¹²⁴⁷ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 167.

¹²⁴⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове*, 127–130 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, 39–41); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 41, 42; И. Шпадијер, *Живот са*

записа и ликовних представа, последњих више у фрескосликарству него у минијатурном сликарству, употпуњена су знања о томе на који су начин биле писане и уобличаване књиге, али и на који су начин доспевале до читалаца.¹²⁴⁹ За ту су сврху коришћени ножеви или маказе, којима су се секли пергамент или хартија, при чему су постојали и нарочити писарски ножеви за оштрење писаљке, али и исправљање писарских грешака; шестари и лењири, којима су се мерили редови, као и хараксе, тупа сечива са дршком, којим су претходно одмеравањем редови означавани; писаљке, у виду трске и птичијег пера; мастила у различитој боји, која су се чувала у стакленим ампулама, а током коришћења држала у мастионицама; и дивити, предмети у које су се стављали писаљке и мастила.¹²⁵⁰ Највећи део наведеног писарског прибора могао је бити задовољаван локалном производњом, што је вероватно и био случај. Речено није важило за стаклене ампуле, које су, као и други предмети од стакла, биле предмет увоза.¹²⁵¹ За повезивање књига од алата су употребљавани нож, длето или друга сечива, игла, и метални, камени или дрвени калупи за украшавање кожних повеза; од материјала су коришћени овчија, козја или говеђа кожа, даска од букве, јасена или липе, ланено платно, лепак животињског порекла или ретко тесто, конач и канап који је могао бити ојачаван воском, метал или кост за израду копче, хартија за причвршћивање кожних ремена или равнање корица, као и племенити метали у случајевима када су повезима придодаване такве апликације, чиме су тако украшене књиге добијале на цени.¹²⁵² На основу сагледаних сведочанстава из житија, може се рећи да српски животописци нису посвећивали пажњу поступцима, алатима и материјалима присутним у процесу исписивања и уобличавања књига, али јесу сведочили о обављању тог процеса, било непосредно, као у време архиепископа Саве I и краљице Јелене, било посредно, кроз помене о употреби и поклањању књига. Материјал за писање, хартија, помиње се једино у вези са вођењем преписке.¹²⁵³ Од прибора за писање среће се само писаљка, као у једној од похвала архиепископу Данилу II из његовог житија, када је његов непознати ученик поредио његов језик са пером књижевника брзописца (**тако и тръсть книжника скоропис(ь)ца**).¹²⁵⁴

Међу писаним споменицима српског средњег века нарочито место заузимају исправе владара, незаобилазни извори за истраживање политичке, привредне и демографске историје, историје идеја, језика и других области истраживања средњовековне прошлости. Повеле су прворазредан извор и за испитивање историје писмености, при чему дипломатичка истраживања доносе знања попут оних о месту и времену записивања и материјалима за писање. Сведочанства о издавању повеља од стране већег броја владара у различитим периодима налазе се и у више дела старе српске житијне књижевности, што је од нарочитог значаја у оним случајевима када саме исправе нису сачуване, већ се о њиховом постојању закључује управо на основу обавештења животописаца.

књигом, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 449.

¹²⁴⁹ С. Станојевић, *Књиге у старим српским записима*, Летопис Матице српске 233 (1905) 68–91; З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века*, Београд 1974. Прибор и материјали коришћени за записивање и уобличавање књига нашли су своје место на потретима јеванђелиста, великих црквених отаца и арханђела, као и у другим представама на којима се налази писарски прибор. Без обзира на угледање фрескописаца на обрасце који су се вековима раније појављивали у ромејском сликарству, највећи део представљеног прибора коришћен је и на простору средњовековних српских земаља. И. М. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, у: Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 305–319, са цртежима представа прибора на сл. бр. 40 и 41 у истој књизи.

¹²⁵⁰ И. М. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, 305–319.

¹²⁵¹ В. Хан, *Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине*, Зборник Музеја примењене уметности 13 (1969) 7–30.

¹²⁵² З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века*, 12–14, 18–32. За помене прибора за писање и повезивање књига у старим српским записима в. С. Станојевић, *Књиге у старим српским записима*, 76, 77, 86.

¹²⁵³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 159.

¹²⁵⁴ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 111; Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, 180.

Различити дарови великог жупана Стефана Немање манастиру Студеници били су записани „у златопечатној повељи његовој“, о чијем се постојању са сигурношћу зна на основу Савиног *Житија Светог Симеона*, а чији се фалсификат налази у *Цароставнику манастира Студенице*.¹²⁵⁵ Како се за повељу каже да је била златопечатна и да је оно што је писало у њој било „и у цркви написано на зиду“, то ово место не сведочи само о записивању оригиналне повеље, већ и о изливању златног печата којом је била оверена и исписивању њеног садржаја у фрескотехници. Нарочито је значајно сведочанство самог великог жупана Стефана Немањића из *Житија Светог Симеона*, које говори о томе да му је отац ктиторство у Богородичином манастиру у Студеници предао *писаникѣмъ*, што ће рећи да је о том преносу ктиторских права била издата одговарајућа, данас несачувана исправа.¹²⁵⁶

У вези са оснивањем српског манастира на Светог Гори, стари српски животописци оставили су сведочанство о деловању царске администрације цара Алексија III Анђела. Јеромонах Доментијан записао је како је Сава, вративши се из Константинопоља у манастир Ватопед, известио монаха Симеона о томе да му је цар даровао манастир Хиландар са свим метохијама, као и да му је у вези са тим издата писмена потврда.¹²⁵⁷ Теодосије је у вези са тим писао о царском писму, царској заповести и царском златном печату.¹²⁵⁸ Реч је о несачуваном златопечатном сигилију о потчињавању Хиландара и других светилишта Милеја манастиру Ватопеду и наредби о њиховој предаји из 1198. године.¹²⁵⁹ Правни статус Хиландара није коначно решен тим исправама, те је цар Алексије III исте године, придодавши нове поседе, издао још једну „*хрисовуљу са сваким царским утврђењем*“, којом су поништене одлуке из раније хрисовуље и манастир Хиландар утврђен као самостални манастир.¹²⁶⁰ Исправе у вези са утврђивањем статуса манастира Хиландара биле су у виду царских хрисовуља. Осим њих, у житијима се помињу и „*заповест и писма*“ која је архиепископ српски Сава I, приликом повратка са првог путовања на Исток, добио од цара Теодора I Анђела. Заповести су обезбеђивале „*да га примају са сваком почашићу и проводе све до граница грчке земље*“. ¹²⁶¹ У питању су, по свој прилици, биле царске простагме.

Јеромонах Доментијан оставио је сведочанство о записивању и издавању документа о постављењу Саве за архиепископа српског, томоса, од стране васељенског патријарха. Доментијан је знао за постојање овог документа, али му његова садржина, навероватније, није била позната из непосредног увида, будући да је тадашњег патријарха Манојла мешао са потоњим патријархом Германом.¹²⁶² На њега се и у том делу ослонио јеромонах Теодосије, преневши његово обавештење о записивању томоса.¹²⁶³

Након што су били завршени грађевински радови на изградњи и опремању манастира Благовештења Пресвете Богородице у Градцу, након што је установљено братство и

¹²⁵⁵ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, бр. 6, стр. 61, 62 (*Хрисовуља великог жупана Стефана Немање манастиру Студеници*); С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, 311–319.

¹²⁵⁶ Стефан Немањић, 56, 57; Љ. Јухас Георгиевска, *Коментари*, 163; о томе и Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 283.

¹²⁵⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 84, 85.

¹²⁵⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 135, 136.

¹²⁵⁹ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 57; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 81.

¹²⁶⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 94, 95; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 290; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 58–60. Теодосије и у вези са коначним утврђивањем статуса манастира Хиландара пише о царској потврди, царском писму и царском златном печату. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 139, 140.

¹²⁶¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 229.

¹²⁶² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 199, 200; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I. Од покршавања Срба до краја XVIII века*, Београд 2002, 50–54; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, 154, 155.

¹²⁶³ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 197, 198.

властелинство манастира, краљица Јелена, као ктитор, издала је „хрисовуље са својим потписом, у којима су набројани сви њезини прилози и све што на потребу храму Пресвете“.¹²⁶⁴ Данилов Ученик записао је како Спасовом манастиру у Дечанима краљ Стефан Урош III „састави хрисовуље, у којима су сви приноси и дарови његови“.¹²⁶⁵ Григорије Цамблук, игуман манастира, писао је о хрисовуљи у једнини.¹²⁶⁶ С обзиром да је краљ Стефан Урош III својој главној задужбини у периоду између јула 1330. и августа 1331. године издао две хрисовуље, прву у свитку и другу у облику књиге, коју је допунио и потписао и краљ Стефан Душан, може се рећи да је Данилов Ученик веродостојнији по датом питању, иако је Григорије, по свој прилици, у својим рукама и држао једну од дечанских хрисовуља.¹²⁶⁷ Трећу дечанаску хрисовуљу, коју је између маја 1343. и децембра 1345. године издао краљ Стефан Душан,¹²⁶⁸ животописци његовог оца не помињу. Законодавна делатност овог владара у житијној књижевности оставила је трага само у обавештењу о томе да је цар Стефан Душан, на тражење старца Исаије, издао царске хрисовуље манастиру Светог Пантелејмона.¹²⁶⁹

Када се становништво из околине Неродимља одлучило на обнову запуштеног манастира Пресвете Богородице, они су се обратили надлежном епископу, митрополиту Василију, који је тада столовао у Грачаници, и од њега испросили писмо, и то „писмо (упућено) хришћанима ради помоћи за обнављање цркве“.¹²⁷⁰ Радило се, дакле, о митрополитској посланици, са позивом верном народу да се укључи у обнављање манастира. Посланица је била уручена обновитељима, који су са њом кренули „на све стране милостиње ради“, да би, на крају, нашли довољно прилога и завршили започети посао.¹²⁷¹

У житијима су, дакле, сачувана бројна сведочанства о издавању већег броја различитих докумената од стране српских и ромејских владара. За постојање једног дела поменутих докумената зна се само на основу сведочанстава из житија, будући да документи нису сачувани, нити у оригиналу, нити у преписима. Једно житије, међутим, садржи и сведочанство о раду канцеларије турског султана. Наиме, у вези са преносом моштију Светог Јована Рилског из Софије у Рилски манастир, Димитрије Кантакузин записао је како је царица Мара, на молбу обновитеља рилске обитељи, изложила замисао о преносу моштију султану Мехмеду II и затим, ради поштовања које је уживала, „доби од њега за судију Трновског града писмену заповест“, о томе да се рилским монасима предају мошти Светог Јована Рилског.¹²⁷² Преузимање и пренос моштију прошли су без проблема, „по наредбеној посланици“ (по повелѣнномѹ посланнѣи).¹²⁷³ На сличан начин о томе је писао и Владислав Граматик, потврђујући издавање султанове заповести представнику локалне власти у Трнову на молбу царице Маре.¹²⁷⁴ У тим изразима треба видети султанов ферман, основни тип

¹²⁶⁴ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 94, 95.

¹²⁶⁵ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 58.

¹²⁶⁶ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 67.

¹²⁶⁷ П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 52, 53. М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, 18–29, 32, 33.

¹²⁶⁸ П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 53; М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, 28–31.

¹²⁶⁹ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 94.

¹²⁷⁰ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 306 (писаніе съпомож[е]ніа ради хр(и)стіаном(ь) · на обновленіе цр(ь)кви); Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 101.

¹²⁷¹ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 306 (походѣтъ пов[ь]с[оу]доу м(и)л(о)стинк ради); Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 101.

¹²⁷² Димитър Кантакузин, *Житие с малка похвала на Иван Рилски*, изд. Б. Ангелов – Г. Данчев – С. Кожухаров – Г. Петков, 39 (повелѣніе ѿ него написанно възъм'ши къ соудїи Трнѡв'скаго града); Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 95.

¹²⁷³ Димитър Кантакузин, *Житие с малка похвала на Иван Рилски*, изд. Б. Ангелов – Г. Данчев – С. Кожухаров – Г. Петков, 39; Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 95.

¹²⁷⁴ Царица Мара најпре „Писану заповест о томе за трновског судију прими од царске власти“ (писмена ѡ сѣмь повелѣтелна къ соудїи трнѡвѣскомоу ѿ цркы въспрїемши дрѣжавы), а будући да су се неки у Трнову противили, „монаси дадоше царску наредбу судију“ (цркымъ въдавшем се писанїемъ ѿ инѡчествѡуцихъ)

документа који је садржавао султанове наредбе, доношене у оквиру кануна, односно султанског законодавства.¹²⁷⁵ У овом случају, ферман је био упићен трновском кадији. Издавање докумената од стране софијског судије, односно кадије, поменуо је свештеник Пеја у *Житију Светог Ђорђа Краповца*.¹²⁷⁶

Будући наративни извори који неретко описују односе међу људима посматране из угла хришћанског учења, стара српска житија, нарочито она посвећена владарима или члановима владарских породица, доносе велики број сведочанстава о одржавању преписки.¹²⁷⁷ Заједно са неколицином сачуваних писама, обавештења из старих српских житија основни су извори за познавање српске средњовековне епистографије.¹²⁷⁸ Сачуване преписке и сведочанства о њима међу најбољим су показатељима лаичке писмености у средњем веку. Преписке нису водили само владари, већ и властела, при чему, и једни и други, разуме се, у највећем броју случајева посредством писара у својој служби.¹²⁷⁹ У појединим случајевима из житија, наглашава се својеручно записивање писма, као у случају једног писма које је монах Сава из Свете Горе послао великом жупану Стефану Немањи у Српску земљу, које је било „*синовљевом руком написано*“.¹²⁸⁰ Део преписки о којима се говори у старим српским житијима могао је бити плод животопишчеве слободе изражавања, али је део њих свакако био одржаван. Типови писама, устаљени обрасци, садржај и остале жанровске особине теме су историје књижевности, док се из угла привредне историје може размишљати о материјалу и прибору за писање, писарима, преводиоцима и начинима достављања писма адресату. Писма која су слали појединци на високим световним и духовним положајима по њиховом диктату су још од старог века обично записивали писари.¹²⁸¹ Са том се праксом наставило и током средњег века, а најбоље је посведочена управо у случају владарских канцеларија, присутним, наравно, и при дворовима српских владара.¹²⁸²

Житија Светог Симеона и Светог Саве из пера Саве и Стефана Немањића и јеромонаха Доментијана и Теодосија сведоче о препискама које су ове личности водиле крајем XII и почетком XIII века. У вези са бегом принца Растка у Свету Гору, животописци су посведочили о постојању преписке између српског великожупанског двора, представника ромејске световне власти у Солуну, светогорског прота и појединачних светогорских манастира.¹²⁸³ Јеромонах Теодосије је писао како је војвода ког је са пратњом велики жупан Стефан Немања послао у потеру, однео и предао писмо српског владара „*ипарху солунске области*“.¹²⁸⁴ Ипархово писмо светогорском проту, пак, однели су његови људи, који су уједно представљали и пратњу српском војводи и његовом одреду.¹²⁸⁵ Након Растковог, а пре

Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 107; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 79.

¹²⁷⁵ Н. Inaldžik, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300 – 1600*, Beograd 2003, 109, 110.

¹²⁷⁶ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Краповца од попа Пеје*, 270.

¹²⁷⁷ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 81, 82.

¹²⁷⁸ О предисторији жанра и жанру писма у старој српској књижевности, в. Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, у: Писмо, ур. Р. Љушић, Београд 2001, 9–16, где је основано претпостављено да су у дворској канцеларији немањићких владара постојали епистолари, зборници који су садржали обрасце за писање писама у зависности од адресата и прилике.

¹²⁷⁹ Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, 59; Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, 215–222; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 661.

¹²⁸⁰ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 119.

¹²⁸¹ F. Barbje, *Istorija knjige*, 25, 26.

¹²⁸² С. Станојевић, *Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет*, Глас Српске краљевске академије 106 (1923) 65–96 (= *Студије о српској дипломатици I*, Београд 1928, 411–442).

¹²⁸³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 14, 15; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 25; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 108–111, 113, 114.

¹²⁸⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 108, 109; Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, 12.

¹²⁸⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 109.

и после замонашења великог жупана Стефана Немање, одвијала се преписка између српског великожупанског двора и манастира Студенице са светогорским Ватопедом и обратно, у житијима претежно описана у вези са њиховим поновним сусретом, до ког је дошло Симеоновим преласком у Свету Гору, али и у вези са другим питањима.¹²⁸⁶ У питању су била, према јеромонаху Доментијану, „писања многолетна“.¹²⁸⁷ Теодосије је записао како једом приликом, током те преписке, Сава „савивши писмо, даде га за оца посланима од оца“.¹²⁸⁸ Избор речи указује на то да је део преписке вођен тако што су писма преносили поклисари српског великог жупана који су одлазили до Свете Горе и враћали се назад.

Преписка се водила и у вези са подизањем српског Хиландара, подухвата за чије су се остварење Симеон и Сава у више наврата обраћали великом жупану Стефану Немањићу, а нека од тих писама, слата из Свете Горе на српски великожупански двор и назад, преносио је игуман хиландарски Методије са својом пратњом.¹²⁸⁹ По истом питању Симеон се писмом обраћао цару Алексију III Анђелу, а писмо му је однео Сава.¹²⁹⁰ Након што је Сава у Солуну именован за архимандрита, из тог града се једним писмом обратио брату и великом жупану Стефану Немањићу. Писмо је послато заједно са стакленицом светог мира од моштију Светог Симеона, а наведена је и хартија као материјал на којем је писмо било записано и то да су га однели посланици.¹²⁹¹ Велики жупан Стефан Немањић писмено се обраћао и великашу Стрезу у Просеку,¹²⁹² а након што је архимандрит Сава отишао из Студенице у Свету Гору „Много пута шиљаше писма к њему“, позивајући га назад.¹²⁹³

Јеромонах Теодосије оставио је сведочанство о постојању и широкој употреби једне нарочите врсте посланица. Реч је, наиме, о позивима на државни сабор, које је велики жупан Стефан Немања упутио „по целој области његове државе, сазивајући ипате и војводе, тисућнике и сатнике и остале благородне, а уједно и мале са великима, одредивши нарочити дан за сабор“.¹²⁹⁴ Позив је био упућен свим најважнијим представницима локалне управе, војних старешина и властеле, што свакако нису сасвим одвојене групе и чији су део животописци именовали према старозаветним називима, при чему за око запада одсуство

¹²⁸⁶ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 52, 53; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 28, 29, 42–65, 157, 158; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 271–275, 317; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 113, 114, 119–121, 124–128, 171; Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, 11. За анализу садржаја писама у виду у којем су саопштена у Доментијановом *Житију Светог Саве* и њиховом месту у структури житија в. Љ. Јухас-Георгиевска, *Документарно и функцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве*, 148–153. Садржаји писама саопштени у житију углавном су плод Доментијановог писања и угледања на ранија житија, што у већој мери не умањује веродостојност обавештења о томе да се преписка водила. Примера ради, саопштени текстови писама размењених између Саве и Симеона пре замонашења и приспећа овог другог у Свету Гору су животописчеви, али је та обострана преписка без сумње била вођена. *Исто*, 151, 153, 158.

¹²⁸⁷ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 62, 65.

¹²⁸⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 126.

¹²⁸⁹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 55–63; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 283–287; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 138.

¹²⁹⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 92, 93; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 290; Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, 11. О преписци коју је водио далеки претходник цара Алексија III, цар Константин I, посведочио је, на основу својих извора, патријарх Пајсије, записавши како се цар Константин обраћао цару Ликинију пишући писма, називајући писма књигама (книгин вѣсписоуѣ). Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 290; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 88.

¹²⁹¹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 159.

¹²⁹² *Исто*, 180.

¹²⁹³ *Исто*, 188, 189.

¹²⁹⁴ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 127. Такве позиве лицима са истим титулама и функцијама, као и великој и малој властели, према животописцу, слао је и велики жупан Стефан Немањић. *Исто*, 205.

свештених лица, за која се зна да су учествовала у српским државним саборима.¹²⁹⁵ У сваком случају, састављање и записивање великог броја ових позива био је резултат рада владареве канцеларије, који је подразумевао већи број писара и већу количину прибора и материјала за писање. Позиве у виду писма на сабор на којем је обавио и објавио своје замонашење послао је и краљ Стефан Драгутин „ка епископима и игуманима и ка свој властели који су силни у његову отачаству“.¹²⁹⁶ Изгледа да је, до краја XIV и почетка XV века, било уређено и писмено позивање на обављање војне службе, будући да је Григорије Цамблак писао о појединцу који је био позван „писмом на војску“.¹²⁹⁷

Преписка је вођена и у вези са преносом моштију Светог Симеона из Свете Горе у Српску земљу, у вези са чиме је архимандриту Сави у манастир Хиландар стигло заједничко писмо великог жупана Стефана Немањића и великог кнеза Вукана, на које је он и одговорио. О заједничком писму сведочанство је оставио Сава, док је Стефан као адресанта навео само себе, за чиме се повео Доментијан, а за њим и Теодосије.¹²⁹⁸ Двосмерна преписка између великог жупана Стефана Немањића и архимандрита Саве водила се и по повратку последњег у Свету Гору, а пре његове хиротоније за архиепископа, при чему Доментијан, а за њим и Теодосије, сведоче о томе да је једно Савино писмо у Српску земљу однео један од његових ученика, свештеномонах Иларије.¹²⁹⁹ Новорукоположени архиепископ српски Сава I, из Солуна се још једним писмом обратио свом брату краљу Стефану, о чему је Доментијан не само оставио сведочанство, већ је, за разлику од претходних посланица, добар њен део унео у текст житија.¹³⁰⁰ У вези са стицањем краљевске круне за Стефана Немањића, Доментијан је писао о посланици коју је архиепископ Сава I послао папи, а коју је у Рим однео епископ Методије, Савин посланик.¹³⁰¹ Преписка између браће Стефана и Саве, краља и архиепископа, водила се и у другим приликама.¹³⁰² Црпећи податке од старијих животописаца, о тој је преписци писао и патријарх Пајсије.¹³⁰³

Житија Светог Саве садрже сведочанства и о писмима која је архиепископ Сава I слао током својих путовања на Исток. Једно је било упућено на повратку са првог путовања цару Јовану III Ватацу, из једне од анатолијских лука у Никеју, по свој прилици из Смирне, са тражењем коња који би превезли њега, његову пратњу и пртљаг, а друго истом цару из Ватопеда у Никеју, са захвалношћу за сва добротинства, међу којима је био и брод са морнарима који га је превезао од Никеје до Свете Горе, а којим је цару стигло захвално писмо.¹³⁰⁴ Током другог путовања, Сава се писмено обраћао египатском султану Малек Ел

¹²⁹⁵ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас Српске академије наука и уметности 410 (2008) 3, 6–11, нарочито нап. 31.

¹²⁹⁶ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 74.

¹²⁹⁷ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 79.

¹²⁹⁸ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 184, 185; Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 72–75; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 142–146; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 306–312, Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 161, 162.

¹²⁹⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 187–194, 216–218; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 321–323; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 190–192. Уп. Љ. Јухас-Георгиевска, *Документарно и фикцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве*, 153–156.

¹³⁰⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 212–214; Љ. Јухас-Георгиевска, *Документарно и фикцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве*, 156, 157, уз довођење у питање да је писмо са вешћу о својој хиротонији Сава послао тек из Солуна. Теодосије је записао толико да архиепископ Сава „свој долазак унапред писмено јави брату самодрици Стефану“. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 201, што је пренео и патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 79.

¹³⁰¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 247, 248.

¹³⁰² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 219.

¹³⁰³ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 77–79.

¹³⁰⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 303–310; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 81; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 78, 79; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 541, 542. У вези

Ћамилу, као и бугарском цару Јовану II Асену.¹³⁰⁵ Први архиепископ српски Сава се из Трнова, уочи свог престављења, својој духовној деци и сродницима у Српској земљи обратио писмено, по својим ученицима, а писмо или писма су, изгледа, била насловљена на краља Стефана Владислава и архиепископа српског Арсенија I.¹³⁰⁶ Српски краљ Стефан Владислав писмено се обраћао бугарском цару Јовану II Асену у вези са преносом моштију Светог Саве, а писмо је однео нарочити посланик, након чега је и бугарски владар, по истом питању, отписао назад свом зету.¹³⁰⁷ Обавештења животописаца једина су сведочанства о свим наведеним препискама првих Немањића, будући да ни једно од поменутих писама није сачувано у оригиналу или препису, за разлику од писма архиепископа Саве I игуману студеничком Спиридону послатом из Свете Земље, чији је текст сачуван, али о ком нема помена у житијима.¹³⁰⁸

Преписка је одржавана и између Свете Горе и двора краља Стефана Драгутина у Дебрцу, одакле је овај одржавао контакт и са монасима у Палестини.¹³⁰⁹ Са својим духовним оцима у Јерусалиму, на Синају, у Раиту, данашњем Ел Тору и у Светој Гори, преписку је водила и краљица Јелена, која се из свог двора у Брњацима писмено обраћала и својој властели, свештенству и монаштву.¹³¹⁰ Учесталу преписку са Светом Гором одржавао је и краљ Стефан Урош II Милутин, пишући тамо најпре Никодиму, а затим и Данилу, са позивима да дођу у Српску земљу и преузму одређене епископске катедре.¹³¹¹ Краљ је преписку водио и са архиепископом Савом III, док је овај последњи боравио у Светим Апостолима у Пећи.¹³¹² Данилов Ученик је оставио сведочанства о вођењу преписке између изгнаног принца Стефана, будућег краља Стефана Уроша III, у Цариграду, и игумана Данила у Хиландару, као и игумана Данила и других светогораца са краљем Стефаном Урошем II и архиепископом Никодимом у Српској земљи, а све у вези са повратком принца Стефана из Цариграда.¹³¹³ Најзад, по том питању, српски краљ је ромејском цару Андронику II послао веснике са „истинитим знамењем“, што се, по свој прилици, односило на писмо оверено краљевим печатом. Стефан, поставши краљ Стефан Урош III, водио је преписку са Данилом, уочи његовог избора за архиепископа.¹³¹⁵ Владари су били у могућности да воде преписку и током вођења ратних дејстава. Тако се краљ Стефан Урош III писмима обратио архиепископу Данилу II и краљици Марији, као и одређеном броју свештеника и властеле,

са последњим писмом, Теодосије пише како је било послато по царевом човеку који се налазио на челу оружане пратње уступљене српском архиепископу. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227, 228.

¹³⁰⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 369, 370, 401, 402; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 496.

¹³⁰⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 402, 403; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 27; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248.

¹³⁰⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 250, 251.

¹³⁰⁸ *Писмо студеничком игуману Спиридону*, изд. и прев. Т. Јовановић, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, Београд 1998, 224–229 (= Београд 2018); Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, 11.

¹³⁰⁹ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 71, 73; Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, 12.

¹³¹⁰ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 85, 99; Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, 12; Д. Јечменица, *Срби и Богородица Синајска у XIII и XIV веку*, 76; К. Митровић, *Краљица Јелена и Синајска Гора*, 90–92.

¹³¹¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 143, 144; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 102–104.

¹³¹² Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 105.

¹³¹³ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 29–31; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 92; Писма су тада именована и као књиге, будући да су архиепископу Никодиму биле предане „књиге што су писане од напред речених“. Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 30.

¹³¹⁴ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 31.

¹³¹⁵ *Исто*, 106.

известивши их о великој победи код Велбужда.¹³¹⁶ Исти владар се, током напредовања кроз Бугарску земљу, писмено обратио и својој сестри и удовици бугарског цара Ани, њеној деци и другим политичким чиниоцима у Бугарском царству, од којих су му неки, на челу са братом пораженог цара Белауром, писмено и одговорили.¹³¹⁷ Могуће је да су преписку, уочи борбе, водили и краљеви Стефан Урош III и Стефан Владислав II, али је о томе известио тек Григорије Цамблак.¹³¹⁸ Исти животописац писао је и о преписци између српског краља и бугарског цара уочи битке код Велбужда.¹³¹⁹

У вези са преносом моштију Светог Јована Рилског, односно у вези са припремом њиховог дочека, монаси који су носили мошти упутили су посланицу из Софије својој сабраћи у Рилском манастиру.¹³²⁰ По окончању преноса моштију, рилски монаси упутили су о томе посланицу царици Мари, чијим заступањем код султана Мехмеда II је омогућен пренос, а она им је и узвратила.¹³²¹

Јеромонаху Доментијану је био познат и предмет таблица за вежбање писања, о којима говори у пренесеном значењу, приписујући монаху Сави жељу да се поклони јерусалимским светињама, како би Христова страдања написао „на таблицама“ (**на скрижалех[ъ]**) свога срца.¹³²² Исти животописац записао је и реч чрнило, која се у српскословенском користила за писарско мастило.¹³²³ Млађи опширни животописац Светог Саве оставио је још садржајније сведочанство о воштаним таблицама за писање, записавши како „*није лако на восак ставити друга писмена ако се прва не избришу*“, чиме је указао на поновно исписивање као основну предност коришћења овог предмета.¹³²⁴

Захваљујући непознатом Даниловом Настављачу, зна се да је висока светогорска делегација, која је учествовала у преговорима у вези са решавањем канонског спора између Цариградске и Српске патријаршије, у свом саставу имала и Никодима, тумача речи (**г(лаго)ломъ тьлкователъ**), односно преводиоца, познаваоца грчког и српског језика, од којих је и овај други било корисно знати у време друге половине XIV века.¹³²⁵

IV. 3. Лечење

Установе у којима се одвијало лечење већег броја болесника, болнице, током средњовековног периода најчешће су се налазиле при манастирима. Међу српским православним манастирима, болнице су посведочене при Хиландару, Студеници, Дечанима, Светим Арханђелима, Светом Георгију у Дабру и Раваници, при чему је просторни и

¹³¹⁶ Исто, 47, 48; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 82. Преписка између највиших носилаца световне и духовне власти међу Србима водила се и у наредном периоду, у време цара Стефана Душана и патријарха српског Јоаникија I. *О постављењу првога патријарха српскога Јоаникија*, прев. Л. Мирковић, 128.

¹³¹⁷ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 48–51.

¹³¹⁸ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 63.

¹³¹⁹ Исто, 67, 68.

¹³²⁰ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 108; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 81 (**послание**).

¹³²¹ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 111; Ђ. Иванов, *Житија на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 84 (**послание**).

¹³²² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 22, 25. Мотив је поновљен и у опису чудесног сновиђења у којем се монаху Сави јавио Свети Симеон. Исто, 114, 115.

¹³²³ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 379, 380.

¹³²⁴ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 210; Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, 30.

¹³²⁵ Данилов Настављач, 221; Данилови настављачи, *О постављењу другог патријарха српског кр Саве*, 130; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, 88 (= *Студије из српске средњовековне књижевности*, 359).

управни однос између манастирских средишта и болница зависио од случаја до случаја.¹³²⁶ Странопријемница са болницом коју је недалеко од Београда подигао деспот Стефан Лазаревић није била при неком манастиру, али је у својим оквирима имала цркву посвећену Светом Николају Мирликијском.¹³²⁷ Од времена краља Стефана Уроша II Милутина, средствима српских владара оснивање су и опремане и болнице у Цариграду и Јерусалиму.¹³²⁸ О болницама које су у Српској земљи и изван ње оснивали српски владари највише се сазнаје на основу манастирских типика, оснивачких и даровних повеља, али је део обавештења о њима сачуван и у житијној књижевности.

Добар део старих српских животописаца оставио је сведочанства о лечењу људи у прошлости. Највећи део тих сведочанстава, у складу са особинама житијног жанра, говори о чудесним исцељењима. Чудотворна исцељења су се дешавала захваљујући Светом Симеону, дотицањем његовог гроба или помазивањем миром које је точило из његових моштију.¹³²⁹ До исцељивања је долазило чудотворењем Светог Саве за живота,¹³³⁰ дотицањем његових моштију или његовог гроба, а чак и посредством прашине из његовог гроба.¹³³¹ Чудотворна исцељења дешавала су се и над моштима Светог Петра Коришког,¹³³² Светог архиепископа Арсенија I,¹³³³ Светог краља Стефана Уроша III¹³³⁴ и цара Уроша,¹³³⁵ али и чудотворењем патријарха Јефрема¹³³⁶ и Јована Рилског,¹³³⁷ још за њиховог живота. Јовану Рилском прибегавали су болесници и након престављења, као што му је, према речима Димитрија Кантакузина, ради исцељења једном приликом прибегао и ромејски цар Манојло, „*јер Галенове и Хипократове вештине не деловаху*“.¹³³⁸ Навођењем имена чувених античких лекара, учени Новобрђанин показао је основно познавање историје медицине. Монах Симеон, шаљући из Свете Горе наследнику на великожупанском престолу у Српској земљи Часни Крст, пожелео је сину да му буде и исцелитељ „*телесним болестима и ранама душевним*“.¹³³⁹

Осим чудотворних исцељења посредством светих или реликвија, у житијима се говори и о делатности лекара, називаних још и врачима или видарима, што је прастаро и у свим периодима цењено занимање. Вести ове врсте, као и највећи део вести које се могу

¹³²⁶ Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд 1967, 293–295, 299–302, 307–311; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, 114–117; М. Копривица, *Медицина у средњовековној Србији између научних и црквених схватања*, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура* 14 (2025) 140–143; Иста, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 316–320. До средине XVII века била је установљена и болница у манастиру Милешеви. Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, *Зборник Православног богословског факултета* 2 (1951) 555, 556.

¹³²⁷ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60.

¹³²⁸ Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, 556–558; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 294, 302–307.

¹³²⁹ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 304, 317, 318, 320; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 154, 167, 168, 175; Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, 234–245.

¹³³⁰ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 174, 175, 186, 202, 221, 222; Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 79; Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 290; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 90.

¹³³¹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 253, 254–257, 259.

¹³³² Теодосије, *Житије Светога Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 286.

¹³³³ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 175, 177–179; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 46.

¹³³⁴ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 74; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 46, 47.

¹³³⁵ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 301; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 97.

¹³³⁶ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 169.

¹³³⁷ Јован Рилски био је, према свом животопису, бесплатни исцелитељ болести, што указује на то да су лекари, обично, за свој рад добијали надокнаду. Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 88, 89.

¹³³⁸ Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 89, 90.

¹³³⁹ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 286.

испитивати из угла привредне историје, односи се на владаре, како на оне којима су посвећена житија, тако и на владаре са којима су на неки начин долазили у додир. Унутар јединственог лекарског занимања, на основу сведочанстава из житија може се увидети да се правила разлика између оних врхунских, који су лечили владаре у њиховим боравиштима, и оних који су били ангажовани на лечењу ширих слојева становништва, у болницама. Приликом описа болести великог жупана Стефана Немањића, записано је како „*су и најбољи лекари мислили да је изгубљен за живот*“, што указује на ангажовање лекара већ од стране првог немањићког краља.¹³⁴⁰

Краљ Стефан Урош II Милутин посветио је пажњу издржавању болнице Претечиного манастира Продрома у Цариграду, где је дугорочно унајмио лекаре, тако што „*даде им много злато и што је на потребу*“. ¹³⁴¹ У тамошњој болници, болесници су лежали на одарима, односно креветима, на којима су биле постављене меке постеље. ¹³⁴² Помињање болничких лежачева у делу упућеног српског архиепископа не изненађује, будући да су ти лежачеви, заједно са ложиштем изнад којег су се припремали лекови, чинили основне елементе унутрашњости средњовековних болница. ¹³⁴³

Краљ Стефан Урош III подигао је болницу на одређеној удаљености од манастирског комплекса у Дечанима, а затим ју је и опремио, при чему је његов млађи животописац поменуо својеврсне простирке и мирисна уља, прибављена ради удобности оних који су лежали у болници, која је била намењена лечењу различитих тешких болести. ¹³⁴⁴ Болници је даривао и новчана средства, а на њено чело је поставио нарочитог управника. ¹³⁴⁵ Болница се вероватно налазила уз обале Дечанске Бистрице, на њеним обалама низводно од манастира, у пределу села Дечани или Горња Лука. ¹³⁴⁶ У близини манастира Раванице, у правцу истока, кнез Лазар је подигао још један храм, заједно са болницом „*за опорављање болесних инока, странаца и ослабљених*“, како је записао његов животописац, непознати раванички монах. ¹³⁴⁷ Могуће је да се ради о цркви манастира Сисојевца. ¹³⁴⁸

Од ктиторске и каритативне делатности није одустао ни деспот Стефан Лазаревић. Изразити пример тога била је изградња странопријемнице недалеко од београдског утврђења, о чему је известио једино његов животописац Константин Филозоф. Према његовим речима, странопријемница се налазила на „*преслаткој*“ води, а у њеним оквирима налазила се и црква Светог Николаја Мирликијског. ¹³⁴⁹ Странопријемница са црквом налазила изван београдског утврђења, у предграђу или недалеко од њега. ¹³⁵⁰ Странопријемница је била намењена за боравак болесника и странаца, који су у њој добијали храну и „*што им је потребно*“, што би указивало да су они у њој не само боравили, већ и добијали медицинску негу, у складу са својим стањем и тамошњим могућностима. Како би

¹³⁴⁰ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 202.

¹³⁴¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 131; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 294, 302–304.

¹³⁴² Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 131.

¹³⁴³ С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира средњовековне Србије*, 116.

¹³⁴⁴ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 69, 70; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 307–309.

¹³⁴⁵ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 70, 71.

¹³⁴⁶ Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, 560, 561; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 309.

¹³⁴⁷ *Житије Светог кнеза Лазара*, прев. Ђ. Трифуновић, 123; М. Копривица, *Медицина у средњовековној Србији између научних и црквених схватања*, 142.

¹³⁴⁸ Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, 562; Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 311.

¹³⁴⁹ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60.

¹³⁵⁰ М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, 503; Исти, *Београдска тврђава*, Београд 2006², 120 (Сл. 63. *Београдски град са предграђем у 15. веку*), са претпостављеним положајем двеју цркви београдског предграђа; М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа*, 118 (мастер рад).

материјалне могућности биле трајније обезбеђене, уз цркву и странопријемницу деспотовим средствима су засађени вртови, а приложио им је и „села и многа имања“.¹³⁵¹

Изградња, опремање и новчано обезбеђивање рада болница у манастирима, од којих су у житијима поменуте оне при манастирима Продрому, Дечанима и Раваници, имали су своје привредне предуслове и последице. У посматраним примерима, најочитији предуслови били су једнократна новчана издавања за првобитну изградњу и опремање, али и обезбеђивање трајних прихода, какве су обезбедили краљеви Стефан Урош II, Стефан Урош III и деспот Стефан Лазаревић. Међу привредним последицама могу се установити унајмљивање различитих занатлија на изградњи и опремању болница и, најзад, унајмљивање лекара, о којем је, у случају продромске болнице, посведочио архиепископ Данило II, али се оно, макар у ограниченом обиму, може претпоставити и у другим случајевима, у случају да међу манастирском братијом није било довољно обучених лекара.

Григорије Цамблак писао је о томе како је један човек више деценија имао проблема са очима и видом, због чега је дао „лекарима многа имања, јер беше од имућних“.¹³⁵² Плаћање лекарима за њихове услуге, на крају, довело га је до крајњег сиромаштва, односно бескућништва и просјачења. Прича је унета у житије како би било приказано „исцељење које се не купује златом“, а које се збило након приступања моштима Светог краља Стефана Уроша III.¹³⁵³ Без обзира на то, прича указује на то да су имућнији појединци могли унајмити лекаре за одређена, свакако не мала, новчана средства.

У лечењу су коришћене различите креме, што је поступак који је јеромонах Теодосије назвао „лекарским помазањем“.¹³⁵⁴ Исти животописац је за тешку отворену рану назвао орчана рана.¹³⁵⁵ Ране задобијене у боју превијале су се уз помоћ завоја (**ѡбѣзанїѧ**), који, непосредно након Маричке битке, према позном патријарху Пајсију, деспот Угљеша није имао.¹³⁵⁶ Немоћни су се кретали уз помоћ штака, а болесни зглобови били су обавијани чојом и кожом.¹³⁵⁷

¹³⁵¹ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60; М. Копривица, *Медицина у средњовековној Србији између научних и црквених схватања*, 140.

¹³⁵² Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 74.

¹³⁵³ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 74.

¹³⁵⁴ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 174.

¹³⁵⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 184.

¹³⁵⁶ Т. Јовановић, *Књижевна дело патријарха Пајсеја*, 302; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 97.

¹³⁵⁷ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 255, 257.

V. РУДАРСТВО, ТРГОВИНА И САОБРАЋАЈ

V. 1. Рударска производња и обрада метала

V. 1. 1. Вађење руде

Рударска производња на простору средњовековних српских земаља проучава се на основу бројних материјалних и писаних сведочанстава, међу којима житија, очекивано, не заузимају прва места.¹³⁵⁸ Међутим, захваљујући њиховој бројности и садржајности, као и занимању одређених животописаца за поједина профана питања, и у старим српским житијима се може пронаћи више посредних и непосредних сведочанстава о рударству.

Прво изричито сведочанство које говори о рударској производњи у Српској земљи оставио је Данило Бањски, записавши у *Пролошком житију Светог краља Стефана Уроша II* како су сви „*сматрали да се у дане светог безмерно злато и сребро само од себе из земље рађало*“.¹³⁵⁹ Месту претходи опис краљевих задужбинарских подухвата, а помен о издашности рудника у његово време као да је записан како би читаоци и слушаоци житија разумели одакле су долазила средства за претходно наведене бројне подухвате те врсте. Према Даниловом писању, на издашност је утицала Божја интервенција, а у продужетку се чита о томе да је краљ добијена средства трошио на богоугодан начин – чинећи милостињу и друга добра дела.¹³⁶⁰ Деценијама пре Данила Бањског, издашност рудника на простору српских земаља рудом олова, гвожђа и нарочито сребра, запала је за око анонимном латинском писцу дела намењеног западним читаоцима, на различите начине заинтересованим за територије на истоку континента.¹³⁶¹

Од свих писаца старе српске житијне књижевности, највише пажње рударству посветио је Константин Филозоф. На почетку свог *Житија Светог деспота Стефана Лазаревића*, Константин је дао опис Српске земље, која својим становницима даје различита добра. Међу њима, сматрао је, „*Пре свега, треба говорити о ономе што је најпотребније, тј. о злату, а уједно и о сребру*“, а додао је и како „*њихови извори (одн. рудници) су богати и плодни и што се више из њих ископава, све су плоднији*“.¹³⁶² Наведене Константинове речи сведоче о томе да је био свестан изванредног значаја коју је рударење имало за привредне прилике у Српској земљи.¹³⁶³ Тога је био свестан и Данило Бањски, али је Константин том питању посветио приметно више пажње, на шта је могло утицати више разлога. Без обзира на своје вероватно високо порекло, те стога и могућност боље упућености у привредне и финансијске токове на простору Српске земље, Данило је, ипак, био монах, у време писања дела посвећеног краљу Стефану Урошу III монах манастира Бањске. С друге стране, Константин Филозоф, по свој прилици, није био клирик, а и његово дело у целини одише интересовањем за световне прилике у Српској, околним и даљим земљама. Најзад, Данило је писао прошлоко житије ограниченог обима, а Константин опширно светачко житије.

¹³⁵⁸ За синтетички приказ рударства на простору средњовековних српских земаља в. С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

¹³⁵⁹ Данило Трећи, *Пролошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 231; Данило Трећи, *Пролошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 42, 43.

¹³⁶⁰ Данило Трећи, *Пролошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 229–231; Данило Трећи, *Пролошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 40–43.

¹³⁶¹ Т. Живковић – В. Петровић – А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, прев. Д. Кунчер, 122, 127.

¹³⁶² Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 20; Д. Ковачевић-Којић – С. Ћирковић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 85, 86.

¹³⁶³ М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* (мастер рад), 34.

Константин Филозоф није се ограничио на општу оцену о важности и уносности рударства на простору Српске земље. Пишући о Новом Брду, у које су, након битке код Грачанице 1402. године, дошли деспот Стефан и Вук Лазаревић, Константин је навео да је у питању „град ваистину сребрни и златни“.¹³⁶⁴ Другом приликом, описујући турско-српске сукобе из првих година друге деценије XV века, Константин је означио Ново Брдо као „велики град“.¹³⁶⁵ Константин је, дакле, био свестан не само значаја који је Ново Брдо имало, већ и тога да је тај значај проистицао из рударске производње која се у њему и његовој околини одвијала.¹³⁶⁶ Масовна рударска производња у Српској земљи нашла је одјека и у наративним изворима страног порекла у XV веку, чијим писцима је био познат и значај Новог Брда. Међу ромејским писцима, Критовул са Имброса је српска рудна богатства поредио са оним у Индији, истичући богатство Новог Брда и тамошњих рудника.¹³⁶⁷ Бертрандон де ла Брокијер проценио је приходе од рударења у Новом Брду на 200.000 дуката, видећи у тим приходима основу која је одржавала деспота Ђурђа Вуковића на власти.¹³⁶⁸

Подацима садржајно житије које је написао Константин Филозоф сведочи и о побуни у сребреничком подграђу, познатој и из дубровачких извора.¹³⁶⁹ Тамо се налазило много среброделача (**сребродѣлци множьство**), односно рудара, којима је деспот поставио својеврсног надзорника (**юношоу надъ дѣли**), против кога су се ови у пролеће 1427. побунили.¹³⁷⁰ Не залазећи у даљи ток догађаја, у вези са темом треба рећи толико да је рударска производња, важна у случају Сребренице колико и у случају Новог Брда, такође нашла одјека код Константина Филозофа.¹³⁷¹

V. 1. 2. Обрада и предмети од гвожђа

Бројнија су, очекивано, посредна сведочанства о рударској производњи, нарочито она која на рударску производњу и обраду руде указују кроз описе и сведочанства о употреби различитих предмета израђиваних од метала и њихових легура. Судећи по очуваним изворима, најраспрострањенији занат у српском средњем веку управо је био занат ковача.¹³⁷² У текстовима старих српских житија налази се само једно непосредно сведочанство о ковачима, односно једном занатлији ове врсте, који је боравио у манастиру Дечани, и који је радио са основним материјалом ковачког зната, гвожђем. Ковач је поменут у вези са догађајима из друге половине шездесетих или прве половине седамдесетих година XIV века, када је челник Ивоје, који је угњетавао манастирско братство, пао са коња и том приликом био повређен са два гвоздена предмета (**дваа же гвоздѣа**), могуће деловима јахачке опреме, а затим дозивао ковача (**ковача**), очигледно као појединца од ког се очекивало да поступа са

¹³⁶⁴ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 54.

¹³⁶⁵ Исто, 80.

¹³⁶⁶ М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 122, 123.

¹³⁶⁷ М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 126–130.

¹³⁶⁸ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 133.

¹³⁶⁹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 58–62; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 124, 125.

¹³⁷⁰ В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, 317; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 73, 74; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, 58–62.

¹³⁷¹ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV–XV век*, Београд 2010, 14–62; М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* (мастер рад), 43, 44.

¹³⁷² С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 64; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 38–57.

гвожђем и у таквим ванредним околностима.¹³⁷³ Случајност је што се помен ковача нашао у тексту житија, али не и што се ковач налазио на манастирском властелинству. Дечанима је припадала једна група ковача у Алтинској земљи, где су имали своје коло гвоздено, односно топионицу, ковача је било у дечанским селима Доброј Реци и Чабићу, а манастир је имао и редовни годишњи прилив гвођа из Глухе Васи.¹³⁷⁴ Ковачи су посведочени и на светостефанском и светоарханђелском властелинству, а у вези са овим ковачима на манастирским властелинствима изношене су претпоставке да су се, осим производњом уобичајених предмета какви су били пољопривредни алати и потковице, бавили и производњом одређених црквених предмета. Највероватније, нарочито у случају богатих владарских задужбина, ковачи са њихових властелинстава нису израђивали свете сасуде и друге богослужбене предмете, нарочито стога што су их оснивачи опремали предметима те врсте израђиваним од племенитих метала, при чему треба рећи да је на дечанском властелинству истовремено био присутан и један златар.¹³⁷⁵ Ковачи са манастирских властелинстава су се, по свој прилици, задржавали на изради оруђа за којима је на великим властелинствима постојала потреба, а вероватно су израђивали и браве и кључеве који су коришћени унутар манастирских насеља.

Већ се у најстаријем српском житију помињу окови у које је био окован кнез Владимир.¹³⁷⁶ Животописци су и у наредном периоду неретко помињали железне узе или окове, попут оних у које је био окован удеони кнез Стефан Немања,¹³⁷⁷ којима је након неуспеле побуне против краља Стефана Уроша II Милутина свезан његов син Стефан,¹³⁷⁸ или који су стављани на ноге бугарским заробљеницима после битке код Велбужда и у којима су их заробљене водили да бугарске градове предају краљу Стефану Урошу III, победнику речене битке.¹³⁷⁹ Монах Јефрем, будући патријарх српски, на путу из неке од бугарских пустиња ка Светој Гори, према писању епископа Марка, сусрео се са разним невољама, те био и окиван у гвожђе.¹³⁸⁰ У гвоздене окове био је окован и Ђорђе Кратовац, током мучења у Софији, када је чак и вођен на железном ланцу.¹³⁸¹

У делима старе српске житијне књижевности чести су прикази употребе оружја, најчешће у вези са борбеним дејствима или појединачним убиствима. Тако се у употреби или у пренесеном значењу срећу мачеви,¹³⁸² копља,¹³⁸³ лук,¹³⁸⁴ стреле самостално или са

¹³⁷³ Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша написано од Григорија Мнихе*, 87, 88; Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 77, 78; М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, ур. В. Ј. Ђурић, Београд – Приштина 1989, 30, 31.

¹³⁷⁴ М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник Српског ученог друштва 12 (1880) 61, 131; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 49; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 324.

¹³⁷⁵ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 45, 46, 49, 67, М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 323–325.

¹³⁷⁶ *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 128, 129.

¹³⁷⁷ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 44, 45; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 243, 246, који пише о томе да су железни окови Немањи положени на руке и ноге.

¹³⁷⁸ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 125.

¹³⁷⁹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 46, 49.

¹³⁸⁰ Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 165.

¹³⁸¹ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 270, 273.

¹³⁸² Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 92, 93; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 311; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 184; Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 278.

¹³⁸³ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 311; Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 278; Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 80; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 232; Данило Трећи, *Пролошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 44. Упуштајући се у битку код Пантина, велики жупан Стефан Немања узео је „копље дато му од Владике“ (Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 30, 31), односно „Богом даровано му

тулцем,¹³⁸⁵ секира,¹³⁸⁶ нож,¹³⁸⁷ железна палица,¹³⁸⁸ и тако даље.¹³⁸⁹ На другим местима се, такође, говори о употреби оружја, али без прецизирања о којој је врсти оружја реч, што се, у појединим случајевима, може претпоставити основу описа употребе.¹³⁹⁰ Плаћеници које су Ромеји послали у државу краља Стефана Уроша II Милутина, страдали су најпре од набујалог Дрима, а они међу њима који су успели да се дочепају обале реке били су „засипани и убијани оружјем“. Вођа групе плаћеника био је заробљен, а његова глава одсечена и набијена на копље.¹³⁹¹ Из описа ове неуспеле казнене експедиције види се да је на располагању српским ратницима било више типова оружја. Осим копља које се спомиње речју, обезглављивање је највероватније извршено мачем или секиром, а оружје којим су плаћеници били засипани највероватније се односи на стреле.

У говору који му животописац приписује, краљ Стефан Драгутин је, по одступању са престола Српске земље, говорио о железном оружју које је носио у младости и тежини тог оружја која је оптерећивала његово тело.¹³⁹² Браниоци манастира Хиландара од разбојника из времена игумана Данила, након што су пребродили најтеже тренутке опсаде, снабдевени храном и уз пристигло појачање у људству, предузели су успешни испад из манастира, који је резултирао заробљавањем противника и запленом њиховог оружја, међу којим се налазило и „оружје све ишарано златом самога војводе тих поганика, и фарију његова, који је такође имао борбено оружје све украшено златом, штит и копље и друго остало“, што је, све заједно, послато као дар краљу Стефану Урошу II Милутину.¹³⁹³ Оружје су израђивали најпре ковачи, међу којима су се развили оружари, а временом је и у оружарском занату долазило до специјализације, те се у изворима и топономастици срећу мачари, копљари, штитари, лукари, стрелари, тулари, брњани (окопари), шлемари, и други.¹³⁹⁴ На разноврсност оружја указује и опис битке код Велбужда, где се осим уопштено о оружју, говори и о томе како је војска

копље“ (Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 251). Избор речи указује на схватање копља као својеврсне ратничке инсигније српског владара. С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 34, 123, 124.

¹³⁸⁴ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 76.

¹³⁸⁵ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 311; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 177; и Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 207; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 8; *Житије Светог кнеза Лазара*, 123.

¹³⁸⁶ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 49, 50; Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 263.

¹³⁸⁷ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 311; Теодосије, *Житије Светога Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 281.

¹³⁸⁸ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 79.

¹³⁸⁹ Овом приликом нема простора за испитивање бројних примера употребе оружја при грађењу стилских фигура, као онда када се говори о устрељавању Христовом љубавном стрелом (Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 68, 70, 71). О побројаним и другим типовима хладног нападног оружја в. Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 35–117.

¹³⁹⁰ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 30, 31, 82, 83 (сечење); Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 251, 311; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 137; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 43 (сечење, стрељање, бодење); Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 92, 94, 98; Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 76; *Житије Светог кнеза Лазара*, 124 (одсецање главе кнеза Лазара); Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 93; Угарски краљ Андрија послао је српском краљу Стефану Немањићу *и своје лично борбено оружје*. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 218. Оружје је, дакле, могло бити и предмет даривања.

¹³⁹¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 115. Ова епизода се највероватније одиграла на обалама Белог Дрима. С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 175, 176.

¹³⁹² Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 64, 65; Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, 74.

¹³⁹³ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 94, 95.

¹³⁹⁴ С. Ђирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, 64; А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 40–46, 78–86.

српског краља Стефана Уроша III надвладала војску бугарског цара Михаила Шишмана и затим је гонила „једне секући, друге стрељајући, друге бодући“,¹³⁹⁵ што сведочи управо о различитим типовима оружја, највероватније о мачевима, стрелама и копљима.

Неименовани војвода великог жупана Стефана Немање и његов одред се, након уверавања о Растковом примању монашког пострига, питао како да га родитељима и браћи предају „попут копља или оштра мача“.¹³⁹⁶ Тиме је јеромонах Теодосије указао на неминовност Савиног останка у Светој Гори, али и посредно посведочио о обичају предавања оружја владару од стране његове властеле, старом обичају озакоњеном 48. чланом *Законика цара Стефана*, који је налагао да се оружје, заједно са коњем, по властелиновој смрти предаје владару.¹³⁹⁷ Далеко ређе од оружја, у житијима се среће и различито оруђе. У *Житију Светог Петра Коришког* као оруђа којим је био ископан гроб у каменитом пределу коришке пустиње помињу се секира и мотика (*сѣчиво и оскърдо*), што су оруђа коришћена како у пољопривредним радовима, тако и за друге послове, те и за ломљење камена.¹³⁹⁸ Како је оруђе и оружје ових типова у средњем веку израђивано од гвожђа, то сви наведени подаци посредно указују на рударску производњу и занатску обраду метала од стране ковача и сродних занатлија.

5. 1. 3. Обрада и предмети од племенитих метала

У посматраном периоду, предмете од племенитих метала израђивале су нарочите занатлије, златари, чије су основне вештине потекле из ковачког заната, али су, временом, развили посебне вештине усмерене на обраду племенитих метала и израду предмета од њих.¹³⁹⁹ Вероватно је и унутар златарског заната долазило до тога да су се различити појединци нарочито посвећивали изради одређених група предмета. То је, највероватније, био случај са свештеним, богослужбеним и украсним предметима, израђиваним за потребе православних храмова,¹⁴⁰⁰ а о којима се, међу различитим предметима од метала, најчешће писало у оквирима старих српских житија. Обавештења су таква да се у великом броју случајева не може рећи много више од тога ко је, којој цркви, и које предмете даривао. Понекад се може пронаћи податак о томе од којих су метала ти предмети били израђени, ређе да ли су били додатно украшени драгим камењем или бисерима и где су прибављани, а изузетно о томе где су били израђени. Појединачна обавештења у вези са опремањем православних храмова и манастира таквим предметима испитана су у претходном поглављу, а у вези са ширим посматрањем обраде руде потребно је рећи да се на основу тих обавештења може говорити о устаљеном прибављању производа те врсте од стране српских владара и архијереја за потребе њихових ктиторија и других цркви у Српској земљи, Светој Гори, Цариграду и другде, у периоду од друге половине XII до прве половине XV века, о производњи таквих предмета у Цариграду, Солуну и при дворovima краљице Јелене и краља Стефана Драгутина, као и о њиховом тржишту у Цариграду и Солуну, при чему се у престоници у понуди нису налазили само предмети локалне производње.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁵ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 44.

¹³⁹⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 114.

¹³⁹⁷ *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, изд. и прев. Н. Радојчић, Београд 1960, 52, 102. За различита тумачења значења предавања коња и оружја преминулог властелина владару в. Ј. Ковачевић, *Члан 48 Душановог закона и инсигније*, Историјски часопис 3 (1952) 466–468; И. Божић, *Коњ добри и оружје (Уз члан 48 Душановог закона)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956) 85–92.

¹³⁹⁸ Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, 72; Теодосије, *Житије Светог Петра Коришког*, прев. Д. Богдановић, 283. О мотикама и секирама в. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 21–25, 32–34; В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оружје од гвожђа у Србији*, 39–53, 129–166.

¹³⁹⁹ А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, 38–89.

¹⁴⁰⁰ К. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries*, 490, 491.

¹⁴⁰¹ Руда злата некада је коришћена и у фрескосликарству, као што су и иконе некада биле украшаване племенитим металима, или су биле урамљиване у од њих израђене рамове. Најзад, златом су биле украшаване

Најдетаљније је о једном занату, и то златарском, писао један од последњих писаца старе српске житијне књижевности, софијски свештеник Пеја. Он је, најпре, оставио сведочанство о томе да је у Кратову, развијеном рударском и занатском центру на југоистоку српских земаља, постојало образовање, или боље рећи обука за кујунџијски занат (**хытрости коузничьскыѣ**), на које су, код нарочитог учитеља, односно занатлије, младог Ђорђа дали његови родитељи, и то након што је стекао основно књишко образовање, односно након што су га дали „на свештене књиге, које брзо научи“.¹⁴⁰² Након што је изучио занат, Ђорђе је прешао из Кратова у Софију и тамо живео управо у кући свештеника Пеје, где се бавио својим кујунџијским занатом.¹⁴⁰³ Ту га је пронашао један од софијских муслимана, који је са њим договорио израду или поправку одређеног предмета, за шта „плати му доста високу цену, и за јело донесе, као – пријатељство с њим да склопи“, а све са циљем да га наведе да се одрекне хришћанске вере и пређе у ислам.¹⁴⁰⁴ Без обзира на верску конотацију, сведочанство говори о појединим странама рада занатлија и њиховом односу са муштеријама. Муштерија би долазио код занатлије у радњу, где су уговарали посао, који је плаћан у новцу, а муштерија је могао, по жељи, да занатлију награди и у храни. У случају виђенијих и имућнијих муштерија, занатлије су могле одлазити код њих. Тако се Ђорђе обрео код турског софијског кадије, коме је требао да изради жељене предмете од сребра.¹⁴⁰⁵

Златари, домаћи или страни, израђивали су и један од најважнијих симбола краљевске и царске власти – круну, односно венац, венац царства, венац краљевства или свети венац, како стоји у домаћим изворима, те и у делима старе српске житијне књижевности.¹⁴⁰⁶ Да је круна, осим ванредног симболичког значаја, везиваног за тренутног владара, Српску земљу или њен краљевски или царски ранг, династију или српски народ, имала и материјалну вредност које су савременици били свесни, сведоче речи јеромонаха Теодосија о томе како се краљ Стефан Немањић након крунисања није радовао „венцу царства ни многоценој багреници“, будући да је знао како „и то са многим красотама света пропада и пролази“.¹⁴⁰⁷ Животописци су извршење обреда крунисања првог немањићког краља приписивали његовом брату, првом архиепископу српском Сави. При томе, јеромонах Доментијан и непознати састављач *Кратког житија Светог Саве* сведоче о томе да је круна стигла из Рима, што би значило да је до саме израде круне дошло на страни, највероватније у самом Риму.¹⁴⁰⁸ Животописци су известили о томе да је архиепископ Сава I крунисао краља Стефана Радослава,¹⁴⁰⁹ архиепископ Никодим краља Стефана Уроша III,¹⁴¹⁰ а архиепископ Данило II краља Стефана Душана.¹⁴¹¹ Није познато порекло будућих краљевских и царских круна, које су се могле производити у земљи или изван ње, којих је и један владар могао

књиге, односно њихове корице. О свему томе в. претходне одељке у вези са опремањем и украшавањем храмова и израдом књига.

¹⁴⁰² Д. Богдановић, *Житије Георгија Кратовца*, 236; Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 263.

¹⁴⁰³ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 264.

¹⁴⁰⁴ Исто, 264.

¹⁴⁰⁵ Исто, 266.

¹⁴⁰⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 206, 207; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 69; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 227; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 38; Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 79; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 26–28.

¹⁴⁰⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 207; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 27, 125, 126.

¹⁴⁰⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 247–250; Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 26.

¹⁴⁰⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 276, 277; Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 293; Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 90.

¹⁴¹⁰ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 63.

¹⁴¹¹ Данилов Ученик, *Стефан краљ, син трећег Уроша*, прев. Л. Мирковић, у: *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 69.

имати више истовремено и које су се чувале у његовим или манастирским ризницама, а о чијем изгледу најбоље сведоче њихове бројне представе на владарским фрескопортретима.¹⁴¹² Пишући о царском крунисању Стефана Уроша, патријарх Пајсије је споменуо не само царски венац и царску дијадему, већ и златну гривну.¹⁴¹³ Уколико је, неким случајем, цар Урош заиста носио гривну, она је могла бити предмет домаће изrade.¹⁴¹⁴

Племенити метали су у средњем веку коришћени и да би се њима оверавали документи, што се чинило тако што би се претходно загрејан племенити метал, злато или сребро, излили на одговарајуће место, а затим би се типаром или печатником у њему отиснула одређена представа, чиме се добијао печат.¹⁴¹⁵ Допринос познавању теме печатања докумената у српском случају дају и обавештења из житија. За изгубљену оснивачку *Студеничку повељу* великог жупана Стефана Немање у житију се каже како је била златопечатна.¹⁴¹⁶ Повеља је издата између 1183. и 1190. године, а оригинал, као ни печат, нису сачувани.¹⁴¹⁷ Како је сведочанство у житију оставио Сава Немањић, који је у то време као архимандрит боравио у Студеници, може му се поклонити поверење, као и претпоставци да је животописац и сам држао у рукама хрисовуљу о којој је реч, а на којој је златни печат, у то време, био добро очуван. Јеромонах Доментијан помиње и хрисовуљу цара Алексија III Анђела којом је утврђен статус манастира Хиландара, која је, такође, била оверена златним печатом.¹⁴¹⁸ За разлику од Доментијана, јеромонах Теодосије непосредно говори о царском златном печату којим су била оверена царска писма, односно хрисовуље цара Алексија III.¹⁴¹⁹ Употреба златног печата подразумева се у свим документима која су именована као хрисовуље, попут оне коју је манастиру Градцу издала краљица Јелена.¹⁴²⁰

Од различитих метала, међу којима су били и племенити, израђивано је и различито посуђе током средњовековног периода. Веродостојно сведочанство о овој врсти производа оставио је краљ Стефан Немањић у додатку свом *Житију Светог Симеона* у којем је описан његов сусрет са угарским краљем Андријом, који му је том приликом, између осталог, даривао и „чаше царске, украшене разноликим камењем“.¹⁴²¹ Осим о обради метала, ова вест сведочи и о добијању неких врста драгог или полудрагог камења из природе, до чега се долазило у оквиру рударске производње.

Једна од најраспрострањенијих употреба племенитих метала у средњем веку била је израда новца, којој је претходила је рударска производња, путем које су из природе издвајани племенити метали неопходни за производњу новца. Изради новца следила је његова употреба у трговини, у којој је претходно израђен новац имао одређену вредност. С обзиром на значај новца и трговине за средњовековну привреду, та су сведочанства испитана засебно, при чему треба имати на уму да сва сведочанства о новцу на посредан начин сведоче и о добијању руде од које је тај новац израђиван и самој производњи новца.¹⁴²²

¹⁴¹² С. Радојчић, *Потрети српских владара у средњем веку*, Београд 1996, 80–86; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, 125, 126.

¹⁴¹³ Патријарх Пајсије, *Прошлошко житије Светог цара Стефана Уроша*, прев. Т. Јовановић, 83.

¹⁴¹⁴ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, 179, 180.

¹⁴¹⁵ С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици I*, Београд 1928, 469–492.

¹⁴¹⁶ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151.

¹⁴¹⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 61.

¹⁴¹⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 94, 95.

¹⁴¹⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 135; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 69.

¹⁴²⁰ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 95.

¹⁴²¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 104, 105.

¹⁴²² М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 661.

V. 2. Трговина и новац

Питања потрошње, развоја робно-новчаних односа и различитих радњи са новцем темељна су питања приликом истраживања привредне историје различитих историјских периода. Широка истраживања ових питања показала су да је новац у средњовековној привреди држава западне, централне и северне Европе имао мању улогу него током периода постојања Римског царства на тим просторима и током периода који је следио средњовековном, при чему је у последњем периоду употреба новца била вишеструко разграната. Међутим, дуги период средњег века није обележен подједнаким значајем новца у привреди тих друштава, те је развој његове употребе примећен од краја XII и почетка XIII века, чему су допринеле шире политичке и привредне прилике које се од тог времена могу пратити, попут учвршћивања власти владара, пораста обима трговине и развоја градова.¹⁴²³ Прилике су биле другачије на територијама под влашћу РOMEјског Царства, где су током средњовековног периода настављене и развијане римске традиције, те је тако и новац играо прворазредну улогу у привреди и управи, а нарочито у пореском систему.¹⁴²⁴ Када се размишља о новцу у средњем веку, треба имати на уму не само неуједначен обим употребе новца, већ и његову распарчаност и разноликост, што је утицало и на чињеницу да у европским језицима тог времена није постојала јединствена реч којом би се новац означио.¹⁴²⁵ Тако су и у српскословенском језику, на којем је стварана стара српска житијна књижевност, за његово означавање коришћене речи *злато* и *сребро*.¹⁴²⁶

Није за очекивати да се у делима жанра какав је житијни налази много података који би непосредно сведочили о токовима и начинима одвијања трговачке делатности или цени појединих производа и услуга и тиме вредности новца. Међутим, сагледана у целини, захваљујући свом броју и ауторској, просторној и временској разноврсности, стара српска житија сведоче и о неким питањима у вези са употребном новца и трговином, пре свега о прибављању, односно куповини различитих производа, новчаним издацима на поклоне, издавању новчаних надокнада за различите услуге и слично.¹⁴²⁷ Нарочито бројна сведочанства налазе се у житијима светих владара и првосвештеника, који су располагали највећим новчаним средствима, мада се спорадични подаци јављају у већини опширних житија. Куповина, односно трговина уопште, код јеромонаха Теодосија је, заједно са земљорадњом, представљена као основна делатност којом су се бавили људи у свету, али и монаси у општежителним манастирима, а којима се нису занимали атонски пустињаци.¹⁴²⁸ Још мање се у житијима могу очекивати сведочанства о обављању неких новчаних радњи

¹⁴²³ Ж. Ле Гоф, *Средњи век и новац. Оглед из историјске антропологије*, 8–10, 15–58. Можда је управо поређење са другим епохама навело чувеног историчара на оцену да током средњег века „новац није успевао да добије већи економски значај“. Исто, 8. Уз све особине уређења средњовековних друштава, начина привређивања и размишљања, које су онемогућавале да новац добије онај привредни значај какав је добио у наредним историјским епохама, таква оцена се, ипак, чини претераном. За распрострањеност и значај новца и финансијских радњи у средњовековној привреди, уз одбацивање поједностављених схватања средњовековне привреде темељеним на ставовима К. Маркса, В. Зомбарта и М. Вебера, в. Ж. Ерс, *Рађање капитализма у средњем веку. Мењачи, зеленаши и велики финансијери*, Сремски Карловци – Нови Сад 2019.

¹⁴²⁴ Г. Острогорски, *Привредне и друштвене основе развоја византијске државе*, у: Сабрана дела Георгија Острогорског II. Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 49–60.

¹⁴²⁵ Ж. Ле Гоф, *Средњи век и новац. Оглед из историјске антропологије*, 7–9, 16, 17, 24, 192–198.

¹⁴²⁶ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 656, 657. Претходно посматрани примери у вези са рударством и обрадом руде сведоче о томе да су се речи *злато* и *сребро* користиле и у свом основном значењу, као имена племенитих метала.

¹⁴²⁷ П. С. Протић, *Житија српских светаца као извор историјски*, 9.

¹⁴²⁸ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 23; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 117.

осим куповине, при чему су они знали за њихово постојање и могућност обављања, што се да закључити на основу помињања лихварства.¹⁴²⁹

Предмети о чијем се прибављању најчешће говори у житијима, а ради се о различитим свештеним и богослужбеним предмета, били су произвођени у специјализованим занатским радњама.¹⁴³⁰ За разлику од великих трговачких подухвата и новчаних послова, који су на територији РOMEЈСКОГ царства у посматраном периоду све више прелазили у руке латинских трговаца, првенствено Млетака и Ђеновљана, занатство и ситна трговина остајали су у рукама РOMEЈА.¹⁴³¹ Стога се за свештене и богослужбене предмете о чијем се прибављању говори у житијима, са великом вероватноћом се може претпоставити да су настајали у рOMEЈСКИМ радионицама и да су њима трговали рOMEЈСКИ трговци.

Садржај дела старе српске житијне књижевности о трговини сведочи, у далеко највећој мери, на посредан начин, кроз помене о појединачним куповинама које су, у различитим временима и на разним местима, обављане од различитих људи, обично са намером да се купљени производи поклоне као дар. Међутим, као у неколико других случајева, изузетак и по овом питању представља житије које је написао Константин Филозоф. Животописац деспота Стефана Лазаревића о трговини је писао у оквиру дела житија који говори о владаревој делатности у вези са својом престоницом. Након приказа изградње београдских утврђења, владарског боравишта, цркви и странопријемнице, Константин је записао како је деспот скупио најбогатије људе из целе земље и населио их у Београду.¹⁴³² Томе следи одељак толико неособен за житијни жанр, да је привукао нарочиту пажњу истраживача, који су установили да заправо представља текст изгубљене *Београдске повеље* деспота Стефана, познате једино на основу овог извода, који је Константин унео у своје дело.¹⁴³³ У том се одељку чита о томе како деспот „град (Београд) ослободи (давања) разноврсних намета; даде повластице (овим богатим људима) заклињући се тврдом вером да се неће поколебати“.¹⁴³⁴ Међу тим повластицама налазила се она да „ако ко хоће куповати нешто у било којој области, добиће писмо са печатом да је становник тога града (Београда) и нигде неће плаћати ни царину ни путарину“.¹⁴³⁵ Сличне повластице деспот Стефан је за београдске трговце обезбедио и код околних владара, међу којима се, разумљиво, наводи угарски краљ. Све ове мере довеле су до демографског и привредног успона града, на шта је указао и деспотов животописац.¹⁴³⁶

V. 2. 1. Владарска ризница и приходи

Обавештења старих српских животописаца која непосредно сведоче о владарским новчаним средствима тичу се махом њихове потрошње. Углавном је реч о потрошњи која је завредила да се нађе у текстовима старе српске житијне књижевности стога што је била у

¹⁴²⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 133, 145; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 231; Данило Трећи, *Пролошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 42, 43.

¹⁴³⁰ K. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries*, 490, 491.

¹⁴³¹ Н. Икономидес, *Пословни човек*, у: Византинци, 208–212.

¹⁴³² Константин Филозоф, Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60; Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак града Београда 25 (1978) 101; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 118.

¹⁴³³ Константин Филозоф, Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60, 61; Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, ур. С. Ћирковић – К. Чавошки, Београд 2009, 189–198.

¹⁴³⁴ Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 60.

¹⁴³⁵ *Исто*, 60, 61.

¹⁴³⁶ *Исто*, 61; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, ур. В. Чубриловић, Београд 1970, 58, 59; Иста, *Србија и Београд почетком XV века*, 101, 102; М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, 118, 119.

складу са понашањем узорних православних владара, попут издатака за изградњу и опремање црквених и каритативних установа или даривања у новцу. Сведочанства о новчаним издацима могу се наћи и у вези са унајмљивањем плаћеника за вођење ратних дејстава. Пре него што се приступи испитивању распрострањених вести о начинама трошења новца, поставља се питање да ли се у старим српским житијима налазе вести о томе како су владари пунили своје ризнице. На посредан, али јасан начин, о томе говоре испитана сведочанства о рударској производњи, нарочито она Данила Бањског и Константина Филозофа, будући да су приходи од рударства чинили знатан део владаревих прихода, било кроз *урбуру*, односно утврђено убирање приближно десетине извађене руде, било од прихода од царина, било кроз приходе од ковања новца, што су била владарска права на основу којих су остваривани велики проходи, обично тако што су та права давана у закуп.¹⁴³⁷ Највећи део новчаних прихода владара долазио је од новчаних давања на која су били обавезани њихови поданици. У случају владара немањићке државе, прилив новца од зависног становништва био је обезбеђен кроз постојање обавезног, утврђеног и редовног давања у новцу, које је било разрезано по домаћинствима, исплаћивано једном годишње и познато под називом *соће*, у висини од једне перпере или дванаест динара, што је одговарало вредности пола дуката, при чему је допуштана и исплата у натури, у виду једног кабла жита, што је количина која је одговарала вредности једне перпере.¹⁴³⁸ Са исплаћивањем *соћа* наставило се и у наредном периоду, а од краја XIV века на територији Лазаревића и Бранковића јављају се и нова утврђена новчана давања, која су стајала у вези са новчаним и војним обавезама које су извршаване у корист владара отоманских Турака.¹⁴³⁹

У каталогу богатстава које је поседовао и којима је располагао краљ Стефан Урош II Милутин, упућени архиепископ Данило II на првом месту наводи „*злато и сребро безбројно*“.¹⁴⁴⁰ Приликом предаје власти млађем брату, краљ Стефан Драгутин дао му је „*драгоцене дарове и злато и хаљине скупоцене царске, коња свога и оружје своје*“, што указује на садржај владареве ризнице.¹⁴⁴¹ Данилов Ученик је оставио сведочанство о томе да је краљ Стефан Урош II Милутин, у време угрожености с почетка оружаног сукоба са братом краљем Стефаном Драгутином, на чију је страну прешао највећи део властеле, „*много богатство, све своје имање*“, сместио у манастир Бањску, што се збило 1311. године и односило се, свакако, на краљеву ризницу или њен значајни део.¹⁴⁴²

Питању редовног попуњавања владареве ризнице, нарочито давањем њихових поданика, животописци, очекивано, нису поклањали пажњу, иако је, добром њиховом делу, нарочито појединцима пореклом из владарских и властеоских породица, морало бити познато на који се начин оно одвијало. Тако је било све до последњег писца старе српске житијне књижевности патријарха Пајсија, који је писао у времену када средњовековне српске државе већ дуго нису постојале, али који се бринуо о томе да будуће читаоце својих дела подсети на њихово некадашње постојање. Тако је, пишући о томе како је краљ Стефан Немањић владао након што је примио српско краљевство, посветио пажњу и владаревим приходима. Најпре је споменуо приходе који нису били редовни, а тицали су се тога да је узимао иметак оних појединаца који су живели на територији под његовом влашћу, а „*који не желеше да верују у истиниту веру хришћанску*“, те због тога „*све им узимаше и из предела својих одгоњаше*“.¹⁴⁴³ Овде се ради о одјеку верских превирања на простору немањићке

¹⁴³⁷ С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 123–127.

¹⁴³⁸ М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас Српске академије наука и уметности 390 (2001) 1–44.

¹⁴³⁹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 220–223.

¹⁴⁴⁰ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158, 159.

¹⁴⁴¹ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 61.

¹⁴⁴² Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 102; Данилов Ученик, *Житије архиепископа Данила Другог*, изд. Т. Јовановић, 166, 167 (*многѡ богатство еже ѡсе имѣние его*); М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, 83, 84.

¹⁴⁴³ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 77.

државе с краја XII века, којих је окончање патријарх Пајсије приписао краљу Стефану Немањићу, док је он сам својевремено писао о поступању свог оца, великог жупана Стефана Немање, као деловању путем којег је дошло до трајног искорењивања јеретичког учења из његове државе.¹⁴⁴⁴ С друге стране, према Пајсију, Стефан Немањић се са наведеним појединцима на описани начин обрачунавао „за живота свога“, што би указивало на дугорочнији сукоб.¹⁴⁴⁵ Поверење, свакако, треба поклонити обавештењима из пера савременика. Без обзира што је протеривање и присвајање имовине јеретика од стране великог жупана и краља Стефана Немањића патријарх Пајсије приказао као нешто што се понављало током дужег временског периода, ипак се о томе не може говорити као о редовном приливу новчаних средстава у владареву ризницу. За разлику од описаног поступања према појединцима који нису били православни, краљ Стефан Немањић, према Пајсијевим речима у наставку, својим хришћанским поданицима „заповеди да дају данак“ (*данокъ вставлати повелѣ*).¹⁴⁴⁶ Реч је, дакле, о редовном новчаном давању поданика владару, које је постојало и чинило основу владаревих прихода, а о којем, до патријарха Пајсија, није било речи у делима старих српских животописаца.

Још један од прихода владара, који се не може сматрати за редован, био је приход који је долазио током успешних вођења ратних дејстава, а у виду ратног плена. Још је Стефан Немањић, у оквиру приказа заједничког ратовања великог жупана Стефана Немање и краља Беле III и њиховог напада на ромејске територије из 1183. године, навео како „земље њихове и богатства њихова и славу њихову претвори у богатство и у славу свога отачаства и у славу велможа и људи својих“, што је недвосмислено сведочанство о узимању и делимично о подели великог ратног плена том приликом.¹⁴⁴⁷ Слично је, описујући освајања краља Стефана Уроша II Милутина с почетка његове владавине, писао и архиепископ Данило II. Већ 1282. године била су заузета оба Полога, Скопље, Овче Поље, Злетово и Пијанец, „и славу и богатство такве државе измени у богатство и славу своју, велможа и народа свога“.¹⁴⁴⁸ Разлика у односу на ратовање његовог прадеде састојала се у томе што је краљ Стефан Урош II све наведене територије трајно прикључио својој држави, што не искључује то да су краљ и његова војска приликом ратовања на том простору узели и богат ратни плен. Краљ је и у наредном периоду предузимао нападе на ромејске територије. Током јесени и зиме 1283/4. године краљ Стефан Урош II је, заједно са братом краљем Стефаном Драгутином, предузео напад у дубину ромејске територије, напредујући долином Струме и стигавши све до Халкидичког полуострва, Сера и Христопоља, што није било усмерено на трајно заузимање тих територија, већ краљ „узевши све имање њихово и богатство, опет се Божјом вољом врати у отачаство своје“.¹⁴⁴⁹ У току исте године краљ је наставио ратовање, постижући територијалне успехе прикључујући својој држави Дебар, Кичево и Пореч и, истовремено, „неисказано богатство одузевши“.¹⁴⁵⁰ Међу богатствима пораженог и убијеног бугарског цара Михајла Шишмана, која су, након победе у бици код Велбужда, као ратни припала краљу Стефану Урошу III, на првом месту наведено је „много злато“, што је, изгледа, био део владареве ризнице који је цар држао уз себе током свог последњег ратног похода.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁴ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 32–37.

¹⁴⁴⁵ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 77.

¹⁴⁴⁶ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 234; Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 77.

¹⁴⁴⁷ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 38, 39. О ратовању и његовом приказу у житијима в. С. Мишић, *Историјска географија у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 96–100.

¹⁴⁴⁸ Данило Други, *Житије Светог краља Стефана Уроша II*, прев. Л. Мирковић, 113; *Историја српског народа*, 439, 440 (Љ. Максимовић).

¹⁴⁴⁹ Данило Други, *Житије Светог краља Стефана Уроша II*, прев. Л. Мирковић, 116; *Историја српског народа*, 440, 441 (Љ. Максимовић).

¹⁴⁵⁰ Данило Други, *Житије Светог краља Стефана Уроша II*, прев. Л. Мирковић, 116, 117; *Историја српског народа*, 441 (Љ. Максимовић).

¹⁴⁵¹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 46.

Знатни приходи немањихких владара долазили су од редовних давања приморских градова, како оних који су се налазили у оквиру њихове државе, тако и од Дубровника који је, за држање одређених територија и уживање одређених права, редовно исплаћивао утврђене суме новца.¹⁴⁵² Дуго се о томе није писало у старој српској житијној књижевности. На посредан начин би на то указивале речи Стефана Немањиха о томе да велики жупан Стефан Немања, након освајања приморских градова Дања, Сарда, Дриваста, Скадра, Свача, Улциња, Бара и Котора, „*људе своје који су у њима неповређене сачува, да служе држави његовој са страхом и са уреченим делом од Светога*“.¹⁴⁵³ На другом временском крају периода писања старих српских житија, патријарх Пајсије, састављајући *Житије Светог цара Уроша*, приложио и кратку историју његових претходника. Са извесним нетачностима приказао је и освајања краља и цара Стефана Душана, међу којима је поменуо то да „*покори под своју област и поморске градове, то јест Шипан и Мљет и Дубровник са поморским градовима тако да су и данак давали овом благочастивом*“.¹⁴⁵⁴ Острво Мљет налазило се под српском влашћу од најкасније VIII века, налазећи се и у саставу немањихке државе, како у време претходника краља и цара Стефана Душана, тако и у време његовог наследника цара Уроша, уз све покушаје Дубровчана да трајније овладају овим острвом, те стога не може бити речи о покоравању овог острва у XIV веку.¹⁴⁵⁵ Током средњовековног периода, на Мљету и Шипану нису се развила значајнија градска насеља. С друге стране, Дубровник се није налазио под влашћу цара Стефана Душана, али јесте према њему, као и према његовим претходницима, имао обавезе исплаћивања редовних новчаних давања.¹⁴⁵⁶

Може се рећи да, у односу на приказе владарских расхода, животописци нису посветили велику пажњу владарским приходима, а када су о томе писали, најчешће се радило о приходима који нису редовни, већ су били последица успешног вођења војних дејстава и узимања ратног плена. О редовним приходима владара током највећег раздобља стварања старе српске житијне књижевности није се писало непосредно, већ се о томе може закључивати на посредан начин, као у случају прихода од рударства. Већу пажњу том питању посветио је тек патријарх Пајсије, пишући у време када одавно није било српских држава и владара, али са жељом да што боље прикаже њихову прошлост, о којој је имао различите представе, не увек у складу са историјским збивањима тог времена.

V. 2. 2. Новац и војне потребе

Пре него што се приступи сагледавању и испитивању појединачних обавештења о владарским ночаним расходима на војне, црквене и друге потребе, потребно је, као и по другим питањима у вези са којим постоји мањак домаћих изворних података, сагледати до каквих се резултата дошло путем испитивања прилика у другим средњовековним друштвима. Поред издатака за војску, чиновништво и царски двор, царска новчана средства су у РOMEЈСКОМ ЦАРСТВУ највише трошена још и на прилоге црквама и манастирима и дељење

¹⁴⁵² О томе в. М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас Српске краљевске академије 168 (1935) 203–257 (= *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 712–754; Д. Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник* (докторска дисертација), Београд 2012, 368–390.

¹⁴⁵³ Стефан Немањих, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас Георгиевска, 38–41. О освајањима в. С. Мишић, *Историјска географија у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 96; М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, 2560, 261.

¹⁴⁵⁴ Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, 294 (и *поморскіе градови Г(лаго)лю же чпаню · и мнѣткъ, и дѣбровникъ съ поморск[и]мы градови · покорїи пшѣд свою областъ · тако и дани даати семоу бл(а)гоч(ь)ст(и)вомѣ*); Патријарх Пајсије, *Житије светог цара Уроша*, прев. Т. Јовановић, 90.

¹⁴⁵⁵ *Византијски извори за историју народа Југославије II*, 34, 35, 65 (Б. Ферјанчић); *Историја српског народа I*, 451 (С. Ћирковић), 548 (С. Ћирковић – Р. Михаљчић), 571, 579, 539, 594 (Р. Михаљчић); С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI – XVI век)*, 27, 47.

¹⁴⁵⁶ В. више.

милостиње сиромашном становништву Цариграда.¹⁴⁵⁷ Новчани издаци српских владара донекле су били другачије распоређени. Чиновнички апарат у српским државама није био ни изблиза развијен као код Ромеја, те није изискивао ни приближне трошкове за његово одржавање.¹⁴⁵⁸ Осим тога, није постојало ни приближно бројно градско становништво за чије би издржавање било потребно издвајати знатнија средства. Без обзира на невелике могућности детаљније реконструкције унутрашњег војног организовања условљеног малобројношћу извора, са сигурношћу се може рећи да је оно изискивало знатне новчане издатке.¹⁴⁵⁹

Што се тиче житија као извора за војну историју, она доносе велики број података о војним окршајима, њиховим учесницима и исходима. Међутим, један податак из житија могао би да указује и на једну појединост у вези са одвијањем војне службе, а која има и своју економску димензију. Наиме, архиепископ Сава I, својим беседама у Српској земљи обраћао се и војницима, које је саветовао да избегавају насиље и буду задовољни, између осталог, и „*царским давањем*“ (*царскимъ дааиѣмъ*).¹⁴⁶⁰ На основу овог одељка, надахнутог светоотачким списима,¹⁴⁶¹ може се рећи да су одређени делови војске, за своје учешће у војним операцијама, добијали новчану надокнаду од стране владара. По свој прилици је у питању била мала властела, ситнији баштеници и проијари, будући да је, пре овог обраћања војницима, у житију наведено обраћање велможама, односно крупнијој властели.¹⁴⁶²

Непознати животописац Светог Јована Владимира оставио је сведочанство о томе да је ромејски цар Василије II, потпирујући унутрашње немире у Самуиловом царству након смрти његовог оснивача, претенденте на престо подржавао нудећи им злато и сребро, које је Владислав, брат покојног цара Самуила, наводно и прихватио.¹⁴⁶³ Одлучујући су, ипак, били догађаји на бојном пољу.¹⁴⁶⁴ Начин на који је новац могао да утиче и често утицао на ток војних и, следствено, политичких прилика, било је унајмљивање најамничких војски.¹⁴⁶⁵ У завршном војном обрачуна између великог жупана Стефана Немање и његове браће описаном у житијима, плаћеници различитог порекла учествовали су на страни ових последњих, што је и први помен страних најамника у српским војскама.¹⁴⁶⁶ У вези са сукобом великог жупана Стефана и великог кнеза Вукана Немањића, овај први, а за њим и јеромонах Теодосије, записали су како се овај други ослањао на помоћ иноплеменика, односно ратника другог порекла, што су били помоћни одреди краља Емерика, прећутавши

¹⁴⁵⁷ Г. Острогорски, *Привредне и друштвене основе развоја византијске државе*, 55.

¹⁴⁵⁸ О државној управи на простору средњовековних српских држава в. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.

¹⁴⁵⁹ За обухватније приказе војних послова у српском средњем веку в. С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893; Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, Београд 1954; G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, *Vojnoistorijski glasnik* 18/1 (1967) 141–158; A. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, *Vojnoistorijski glasnik* 44/1–2 (1994) 385–422.

¹⁴⁶⁰ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 176; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 230.

¹⁴⁶¹ Д. Богдановић, *Коментари*, у: Теодосије, *Житија*, Београд 1988, 356, 357.

¹⁴⁶² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 230.

¹⁴⁶³ *Gesta Regum Sclavorum*, изд. и прев. Д. Кунчер, 130, 131.

¹⁴⁶⁴ О приликама након Самуилове смрти 1014. године, до поковања остатака његове државе 1019. године, в. С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 122–132.

¹⁴⁶⁵ G. Škrivanić, *O najamničkoj vojsci u srednjovekovnoj Srbiji*, *Војноисторијски гласник* 5/1 (1954) 80–93; А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, *Војноисторијски гласник* 61/2 (2011) 9–27; Исти, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, *Београдски историјски гласник* 6 (2015) 69–89; Исти, *Каталански најамници Стефана Душана*, *Војноисторијски гласник* 69/1 (2019) 9–27.

¹⁴⁶⁶ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 30, 31; А. Uzelas, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, 70. О томе је писао и Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 203; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић, 3.

да се и сам Стефан ослањао на војну помоћ цара Калојана.¹⁴⁶⁷ У овом случају претежнији су били политички мотиви да се подрже савезници у односу на економске мотиве за учешће у војним дејствима плаћеничких одреда, каквих је било у српским средњовековним војскама, а о каквим се у старој српској житијној књижевности среће већи број сведочанстава. На најамничке одреде ослањао се краљ Стефан Урош II у сукобу са братом, у борбама против Ромеја и у својој телесној стражи, краљ Стефан Владислав II током борби против краља Стефана Уроша III, плаћеника је било и у бугарској војсци цара Михајла Шишмана која се борила на Велбужду, што се, на основу других извора, може рећи и за српску страну.¹⁴⁶⁸ У вези са случајем из времена окршаја између краљева Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина, с разлогом је претпостављено да је војна служба „многе војске народа татарскога и турскога и јашкога“ била плаћена из владареве ризнице која се тада налазила у манастиру Бањској и била надгледана од епископа бањског Данила.¹⁴⁶⁹

На основу наведених и често коментарисаних сведочанстава, стара српска житија намећу се као главни домаћи извор за изучавање присуства најамника у служби средњовековних српских владара. Међутим, неколико података из *Житија светог архиепископа Данила II* завређује нарочиту пажњу, с обзиром да не говори о унајмљивању плаћеника од стране владара, већ од стране игумана српског светогорског манастира. Током тешког времена за манастир Хиландар и његове метохије на ромејским територијама и опсаде манастирског комплекса из времена игумана Данила 1308. године, коју су предузели одметнути плаћенички одреди ромејских царева, унутар манастирског обзиђа, уз ограничене залихе хране и са манастирским богатствима, нашло се манастирско братство и становништво оближњих метохија.¹⁴⁷⁰ Излаз из незавидних околности пронашао је игуман Данило, заповедивши делу бранилаца да одолевају опсади, док је он сам, са другим делом бранилаца и највећим делом манастирских богатстава, предузео пробој опсаде и одлазак у Српску земљу, у Скопље.¹⁴⁷¹ Према непознатом Даниловом Ученику, упућеном у околности о којима је писао, окосницу бранилаца манастира чинили су мушкарци са територија манастирских метохија, који су се, у времену опасности, заједно са својим породицама склонили унутар манастирског града. Онима који нису пошли са њим у пробој опсаде, игуман Данило је предао манастир „да га тврдо чувају, и да се боре са напред реченом јереси, давши им довољно свога злата“, док је он сам, са другим делом бранилаца и остатком манастирских богатстава, пошао пут Српске земље.¹⁴⁷² С обзиром да је браниоцима наложио да чувају манастир, може се искључити могућност да су новчана средства која им је оставио била намењена за откуп у случају немогућности даље одбране, већ је оно, заправо, представљало својеврсну новчану надокнаду за учешће у оружаном одбрани манастира. Након преноса манастирске ризнице у Српску земљу, игуман Данило се вратио на Свету Гору, где је издвојио новчана средства за прибављање и дотурање пшенице за браниоце, али исто тако је издвојио и „друго много злато“ са циљем да „из места ван Свете Горе скупи

¹⁴⁶⁷ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 72, 73; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 160; А. Uzelac, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, 70, 71.

¹⁴⁶⁸ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 103; Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 63, 67; Г. Škrivanić, *О најамничкој војсци у средњовековној Србији*, 81–86; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 166; А. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, 408, 409; А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, 9–17; Исти, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, 72–76.

¹⁴⁶⁹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 102, 103; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 166; А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, 14, 15, 22.

¹⁴⁷⁰ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 89–91; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, Зборник радова Византолошког института 19 (1980) 256, 267.

¹⁴⁷¹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 91; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, 257, 258.

¹⁴⁷² Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 91.

велику множину изабраних људи, и њих уведе к себи у манастир са њиховим оружјем, да се боре са оном трипут проклетом јереси“.¹⁴⁷³ Захваљујући унајмљивању војника за одбрану манастира, Хиландар је 1308. године одбрањен, а браниоци су чак предузели и успешан испад против непријатеља који су угрожавали не само Хиландар, већ и друге светогорске обитељи.¹⁴⁷⁴ Тако се, захваљујући Даниловом Ученику, може говорити и о трошењу новчаних средстава за војне потребе од стране једног игумана, било из ризнице његовог манастира, било из ризнице манастирског ктитора.

V. 2. 3. Новац и задужбинарство

За разлику од издвајања новчаних средстава за вођење борбених средстава, новац се много чешће помиње се у вези са грађевинском делатношћу на плану изградње и опремања црквених здања. Већ је монах Сава у манастиру Светог Пантелејмона предузео грађевинске радове за чије је спровођење код јеромонаха Доментијана наведено да су били издвојени већи новчани износи,¹⁴⁷⁵ као и у случају обнове Каракала, манастира Светих Апостола.¹⁴⁷⁶ За радове које је монах Сава наложио да се изврше у манастиру Ватопеду (ћелије, три пирга, оловни кров), Теодосије пише да су финансирани од новца које му је послао отац и велики жупан Стефан Немања.¹⁴⁷⁷ Јеромонах Теодосије је у вези са обновом цркве Светог Симеона Богопримца и околног утврђења у Просфори записао како Симеон и Сава „*дадоше злато много, јер им много приношаху од самодрица Стефана*“.¹⁴⁷⁸ Јасно је да су средства великог жупана Стефана Немањића, која је овај из Српске земље слао оцу и брату у Свету Гору, била материјална основа за тамошњу ктиторску и задужбинарску делатност ове двојице. У литератури је ово најчешће истицано у вези са обновом Хиландара, што се наглашава и у житијима, али треба имати на уму и у вези са другим светогорским манастирима.

Оснивање српског манастира у Светој Гори изискивало је велика материјална средства, у мери колико монаси Сава и Симеон нису понели са собом, те су се за помоћ обраћали сину и брату, великом жупану Стефану Немањићу, који им „*довољне и преизобилне дарове посла на оснивање храма Пресвете и на његово довршавање; и не само једном, већ је слао у све године*“, како је сам записао.¹⁴⁷⁹ Под овим даровима првенствено треба разумевати новчана средства, трошена за куповину грађевинског материјала, плаћање упослених за изградњу и украшавање храма, као и куповину свештених и богослужбених предмета. Једном приликом, те је дарове послао по игуману хиландарском Методију.¹⁴⁸⁰ Јеромонах Теодосије је забележио како је Стефан оцу и брату за подизање Хиландара послао „*велику*

¹⁴⁷³ Исто, 94; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, 259, уз тврдњу да су новчана средства добијена од краља Стефана Уроша II Милутина, што је могао, али није морао бити случај, будући да је игуман Данило са собом из Хиландара у Скопље понео највећи део манастирске ризнице, чији је део могао задржати и приликом повратка назад, те се могло радити и о манастирским средствима.

¹⁴⁷⁴ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 94, 95; М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, 77, 78; Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом*, 92.

¹⁴⁷⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 18, 19 (*злато мно҃го*).

¹⁴⁷⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 127–129 (*злато мно҃го*); М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 59.

¹⁴⁷⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 124, 125; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 58.

¹⁴⁷⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 134; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655.

¹⁴⁷⁹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 58, 59; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 60, 61.

¹⁴⁸⁰ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 58–61.

множину злата“.¹⁴⁸¹ У вези са изградњом српског светогорског манастира, непознати састављач *Кратког житија Светог Саве* записао је како су се тамошњи велики град и манастир саздали *коупљеникѣмъ великѣмъ*.¹⁴⁸² Велика куповина о којој је реч односила се на куповину места на којем се налазио запустели манастир, што сведочи о постојању тржишта земљишта на Светој Гори у последњој деценији XII века.¹⁴⁸³ Више су, у одељку о земљорадњи, наведена сведочанства о прилагању земљишних парцела светогорским манастирима, од којих је већина оних на простору РOMEјског Царства прибављано куповином, чак и у случајевима када се то изричито не наводи.¹⁴⁸⁴

Једно од места где се изричито говори о куповини јесте опис куповине Карејске келије у *Житију Светог Саве* јеромонаха Доментијана, коју Сава „купи од Светогораца“.¹⁴⁸⁵ То што је Карејска келија била купљена значајно је из разлога што је тиме она стекла самосталност, за разлику од других келија у Кареји, које су се налазиле под непосредном надлежношћу прота.¹⁴⁸⁶ Јеромонах Теодосије је записао да је Сава место за подизање келија у Кареји и место за подизање Карејске келије купио од прота.¹⁴⁸⁷ На Светој Гори није била непозната ни куповина читавих манастира, уједно манастирског комплекса и припадајућих метохија. Тако се Каракал, манастир Светих Апостола, након разарања од стране морских разбојника нашао под управом Велике Лавре, поставши њен метох. Након тога су се монаси потчињеног манастира обратили Сави који, „злата много давши, искупи манастир са свим његовим правима“.¹⁴⁸⁸ Тиме је стекао ктиторска права у наведеном манастиру, као и у Ксиропотаму, манастиру Светих Четрдесет мученика, страдалом из истог разлога, издвојивши, такође, веће количине новца за његово обнављање.¹⁴⁸⁹ У вези са Ксиропотамом, Теодосије је записао како Сава „откупи заложена манастирска имања“.¹⁴⁹⁰ Хиландарски игуман Данило такође је стекао ктиторско право у светогорском Ксиропотаму, највероватније већим новчаним прилогом, будући да Данилов Ученик не помиње да је остварено право било резултат предузете грађевинске делатности.¹⁴⁹¹ Куповина земљишних поседа вршила се не само за светогорске манастире. Теодосије сведочи како Симеон и Сава „купише многе метохе и насеља“ манастиру Пресвете Богородице Евергетиде у

¹⁴⁸¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 138. У својој *Хиландарској повељи* велики жупан Стефан Немањић пише само о земљишним прилозима у Српској земљи у виду више села, једне планине планине, два винограда винограда и једног трга, док о новчаним прилозима или другим покретним прилозима нема речи у исправи. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, 79–83. Овом приликом се по страни остављају обавештења животописаца о Савином чудесном проналаску *два скровишта злата* у Светој Гори, које му је открила нека побожна становница Цариграда. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 141, 145.

¹⁴⁸² Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 25.

¹⁴⁸³ О оснивању српског Хиландара в. М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 43–69.

¹⁴⁸⁴ В. више. Међу тим парцелама налазе се виногради, или чак и читаве метохије. Парцеле које на том простору нису биле купљене, могле су представљати царев дар, на шта указује исказ да су неке од њих биле испрошене од цара, под чиме се могло мислити и на куповину и на даривање. Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 74, 75.

¹⁴⁸⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 102, 103.

¹⁴⁸⁶ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, 91, 92.

¹⁴⁸⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 139, 146.

¹⁴⁸⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 125–128; поновљено и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, 149, 150; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 19.

¹⁴⁸⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 127–129; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији*, 91; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 19; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 24; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју РOMEјског Царства*, 59; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655.

¹⁴⁹⁰ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 150.

¹⁴⁹¹ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 98.

Цариграду.¹⁴⁹² Приликом првог путовања на Исток, Сава манастир Светог Георгија у Акру „беше искупио од Латина који су га поработили“, а затим га је учинио метохијом Лавре Светог Саве Освећеног.¹⁴⁹³ Новчана средства помињу се и у вези са одређеним грађевинским радовима у светогорском Филотеју,¹⁴⁹⁴ у Каломонији, манастиру Пресвете Богородице у Јорданској пустињи,¹⁴⁹⁵ као и у солунском манастиру Филокалу.¹⁴⁹⁶

Златом, односно златним новцем, од краљице Јелене били су плаћани радници који су радили на изградњи манастира Пресвете Богородице у Градцу.¹⁴⁹⁷ Краљ Стефан Урош II Милутин предузео је обимне радове на изградњи хиландарског католикона, који је потом и опремио, „нештедице дајући много злато“.¹⁴⁹⁸ Краљ Стефан Урош II приложио је манастиру Хиландару „много села и метохе“, који су се налазили у Ромејском царству, „много небројено мноштво злата за ово давши“.¹⁴⁹⁹ Исто тако, „давањем безбројнога злата свога“, краљ је новчано обезбедио грађевинске радове у цариградском манастиру Продрому, исто као што је купио села и приложио их, са циљем да се од њихових прихода издржава болница, коју је опремио и обезбедио јој лекаре, такође издвојивши новчана средства.¹⁵⁰⁰ Краљ је купио земљишне поседе, „много села и метохије“, и приложио их и солунској цркви Светог Георгија.¹⁵⁰¹ Цар Стефан Душан и царица Јелена даривали су „многим златом и имањем на помоћ и на саздање“ светогорски манастир Светог Пантелејмона, на тражење старца Исаије.¹⁵⁰²

У вези са обновом Рилског манастира у XV веку, Владислав Граматик је записао како су то његови обновитељи учинили уложивши не само труд и напор, већ „и доста новца потрошивши“.¹⁵⁰³ Међу њима су главно место заузимала тројица синова епископа крупичког Јована, јеромонаси Јоасаф, Давид и Теофан, али је Владислав, на основу својих обавештења, истакао како њих тројица то „не урадише сами, благом својим, и са онима око себе који за то

¹⁴⁹² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 139; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, 92, 98; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 24.

¹⁴⁹³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 351–353; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 22, 23; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 61; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 545. О томе је писао и Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 238. Млађи животописац тврдио је да је сличан случај био и са манастиром Светог Јована Богослова у Јерусалиму, односно да га је Сава откупио од Сарацена, у шта је изнета сумња, будући да је старији Доментијан писао о томе да је манастир Сави дат од јерусалимског патријарха Атанасија, лавриотског игумана и његове братије. Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 299, 300; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 238; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 66. Да је у питању ипак била куповина, а да се давање манастира односило на добијање сагласности од надлежне јерархије, сматрала је М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 23.

¹⁴⁹⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 150; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, 92; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 20.

¹⁴⁹⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 367–369; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 23.

¹⁴⁹⁶ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 158; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 20; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 60.

¹⁴⁹⁷ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 92; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159.

¹⁴⁹⁸ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 129, 130; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 134, 135.

¹⁴⁹⁹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

¹⁵⁰⁰ Исто, 131; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 159, 163; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 62.

¹⁵⁰¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 132.

¹⁵⁰² Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 94; М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју Ромејског Царства*, 65.

¹⁵⁰³ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 105.

довољно имаху, са свом братијом целог манастира, већ и прилозима неких добронамерних људи чија је особитост и врлост и до данас велика“.¹⁵⁰⁴ У целом подухвату учествовали су не само они из оближњих крајева, већ и они који су живели далеко од рилске обитељи.¹⁵⁰⁵ Грађевинска обнова и оспособљавање манастира за општежиће изискивали су знатна новчана средства, на која је и Владислав указао, а сведочанство о томе да су неопходна средства прикупљана не само издавањем тројице јеромонаха, чија је улога била истакнута, већ и прилозима већег броја људи са ширег простора, указује на измењене економске прилике. У ранијем периоду, као што сведочи и већи број примера из житија, грађевински радови на темељним обновама манастирских здања могли су бити предузети новчаним средствима ромејских, српских или бугарских владара, чланова њихове породице или великаша њихове државе. У XV веку, у време турске власти над грчким, бугарским и српским земљама, смањила се могућност за сличне задужбинарске подухвате имућних појединаца, већ је потребан новац за тако нешто прикупљао већи број заинтересованих појединаца. Владислав је записао како је манастир привлачио људе као магнет, те да „Свако од њих је доносио светој обитељи према својим могућностима, особито у дан помена светитеља, благослов и велику награду отуда примајући“.¹⁵⁰⁶ С обзиром да је пре тога записао о прикупљању велике количине новца од већег броја људи, није тешко наслутити да су се прилози верника, доношени у манастир о празнику Светог Јована Рилског, састојали првенствено у новцу.

Новцем су се не само куповали читави манастири, земљишне парцеле и покретни предмети, већ се новцем куповало и једно нарочито право које се могло остваривати у постојећим општежитељним манастирима. Реч је, наиме, о куповини аделфата или адрфата, односно мертика или комада, што су, у овом смислу, називи за издржавање лица у општежитељном манастиру у виду смештаја, следовања у храни, пићу, одећи и другим потребама, на шта се манастир обавезивао примајући заузврат одређена новчана средства или прилоге друге врсте.¹⁵⁰⁷ Код јеромонаха Доментијана чита се о томе како је Симеон у манастиру Ватопеду купио *‘н’ комать. такожде вина н, купь на всакъ д(ь)нь*, као и *„што трпеза има на који год дан свако јело“*, додајући и објашњење по којем је педесет аделфата било намењено онима који бораве у манастиру, посећују га и раде у њему, будући да је са Симеоном дошао и део његове властеле и да су у манастиру били предузети грађевински радови, те је куповином већег броја аделфата, за које је било потребно издвојити већа новчана средства, обезбеђено да сви посетиоци буду опскрбљени потрештинама, а да се истовремено *„манастир не потужи због тога, што многи небројени беху долазили“*.¹⁵⁰⁸ Исказ пружа увид у начин на који су купљени аделфати у овом случају, али и на који су се начин аделфати куповали крајем XII века на простору Свете Горе уопште. Купили су их појединци, цењени чланови манастирског братства, њих двојица педесет аделфата, за одређени новчани износ који, нажалост, није наведен. Аделфати су се састојали првенствено у издржавању посетилаца манастира у исхрани, а били су намењени онима који су долазили у посету српским монасима, али и другим посетиоцима манастира. Сведочанство је, сажето, поновио и јеромонах Теодосије.¹⁵⁰⁹ Изгледа у време док се још увек налазио на престолу Српске земље, велики жупан Стефан Немања и његов најмањи син, могуће наведен јер је сведочанство у вези са тим остављено у његовом житију, манастиру Пресвете Богородице

¹⁵⁰⁴ Исто, 104, 105.

¹⁵⁰⁵ Исто, 105.

¹⁵⁰⁶ Исто, 105.

¹⁵⁰⁷ М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 241–270; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 216–226, 289–291.

¹⁵⁰⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 74, 75; М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 243; Иста, М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 217, 218; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 658.

¹⁵⁰⁹ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 42.

Евергетиде у Цариграду „метриг приложише од свога отацтва сваке године“, што се односило на редовна годишња давања која су из Српске земље одлазила у цариградски манастир, на основу којих су имали право боравка у манастиру, које је Сава и користио, нарочито стога што је манастиру припадао и метох Светог Андрије у средишњим деловима града.¹⁵¹⁰

Предмет трговине у средњем веку биле су и мошти светих и друге реликвије, којима је архиепископ српски Сава I смишљено снабдевао своју Цркву, а чему су на руку ишли повећање понуде реликвија након крсташке пљачке Цариграда 1204. године и светитељева путовања на Исток.¹⁵¹¹ За архиепископа српског Саву непосредно се каже како је куповао мошти у Јерусалиму и палестинским манастирима, што је чинио „од патријарха затраживши и купивши“.¹⁵¹² Нема места сумњи да су мошти биле исплаћиване у новцу, али у питању није била у потпуности уобичајена трговина. Истакнуто је Савино обраћање јерусалимском патријарху као надлежном архијереју који је морао одобрити отуђење моштију из манастира под својом јурисдикцијом, а може се претпоставити да му је припао и део новчаних средстава. Сава и у Nikeји, „непрестано, тражећи свете мошти, куповаше и од цара мољаше“.¹⁵¹³ Сава је мошти куповао и приликом свог последњег боравка у Цариграду, током повратка са другог путовања на Исток.¹⁵¹⁴ Прибављање моштију светих, при чему је, из разумљивих разлога, реч највероватније била о прибављању делова и честица моштију, имала је нарочити значај, будући да је 83. правилем помесног Картагинског сабора из 419. и 7. правилем Седмог васељенског сабора из 787. године предвиђено да се православни храмови подижу само тамо где постоје и мошти светих.¹⁵¹⁵

Употреба тамјана указује на увоз, с обзиром да су сировина неопходна за његово прављење или готов производ морали бити увежени.¹⁵¹⁶ С обзиром на број цркви и манастира, као и обимну употребу тамјана приликом богослужења и других обреда, размере увоза сировине или готовог производа тамјана нису биле занемарљиве.

Тек се у XV веку у житијној књижевности нашло једно сведочанство које говори о куповини тако да открива тачну цену појединачних производа. У току преноса моштију Светог Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир, мошти и они који су их преносили зауставили су се у Софији и тамо провели шест дана.¹⁵¹⁷ Током тог периода, моштима и њиховим носиоцима је исказивано поштовање, што је учинио и један брачни пар, који је одлучио да изради дрвени ковчег квалитетне израде и покров за његово покривање.¹⁵¹⁸ Жена је за израду ћивота платила сто гроша (цѣною соѹца пѣнеземь стѡмь), а муж за покров шест златника (шѣсть златнѣкъ), што су јединствене вести о вредности појединих производа у старој српској житијној књижевности.¹⁵¹⁹

¹⁵¹⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 119, 120; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 458, 459; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 659. Уп. М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, 243; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, 20.

¹⁵¹¹ Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад 2018, 31–37, 140–149, 188–194; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 545.

¹⁵¹² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 226.

¹⁵¹³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227.

¹⁵¹⁴ *Исто*, 246. О Савином прибављању светих моштију и делова Часног Крста на Истоку и њиховом слању у Српску земљу, кратко је писао и Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, изд. К. Миловановић, 208; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, прев. К. Миловановић, 9, 10.

¹⁵¹⁵ Н. Милаш, *Правила Православне Цркве с тумачењима I*, 17, 23, 606, 607; *Исти, Правила Православне Цркве с тумачењима II*, Нови Сад 1895, 219 (= Београд – Шибеник 2004); С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, 85.

¹⁵¹⁶ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 260.

¹⁵¹⁷ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 108.

¹⁵¹⁸ *Исто*, 108, 109; Й. Иванов, *Жития на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 82 (ковчегъ стѡмоу ѿ дрѣвесь негнѣиѹщѣхъ; свѣтлоу понѣвнѣиѹ).

¹⁵¹⁹ Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 109; Й. Иванов, *Жития на св. Иван Рилски с уводни бележки*, 82.

V. 2. 4. Даривање новцем

Унутар дела старе српске житијне књижевности помињу се многи примери даривања, који сведоче о једностраном и међусобном даривању бројних особа, у различитим приликама и различитим даровима. У оквиру разматрања употребе новца, важни су помени даривања златом и сребром. Разуме се, није се радило о необрађеној руди ових племенитих метала, већ се радило о златном и сребрном новцу, чија је употреба била распрострањена на простору средњовековних српских земаља и других простора на којима су се одвијали догађаји о којима сведоче стара српска житија и у периоду који она осветљавају.¹⁵²⁰

Подразумева се да су новоподигнуте и обновљене богомоље биле богато дариване, што је и у самим текстовима житија често навођено. Дариване су могле бити и већ постојеће богомоље, о чему, такође, постоје сведочанства у старим српским житијима. Стефан Немањић је у *Житију Светог Симеона* дао својеврсни списак цркви и манастира којима је његов отац слао дарове, без навођења о каквим се даровима радило. Како је углавном реч о прилично удаљеним црквама и манастирима у Јерусалиму, Витлејему, Риму, Барију, Цариграду, Скопљу, Солуну и Нишу, може се претпоставити, макар за оне најудаљеније, да је у питању било даривање у новцу, мада су српски владари знали да удаљене богомоље дарују и различитим предметима.¹⁵²¹ Велики жупан Стефан Немања слао је из Српске земље новчане прилоге манастиру Ватопеду и пре свог замонашења и одласка у Свету Гору, у време током којег је тамо боравио његов син, којем је у више наврата слао веће количине новца, „једно на потребу вољеноме чеду своме а друго за раздавање светим црквама и убогима“.¹⁵²²

Бивши владар је, након замонашења и боравка у манастиру Студеници, у Свету Гору отишао „узевши свако изобиље од свога царства“,¹⁵²³ односно „узевши велики товар злата и сасуде златне и сребрне, ради дељења манастирима и пустињацима“.¹⁵²⁴ Стефан је оставио сведочанство о томе да монах Симеон, по приспећу у Свету Гору, „све манастире, од великих до најмањих, ни један од њих не остави већ сваки од њих обдари свакојаким даровима по достојању његовом“.¹⁵²⁵ Потоњи опширнији животописци, својим животним путевима везани за Свету Гору, детаљније су описали бројна даривања светогорским манастирима и њиховим братствима, мада се и код њих сусрећу уопштени описи даривања. Доментијан је писао како је ватопедски монах Симеон светогорским пустињацима дао свако довољство,¹⁵²⁶ а Теодосије да су Симеон и Сава, такође у време док су били ватопедски монаси, све светогорце обасипали милосрђем.¹⁵²⁷ За Саву се, такође, уопштено наводи како је даривао цркве и убоге у Цариграду,¹⁵²⁸ светогорске манастире и монахе,¹⁵²⁹ као и

¹⁵²⁰ М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 656. О старом српском новчарству в. В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001; Д. Недвидек, *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине*, Нови Сад 2017.

¹⁵²¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 42, 43.

¹⁵²² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 30, 31; слично и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 120, 121, 124 (када су родитељи Сави послали „и злата, више него први пут“), 125; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, 132; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655.

¹⁵²³ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 68, 69; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 655, 656.

¹⁵²⁴ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 130.

¹⁵²⁵ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 54, 55.

¹⁵²⁶ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 80, 81.

¹⁵²⁷ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 131. Код истог животописца срећу се и Савини новчани дарови светогорским манастирима и пустињацима, као и сиромашнима уопште. *Исто*, 145.

¹⁵²⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 119, 120.

¹⁵²⁹ *Исто*, 121, 122, 138–140; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 155.

јерусалимске и синајске монахе.¹⁵³⁰ Приликом Савиног рукополагања за јереја, неименованим даровима били су обдарени епископ јеришки Николај и његова пратња, као и *ништити*, односно сиромашни.¹⁵³¹ Дарови се, дакле, нису сваки пут састојали искључиво у новцу, већ и у различитим предметима. Међутим, и у случајевима даривања различитим предметима, новац је био неопходан за њихово прибављање, нарочито у већем обиму. Некада се новац даривао са тачно одређеном наменом, као онда када је Сава даривао новац светогорским пустињацима како би ови правили чамце или зидали куће.¹⁵³²

Након одласка принца Растка у Свету Гору и замонашења, а затим и преласка монаха Симеона из манастира Студенице у манастир Ватопед, њих двојица су предузели обимну ктиторску и задужбинарску делатност на простору Свете Горе, уз потрошњу великих новчаних средстава, при чему се у знатном броју случајева о новчаним издацима говори и непосредно. Монах Сава, по преласку у Ватопед, „у своје братство приложи ту царском паларијом сувог злата без броја“.¹⁵³³ Светогорским монасима на челу са протом, окупљеним у Ватопеду убрзо по приспећу бившег српског владара, Симеон „подаде свако довољство златом и рухом“.¹⁵³⁴ У вези са истом приликом јеромонах Доментијан писао је и о даривању већих количина злата и сребра.¹⁵³⁵ Српски монаси заједно су ватопедском братству приложили „два кабла сува злата и сребра“, како је записао Доментијан,¹⁵³⁶ док је Теоодсије писао о два кабла сребра.¹⁵³⁷ Податак је нашао одјека и у *Пролошком житију Светог Симеона* Данила Бањског, који је записао да је монах Симеон Ватопеду даривао два кабла злата.¹⁵³⁸ У сваком случају, радило се о великом новчаном прилогу, могуће у вредности од више хиљада номизми.¹⁵³⁹ Карејској саборној цркви Пресвете Богородице, према Доментијану, монаси Симеон и Сава „дадоше царску паларију сува злата“, чиме су, заједно са царем Михајлом, највероватније Михајлом IV Пафлагонцем (1034–1041), сврстани међу ктиторе.¹⁵⁴⁰ Уместо о паларији и злату, Теодосије на одговарајућем месту пише о великој сребрној здели пуној сребра, што указује и на не тако велику заинтересованост животописаца да забележе о каквом се новцу радило, будући да је један писао о злату, а други, који га је читао, о сребру.¹⁵⁴¹ Сигурно је толико да се радило о новчаном прилогу, и то великом, будући да оба животописца пишу да је захваљујући том прилогу било остварено ктиторско право.

Новчане прилоге дали су и манастирима Ивируну и Великој Лаври, у чијим случајевима јеромонах Доментијан одваја прилоге манастирима и појединачне прилоге члановима манастирских братстава.¹⁵⁴² Симеон и Сава су на основу великих новчаних

¹⁵³⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 363–366.

¹⁵³¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 157. 158.

¹⁵³² Исто, 149.

¹⁵³³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 21, 23; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 15; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657.

¹⁵³⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 70, 71.

¹⁵³⁵ Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 277.

¹⁵³⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 71, 73; поновљено и у Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 277; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 656.

¹⁵³⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 130.

¹⁵³⁸ Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 204; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић 4.

¹⁵³⁹ О каблу и пларији в. ниже, у одељку о мерама.

¹⁵⁴⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 78, 79; поновљено и у Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279, где се мера наводи као апаларија. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16; Р. Маринковић, *Коментари*, 336; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657.

¹⁵⁴¹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132.

¹⁵⁴² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 78–81; поновљено и у Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279. Слично и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132.

прилога били уписани као ктитори и у Великој Лаври Светог Атанасија.¹⁵⁴³ Подједнаку количину новца као и Ватопеду, „два кабла злата и сребра“, Сава је приложио и цариградском манастиру Пресвете Богородице Евергетиде.¹⁵⁴⁴ Када се архимандрит Сава упутио из Српске земље у Свету Гору, брат „самодржац Стефан даде му велико мноштво злата“, намењено Савиним потребама и за даривање светогорских манастира и пустињака, а већу количину новца му је послао и по јеромонаху Иларију.¹⁵⁴⁵ Према Доментијановом писању, Сава је у периоду након рукополагања за архиепископа већу количину новца приложио и у солунски манастир Филокал.¹⁵⁴⁶

Нарочито велика новчана средства била су потрошена током два путовања првог српског архиепископа Саве у Свету Земљу и околне крајеве. Тога је био свестан и јеромонах Доментијан, старији опширни светитељев животописац, који је писао о томе да краљ Стефан Радослав, стрицу и архиепископу „колико је имао потреба за пут, свега довољно подаде њему, злато много и друге потребе, колико потребоваше“.¹⁵⁴⁷ У оквирима описа првог Савиног путовања, Доментијан као новчаним средствима дариване светиње и клирике помиње цркву Рођења Господа Исуса Христа у Витлејему,¹⁵⁴⁸ братство иверског манастира Часног Крста, који се налазио на путу из Јерусалима у Витлејем,¹⁵⁴⁹ свештенство цркве Светог Захарије у Подгорију, месту рођења Светог Јована Крститеља,¹⁵⁵⁰ свештенство цркве у Витанији,¹⁵⁵¹ свештенство Поснице Господње у Јудејској пустињи,¹⁵⁵² цркву и свештенство Гроба Господњег у Јерусалиму, јерусалимског патријарха Атанасија, заједно са убогима у граду,¹⁵⁵³ Лавру Светог Саве Освећеног,¹⁵⁵⁴ и свештенство Богородичине цркве у Назарету.¹⁵⁵⁵ О новчаним даривањима у већини ових места писао је и јеромонах Теодосије, при чему су наглашени највећи прилози Лаври Светог Саве Освећеног, од којих је део био намењен „за лепоту Божје цркве“.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁴³ Исто, 132; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, 92, 98; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 24.

¹⁵⁴⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 119, 120. Манастир је Сава даривао и у другим приликама. Исто, 121, 122. Теодосије је записао како Симеон и Сава „много злата дадоше за подизање тога манастира“, и да га је Сава у више наврата даривао златом, односно новцем. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 139, 145.

¹⁵⁴⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 187, 193. Стефаново слање злата Сави у Свету Гору нашло је одјека и код патријарха Пајсија, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 78.

¹⁵⁴⁶ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 211, 212.

¹⁵⁴⁷ Исто, 278, 279; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, 209; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 656. Јеромонах Теодосије у вези са тим пише како је краљ Радослав стрицу дао „велики товар злата и сребра“. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 224. О томе да је краљ Радослав архиепископу Сави I уочи поласка даривао „свако довољство, безбројно злато и остале потребе довољно“, записао је и архиепископ Данило Други у *Животу архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 164.

¹⁵⁴⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 285, 286; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 33–35.

¹⁵⁴⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 287, 288; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 483; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 39, 40.

¹⁵⁵⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 288–290; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, 23.

¹⁵⁵¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 291–294; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 50.

¹⁵⁵² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 293, 294; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 51.

¹⁵⁵³ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 295, 296.

¹⁵⁵⁴ Исто, 297, 298; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, 23; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 63; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 545.

¹⁵⁵⁵ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 301–304; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, 23.

¹⁵⁵⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 224–226.

Новчана средства била су потребна и приликом другог путовања на Исток, те је архиепископ Сава I узео „много злата од краља Владислава и од Архиепископије“, са основним циљем раздавања у светим местима.¹⁵⁵⁷ Овај одељак је нарочито значајан јер непосредно указује на постојање засебне архиепископске ризнице од времена првог српског архиепископа. Та је ризница, највероватније, уједно била и епархијска ризница епископије са средиштем у Жичи, којој је архиепископ српски био епархијски епископ. Приликом другог путовања, Сава је златом даривао и саборну цркву Светог апостола Марка у Александрији и њено свештенство, одређене египатске монашке заједнице, манастир Светог Симеона Дивногорског, антиохијског патријарха Симеона II и клирике његове саборне цркве, највероватније цркве Пресвете Богородице.¹⁵⁵⁸

Новчаним даровима, даровима у свештеним и богослужбеним предметима и одежама, без сведочанстава о предузимању било каквих грађевинских радова, монаси Симеон и Сава остварили су ктиторска права у Пресветој Богородици Карејској, Пресветој Богородици Иверској, и Великој Лаври.¹⁵⁵⁹ Јеромонах Доментијан оставио је и сведочанство о томе да је архиепископ српски Сава I ктиторско право на основу новчаних прилога остварио и у солунском манастиру Филокалу, док је млађи јеромонах Теодосије у вези са тим писао и о одређеним грађевинским радовима.¹⁵⁶⁰ Приликом посете Александрији, обилним новчаним даровима стекао је ктиторско право у саборној цркви Светог Марка.¹⁵⁶¹ Давањем великих новчаних средстава, Сава је своје родитеље, брата и себе записао и као ктиторе у манастиру Пресвете Богородице на Синају.¹⁵⁶² Чињенице о стицању ктиторства захваљујући прилозима у новцу и предметима сведоче о издвајаним високим износима новца и прилагању већег броја предмета велике вредности.

Приликом описа бројних богоугодних дела Светог Саве, Доментијан пише о вишеструком понављању чудесних догађаја, приликом којих је свети проналазио скривено злато.¹⁵⁶³ У вези са добротинствима Светог Саве, Доментијан доноси и причу о томе да се светитељ у више наврата добровољно продавао на неком од градских тргова, како би добијени новац делио сиромашнима.¹⁵⁶⁴ Био је Доментијан, међутим, упознат и са тим одакле је долазио највећи део новчаних средстава којим је Сава располагао, а чији је начин трошења у житију приказао. У похвали светитељу записао је како „овај Преосвећени, злато и сребро, колико доби у земљи свога отачаства, све пренесе у туђу земљу, истоке и западе прође, расејавајући своје богатство по заповести Оца небескога“, сведочећи о ризници владара Српске земље као превасходној материјалној основи ктиторске делатности првих Немањића.¹⁵⁶⁵

¹⁵⁵⁷ Исто, 234.

¹⁵⁵⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 363, 364; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 240, 244; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 159, 184; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 545.

¹⁵⁵⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 76–81; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 16.

¹⁵⁶⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 211, 212; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 158; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 20.

¹⁵⁶¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 363, 364 (злато мн(о)го). Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 494.

¹⁵⁶² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 242, 243.

¹⁵⁶³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 118–122.

¹⁵⁶⁴ Исто, 311, 312. Како је ова прича у тексту житија смештена у одељку који говори о једном од његових боравака у Светој Гори, она сведочи о постојању могућности трговања робљем у ромејским градовима. М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 661. Трговином робљем могли су се бавити и разбојници који би заробили светогорске монахе. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 149. О постојању ропства и могућности ослобађања робова куповином сведочи једна од поука архиепископа Саве I својој пастви. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 231.

¹⁵⁶⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 386–388.

Ромејски цар Алексије III Анђео је у више наврата златом, односно златним новцем, свакако царским дукатима, и другим даровима даривао монахе Саву и Симеона.¹⁵⁶⁶ Према писању јеромонаха Доментијана, њих двојица су прво од цара добијено злато, заједно са манастиром Хиландаром и његовим поседима, 1198. године приложили Ватопеду, манастиру чијег су братства тада били део.¹⁵⁶⁷ С друге стране, поклонима које су од цара добили након утврђивања самосталног статуса манастира Хиландара, располагали су по сопственом нахођењу, као у случају који описује Теодосије, када је Сава злато које је цар послао Симеону поделио цариградској сиротињи.¹⁵⁶⁸ Током разговора о статусу Хиландара и његових метохија, Сава је златом даривао прота и светогорске оце у Кареји.¹⁵⁶⁹ Стога се може рећи да поједина сведочанства не указују на проста даривања, већ заправо говоре о новчаним надокнадама за одређена права или добра.¹⁵⁷⁰ Такав је случај и са побројаним новчаним прилозима које су пратила додељивања ктиторских права, која су се могла остварити и даривањем одређене црквене установе.¹⁵⁷¹

Житија Светог Саве садрже сведочанства и о појединим издацима које је имао цар Теодор I Ласкарис. Одричући се, првобитно, части коју му је цар указао предлажући га за архиепископа, архимандрит Сава се оправдавао и питањем где да нађе „*толики издатак и толике потребе, које захтева црквени закон*“, на шта му је цар одговорио уверавањем да ће средства која се налазе у „*палати*“ његовог царства, односно у његовој царској ризници, ставити му на потребу.¹⁵⁷² Након што се Сава помирио са својим избором, приликом хиротоније првог архиепископа српског, „*благоверни цар сатвори празник тога дана*“, приликом ког „*преизобилно свега довољно подаде целоме народу*“, а према јеромонаху Доментијану, богате дарове су том приликом добили и присутни патријарх, митрополити, епископи, свештеници и ђакони, „*све свештенство по закону који има велика Васељенска патријаршија*“, када цар „*не само да законско даде, већ и премного*“, и када је било уприличено и „*раздавање многога злата*“, а све од царске палате, односно ризнице.¹⁵⁷³ На Доментијана се ослањао и јеромонах Теодосије, пишући о даривању ништих златом и даривању епископата и свештенства, „*свакога према његовој части*“.¹⁵⁷⁴ Цар је даривао и Саву, давши му већа новчана средства за раздавање у Светој Гори и удостојивши га „*свих могућих дарова царских*“.¹⁵⁷⁵ Очигледно је јеромонах Доментијан, писац *Житија Светог Саве*, био упознат са обичајима царског двора и дешавањима која су пратили рукополагање Саве за архиепископа српског.

Да трошкове који су пратили избор и хиротонију српског архиепископа није имао само царски двор, већ и Сава и његова пратња, сведочи и то што се међу разлозима који су навели Саву да од патријарха и сабора затражи да будуће архиепископе српске бира сабор српских епископа, нашао и тај да је Сава разумео „*дужину великога пута и издавање многога злата*“.¹⁵⁷⁶ О многим злату, односно великој количини новца, коју је било неопходно

¹⁵⁶⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 82–85, 94, 95; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 290; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 135, 136, 140.

¹⁵⁶⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 84, 85; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 57, 58.

¹⁵⁶⁸ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 140.

¹⁵⁶⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 96, 97.

¹⁵⁷⁰ М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 60.

¹⁵⁷¹ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и у Немањинској Србији*, 103; М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 15; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 23, 24.

¹⁵⁷² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 195–197.

¹⁵⁷³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 197–199.

¹⁵⁷⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 196, 197.

¹⁵⁷⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 202, 203. О царевом даривању новопостављеног архиепископа српског Саве писао је и Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 198.

¹⁵⁷⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 200–202.

издвојити за пут и даривање приликом избора архиепископа, писао је и млађи опширни животописац Светог Саве.¹⁵⁷⁷

Првог српског архиепископа Саву је, приликом боравка у Никеји на повратку из Свете Земље, златом даривао и цар Јован III Ватац, на потребу њему и раздавање на Светој Гори, као и његова царица Ирина, по угледу на свог оца, цара Теодора I Ласкариса.¹⁵⁷⁸ Приликом боравка на Светој Гори који је уследио, Сава је златом даривао братство Иверског манастира, прота и светогорски сабор, од чега се за прво даривање изричито каже да је учињено „од царског злата“, односно злата које је претходно добио у Никеји.¹⁵⁷⁹ Из Свете Горе се у Српску земљу враћао преко Солуна, где га је новчаним средствима даровао цар Теодор I Анђео, што је јеромонах Доментијан довео у везу са потребама путовања.¹⁵⁸⁰ Током боравка у Трнову, на повратку са другог путовања у Свету Земљу, Сави је већу количину новца дао и бугарски цар Јован Асен.¹⁵⁸¹ Јеромонах Доментијан записао је за истог цара да је наложио да се, о престављењу Светог Саве, већа количина новца подели убогим за светитељев покој.¹⁵⁸² Познато је да је по мошти Светог Саве у Трново пошао лично краљ Стефан Владислав. Пославши посланике да најаве његов долазак, српски краљ „даде им да носе и много злато, да даду патријарху и царевима саветницима“, са јасном жељом да ови награђени подрже захтев српског краља о преносу моштију пред својим царем.¹⁵⁸³

Краљ Стефан Драгутин је даровао епископа Данила и златом, по сведочанству самог дарованог из дародавчевог житија.¹⁵⁸⁴ Новачне дарове, „злато и сребро небројено“, слао је краљ Стефан Урош II Милутин свештенству и монаштву у Јерусалиму,¹⁵⁸⁵ „много небројено злато своје“ приложио је и цркви Светог Георгија у Солуну,¹⁵⁸⁶ „Неисказано мноштво злата свога“ манастиру Пресвете Богородице у Трескавици.¹⁵⁸⁷ као и „небројено злато и сребро“ манастиру Светог Георгија у Кичеву.¹⁵⁸⁸ Најзад, према писању свог животописца, краљ Милутин је великим количинама новца даривао и сиромашне, за чије је храњење и облачење, такође, издавао велике своте новца.¹⁵⁸⁹

Током више од једног века историје српског царског манастира на Светој Гори, у Хиландару се, до почетка XIII века, прикупило велико богатство. То се богатство састојало првенствено у новцу и у прилаганим вредним, од племенитих метала израђеним свештеним и богослужбеним предметима. Новац је у манастир пристизао непосредним даривањем, али и кроз уживање земљишних поседа и других права која су додељивана манастиру, а која су доносила новчане приходе. На овакав садржај манастирских богатстава, чуваних у самом манастиру, указује и опис опсаде Хиландара од стране Каталанске компаније из времена игумана Данила, из пера Даниловог Ученика. Стога је и сам игуман Данило тражио и

¹⁵⁷⁷ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 197.

¹⁵⁷⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 305, 306; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227, писао је о богатим даровима цара Јована III, који је Сави, између осталог, дао „и злато много“, са наменом за дељење током повратка.

¹⁵⁷⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 307, 308; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 75; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657. Уп. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 228, који није толико одређен као Доментијан који наводи један конкретни манастир, већ пише о светогорским манастирима у множини, те и у овом случају више поверења треба поклонити Доментијану.

¹⁵⁸⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 311, 314.

¹⁵⁸¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 402, 403; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 248.

¹⁵⁸² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 409, 410. Уп. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 249.

¹⁵⁸³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 251.

¹⁵⁸⁴ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 71, 72.

¹⁵⁸⁵ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 129.

¹⁵⁸⁶ *Исто*, 132.

¹⁵⁸⁷ *Исто*, 132.

¹⁵⁸⁸ *Исто*, 133.

¹⁵⁸⁹ *Исто*, 134, 141; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 164.

пронашао начин на који ће сачувати манастирска богатства, „много злато и многе друге црквене потребе“, преневши их из угроженог манастира у Српску земљу.¹⁵⁹⁰

Дарове у злату примао је и делио, према познијем свом животописцу, заточени српски принц Стефан у Цариграду.¹⁵⁹¹ Након што је преузео власт и изградио своју задужбину у Дечанима, сада као краљ Стефан Урош III, даривао ју је и новчано, давши веће количине новца игуману Арсенију, наложивши му да га чува за манастирске потребе.¹⁵⁹² Краљ је новцем даривао и оближњу болницу коју је изградио и опремио, свакако да би поседовала средства за обављање своје делатности.¹⁵⁹³ Деспот Стефан Лазаревић је, према писању свог животописца, београдску сиротињу даривао златом и сребром, односно новцем.¹⁵⁹⁴

5. 2. 5. Мере: паларија, кабао, сежањ

У уској вези са трговином на одређеном простору стајао је систем мера коришћен од стране заједница које су тај простор насељавале и које су на том простору трговале. Истраживачима средњег века позната је велика неуједначеност мера различитих врста на различитим територијама, тако да се као најцелисходније показало бављење локалним приликама у тој сфери.¹⁵⁹⁵

Већ је поменуто како је јеромонах Доментијан о новчаном прилогу монаха Саве свом ватопедском братству писао на начин да је тамо приложио „царском паларијом сувог злата без броја“.¹⁵⁹⁶ Другом прилоком, у вези са новчаним прилогом монаха Симеона и Саве Карејској саборној цркви Пресвете Богородице, Доментијан је опет висину прилога изразио тако што је писао о царској паларији сувог злата.¹⁵⁹⁷ У *Житију Светог Симеона* мера је наведена као апаларија.¹⁵⁹⁸ Доментијан је поменуо царску паларију и приликом описа једног чуда Светог Саве, када је овај умолио Бога да пошаље лед, који је Сава затим послао угарском краљу Андрији, и то пуну царску паларију.¹⁵⁹⁹ Разумевању тога шта је код Доментијана представљала паларија помажу речи јеромонаха Теодосија. Уместо о паларији и злату, Теодосије у вези са новчаним прилогом српских монаха у Кареји пише о великој сребрној здели пуној сребра.¹⁶⁰⁰ Млађи животописац је у вези са чудом Светог Саве из времена сусрета са угарским краљем Андријом, записао како је овај први ледом напунио велику сребрну зделу (блюдоу).¹⁶⁰¹ Паларија је, дакле, била нека посуда, чије је и име изведено од грчке речи за посуду и која је, очигледно, служила и за мерење запремине, а

¹⁵⁹⁰ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 89–91; М. Живојиновић, *Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније*, 254–261; Иста, *Светогорски дани Данила II*, 75–79.

¹⁵⁹¹ Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 57.

¹⁵⁹² Исто, 71.

¹⁵⁹³ Исто, 71.

¹⁵⁹⁴ Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, 84.

¹⁵⁹⁵ R. Fosije, *Ljudi srednjeg veka*, 267. Локалне прилике по питању мера на простору српских земаља испитао је С. Ћирковић, *Мере и мерење у средњовековној Србији*, у: Работници, војници духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 135–168.

¹⁵⁹⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 21, 23; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657.

¹⁵⁹⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 78, 79; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657.

¹⁵⁹⁸ Доментијан, *Живот Светог Симеона и Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 55; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279.

¹⁵⁹⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 257, 258.

¹⁶⁰⁰ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132.

¹⁶⁰¹ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 156; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 216.

будући да се среће само код Доментијана, није могуће ни претпоставити колика је запремина била у питању.¹⁶⁰²

Осим уз непознату запремину паларије, јеромонах Доментијан изражавао је висину новчаних прилога српских монаха Симеона и Саве пишући и о „два кабла сува злата и сребра“, колико су приложили манастиру Ватопеду и колико је, према истом животописцу, износио Савин прилог цариградском манастиру Пресвете Богородице Евергетиде.¹⁶⁰³ За разлику од пларије, изражавање прилога у кабловима задржало се и у наредним житијима, те је јеромонах Теодосије у вези са даривањем Ватопеда писао о „два кабла сребра“, а Данило Бањски о „два кабла злата“.¹⁶⁰⁴ Кабао је српскословенски превод за грчки модиј, којом се означавало више распрострањених запреминских мера за мерење различитих прехрамбених и рударских производа.¹⁶⁰⁵ Доментијанов кабао довођен је у везу са модијем у који је стајало 40 литри злата, а како су се од литре злата добијале 72 номизме, то би два кабла износила 5.760 номизми, при чему је прилог српских монаха био мање вредности, будући да се, према најверодостојнијем Доментијановом сведочанству, састојао не само у златном, већ и у сребрном новцу.¹⁶⁰⁶

Јеромонах Теодосије поменуо је у свом *Житију Светог Саве* и једну дужинску меру. Наиме, за стену на којој се налазио утврђени град Просек, животописац је записао како је била висока „око две стотине сежања и више“.¹⁶⁰⁷ Сежањ је добро позната дужинска мера, коришћена у земљорадњи и грађевинарству, довођена кроз време у везу са дужинама раширених руку, висином човека са подигнутим рукама или дужином два корака, при чему је у српском средњем веку износила приближно 1,80 метара.¹⁶⁰⁸ Према томе, Теодосијева изјава како је стена на којој се налазио Просек била висока преко две стотине сежања, значила би да је стена била висока преко 360 метара. Како је највиши врх брда Камен, брда изнад Демир Капије и ушћа Челевечке реке у Вардар на којем се налазе остаци Просека, висок 416 метара, то се може рећи да је Теодосијева процена била прилично тачна за један средњовековни наративни извор.¹⁶⁰⁹

V. 3. Начини и правци превоза људи и терета

V. 3. 1. Копнени саобраћај

У средњем веку, саобраћај уопште је био неизвестан и пун различитих ризика и опасности, које су долазиле како из природне околине, тако и из непријатељских поступака

¹⁶⁰² Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 441, 478; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 67, нап. 130; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657.

¹⁶⁰³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 71, 73, 119, 120; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 277; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 657.

¹⁶⁰⁴ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 130.

¹⁶⁰⁵ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, изд. К. Миловановић, 204; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Симеона*, прев. К. Миловановић 4.

¹⁶⁰⁶ С. Ћирковић, *Мере и мерење у средњовековној Србији*, 148–151, 162, 163; М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, 28–35.

¹⁶⁰⁷ М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светог Саве*, 15, 16, нап. 5; С. Милојевић, *Економија у огледали Данилових житија*, 159, нап. 14.

¹⁶⁰⁸ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 105, 106 (као две стје сежаніи и волк(к)); Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 179.

¹⁶⁰⁹ С. Ћирковић, *Мере и мерење у средњовековној Србији*, 139–143.

¹⁶¹⁰ Топографска карта 1:25000, секција Demir Капија-исток, 185-2-1, Војногеографски институт 1977; *Просек* (Р. Радић), у: Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, 231, 232.

других људи.¹⁶¹¹ Ризике нису представљали само тешки временски услови или друмски и морски разбојници, већ су долазили и из начина на који се путовало. Далека путовања ретко су предузимали појединци, нарочито они који за то нису били обучени, већ се чешће путовало у групама, неретко уз пратњу водича. Једна од реалних опасности била је да се појединац неупућен у путне правце изгуби, на шта указује и јеромонах Теодосије, приписујући Растку изјаву у разговору са руским монахом како би хтео да бежи, али не зна пут, те постоји могућност да залута и буде пронађен од стране оца.¹⁶¹² За тако далек пут, од Српске земље до Свете Горе, било је неопходно обезбедити јахаће животиње, те је руски монах Растку понудио да га одведе на жељено место, али уз услов да му буде обезбеђен јахаћи коњ.¹⁶¹³ На јахаћим коњима за њима је кренула и потера српског великог жупана.¹⁶¹⁴ Код Теодосија се налази и сведочанство о томе да је пут између Српске земље и Свете Горе трајао више дана, и то у случају војводе и његовог одреда које је за Растком послао његов отац. Након пута током којег би се превалила толика раздаљина, пре повратка је коњима и људима био је неопходан одмор.¹⁶¹⁵ Растков одлазак из Српске земље у Свету Гору са руским монасима, а затим и пут одреда који је за њима послао велики жупан Стефан Немања, одвијао се, као и толика друга путовања између Српске земље и Свете Горе о којима су сведочанства сачувана у текстовима старих српских житија, познатим путем кроз долину Вардара и, што није извесно у сваком појединачном случају, кроз део Јужноморавске долине, делом пута који је кроз долине ових река повезивао Солун, Скопље и Ниш.¹⁶¹⁶

Живот већих манастирских властелинастава, често територијално нејединствених, изискивао је постојање редовне комуникације између манастирског комплекса у којем су боравили игуман и највећи део братства и бројним, више или мање удаљеним метохијама. Стога су се ктитори и приложници општежитељних манастира неретко бринули и о томе, дарујући манастире коњима и мазгама, животињама које су служиле за превоз људи и терета. Сведочанства животописаца о томе указују на узгајање ових врсти стоке од стране зависног становништва којем је владар истовремено и непосредни земаљски господар, као и на одвијање сточарске делатности у оквирима манастирских властелинастава, те је о томе било речи у поглављу о сточарству. Овом приликом, са циљем да се сагледају начини и правци превоза људи и терета, треба рећи толико да су стари српски животописци оставили сведочанства о томе да су животиње погодне за то имали манастири Ватопед и Хиландар, од који је први од својих монаха Саве и Симеона добио „коње и мазге безбројне и стада коња“,¹⁶¹⁷ односно „коње изабране и мазге за рад“,¹⁶¹⁸ а други од великог жупана Стефана Немањића, поред остале стоке, и приплодне коње.¹⁶¹⁹ У житијима су сачувана и нека сведочанства о кретању уз помоћ тих животиња. Коња, свакако ватопедског, јахао је монах Сава, обилазећи са оцем Свету Гору, као што је другом приликом, такође приликом обиласка Свете Горе, остарели Симеон путовао на носилима постављеним између два коња.¹⁶²⁰

Бројна сведочанства из житија указују на жив саобраћај између Српске земље и Свете Горе. Не ради се само о одласку оних који су тамо желели да се настане и живе монашким

¹⁶¹¹ Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 206, 210–216; М. Поповић – М. Тимотијевић – М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2023², 127–129.

¹⁶¹² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 104.

¹⁶¹³ *Исто*, 106.

¹⁶¹⁴ *Исто*, 108, 109.

¹⁶¹⁵ *Исто*, 109, 110.

¹⁶¹⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 94–102; Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, 77.

¹⁶¹⁷ *Стада коња* су превод за израз *лакмиѐ коњские*. Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 70, 71, 73; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, 198.

¹⁶¹⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 130.

¹⁶¹⁹ *Исто*, 138, 141.

¹⁶²⁰ *Исто*, 132, 137.

које се назива Крајина, где је био његов двор и положила га је у цркви Свете Марије“.¹⁶³² Како је реч о Крајини између Скадарског језера и планине Румије,¹⁶³³ то се на основу првог преноса земних остатака кнеза Владимира може говорити о копненом саобраћају између Преспе и зетске Крајине, а преко територије данашње Албаније. Пренос земних остатака кнеза Владимира могао је ићи од Преспе и Охрида на запад, куда је у правцу Драча водио део старог пута Via Aegnatia, а затим, након приспећа у равне приобалне пределе, на север ка Љешу и даље ка Крајини. Друга могућност је да се од Преспе и Охрида пошло на север, преко Дебра и низ долину Црног Дрима, а од његовог састава са Белим Дримом на запад Зетским путем.¹⁶³⁴

Пренос моштију Светог Симеона Мироточивог из Хиландара морао је ићи кроз Вардарску долину, а захваљујући обавештењу из *Житија Светог Симеона* које је написао Сава, учесник догађаја, зна се да су мошти и они који су их преносили у Српску земљу приспели у Хвосно.¹⁶³⁵ Може се препоставити да се из Вардарске у Косовско-метохијску котлину ушло проласком кроз Качаничку клисуру, а да се од Хвосна у Студеницу ишло долином Ибра, у делу од скретања тока реке на север у близини Звечана до ушћа реке Студенице у Ибар, што је добро посведочен путни правац условљен физичким особинама терена.¹⁶³⁶ Јеромонах Доментијан записао је да је тело краља Стефана Немањића најпре било сахрањено у Студеници, а да је затим пренето у Жичу.¹⁶³⁷ Два наведена манастира била су добро повезана, а од једног до другог се најлакше стизало долином Студенице и долином доњег Ибра од ушћа Студенице на север.¹⁶³⁸ Мошти Светог Саве пренете су из Трнова у манастир Милешеву, што сведочи о копненом саобраћају између бугарских и српских земаља, без могућности приближнијег одређивања правца преноса моштију.¹⁶³⁹ Земни остаци архиепископа Јоаникија I били су пренети из Пилота у Сопоћане, вероватно најпре уз Дрим и Бели Дрим до Призренског поља, а затим кроз остатак Метохијске котлине и долину Ибра.¹⁶⁴⁰ Краљица Јелена преминула је у двору у Брњацима, а тело јој је пренето у задужбину Градац.¹⁶⁴¹ Није могуће са сигурношћу рећи да ли је поворка, предвођена већим бројем епископа, путовала читавим путем низ Ибар, у близини чијих је обала био и краљичин двор и од ког се код Брвеника одвајао пут за Градац, или се од Брњака најпре ишло обронцима Рогозне до Раса, а затим низ Рашку и од њеног ушћа даље низ Ибар.¹⁶⁴² Краљ Стефан Урош II Милутин умро је у двору у Неродимљу, а тело му је пренето у манастир Бањску, уз учешће епископа Данила. Из Неродимља се Косовском котлином лако стизало до Звечана, Приштемским путем, а одатле делом долине Ибра до Бањске, те не изненађује што су мошти ношене на колима које су вукли коњи.¹⁶⁴³

¹⁶³² *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 137.

¹⁶³³ М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, Историјски гласник 1–2 (1987) 29.

¹⁶³⁴ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 76–81.

¹⁶³⁵ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 186, 187.

¹⁶³⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 104–107.

¹⁶³⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 274, 275.

¹⁶³⁸ Познији животописац, патријарх Пајсије, говори о вишеструком преносу моштију преподобног Симона, а према њему, оне из Студенице нису биле пренете у Жичу, већ у Сопоћане, у време краља Стефана Уроша I (1236/7). У сачуваном тексту житија налазе се и касније придодати подаци о даљим преносима моштију Светог Симона. Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 80–82; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, 51–53.

¹⁶³⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 410–430; Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Саве*, 10.

¹⁶⁴⁰ Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 190, 191. О путевима в. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 71, 73, 104, 105.

¹⁶⁴¹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 100–102.

¹⁶⁴² Исто, 100–102; О путевима в. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 109.

¹⁶⁴³ Данило Други, *Житије Светог краља Стефана Уроша II*, прев. Л. Мирковић, 145, 146; Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 105; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 104–106.

Приликом преноса моштију Светог Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир, на путу из Трнова на запад, до Софије, извесно је да се ишло питомим крајевима северно од Старе Планине. У једном тренутку се морало проћи кроз планински масив, за шта је најпогоднији био пролаз у Софијску котлину из правца Ботевграда, што је пролаз који планински масив и дели на Западну и Средњу Стару Планину. Од Софије до Рилског манастира ишло се на југ, уз обилазак Витоше, а до самог манастира се могло стићи из правца запада, котлином коју у планини Рили чини истоимена река, и даље Манастирском реком, десном притоком реке Риле на чијим се обалама манастир налази, а коју је Владислав Граматик навео под именом Илијина.¹⁶⁴⁴

5. 3. 2. Водни саобраћај

Средњовековне српске земље избијале су на јадранску обалу од долина Дрима и Бојане до доње Цетине, обухватајући током периода трајања различитих српских држава већи број погодних лука и привредно развијених градских насеља.¹⁶⁴⁵ Првенствено на основу вести из житија, позната је делатност великог жупана Стефана Немање на окупљању највећег дела српских земаља тог времена у оквирима своје државе. Што се тиче приморског појаса српских земаља које су се нашле под његовом влашћу, Сава Немањић је у свом *Житију Светог Симеона* писао о Зети са градовима као делу Поморске земље, а Стефан Немањић, детаљније, о Диоклитији и Далмацији, као и поименично о градовима Дању, Сарду, Дривасту, Скадру, Свачу, Улцињу, Бару, и, најзад, о Котору, који је претрпео најмања разарања и у којем је смештен владарев двор.¹⁶⁴⁶ Међусобне поморске везе јадранских лука, као и њихове поморске везе са другим средоземним лукама, одиграле су важне улоге у одвијању различитих догађаја и процеса, о чему делимично сведоче и текстови старих српских животописаца.

Непогодне временске прилике за пловидбу представљале су реалну опасност у водном саобраћају. Већ у XXXV глави *Летописа попа Дукљанина*, писаној на основу почетног дела изгубљеног *Житија Светог кнеза Владимира*, говори се о томе да се живот Владимировог стрица Мирослава окончао тако што је овај страдао у бродолому. Са циљем да посети свог брата Петрислава, заједно са пратњом укрцао се на лађу и запловио Блатом, односно Скадарским језером, где их је задесила олуја, коју нико од оних који су пловили лађом није преживео.¹⁶⁴⁷ Без обзира на степен веродостојности обавештења у вези са конкретним догађајем, оно сведочи о одвијању водног саобраћаја на Скадарском језеру и тамошњем присуству временских неприлика које су га ометале. Првог архиепископа српског Саву, његову пратњу и брод задесили су противни ветрови и бура на делу путовања између Брендича и Акра.¹⁶⁴⁸ Немирни таласи се јављају и у пренесеном значењу, где се као место безбедности од њих представљају пристаништа.¹⁶⁴⁹ Насупрот противним ветровима и

¹⁶⁴⁴ Димитрије Кантакузин, *Житије Светог Јована Рилског*, 94, 94; Владислав Граматик, *Рилска Повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор, 105–111.

¹⁶⁴⁵ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI – XVI век)*, 27–83.

¹⁶⁴⁶ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 148, 149; Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 38–41; С. Мишић, *Историјска географија у житијима св. Симеона и св. Саве*, 96; М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, Црквене студије 21 (2024) 258–261.

¹⁶⁴⁷ *Gesta Regum Sclavorum I*, изд. и прев. Д. Кунчер, 125; Т. Живковић, *Gesta Regum Sclavorum II. Коментар*, 260–262.

¹⁶⁴⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 235–237.

¹⁶⁴⁹ *Исто*, 149, 235–237.

морским таласима, стајало је мирно море, односно погодно време за пловидбу, о којем се такође пише у житијима.¹⁶⁵⁰

Животописци Светог Саве опширно су писали о његовим путовањима, чије су се бројне етапе одвијале и морским путевима. Жив поморски саобраћај текао је између светогорских, околних и цариградских лука, у којем су учествовали и бродови светогорских манастира, који су од почетног периода уживали право држања бродова и пловидбе зарад обављања различитих манастирских послова.¹⁶⁵¹ Једном приликом је из манастира Ватопеда на царски двор био упућен тамошњи монах Сава, а овај је искористио прилику да са царем Алексијем III поведе разговор о будућности запуштеног манастира Хиландара.¹⁶⁵² Између појединих светогорских манастира могло се путовати и мањим бродовима, као у случају када је монах Сава из манастира Ватопеда у Лавру Светог Атанасија путовао управо једним таквим мањим бродом, названим **сан'далъ**, док је пловило разбојника, из ког је заробљени Сава искочио, било означено грчком позајмљеницом **кораб (ис коравла)**, која се могла односити и на већи брод.¹⁶⁵³ Разлику прави и јеромонах Теодосије, очигледно у погледу величине пловила, будући да се Сава укрцао **в коравлиць**, а пловило разбојника из ког је Сава искочио није записано у виду деминутива (**изъ коравла**).¹⁶⁵⁴

Након заузимања Цариграда од стране Латина 1204. године, сличан значај путовањима до Цариграда добио је саобраћај између Свете Горе и Никеје, где су наредних деценија борабили цар и патријарх. Архимандрит Сава је из Свете Горе отишао у тај град, вративши се у Свету Гору као архиепископ, а преко истог града се враћао и са првог путовања у Свету Земљу, пловећи царским бродом од Никеје до пристаништа Иверског манастира.¹⁶⁵⁵ Бродоградња се у одређеној мери одвијала и на самој Светој Гори, а Доментијан је оставио сведочанство да су се неки од светогорских монаха Сави обраћали за помоћ у средствима потребним за изградњу брода.¹⁶⁵⁶ Осим изградњом, до брода се на Светој Гори могло доћи и куповином, о чему, такође, сведочи Доментијан.¹⁶⁵⁷ У светогорским лукама и њиховој околини било је могуће унајмити веште морнаре, попут оних које је, заједно са њиховом лађом, за већи новчани износ унајмио игуман хиландарски Данило, како би ови купили већу количину пшенице и безбедно је дотурили до угроженог манастирског комплекса.¹⁶⁵⁸

Вековима одржаване везе између Српске Цркве и светих места на Истоку успоставио је током својих путовања архиепископ српски Сава I.¹⁶⁵⁹ Посматрано у целини и захваљујући његовим животописцима, Савина путовања из 1229. и 1234/35. године најдетаљније су описана путовања у српском средњем веку.¹⁶⁶⁰ Ипак, јеромонах Доментијан приликом описа

¹⁶⁵⁰ Исто, 238. Погодно време било је пожељно и за путовања копном, а као непогодно време за дужа путовања сматран је зимски период, због чега је и бугарски цар Јован Асен молио архиепископа Саву I да се задржи у Трнову све до Васкрса, саветујући га да у Српску земљу крене „*после тога по повољном времену*“. Исто, 248.

¹⁶⁵¹ Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво*, Београд 2003, 181, 182, 200, 201.

¹⁶⁵² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 82, 83; М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, 57.

¹⁶⁵³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 36, 37; *Кораб* (М. Маловић-Ђукић), у: *Лексикон српског средњег века*, 316.

¹⁶⁵⁴ Теодосије, *Живот Светог Саве*, изд. Ђ. Даничић, 31, 32; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 123, 124.

¹⁶⁵⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 193–205, 305–310.

¹⁶⁵⁶ Исто, 118, 119 (**коравль**); М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 662. Сведочанство је поновљено и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 149, који се и у овом делу житија ослањао на Доментијана.

¹⁶⁵⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 207, 208 (**коравль**); М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 661.

¹⁶⁵⁸ Данилов Ученик, *Живот архиепископа Данила Другог*, прев. Л. Мирковић, 94.

¹⁶⁵⁹ Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, 185, 191, 192.

¹⁶⁶⁰ М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 11–93; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 539–553, са старијом литературом.

првог путовања у Свету Земљу не доноси детаље о путу до Јерусалима.¹⁶⁶¹ Млађи Теодосије је записао како је архиепископ Сава прво путовање отпочео тако што је дошао „на западно море у Далмацију“, где се са пратњом укрцао на лађу и отпочео пловидбу, а затим и он без много детаља пише о приспећу у Јерусалим, до ког је Сава стигао брзо „добивши прикладно време“, што ће рећи да је било погодно време за пловидбу.¹⁶⁶² Повратак из Свете Земље одвијао се преко Акра, Анатолије, Никеје и Свете Горе.¹⁶⁶³ Доментијан је највероватније, за разлику од ширег старовековног схватања, под Анатолијом подазумевао територију под влашћу царева у Никеји, што су чинили и савременици који су писали на грчком језику, а лука у коју је тада пристао била је, по свој прилици, лука града Смирне.¹⁶⁶⁴ Изгледа да је путовање бродом којим је путовао од Акра Сава уговорио на лицу места, будући да је Доментијан записао како он тамо „нађе брод који иде у Анатолију“.¹⁶⁶⁵ Стигавши у анатолијску луку, писмено се обратио цару Јовану III Ватацу, како би му овај послао коње, „да подигну стан његов од мора“, на шта „посла цар коње, колико требоваше“.¹⁶⁶⁶ За разлику од пута уговораног у Акру, пут до Свете Горе обезбедио је цар Јован III Ватац, ставивши Сави на услугу брод са царском сликом и обучене морнаре.¹⁶⁶⁷ Светогорска лука у коју је Сава пристао са својом пратњом била је лука Иверског манастира, где су се они искрцали, док је брод, по Савиној заповести, продужио до ватопедске луке, где су имали да истоваре пртљаг.¹⁶⁶⁸ Након што је преко Иверске Лавре и Кареје стигао у манастир Ватопед, Сава је морнаре наградио и послао назад цару у Никеју.¹⁶⁶⁹ Детаљан опис времена проведеног на првом путовању и повратка са њега указују на то да се Доментијан налазио у његовој пратњи, што повећава веродостојност његових обавештења у вези са трасом и начинима путовања.¹⁶⁷⁰

Јеромонах Доментијан је посветио више пажње одласку архиепископа Саве I на друго путовање на Исток. Светитељ је најпре дошао на „Диоклитијско море“, одакле је отпловио до Брендича и његовог пристаништа.¹⁶⁷¹ У *Житију Светог архиепископа Арсенија I* кратко је описано испловљавање његовог претходника на последње путовање у Свету Земљу. Место његовог архиепископ Данило II навео је као „место звано Стари Град, који је био у крај мора“, што се односило на Будву.¹⁶⁷² С обзиром на неодређеност животописаца и природу прекоморских путовања у средњем веку, не може се са сигурношћу тврдити да ли је брод којим је Сава, а са њим и његова пратња, био брод будванских, помораца неког другог приморског града српске државе, или помораца са стране. У сваком случају, испловљавање

¹⁶⁶¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 279–281.

¹⁶⁶² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 224; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, 165; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 20–23.

¹⁶⁶³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 303–309.

¹⁶⁶⁴ М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 78, 79; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 541, 542.

¹⁶⁶⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 303, 304.

¹⁶⁶⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 303–306. О Савином обраћању цару, који му је потом послао слуге са коњима, писао је и Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, 208; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 78.

¹⁶⁶⁷ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 304–306; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 662. Уз Саву је, током пловидбе од Никеје до Свете Горе, по царевом наређењу, била и оружана пратња. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 227, 228.

¹⁶⁶⁸ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 307, 308; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 541, 542.

¹⁶⁶⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 307–310; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, 208.

¹⁶⁷⁰ С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 541–544.

¹⁶⁷¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 345–348.

¹⁶⁷² Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 165; Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, 168, 169.

из Будве за Брендич сведочи о поморским рутама на којим су се српски приморски градови налазили. У Брендичу је Сава са пратњом морао да проведе одређено време, док се нису стекле временске прилике за наставак пловидбе, при чему је, ипак, наставак пловидбе „*преко Великог мора Сиријског*“, био обележен нестабилним временом. Град у чију су луку приспели био је Акр, одакле је Сава испловио приликом повратка са првог путовања.¹⁶⁷³

Бродовима за прекоморску пловидбу, те тако и оним којима је пловио Свети Сава, управљали су за то нарочито обучени појединци. Теодосије је писао о томе како је бродом који је пловио из српског приморја, преко Брендича до Акра, руководио крмар, именован као **навѣклеръ**, према одговарајућој грчкој речи, а у томе су му помагали **корављници**, односно лађари, бродари или морнари, под којима се разумевала и цела бродска посада.¹⁶⁷⁴ Брод није превозио само српског светитеља и његову пратњу, чак ни само путнике, већ је његова посада превозила и одређени терет, који је истоварен у Акру.¹⁶⁷⁵ Од српских обала до Брендича се пловило два дана, а од Брендича до Акра нешто дуже од месец дана.¹⁶⁷⁶ Након боравка у Јерусалиму и околини, Сава се упутио ка Александрији. Доментијан није записао да ли је то било копненим или морским путем, а да је ишао копном закључује се на основу тога што је уз себе имао водиче (**проводителѣ**).¹⁶⁷⁷ Томе у прилог иде и чињеница да је Сава водича добио и од александријског патријарха Николе, онда када се упутио у обилазак монашких пустиња које су окруживале Александрију и реку Нил.¹⁶⁷⁸ Водич је уз Саву и на путу до Синаја, а изгледа и у још неким приликама.¹⁶⁷⁹ У вези са повратком из Александрије у Јерусалим није могуће изнети претпоставку претпоставку о начину путовања, будући да нема ничега што би на њега указивало, те тако нису поменути ни водичи.¹⁶⁸⁰ Пут назад најпре је водио преко Антиохије, Јерменије, односно обала Мале Јерменије у Киликији, турске стране, односно приобалних делова малоазијског Иконијског султаната, са заустављањем на обалама Сиријског мора, односно у некој од малоазијских лука.¹⁶⁸¹ Ту је нашао брод за даље путовање којим је платио одређени *најам* (**наѣмъ**).¹⁶⁸² На броду се помињу и они који су њиме управљали, свакако професионални морнари, као и господар

¹⁶⁷³ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 349–352, 381, 382. Теодосије са ослонцем на Доментијана даје опис прве етапе другог Савиног путовања на Исток, пишући о светитељевом доласку „на западно море у Диоклитију“, проналаску спремљене лађе која је пловила у Акр, и њеном застајању „у пристаништу града званог Брендич“. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 234, 235.

¹⁶⁷⁴ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 183, 185; уп. прев. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 235, 236, 238; ном. према Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I*, 476; Исти, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Биоград 1863, 111, са упутом на иста места.

¹⁶⁷⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 238.

¹⁶⁷⁶ Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, 202; М. Поповић – М. Тимотијевић – М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, 125, 126.

¹⁶⁷⁷ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 363, 363; С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, 543. Јеромонах Теодосије пише о Савиној пловидби лађом из Јерусалима у Велику Кесарију, пре његовог одласка из Јерусалима у Александрију. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 238, 239.

¹⁶⁷⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 364, 365; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 494, 495; Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, 155; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, 662. О водичима је, у оба случаја, писао и Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 239, 240.

¹⁶⁷⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 367–372; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 241, 242.

¹⁶⁸⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 367, 368.

¹⁶⁸¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 396–400; Љ. Јухас-Георгиевска, *Коментари*, 503; М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, 79, нап. 365.

¹⁶⁸² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 396–400. Путања је слично приказана и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, 244.

лађе, очигледно њихов старешина.¹⁶⁸³ Са њима се Сава упутио у Цариград, а одатле, морским путем, у Несебар, одакле је стигао у Трново, на коњима које му је послао бугарски цар Јован Асен.¹⁶⁸⁴ О српскословенској терминологији у поморству говоре и речи Данила Бањског, који је у завршној похвали Светом краљу Стефану Урошу II Милутину из његовог *Пролошког житија*, писао како су његовом смрћу, између осталих, и морнари изгубили крманоша (кръмници крьмника).¹⁶⁸⁵

Делимично сличну маршруту као и архиепископ Сава I приликом својих путовања, морао је проћи и архиепископ Сава II, који се, такође, отиснуо у ходочашће до Јерусалима, о чему је известио архиепископ Данило II.¹⁶⁸⁶ Архиепископ Данило II описао је у *Житију Светог краља Стефана Уроша II* војну помоћ коју је српски краљ једном приликом пружио ромејском цару Андронику II. Том приликом, након приспећа на територије под ромејском влашћу, у оквиру војних дејстава против турског Ајдинског емирата, српски одреди, предвођени великим војводом Гребостреком, „укрцавши се у лађе, пловљаху кроз Црно Море“, при чему су, свакако, у питању били бродови царске флоте.¹⁶⁸⁷

Нарочиту опасност на мору представљали су морски разбојници или гусари.¹⁶⁸⁸ Јеромонах Теодосије засведочио је о томе да су они користили *брзе галије*, и крили се у морским заливима, одакле су вребали своје жртве.¹⁶⁸⁹ У житијима Светог Саве, морски разбојници приказани су у више наврата, најчешће тако што су покушавали да њему самом или заједно са пратњом нанесу различите врсте штете, при чему би, на чудесне начине, довођене у везу са светим, од тога одустајали или у томе били онемогућени, те би се због свог покушаја понекад чак и кајали.¹⁶⁹⁰ На основу писања старих српских животописаца може се приметити присуство и деловање гусара у водама које су окруживале Свету Гору, али и у другим деловима источног Средоземља, којима је Свети Сава пловио. На уму треба имати особине житијног жанра, којем су особени описи чудесних избављења, али и то да су бродови којима је пловио српски архиепископ, носећи бројне и различите драгоцености, заиста могао бити мета гусарских напада. Да су морски разбојници из вода око Свете Горе вребали и у другој половини XIV века, сведочи казивање непознатог светогорца о томе да је једна таква дружина отела и на броду држала заробљене старца Исаију и петорицу његове братије на путу из Светог Пантелејмона у Велику Лавру.¹⁶⁹¹

Гусаре је јеромонах Доментијан навео као разлог што је црква Светог Симеона у Просфори запустела,¹⁶⁹² а из истог разлога се и стари Хиландар „преклонио ка последњем

¹⁶⁸³ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 399, 400 (правецѣм[ъ] корабль его); Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 196, 197 (Господин же корабља); Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 245, 246; М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха* Доментијана, 662.

¹⁶⁸⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 400, 401; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 247.

¹⁶⁸⁵ Данило Трећи, *Пролошко житије Светог краља Милутина*, изд. К. Миловановић, 232; Данило Трећи, *Пролошко Житије Светог краља Милутина*, прев. К. Миловановић, 44.

¹⁶⁸⁶ Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, прев. Л. Мирковић, 181–183.

¹⁶⁸⁷ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 138–140; А. Узелац, *Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век)*, Војноисторијски гласник 64/1 (2014), 14–16.

¹⁶⁸⁸ Гусарима су најпре називани разбојници уопште, да би се временом назив везао за разбојнике на мору, што је значење које се одржало до данас. *Гусари* (Ђ. Ђекић), у: Лексикон српског средњег века, 135, 136; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, 214.

¹⁶⁸⁹ Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, 181; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 234.

¹⁶⁹⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 32, 33, 36–39, 384–386; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 234, 235.

¹⁶⁹¹ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 97.

¹⁶⁹² Доментијан *Житије Светог Саве*, 72, 73. Поновљено и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 134.

паду“.¹⁶⁹³ О страдању од разбојника и затеченом лошем стању манастирског комплекса сведочанство је оставио и Сава у *Хиландарском типик*у.¹⁶⁹⁴ Доментијан је морским разбојницима приписивао још и разарање манастира Каракала и Ксиропотама, као и других неименованих манастира.¹⁶⁹⁵ Првенствено због „*напасти безбожних гусара*“, краљ Стефан Урош II Милутин је додатно утврдио хиландарски манастирски комплекс.¹⁶⁹⁶ На основу описа деловања морских разбојника у водама око Свете Горе, видно је да се нису ограничавали само на узнемиравање оних који су пловили тим водама, већ су и напуштали своја пловила и узнемиравали манастире и појединце и групе у унутрашњости полуострва, као што су узнемиравали и монаха Саву и његову пратњу.¹⁶⁹⁷ У вези са нападом морских разбојника на манастир Каракал, Теодосије је записао да се одиграо ноћу.¹⁶⁹⁸ Могуће је да је допуна млађег животописца део његове слободе изражавања, али можда је писао и на основу неких искустава, са знањем о томе да су морски разбојници нападали и ноћу, на шта их је могла наводити жеља да на пучини остану неприметни за посматраче са обале, при чему треба рећи да се манастир Каракал налазио недалеко од мора. Гусарске дружине деловале су и у јадранским водама, а јеромонах Доментијан је записао како се више њихових бродова усмерило ка броду којим је Сава из српских земаља путовао у Брендич.¹⁶⁹⁹ У складу са особинама житијног жанра, наведено је како се Сава из невоље избавио на чудотворан начин, као и да су се и ови гусари покајали због свог неуспешног покушаја наношења штете. Све то, међутим, као и у претходним случајевима, не умањује могућност да је до ометања пловидбе од стране морских разбојника заиста долазило.

¹⁶⁹³ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 90, 91, 92–94; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 282, 290.

¹⁶⁹⁴ Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 47.

¹⁶⁹⁵ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 125–128, 206–209. О неприликама које су од морских разбојника доживели манастири Каракал и Ксиропотам писао је и Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 149, 150.

¹⁶⁹⁶ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 130.

¹⁶⁹⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 121, 122.

¹⁶⁹⁸ *Исто*, 149.

¹⁶⁹⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 345–348.

VI. ВРЕДНОСНИ ОДНОС СТАРИХ СРПСКИХ ЖИВОТОПИСАЦА ПРЕМА МАТЕРИЈАЛНИМ ДОБРИМА

VI. 1. Небеско Царство и земаљско царство

На основу знања о житијном жанру и у претходним поглављима саопштеним резултатима истраживања старих српских житија као историјских извора за привредну историју, може се рећи да житија сама по себи нису својим главним токовима усмерена на то да остављају сведочанства о различитим људским делатностима које се убрајају у привреду. Животописци који су у својим делима оставили истовремено садржајна и заокружена сведочанства о привредним приликама, попут архиепископа Данила II који је дао преглед имовине краља Стефана Уроша II, представљају изузетак, али не изузетак у потпуности, будући да је поседовање материјалних добара доведено у везу са чињењем добрих дела које је уследило, као и да читав преостали садржај дела указује на значај духовне добити која је следила из богоугодног располагања материјалним добрима.¹⁷⁰⁰ Највећи део сведочанстава о привреди у житија је унет успутно, у оквиру приказивања различитих догађаја из живота светих којима су посвећена и добрих дела која су чинили, нарочито кроз описе њиховог ктиторства и задужбинарства. Након што су та сведочанства испитана са циљем да допринесу расветљавању одвијања низа појединачних привредних делатности и услуга, постављају се питања о томе како су стари српски животописци разумевали стицање, поседовање и потрошњу материјалних добара, што су питања кроз одговарање на која се боље могу разумети не само вредносни ставови, већ и читав низ друштвених односа из прошлости.¹⁷⁰¹

Највећи део људских делатности које се убрајају у привреду, нарочито оних усмерених на стицање и гомилање различитих материјалних добара, у житијима се на неки начин супротстављају вредностима којима су добри хришћани били привржени, попут скромности и тежње ка дељењу. Предмет неузорног поседовања и располагања могао је бити и новац, а такво поступање означавао је и осуђивано као среброљубље.¹⁷⁰² На још већу осуду наилазило је неправедно стицање новца, означавао као лихварство или лихоимство.¹⁷⁰³ Супротстављање материјалне и духовне сфере људског постојања извире из оног средњовековног схватања света названог двојном артикулацијом света, које у великој мери почива на хијерархијским супротностима, попут супротстављања „овог века“ и „будућег века“ или „поднебеског света“ и „наднебеског света“. Схватање је развијено најпре у раносредњовековној књижевности на грчком језику, а потом је било усвојено и у словенским књижевностима.¹⁷⁰⁴ У складу са таквим схватањем и хришћанским учењем у целини, у старој српској житијној књижевности заступљено је супротстављање Небеског Царства и земаљског царства, при чему је целокупна материјална страна људског постојања припадала овом другом, мање вредном и временски ограниченом, посматраном и разумеваном кроз призму свести и знања о првом, вечном и вреднијем од свега што је

¹⁷⁰⁰ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128; Данило Други, *Житије краља Милутина*, изд. Т. Јовановић, 289; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158, 159.

¹⁷⁰¹ А. Gurevič, *Kategorije srednjovekovne kulture*, Novi Sad 2021, 245, 246.

¹⁷⁰² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 204; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 55.

¹⁷⁰³ Архиепископ Данило Други, *Житије краља Драгутина*, изд. Т. Јовановић, 54; *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 59; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 110.

¹⁷⁰⁴ Теорију о двојној артикулацији света на примерима из раносредњовековне књижевности на грчком језику развио је С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд 1982, 122–126. На теорију као релевантну и за разумевање наслеђа српске средњовековне књижевности указао је Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 36, 37.

земаљско. О таквој хијерархијској супротности сведочи читав низ одељака из старих српских житија, а кроз њихово посматрање могу се разумети и схватања и поруке животописаца о материјалној страни човековог постојања, те тако и привреди као једном од основних садржаја тог постојања. Већ је Сава у *Житију Светог Симеона*, кроз опис последњих Симеонових дана у Хиландару и речи које су му биле упућене од оца, онеме што је земаљско супротставио „*благодат и милост и царство небеско*“, које је отац прижељкивао сину.¹⁷⁰⁵ У делу су пренете и поуке из Прича Соломонових, уклопљене у поуку синовима Стефану и Вукану приликом повчачења са престола, у којима је мудрост Господња супротстављена и представљена као боља од ризница злата и сребра, односно као скупља од драгог камења, док је у односу на њу „*друга драгоценост недостојна*“, а управо захваљујући њој човек и постиже дуговечност и благостање.¹⁷⁰⁶

Стефан Немањић је у свом *Житију Светог Симеона* показао висок ниво познавања Светог Писма, на основу којег је изградио и однос према материјалним добрима. Тумачећи једно место из Прича Соломонових, Стефан је записао како се „*земаљским бисери и камење чине драгоценим, а троши су камен и бисери, а пророк мисли на онога који је пун добрих дела, као бисера и драгог камења*“.¹⁷⁰⁷ Стефаново указивање на преимућство духовних добара у односу на материјална види се и у називању Часног Крста који му је отац даривао непотрошљивим благом, односно у позиву православним хришћанима да се заједно са њим насладе тог „*неукрадљивог богатства*“.¹⁷⁰⁸ Најзад, описујући очев и братовљев подвиг у Светој Гори, Стефан је записао како су ишли „*преуским и тесним путем*“, са јасном алузијом на познато место из Јеванђеља, притом „*до краја заборављајући на оно што је земаљско*“, напустивши „*трошно и земно и уперивши ум на небеса*“, у толикој мери да „*телом на земљи стајаху, а умом и душом међу небесима борављаху*“.¹⁷⁰⁹ Након описа начина на који га је отац даривао Часним Крстом и тим поводом уприличеног празника, Стефан се, према сопственим речима, питао шта да подари Господу као уздарје, будући да су дарови које би Стефан могао дати били „*пропадљиви и нетрајни*“, за разлику од Бога који има „*богатство непропадљиво*“.¹⁷¹⁰ За Стефана Немању – Светог Симеона, записао је како је царевао земаљским, а да се на небесима настанио са анђелима, што је преузео и јеромонах Доментијан.¹⁷¹¹

У свом опширном и богословљем испуњеном делу посвећеном Светом Сави, јеромонах Доментијан писао је да Сава „*продаде све земаљско царство*“, да је оставио „*ово земаљско царство*“, и да није дозвољавао да га „*слава земаљска*“ одвоји од Христове љубави, односно да је презрео „*овај привидан живот и славу и све земаљске сласти*“.¹⁷¹² У истом делу дао је и општу оцену о томе како „*овај свет брзо пролази а слава земаљска, ако се и дотакне кога, исто тако брзо побегне од њега*“.¹⁷¹³ У Савине позиве Симеону да дође у Свету Гору, Доментијан је сместио поруку да ће Симеон тим доласком „*изменити царство земаљско небеским*“, као и синовљеву молбу оцу да „*остави царство земаљско, јер је трошно и пролазно, и слава његова брзо пролази*“.¹⁷¹⁴ Слично је писао и у другим приликама, као у другом Савином позиву оцу да због „*славе небеске и радости вечне и награде небеске,*

¹⁷⁰⁵ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 176, 177.

¹⁷⁰⁶ Приче, 3, 13–16; Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 160, 161.

¹⁷⁰⁷ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 22, 23.

¹⁷⁰⁸ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 63, 64. Уп. Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 287.

¹⁷⁰⁹ Мт. 7, 13–14; Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 66, 67.

¹⁷¹⁰ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 65, 66.

¹⁷¹¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 20, 21; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 239.

¹⁷¹² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 8, 11, 18, 19, 22, 23, 28, 31.

¹⁷¹³ Исто, 36, 37.

¹⁷¹⁴ Исто, 42–47.

пожури се и остави земаљско царство“ и дође у Свету Гору.¹⁷¹⁵ Пошавши тамо, Симеон „земаљска земљи остави а тражећи вишњих, пође за Христом“, те су њих двојица тамо живели „не бринући се ни о чему земаљском, ... већ само тражећи једино царство небеско“.¹⁷¹⁶ Сава је на друго путовање на Исток пошао „земаљско земљи оставивши, и сав прилепивши се ка небесним“.¹⁷¹⁷ Тако су и међу Савиним архиепископским поукама биле и она да се не потребују многа имања, да се не брине за земаљско већ стиче небеско и да се треба пазити поседовања онога што је означено као „господско богатство“.¹⁷¹⁸

Посматрани мотиви у вези са разумевањем материјалне и духовне сфере задржали су се и у делу јеромонаха Теодосија, према којем је Сава о богатству, слави и обиљу овог света расуђивао као о нечему несталном и попут сенке, „разумевши да је много јело и весеље и све што је људско на земљи сујетно и нестварно“.¹⁷¹⁹ Сава је отишао у Свету Гору „земаљску славу и све красоте презревши као непостојеће“, заволевши „сиромаштво Христа ради“, а Симеон „царство и красоте света као трице презре“.¹⁷²⁰ Према Теодосију се ни краљ Стефан Немањић није радовао због стечене краљевске круне и багренеце „јер је знао да и то са многим красотама света пропада и пролази“.¹⁷²¹

Истовремено упознат са православним учењем и са значајем и начинима располагања материјалним добрима био је архиепископ српски Данило II, што је оставило трага и у његовим делима. Насупрот земаљском царству, испуњеном земаљском и маловременом славом, стоји вечна небеска слава.¹⁷²² Кроз поуку архиепископа Арсенија I, Данило је поручио читаоцима да се не брину за оно што је земаљско, већ да оставе привремено и купе оно што је небесно.¹⁷²³ Приказујући однос краља Стефана Уроша I и његовог сина Драгутина, записао је како је краљ одбијао да сину преда достојни део „земаљског богатства“, под чим је подразумеван део територије, али и сва добра и приходи који би му са те територије у случају додељивања припали. За разлику од оца, краљ Стефан Драгутин је, по преузимању власти, својој мајци доделио део свог „богатства и имања“.¹⁷²⁴ Реч је о књижевно уобличеном сведочанству о збацивању краља Стефана Уроша I са власти и образовању државе краљице Јелене, првобитно у земљама Зети и Требињу, жупи Плав и око горњег и средњег тока Ибра, којем је нови владар, краљ Стефан Драгутин, по преузимању престола приступио.¹⁷²⁵ Различита земаљска добра означена су од архиепископа Данила II као зло и нестално имање, а то „земаљско богатство“ нарушава закон и „подиже распре и

¹⁷¹⁵ Исто, 56, 57, 113, 114; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 274. На сличан начин, уз супротстављање земаљског и небеског царства, о Савиним позивима Симеону писао је и Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 125, 126.

¹⁷¹⁶ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 68, 69, 80, 81; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 280. Слично и на другим местима у Доментијановом *Житију Светог Саве*, 92, 93, и *Житију Светог Симеона*, 289. Теодосије је писао о одрицању великог жупана Стефана Немање од „земаљске владавине“, а уједно и „сваких светских красота“. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 128.

¹⁷¹⁷ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 341, 342.

¹⁷¹⁸ Исто, 319, 320, 327, 328, 333, 334

¹⁷¹⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 104.

¹⁷²⁰ Исто, 122, 142.

¹⁷²¹ Исто, 207.

¹⁷²² Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 80. В. и Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 154, о метежној и пустошној земаљској слави наспрам које стоје живот и радост који немају краја.

¹⁷²³ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 167.

¹⁷²⁴ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 55–57; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158.

¹⁷²⁵ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 143–145 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 156–158); *Историја Црне Горе II/1*, Редакција за историју Црне Горе, Титоград 1970, 46, 47 (С. Ђирковић); М. Копривица, *„Држава“ краљице Јелене*, у: Јелена. Краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 13–26.

ратове и све зле немире“.¹⁷²⁶ Препуштање краљевске власти над Српском земљом брату Милутину од стране краља Стефана Драгутина и његов одлазак у своју државу Данило је књижевно уобличио као остављање славе „земаљског царства“ и престола, што је тренутак од ког је Драгутину приписао то да није више хтео „ништа од тих пролазних ствари“, без обзира што је овај задржао краљевско достојанство и власт у својој држави која је првобитно од тадашње Српске земље обухватила земљу Моравице, жупу Дабар, Рудник са околином и читав северни гранични појас према Угарској од леве обале Западне Мораве на север, уз касније територијалне промене које су проистицале из односа са Угарском, краљем Стефаном Урошем II Милутином и великашима Дрманом и Куледином у Браничеву.¹⁷²⁷

Архиепископ Данило II је и на другим местима доносио свој суд о претежном значају духовне користи у односу на материјално богатство, поткрепљујући тај став и наводом из Прве посланице Светог апостола Павла Тимотеју о томе да људи ништа не доносе на овај свет, те стога ништа не могу ни да понесу.¹⁷²⁸ Према Даниловим речима, нико се није спасао „поуздавши се на множину богатства свога“, не постоји корист од сабирања земаљског блага, јер оно „слично сенци пролази, и као снови онога који устаје“.¹⁷²⁹ Насупрот томе стоји Христос, који је „непотрошно богатство“.¹⁷³⁰ Осим прављења јасне хијерархијске супротстављености између онога што је небеско и земаљско, архиепископ Данило II је у житијима показао свест о упућености у „богатство и славу земаљског царства“, убројавши у њих новац, сточни фонд, луксузну одећу и земљишни фонд српског краља, али и располагајући имовином српског светогорског манастира и Српске Православне Цркве.¹⁷³¹ Данилов Ученик приказао је унутрашњу духовну борбу краља Стефана Уроша III којем је написао житије кроз супротстављање поседовања материјалних богатстава и чињење добрих дела, при чему је за чињење ових других, као у случају подизања краљеве задужбине, било неопходно поседовање материјалних богатстава.¹⁷³² На другом месту записао је да су слава и богатство пропадљиви и привремени.¹⁷³³

Устаљено разумевање о претежности небеског царства над земаљским задржало се и код познијих животописаца, те је тако патријарх Данило III, записао како је краљ Стефан Урош II Милутин „царством земаљским царство небеско заменио“.¹⁷³⁴ О његовом сину слично је писао Григорије Цамблук, записавши како краљ Стефан Урош III није претпоставио оно што је видљиво ономе што је мисаоно, већ да, захваљујући његовим добрим делима, „круна овога земаљског царства испосредова му небеско царство“.¹⁷³⁵ Подношењем мучења Ђорђе Кратовац је, према речима којим га је свештеник Пеја храбрио и које је потом записао у његовом житију, мењао пропадљиво за непропадљиво „и земаљско –

¹⁷²⁶ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 55. Осим тога, земаљско богатство је, према Данилу, који је ту оцену приписао краљици Јелени, као „дрво које има красно лишће, али плода нема“. Такав став Данило је поткрепио позивањем на одговарајућа места из Псалама Давидових, о томе како „Човек сабира, а не зна коме сабира“ и да „Безуман и несмислен заједно ће погинути, и оставиће туђима своје богатство“. Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 57. Уп. Пс. 39, 6; Пс. 49, 10.

¹⁷²⁷ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 62; *Историја српског народа I*, 437–349, 341–444 (Љ. Максимовић); М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, 158, 159, 161, 162; С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, 76–80.

¹⁷²⁸ I Тим, 6, 7; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 67.

¹⁷²⁹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 80, 82. О духовној бескорисности прикупљања земаљских богатстава в. и Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 167. На неке од примера који указују на Данилов вредносни однос према материјалним богатствима и на утемељеност његових ставова у учењу садржаном у *Светом Писму* указао је С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 162.

¹⁷³⁰ Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 185.

¹⁷³¹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 158–162; Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом*, 89–96.

¹⁷³² Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 55.

¹⁷³³ *Исто*, 59.

¹⁷³⁴ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, 43.

¹⁷³⁵ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 76, 77.

за небеско“.¹⁷³⁶ Став о томе да материјална богатства и земаљска слава сами по себи нису корисни за спасење, већ да се до посвећења долази кроз службу Богу, животописац је изнео кроз речи које је приписао младом мученику, приписујући му на другом месту и одговор турском судији да га земаљско богатство и пролазна слава, као ни муке, не могу раздвојити од Христове вере и љубави.¹⁷³⁷ Део посматраних примера осим што потврђује јасно раздвајање двеју сфера човековог постојања, указује и на то да поседовање материјалних добара у земаљском царству, у случају богоугодног располагања тим добрима, није нужно искључивало достизање духовних добара у Небеском Царству. Насупрот таквом располагању материјалним добрима усмереног на добробит других, налазила се приврженост материјалним добрима, која је наилазила на осуду. Човеково постојање и понашање између духовне и материјалне сфере могуће је детаљније испитати, што ће допринети разумевању места које су материјална добра и начини располагања њима заузимали у старим српским житијима.

VI. 2. Богоугодно располагање материјалним добрима

Разумевање материјалне и духовне сфере људског постојања и оцена човековог односа према њима присутни у старој српској житијној књижевности, и поред прављења јасне садржајне и вредносне разлике између онога што припада једној или другој сфери, ипак нису дуалистички.¹⁷³⁸ Шта више, Бог је истицао као дародавац земаљских добара, којима се могло богоугодно располагати, попут светих којима су посвећена житија.¹⁷³⁹ Обављање манастирских работа, односно послова који су обављани у оквиру манастирских послушања монаха у општежитежићу, наилазило је на похвалу, без обзира што су подразумевали стварање одређене додатне вредности.¹⁷⁴⁰

У богословски надахнутом почетном делу житија које је Светом Симеону написао Стефан Немањић, српски владар навео је различите дарове Христове милости, међу којима је и дар онима којима је по рођењу дато да „буду земаљски господари као угодници његови, не старајући се само о земаљској власти, већ чинећи оно што је угодно Господу“, међу којима је био и његов отац.¹⁷⁴¹ Велики жупан Стефан Немања, „бринући се о земаљском, имађаше пред очима небеско; ... и помишљаше како да угоди Господу“, због чега се, према Доментијану, одлучио на подизање Богородичиног манастира у Студеници.¹⁷⁴² Теодосије је, приписујући речи цару Алексију III, похвалио Симеона „јер примивши земаљско пожур се усрдно да стигне и небеско“.¹⁷⁴³ Доста касније, Данилов Ученик писао је о Симеону и Сави како су држали „престо царства земаљскога и богатство“ и да су правилним управљањем тим добрима уграбили „небеско царство“.¹⁷⁴⁴

¹⁷³⁶ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 269.

¹⁷³⁷ *Исто*, 267, 270. Уп. Рим. 8, 35.

¹⁷³⁸ Стога је оне који су живели у складу са хришћанским учењем било могуће записати како су земаљски анђели и небески људи, како је Доментијан називао Светог Симеона и Светог Саву. Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 205, 206, 309, 310; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 265, 280. Уп. *Исто*, 293.

¹⁷³⁹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 129, 133.

¹⁷⁴⁰ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 156; Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 186; Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 195, 199; Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 92.

¹⁷⁴¹ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 16–19.

¹⁷⁴² Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 254, 255.

¹⁷⁴³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 139.

¹⁷⁴⁴ Данилов Ученик, *Стефан краљ, син трећега Уроша*, прев. Л. Мирковић, 67, 68.

У библијском учењу утемељен став према којем правилно располагање материјалним добрима може допринети спасењу душе провејава кроз читаво књижевно дело архиепископа Данила II, а сажетко је саопштен у речима које је приписао духовним оцима краљице Јелене, који су је саветовали да може „*земаљским царством искупити небесно*“.¹⁷⁴⁵ Не мање јасно, али опширније и детаљније, тај је став Данило саопштио и кроз поуку краљевима Стефану Драгутину и Стефану Урошу II Милутину из уста њихове мајке, поуку која се састојала у подсећању да њихови прародитељи „*управљајући смислено и разумно својим имањем, делећи дарове божаственим црквама, милостињу ништимима и странима, и тако чинећи, нађоше себи Господа милостива и удостојише се да на висинама живе са анђелима*“.¹⁷⁴⁶ Краљица, према Данилу, није само саветовала, већ и сама „*богатство земаљског царства свога нештедимице раздаваше*“.¹⁷⁴⁷ Тако је и краљ Стефан Урош II Милутин постао „*угодан Господу, украшујући безбројно свете цркве и делећи од праведних својих плодова многе милостиње ништимима*“.¹⁷⁴⁸ Слично је записао и о томе да краљ „*Богом даровано му богатство земаљског царства мисаоно и разумно расточи на разноврсне начине: прво на дар Богу, друго на подизање светих цркава, ка ништимима и странима и маломоћнима*“.¹⁷⁴⁹ Краљ се, најзад, није узносио „*гледајући на толику славу своју и богатство, даровано му од Господа*“, већ је размишљао о другом Христовом доласку и због тога „*настави да чини милостињу*“.¹⁷⁵⁰ Мотиви су се задржали и у пролошком житију које је највећем српском задужбинару написао патријарх Данило III, према којем је краљ Стефан Урош II Милутин „*славом славу прекрасну искупио, и богатством богатство неукрадиво задобио*“.¹⁷⁵¹

Управо из описа начина на које су српски владари којима су посвећена житија располагали својим материјалним средствима највише се сазнаје о привредном животу Српске земље тог времена. Истраживање је показало да највише сведочанстава и највеће могућности за продубљивање знања о привредној историји пружају описи ктиторстава и задужбинарстава српских владара, за њима долазе описи ктиторстава првојерарха Српске Цркве, а срећу се и описи задужбинарства других личности. Стари српски животописци одлично су знали да су иза тих подухвата стајале материјалне могућности појединаца, најчешће владара, или удружено прегнуће већег броја појединаца усмерено на обезбеђивање материјалне основе замишљеног подухвата. Шта више, стари српски животописци непосредно се упуштају у појединости о материјалним добрима и располагању њима углавном у случајевима богоугодног трошења материјалних добара усмерених на добробит других и који за собом повлаче духовне добити за оне који на такав начин троше своја средства. Међутим, док су само неки од животописаца нашли за сходно да у својим делима посведоче о пореклу материјалне основе за остваривање задужбинарских подухвата и дела милосрђа, већина њих је високо оцењивала њихово предузимање као душекорисно за самог ктитора и друге људе.¹⁷⁵²

Приликом повлачења са престола, Стефан Немања предао је великожупанску власт у земљи сину Стефану и заповедио му, између осталог, „*да се о црквама брине и о онима који служе у њима*“, што је, истом приликом, уз додељивање титуле великог кнеза било поручено и Вукану.¹⁷⁵³ У истом смеру ишла је и поука властели да просвећују цркве, како би и оне просветиле њих.¹⁷⁵⁴ Најизразитији начин бриге владара о благостању црквених установа и делатност која је за собом повлачила последице у привредном животу било је оснивање нових манастира, које је укључивало не само грађевинске радове на изградњи манастирских

¹⁷⁴⁵ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 86.

¹⁷⁴⁶ Исто, 90; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 162.

¹⁷⁴⁷ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 88.

¹⁷⁴⁸ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128.

¹⁷⁴⁹ Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 129.

¹⁷⁵⁰ Исто, 133.

¹⁷⁵¹ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, 43.

¹⁷⁵² С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 162.

¹⁷⁵³ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 158, 159.

¹⁷⁵⁴ Исто, 162, 163.

насеља са црквом, већ и образовање властелинстава која су обезбеђивала производе и проходе за одржавање општежића, затим долазе грађевинске обнове већ постојећих цркви и манастира и економско снажење постојећих властелинстава, и најзад већи дарови у новцу и другим драгоценостима, што су истовремено и случајеви у којима су се могла стећи и често су се стицала ктиторска права.¹⁷⁵⁵ Такви случајеви привлачили су велику пажњу животописаца и више или мање детаљно су описани у житијима, те су стога испитани у оквирима испитивања о грађевинској делатности, пољопривреди, уметничким занатима и новцу.

Даривања различите врсте, са различитим дародавцима, примаоцима и даровима, широко су распрострањени и дубоко укореењени обичаји у бројним средњовековним друштвима, са вишезначним симболичким и економским значењима, а изузетак није било ни средњовековно српско друштво.¹⁷⁵⁶ Различитим даровима међусобно су се даривали владари, а сви случајеви даривања за које је наглашено да су се састојали у новцу, услед значаја питања употребе новца за привредне прилике, сагледани су и засебно. Међутим, када се размишља о вредносном односу животописаца према располагању материјалним добрима, један вид даривања поседује нарочити значај, а реч је о широко распрострањеном и од стране животописаца цењеном и често навођеном дељењу милостиње. Највеће материјалне могућности имали су владари, те се о помоћи потребитима најчешће и најопширније говори у владарским житијима. Колико је милостиња била цењена сведоче Теодосијеве речи о томе да она представља „брз и згодан пут који к Богу води“, који је вреднији од поста и молитве, уз позивање на део познате јеванђелске приче о другом Христовом доласку, Страшном суду и разлучењу људи попут оваца и јаради на основу дела милосрђа.¹⁷⁵⁷ Неке од Савиних поука о милостињи дате су у виду позивања на Књигу пророка Данила о могућности искупљења за грехе чињењем милостиње и Прву посланицу Светог апостола Павла Тимотеју која садржи поуку да се имућни не уздају у овоземаљско богатство, већ да буду дарежљиви.¹⁷⁵⁸ Милостињу коју је чинила краљица Јелена архиепископ Данило II довео је у везу са њеном тежњом да испуни Христове поуке из Светог Јеванђеља, међу којима се налази и она сажета из Светог Јеванђеља од Матеја: „Милостиње хоћу, а не жртве“.¹⁷⁵⁹ Испуњавањем исте јеванђелске заповести образложио је дела милосрђа краља Стефана Уроша III Григорије Цамблук, додавши и поуку из Прича Соломонових о томе да „онај који је милостив према ништем, Богу у зајам даје“.¹⁷⁶⁰ Софијски свештеник Пеја, животописац с почетка XV века, убројао је милостињу међу добра дела која су током времена, уз поседовање праве вере, чинили „наследници вечног блага“, односно они који су се, према хришћанском учењу, спасили, уз навођење и одговарајућих примера.¹⁷⁶¹ Поп Пеја био је, дакле, става да православна вера без дела није довољна за спасење, као што нису довољна ни добра дела без православне вере. Наведени став исказао је кроз расправу Ђорђа Кратова и једног исламског учењака, којем је младић поручио да „многи цареви и силници многа добра учинише, али због неверовања пропадоше“.¹⁷⁶²

¹⁷⁵⁵ С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и немањихкој Србији*, 94–102; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 23–25.

¹⁷⁵⁶ *Дар (даривање)* (Н. Ф. Павковић), у: *Лексикон српског средњег века*, 137, 138; А. Gurevič, *Kategorije srednjovekovne kulture*, 247, 252, 253, 255–262, 265, 266.

¹⁷⁵⁷ Мт. 25, 31–46; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 150, 151. Сећање на исто место из Светог Јеванђеља и чињење милостиње приписао је краљици Јелени Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 85.

¹⁷⁵⁸ Дан. 4, 27; I Тим, 6, 17–18; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 218, 230.

¹⁷⁵⁹ Мт. 9, 13; Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 85. Данило је душекорисност чињења милостиње поткрепљивао наводима и из других књига Светог Писма. В. нпр. Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 187.

¹⁷⁶⁰ Приче, 19, 17; Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 64, 65.

¹⁷⁶¹ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 260, 261, 263, 275.

¹⁷⁶² Исто, 265.

Да се о пружању помоћи у милостињи и другим делима милосрђа не може говорити само као о општем месту житијне књижевности, већ да су се описана добротинства у одређеној мери заиста догађала, сведочи неколико чињеница познатих из других извора. Захваљујући Сави који је задржао одговарајуће одредбе које је нашао у ромејском узору, *Хиландарски* и *Студенички типик* утврђивали су пружање помоћи појединцима који су је од манастира тражили, кроз поклањање старе одеће и свакодневно дељење хране на вратима манастирског комплекса, а нарочито о празнику Успења Пресвете Богородице, када се и припремала обимна трпеза.¹⁷⁶³ Чињење дела милосрђа у изузетним случајевима је било прописано и на друге начине, оснивачком повељом манастира у случају Светих Арханђела код Призрена, или натписом на самом храму у случају катедралног храма Пресвете Богородице Љевишке у Призрену из времена обнове у време краља Стефана Уроша II Милутина.¹⁷⁶⁴ Општи значај и важење имао је 28. члан *Законика цара Стефана* о томе „по свима црквама да се хране убоги, како је уписано од ктитора“, што ће рећи како је прописано манастирским типиком или оснивачком повељом, уз запрећену казну свргавања за митрополита, епископа и игумана који не би тако поступио.¹⁷⁶⁵ Да се милостиња пружала и непосредно, лично, без утврђених правила, сведочи предмет из поклада краљице Белославе и жупана Десе, у којем се налазила златним нитима украшена врећица коришћена за држање новца за дељење милостиње.¹⁷⁶⁶

Поуздана обавештења о милостињи сачувана у документарним изворима дају на веродостојности обавештењима из житија, од којих је један део уопштен и могао је бити опште место, док обавештења из житија својим бројем и речитошћу обогаћују сведочанства из документарних извора. Милостињу је чинио велики жупан Стефан Немања током своје владавине, на крају које је, према Сави и по угледу на Соломона, да исто чине упућивао и своје синове Стефана и Вукана. Да чине милостињу стари владар упутио је и своју властелу.¹⁷⁶⁷ Милостињу становништву Никеје делио је, према старом обичају, у време Савиног боравка и хиротоније у том граду цар Теодор.¹⁷⁶⁸ Милостињу је у својој земљи чинио и угарски краљ Андрија I, као и бугарски цар Јован II Асен и патријарх Јоаким.¹⁷⁶⁹ На милостињу је упућивао и сам ју је делио Сава, од својих и средстава чланова своје породице, а животописци су о томе писали у оквиру описа његових боравака у Цариграду, у Српској земљи, на Истоку, на Светој Гори и у Трнову.¹⁷⁷⁰ Велики жупан Стефан Немањић делио је милостињу у оквиру прославе након преноса моштију Светог Симеона у Студеницу и након мироточења моштију у време боравка хиландарског јеромонаха Иларија, али и у другим приликама.¹⁷⁷¹ Са дељењем милостиње наставили су и његови наследници краљ Стефан Владислав, краљ Стефан Драгутин, краљ Стефан Урош II Милутин и њихова мајка краљица

¹⁷⁶³ М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 316, 317.

¹⁷⁶⁴ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 112, 141; *Стари српски записи и натписи*, прир. М. Павић, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге*, Београд 1986, 49; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 317, 318.

¹⁷⁶⁵ Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, 48, 96; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 317.

¹⁷⁶⁶ М. Маловић-Ђукић, *Поклад жупана Десе*, 38; Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, 91.

¹⁷⁶⁷ Приче 3, 3; Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151, 158–163; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 104, 127. Једном приликом код Доментијана упут о милостињи забележен је у виду цитата из Јеванђеља од Луке. Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 253, 258, 259; Лк. 12, 33–35. Милостињу је чинио и након повлачења са престола, као светогорски монах. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 131. О Симеоновом чињењу милостиње писао је и Данило Трећи, *Пролошко житије Светог Симеона*, 3, 4.

¹⁷⁶⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 197–200.

¹⁷⁶⁹ Исто, 268, 269, 409, 410; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 219, 249.

¹⁷⁷⁰ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 295, 296, 303, 304, 309–312; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 140, 145, 149, 151, 169, 173, 187, 189, 204, 218, 223–227, 230, 231, 239, 248, 255.

¹⁷⁷¹ Исто, 163, 164, 189, 193. Укратко о томе да сиромашнима „беше отац“ писао је и Патријарх Пајсије, *Синакарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 77.

Јелена,¹⁷⁷² краљ Стефан Урош III,¹⁷⁷³ претежно у Српској земљи, Светој Гори, Светој Земљи и Цариграду, али и другде. Похвала милосрдних дела цара Стефана Душана према сиромашнима и болеснима сачекала је тек XVII век и дело патријарха Пајсија посвећено његовом сину, услед уздржаности старијих животописаца према првом српском цару, с обзиром на последице његових поступака на односе Српске Православне Цркве и Константинопољске патријаршије.¹⁷⁷⁴ Милостињу су чинили и наследници Светог Саве на трону српских архиепископа, што је, заједно са другим подвизима, допринело њиховом спасењу и посвећењу.¹⁷⁷⁵ У време турске власти над српским земљама није било српских владара који би чинили дела милосрђа, те су на значају добила милостиња коју су чиниле шире масе, што је нашло одјека и у житијној књижевности.¹⁷⁷⁶ Један део наведених примера сведочи о томе да је постојао обичај да се након нечијег престављења дели милостиња, од стране његових ближњих, а за покој душе преминулог. То су, између осталих, архиепископ Сава I након престављења Стефана Немањића – монаха Симона,¹⁷⁷⁷ бугарски цар након Савиног престављења у Трнову,¹⁷⁷⁸ и краљ Стефан Урош II Милутин након смрти његове мајке.¹⁷⁷⁹

Људи који су се ослањали на милостињу и различите видове помоћи означивани су као убоги, ништи, сироти, наги, гладни, жедни, удовице, болни, слепи, хроми, ослабљени, глуви, неми, безнадежни, немоћни, странци, бескућници и слично, односно, означавани су у складу са невољама и недостацима са којима су се суочавали.¹⁷⁸⁰ Може се закључити да су постојале три основне групе којима је помоћ била потребна и била пружана, при чему припадност једној од група не искључује припадност још једној или свим трима групама. Прву чине они чије су невоље повезане са њиховим материјалним статусом, сиромашни, некада називани тако или речима сличног значења, као што су убоги и ништи, некада према

¹⁷⁷² Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 47, 48; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 62, 69–71; Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 84, 85, 88, 91, 94, 100, 102, 103; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 126, 128–130, 132–134, 136–138, 141, 146, 147; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, 40–42; С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, 162–164.

¹⁷⁷³ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 33; Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 57, 58, 64, 65, 71, 72, 74–76, 81.

¹⁷⁷⁴ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 91.

¹⁷⁷⁵ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 168, 171; Данило Други, *Живот архиепископа Јоаникија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 187; Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 200; Марко Пећки, Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 168. Милостивост је била уобичајена добра особина која се могла приписати и другим црквеним великодостојницима, што је непознати светогорац, животописац Старца Исаије, учинио у случају светогорског прота Теофана. Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 96.

¹⁷⁷⁶ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 101, 102.

¹⁷⁷⁷ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 223, 230.

¹⁷⁷⁸ Доментијан, *Житије Светога Саве*, 409, 410.

¹⁷⁷⁹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 103.

¹⁷⁸⁰ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 150, 151, 164, 165; Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 96, 97; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 295, 295, 303, 304, 309–312, 323, 324, 389, 390, 409, 410; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 258, 259, 285; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 125, 127, 131–133, 136, 140, 141, 145, 149, 158, 163, 164, 169, 170, 173, 189, 193, 196, 207, 218, 219, 223, 226, 230, 231, 248, 249, 259, 261; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 47; Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 62, 71; Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 84, 85, 88, 91, 95, 96, 100, 102, 103; Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 128–130, 134, 137, 138, 141, 146, 147; Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 195, 200; Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 33; Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, 40, 44; Марко Пећки, Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 168; Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 57, 72, 74, 75, 81; Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 77, 91.

вероватном узроку њиховог сиромаштва, као у случају удовица, а некада према видљивим последицама њиховог сиромаштва, као у случају нагих и гладних. Другу групу чине људи чије су невоље стајале у вези са њиховим здравственим стањем, болесни, називани тако или одређеније према врсти обољења, као у случају слепих, хромих и немих. Најзад, трећу групу чине странци, према којима је хришћанско учење такође налагало обазривост и пружање гостопримства, по угледу на старозаветног Авраама.¹⁷⁸¹

VI. 3. Материјална добра и монаштво

Изразиту супротност тежњи ка стицању материјалних добара и уживању у њима представља монашки подвиг, који подразумева и крајњу скромност и сиромаштво, односно добровољно одрицање од поседовања личне имовине.¹⁷⁸² Највећи број дела старе српске житијне књижевности управо је посвећен монасима у најширем смислу, било да је реч о владарима који су при крају живота примили монашки постриг, монасима који су се уздигли до највиших положаја у црквеној јерархији, или монасима који су водили пустињачки живот. Стога се уживање у светским, материјалним, земаљским добрима, у старим српским житијима често супротставља духовним добрима која се могу задобити животом у монаштву, а згодно место за истицање те супротности су места описа доношења одлука о монашењу и примања монашких пострига. Ретко које речи тако добро описују монашки подвиг као речи Јеванђеља саопштене од Саве Немањина у житију његовог оца управо у вези са његовим замонашењем на следећи начин: „*Јер свако ко остави дом, или њиве, или имање, или жену, или децу, или браћу, или оца или матер имена мога ради, стотруко примиће и живот вечни наследиће*“.¹⁷⁸³ На исто место позвао се више пута и јеромонах Доментијан пишући о монашком подвигу Саве и Симеона, који, између осталог, „*дођоше у земљу туђу, од свега земаљског отуђивши се, и све оставивши по заповести Господњој*“.¹⁷⁸⁴ Позивањем на исту јеванђелску поруку Сава је, према Теодосију, образложио своје поступке војводи и војницима које је за њим у Свету Гору послао његов отац.¹⁷⁸⁵ Према непознатом светогорцу, на бекство из света и замонашење исте јеванђелске речи навеле су и образованог младића из властеоске породице пред којим су били изгледи за успешну световну каријеру, а који је израстао у старца Исаију.¹⁷⁸⁶

Још две приче из Јеванђеља које у себи садрже и поуку о материјалним богатствима Сава Немањин је навео како би описао монашки подвиг свог оца. Једна је прича о Царству Небеском као многоценом зрну бисера, ради којег трговац продаје сву своју имовину како би га купио, а друга је прича о богатом младићу, којег је Исус Христос посаветовао да прода све што има, пода сиромасима и пође за Њим.¹⁷⁸⁷ Сава је за свог оца записао како „*сву света овог*

¹⁷⁸¹ Пост. 18, 1–16.

¹⁷⁸² Д. Д. Јањић, *Прилог проучавању развоја монаштва*, Црквене студије 3 (2006) 354–356; Б. Георгиев, *Циљ (σκοπός) и сврха (τέλος) монашког живота по Св. Јовану Касијану*, у: Православно монаштво, ур. Д. Бојовић, Ниш 2019, 30. О томе и код Теодосија, *Житије Светог Саве*, 122.

¹⁷⁸³ Мт. 19, 29; Мк. 10, 29–30; Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 152, 153.

¹⁷⁸⁴ Сава је молио Господа да га удостоји испуњења тих речи из Јеванђеља, а Симеон се „*по Господњој заповести одрекао свега рода и имања и слугу*“; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 70, 71, 106, 107; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 256, 276, 294.

¹⁷⁸⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 114.

¹⁷⁸⁶ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 91, 92.

¹⁷⁸⁷ Мт. 13, 45–46; Мт. 19, 16–26; Мк. 10, 17–27; Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 166, 167. О Христу као скупценом бисеру в. Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 47. Са истим циљем причу о богатом младићу искористио је Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 264, а испуњавањем тих јеванђелских речи објашњено је замонашење Јована Рилског, за ког је записано и да заиста „*од оца наслеђено имање убогима раздаде*“; Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 84, 85.

славу и част ни за што не сматраше“, и како је увидео да је „све сујета, људско, што не остаје после смрти; неће остати богатство, нити ће сићи слава, јер када дође смрт, све ово ће уништити“. ¹⁷⁸⁸ Одлуку о замонашењу великог жупана Стефана Немање јеромонах Доментијан образложио је и тиме да се овај укрепио надом на вечна добра, да није држао до земаљске славе и да је презрео „царство земаљско“, односно да „земаљско царство остави, тражећи царства небеснога“. Осим њега, замонашила се и његова жена Ана, по угледу на царице „које су оставиле земаљска царства и пошле за Христом и царство небеско наследиле“. ¹⁷⁸⁹

У *Пролошком житију Светог Саве*, иако кратком, добар део текста посвећен је Растковом замонашењу и томе како је већ у младости послушао јеванђелски глас, уз навођење опширног цитата из Јеванђеља од Матеја о остављању својих ближњих и имовине и следственог добијања вечног живота. ¹⁷⁹⁰ О томе да Растко није био привржен земаљским стварима, већ молитви и посту, због чега је и продао царство земаљско и купио многоцењено скровиште пише и у *Кратком Житију Светог Саве*. ¹⁷⁹¹

Краљица Симонида се на живот у монаштво одлучила након вести о томе да се тело њеног супруга сахрањено у његовој задужбини у Бањској показало као нетељно, а пре тога је добар део свог имања поделила ништима. ¹⁷⁹²

Будући патријарх Јефрем је у монаштво „све што брзо пропада брзо презрео“, чега нису били свесни разбојници који су, у несигурном времену након смрти цара Стефана Душана, напали његову ћелију у Дечанској пустињи тражећи „богатство од овог света“. ¹⁷⁹³

VI. 4. Гозбе и пост

Људска исхрана биолошки је условљена, док су начини обезбеђивања хране и начини исхране људских заједница у прошлости широка поља истраживања испитивањем којих се доста сазнаје о различитим темама из историје природне средине, историје друштвених односа, историје приватног живота, историје идеја, али и привредне историје. ¹⁷⁹⁴ У непосредној вези са људском исхраном стоје земљорадња, сточарство, лов, пчеларство и риболов, о којима су, показало се, стари српски животописци оставили већи број сведочанстава, захваљујући којима се може поставити и питање какав је био вредносни однос према задовољавању људске потребе за храном, до које се долазило путем наведених делатности, а која је конзумирана на различите начине. У складу са хришћанским учењем, неумереност у храни и пићу није посматрана са одобравањем, које је било резервисано за уздржаност. Ненаситна утроба могла се искористити као стилска фигура за поседовање земаљског богатства без расположења и намере да се оно подели са другима. ¹⁷⁹⁵ Међу лошим особинама и делима приписаним великашу Стрезу у Теодосијевом *Житију Светог Саве*

¹⁷⁸⁸ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 154–157.

¹⁷⁸⁹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 64, 66, 67; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 258, 264, 270, 276. Небеско царство и земаљско царство супротстављени су код Доментијана и на другим местима, а супротстављање и оцена материјалног и духовног види се и кроз писање о пропадљивом и непропадљивом. *Исто*, 298, 305.

¹⁷⁹⁰ В. Ћоровић, *Пролошко житије Св. Саве*, 84.

¹⁷⁹¹ Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, 24.

¹⁷⁹² Данило Други, *Живот краља Милутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 149.

¹⁷⁹³ Марко Пећки, Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 166.

¹⁷⁹⁴ Le Goff, *Civilizacija srednjovekovnog Zapada*, 316–323, 486; R. Fosije, *Ljudi srednjeg veka*, 61–69; A. Gurevič, *Kategorije srednjovekovne kulture*, 260–265; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 51–66; Исти, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 77–112; М. Спремић, *Јело и пиће*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Београд 2004, 113–138; М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 289–302.

¹⁷⁹⁵ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 55.

наведено је и опијање, удружено са другим неделима.¹⁷⁹⁶ Григорије Цамблук приписао је једном од несавесних дечанских челника који је превазилазио своје надлежности и то да је у манастиру приређивао „неумесна пировања“.¹⁷⁹⁷ Позни српски животописац, патријарх Пајсије, објашњавао је српски пораз на Марици, осим казном за грехе по Божјем допуштењу, тиме што је у српском табору било „веселе велико и опијање вином и јела и свака разулареност и несређеност“. Српске војнике које су турски покликсари затекли „како тумарају и пијани леже“ изненадио је напад противника, а турска победа је била потпуна.¹⁷⁹⁸ Неумереност у пићу могао је показати чак и монах у манастиру, попут монаха Неофита у трновском манастиру Светих четрдесет севастијских мученика, што је такође наилазило на осуду.¹⁷⁹⁹ Архиепископ српски Сава је своју братију епископе, позивајући се на Прву посланицу Светог апостола Павла Тимотеју, подучавао да буду трезвени и не буду пијанци.¹⁸⁰⁰ Краљица Јелена налагала је управи своје задужбине у Градцу да у храни помажу оне којима је то потребно, нарочито одбацујући могућност да се у манастиру храни „насито“ или да се опија, док други изван манастира гладују.¹⁸⁰¹

Крајњу уздржаност показивали су светогорски пустињаци, који се нису бавили земљорадњом нити куповином готових производа, него су били сасвим усредсређени на молитве, сузе и размишљање о Богу, што је начин на који је њихов подвиг описао Теодосије, додавши и то како су „засвагда оставили свет и оно што је у свету, нити се више брину за светско“, у шта су убројани и производња и прибављање хране.¹⁸⁰² Међу поукама из српског *Житија Светог Јована Рилског* налази се и она да „у овом кратком и брзопролазном животу“ треба живети богоугодно, а не у јелу и пијанству, односно да не треба бити роб утробе.¹⁸⁰³ Врлине које су, удружене са православном вером и другим добрим делима, према софијском свештенику Пеји водиле у вечни живот, биле су и пост и уздржање, чега су се придржавали и новопрослављени свети тог времена.¹⁸⁰⁴ Насупрот њима налазили су се различити греси набројани и у посланицама Светог апостола Павла, међу којима су и код попа Пеје наведени пијанство и ждрање, односно преједање.¹⁸⁰⁵ Софијски свештеник приписао је навођење та два греха као погубна младом Ђорђу Кратовцу у расправи са једним исламским учењаком, са чиме се сложио и наведени муслиман.¹⁸⁰⁶ Уздржање у храни и пићу је врлина која је могла бити приписана и владару који није хришћанске вере, као што је Димитрије Кантакузин похвалио султана Мехмеда II због тога што се није одао храни и пићу.¹⁸⁰⁷

Велики жупан Стефан Немања се одрекао „земаљске владавине“, што је подразумевало и одрицање од њој својствених „јела и насладе богатства и трпеза и сваких светских красота“.¹⁸⁰⁸ Међутим, приређивање гозби и учествовање у њима није сматрано за лоше само по себи, а у томе су предњачили владари и властела, што је оставило трага и у житијној књижевности. Околности у којима су приређиване гозбе, а које су оставиле трага у житијној књижевности, јесу гозбе припремане у току државних и црквених сабора, а којима су приступали учесници сабора. Сабор на којем се велики жупан Стефан Немања повукао са

¹⁷⁹⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 179.

¹⁷⁹⁷ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 80.

¹⁷⁹⁸ Патријарх Пајсије, *Синаксарско житије светог Симона*, прев. Т. Јовановић, 96.

¹⁷⁹⁹ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 254–256.

¹⁸⁰⁰ I Тим. 3, 1–3; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 204.

¹⁸⁰¹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 95, 96.

¹⁸⁰² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 117, 118.

¹⁸⁰³ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 96.

¹⁸⁰⁴ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 260, 261, 263, 270.

¹⁸⁰⁵ Гал. 5, 19–21; Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 260, 261.

¹⁸⁰⁶ Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 265. У полемички настројеном житију, у каснијем Ђорђевој одговору турском судији оспорено је исламско учење „о рају као о телесној храни“. Исто, 271. О посту у исламу в. В. Џ. Корнел, *Плод дрвета сазнања*, у: *Оксфордска историја ислама*, прир. Џ. Л. Еспозито, Београд 2002, 99, 100, 120.

¹⁸⁰⁷ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 94.

¹⁸⁰⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 128.

престола био је уједно и сабор на којем је на престо уздигнут његов син Стефан. Најсвечанији тренуци сабора одвијали су се у цркви Светих Петра и Павла у Расу, а по изласку из цркве биле су постављене „сјајне и богате трпезе“, на које је бивши владар позвао окупљене да му се придруже на последњем пиру, будући да се растајао од трпезе са месом, поручујући како га са њима више неће окупити „оваква сјајна и многомесна трпеза“.¹⁸⁰⁹ Без обзира на мањак Теодосијеве веродостојности у вези са неким питањима која су пратила краљевско крунисање Стефана Немањића, не треба сумњати у то да је обреду крунисања следио „веома велики пир“ на којем је био велики избор мяса, уз учешће владара, црквене јерархије, властеле и других друштвених група.¹⁸¹⁰ Било је уобичајено да се на трпезама нађу намирнице као што су хлеб и вино, а на оним свечанијим поред хлеба и вина налазило се месо припремљено на одређени начин, од стране архиепископа Данила II једном приликом именовано као мирисно месо (*месь бл(а)гоухайных(ь)*).¹⁸¹¹ Гозбе су пратиле крунисање владара и у наредном периоду. У Сврчину је, на Малу Госпојину 1331. године, сазван „цео сабор српске земље“ на којем је, у тамошњој цркви Светог Јована Претече, за краља крунисан Стефан Душан. Након богослужења и крунисања приређен је „велики празник у тај дан“, а нови владар, архиепископ Данило и читав сабор отачаства по обичају су се утешили духовно и телесно.¹⁸¹²

Гозба је приређивана и на саборима сазиваним ради избора поглавара Српске Цркве. Трпеза је била уприличена након избора Савиног наследника у Жичи, уз учешће новог архиепископа, владара, властеле, свештенства и других.¹⁸¹³ Детаљније од јеромонаха Теодосија о томе је писао архиепископ Данило II, записавши како се у време увођења у трон архиепископа српског Арсенија I, сабрао „цео сабор српске земље“, у којем су учествовали бивши архиепископ, епископи, игумани, краљ и његова властела, а у Жичи је том приликом било уприличено „велико трожество и радост“, при чему је весеље било „духовно и телесно“.¹⁸¹⁴

Оправдан разлог за приређивање гозбе било је и освећење владарске задужбине, као онда када је краљица Јелена духовно и телесно утешила све присутне на освећењу Благовештењског манастира у Градцу.¹⁸¹⁵ Чак и након полагања тела преминуле краљице у припремљени ктиторски гроб у њеном манастиру, у којем су учествовали њен син и краљ Стефан Урош II Милутин, архиепископ Сава III, епископи, игумани и властела, било је припремљено не само духовно, већ и телесно весеље, односно гозба. У вези са самим ношењем и полагањем краљичиног тела у гроб Данило је записао да је краљ то учинио „са преосвећеним архиепископом Савом и са сабором преосвећених епископа и игумана“, док се, након тога, духовно и телесно веселио „са целим сабором отачаства“.¹⁸¹⁶ У обредним радњама, дакле, учествовали су краљ, архиепископ и највиша црквена јерархија (сабор преосвећених епископа и игумана), уз присуство властеле, док су након обредних радњи, сви заједно (сабор отачаства) приступили гозби.

Владари и властела нису се гостили само на државним саборима, већ и у другим приликама, какве су биле и њихови појединачни сусрети. Подразумева се да су гозбе биле уприличаване и током дванаест дана које је Стефан у Равном, према сопственом исказу, провео са угарским краљем Андријом „у часном весељу“, тим пре што су се међу размењиваним даровима налазиле и дивље и питоме животиње, од којих нису све биле

¹⁸⁰⁹ Исто, 129.

¹⁸¹⁰ Исто, 207.

¹⁸¹¹ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 45, 46; Архиепископ Данило Други, *Житије краља Уроша*, изд. Т. Јовановић, 9, 10.

¹⁸¹² Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 69, 70; *Историја српског народа I*, 510 (С. Ћирковић).

¹⁸¹³ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 234.

¹⁸¹⁴ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 163, 164.

¹⁸¹⁵ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 94.

¹⁸¹⁶ Исто, 103.

намењене јахању.¹⁸¹⁷ Бугарски цар Јован II Асен приредио је више свечаности и гозби за свог зета српског краља Стефана Владислава, који га је посетио у Трнову са циљем да договори пренос моштију Светог Саве.¹⁸¹⁸ Након смрти краљице Јелене, њени синови и краљеви провели су одређено време у двору млађег брата у Паунима „у неисказаном весељу“, свакако уз обилне гозбе.¹⁸¹⁹ Краљевић Стефан, будући краљ Стефан Урош III, током принудног боравка у Цариграду након неуспеле побуне против оца је, према познијем животописцу Григорију Цамблаку, од цара Андроника II често позиван у царски двор на обед са царем.¹⁸²⁰ Приликом заједничког временаведеног у Солуну, ромејски цар Андроник III и српски краљ Стефан Душан су се са својим пратњама, према сведочанству Даниловог Ученика, духовно и телесно утешили.¹⁸²¹ Нарочиту част за оне који нису били владари представљало је заједничко обедовање са владаром. Таква част је од стране великог жупана Стефана Немањића била указивана Стрезу, због чега је део властеле српског владара, према Теодосију, негодовао, мада су и сами у другим приликама били позивани на његову трпезу.¹⁸²²

Оброци који су могли привући пажњу животописаца били су и они приређивани са нарочитим поводом, што су могли бити одређени празници. По приспећу Часног Крста који је Симеон из Свете Горе послао великом жупану Стефану и након завршетка одговарајуће службе, био је уприличен „празник сав тај дан“ (*праздъноваѣна и створиѣ ѿсѣ д(ь)нь тѣ*), што је јасно да се, с обзиром на прављење разлике у односу на само богослужење, односило на празничну прославу у продужетку, свакако уз уприличену гозбу.¹⁸²³ Доментијан је најправио још јаснију разлику, записавши како Стефан „духовно сатвори празник у тај дан, и телесно утешѣ сав сабор народа свога“.¹⁸²⁴ Нарочито велико славље било је уприличено у Хиландару о првој годишњици Симеоновог престављења, када је дошло до првог мироточења његових моштију и прибарања лику светих. Тада „*кир Сава сатвори велико славље у Дому Пресвете Богородице; угостивши великом љубављу протоса и све Светогорце*“ и „*сви Светогорци учинише тродневно славље у Дому Пресвете Богородице*“.¹⁸²⁵ Тешко је замислити да се било које претходно поменуто славље по броју присутних може упоредити са слављем које је приређено по приспећу моштију Светог Симеона у Српску земљу, када „*незамисливом радошћу превеликог весеља испунише се сва чеда Светога, и богосаборно сатворише славље тога дана, обострано веселећи се, духовно и телесно*“.¹⁸²⁶ На основу Доментијановог писања могло би се закључити да је до тог славља дошло већ првог дана по Савином приспећу са моштима, у пограничном делу земље, а на основу писања самог Саве и Доментијана зна се да

¹⁸¹⁷ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 104, 105; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, 51, 52; Исти, *Историјска географија у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, 102, 103.

¹⁸¹⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 252–254, 258.

¹⁸¹⁹ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 104.

¹⁸²⁰ Григорије Цамблук, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, 54.

¹⁸²¹ Данилов Ученик, *Краљ Стефан Урош Трећи*, прев. Л. Мирковић, 73, 74.

¹⁸²² Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 178, 184, 191.

¹⁸²³ Стефан Немањић, *Житије светог Симеона*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 64, 65.

¹⁸²⁴ Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 288.

¹⁸²⁵ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 130–140; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 304, 305. Теодосије помиње и вечеру дана уочи годишњице, када је манастир већ био испуњен гостима, међу којима је био и прот; „*велико угошћење*“ приређено у Хиландару након рукополагања Саве за јеромонаха, којем је присуствовао и епископ јеришки Николај; заједнички обед јеромонаха Саве и светогорског прота у Кареји; свету и телесну трпезу приређену након Савиног именовања за архимандрита у Солуну, уз учешће солунског митрополита и тројице њему подручних епископа. Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 153, 157–159.

¹⁸²⁶ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 149–152; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 314, 315.

је то било у Хвосну.¹⁸²⁷ Не би требало одбацивати такав редослед догађаја, али треба оставити могућност да је описано или још једно славље било приређено и по полагању моштију у Студеници, не само стога што је Теодосије писао о великом слављу након богослужења.¹⁸²⁸ Тамошњи Богородичин манастир и мошти Светог Симеона били су место окупљања и у наредном периоду. Када би мошти мироточиле, приређивало би се празновање, на којем би присутни „*свако весеље примили, душевно и телесно*“.¹⁸²⁹ Нарочито је прослављана ктиторска слава, празник Светог Симеона, као онда када су присутни заједно са великим жупаном Стефаном Немањићем и архимандритом Савом, седели за трпезом и „*двоструко празновали и двоструко се весеља насладили, то јест душевно и телесно, уједно се обогатише небеским и земаљским даровима*“.¹⁸³⁰ Велико празновање било је уприличено у манастиру Милешеви по преносу моштију Светог Саве, уз учешће краља Стефана Владислава.¹⁸³¹ Веће количине вина биле су потребне и за прославу празника Светог архиепископа Арсенија I у време његовог наследника архиепископа Јевстатија I, када се већи број присутних у Жичи духовно и телесно веселио, пијући вино из једне од тамошњих великих бачви.¹⁸³²

Трпезе су приређиване и у другим приликама, какве су сусрети световних владара са једне, и представника црквене јерархије са друге стране. Сава је код Стреза у Просеку био на вечери.¹⁸³³ Празновање, свакако уз луксузну гозбу, приредио је поводом Савине хиротоније у Никеји цар Теодор, а међу присутнима су истакнути патријарх, митрополити, епископи, свештеници и ђакони, „*све свештенство по закону који има велика Васељенска патријаршија*“.¹⁸³⁴ У вези са тим обедом Теодосије је записао да је био приређен у царској палати и да су у њему учествовали и многи благородни, односно део ромејске аристократије који је у то време боравио у Никеји.¹⁸³⁵ Краљ Стефан Немањић, новопосвећени архиепископ српски Сава и српска властела заједно су се гостили и по Савином доласку у Српску земљу из Никеје, а двојица браће заједно су обедовали и у другим приликама.¹⁸³⁶ Игуман хиландарски Данило, заједно са другим светогорским монасима угошћен од стране краља Стефана Драгутина на његовом двору у Дебрцу, када су се, како је до тада већ било устаљено да се каже, духовно и телесно веселили, у чему су учествовали и краљица и властела.¹⁸³⁷ Две краљице тог времена, Каталина и Симонида, посетиле су гроб краљице Јелене у Градцу, када су се духовно и телесно утешиле заједно са игуманом градачким и његовом братијом.¹⁸³⁸

Исхрана у манастирима, заједницама у оквирима којих су се често одвијали догађаји описани у житијима, у великој мери била је уређена манастирским типцима, а у неким случајевима и по неким питањима и оснивачким повељама.¹⁸³⁹ Свакодневни заједнички оброци братије, међутим, углавном нису привлачили пажњу животописаца. Пажњу су привлачили нарочити поводи, а један такав повод било је Симеоново приспеће у Ватопед, када су се тамо сабрали монаси различитих светогорских манастира, светогорски прот и

¹⁸²⁷ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 186, 187; Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 149, 150; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 314.

¹⁸²⁸ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 163.

¹⁸²⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 161, 162; Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 319.

¹⁸³⁰ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 170.

¹⁸³¹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 429, 430; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 259.

¹⁸³² Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 175, 176.

¹⁸³³ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 175, 176. Код Теодосија, *Житије Светога Саве*, 182, говори се само о трпези, за коју се седа и која се, по окончању оброка, подиже.

¹⁸³⁴ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 197–199.

¹⁸³⁵ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 196, 197.

¹⁸³⁶ Исто, 186, 202, 212.

¹⁸³⁷ Данило Други, *Животи краља Уроша и краља Драгутина*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 71.

¹⁸³⁸ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 105, 106.

¹⁸³⁹ М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, 292–302.

пустињаци, и заједно са ватопедским и српским монасима „славље учинише, душевно и телесно утешивши се“ (и тръжъство сътворше д(оу)шев(ь)но и тѣлесно оутѣшивше се).¹⁸⁴⁰ С обзиром на разликовање душевног и телесног утешења, јасно је да се ово друго односило на конзумирање припремљених хране и пића, свакако у оквирима монашке исхране прописане манастирским типиком. На исти начин српски монаси провели су време и са братијом и гостима Лавре Светог Атанасија.¹⁸⁴¹ Током повратка из Никеје где је хиротонисан, први српски архиепископ боравио је у Лаври Светог Атанасија, где је богослужио и рукоположио одређени број јеромонаха и јерођакона, и где „братија двоструко утешившиши се, духовно и телесно, прослави Бога због његовог посећења“.¹⁸⁴² Таква двострука утешења, духовна и телесна, Сава је имао и током првог путовања на Исток са патријархом јерусалимским Атанасијем,¹⁸⁴³ братијом у тамошњем руском манастиру Светог архангела Михаила,¹⁸⁴⁴ Лаври Светог Саве Освећеног,¹⁸⁴⁵ током повратка са братијом Лавре Иверске, затим Ватопеда и светогорским пустињацима, и братијом Хиландара, царем Теодором у Солуну, као и са окупљенима у Студеници по повратку.¹⁸⁴⁶ Са патријархом Атанасијем обедовао је у више наврата и током другог путовања, као и са бугарским царем и патријархом у Трнову.¹⁸⁴⁷

Међу обрасцима људског понашања који наилазе на изузетно повољан вредносни суд старих српских животописаца јесте упражњавање хришћанског поста, незаобилазног подвига којег су се држали не само монаси у пустињама и општежићима, већ и световни људи.¹⁸⁴⁸ Теодосије је писао о Симеоновом и Савином подвигу поста током боравка у Ватопеду, при чему се, услед разлике у годинама, у посту више подвизавао Сава, који „не престајаше да се труди и пости за себе и за оца“.¹⁸⁴⁹ Међутим, ни остарели Симеон није прекидао подвиг, те је једном приликом, током боравка у Ватопеду, „до крајности изнемогао од поста“.¹⁸⁵⁰ Према Савином сведочанству у *Житију Светог Симеона*, остарели бивши владар и тадашњи хиландарски монах постио је не једући ни хлеба и не пијући ни воде од седмог до тринаестог дана фебруара уочи свог упокојења, већ се током тог периода само причешћивао Светим Тајнама.¹⁸⁵¹ Супруга великог жупана Стефана Немање Ана, која је последње године живота проживела као монахиња Анастасија, проводила их је „у постовима и молитвама“.¹⁸⁵² Постили су не само свештеници и монаси, већ и носиоци световне власти, не само након повлачења са власти и замонашења. У житијима се писало и о посту краља Стефана Драгутина.¹⁸⁵³ Постила је и краљица Јелена, према архиепископу Данилу II толико строго да

¹⁸⁴⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 70, 71; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 277. „Сјајна трпеза“ и „велики пир“ били су приређени за одред великог жупана Стефана Немање на челу са војводом у манастиру Светог Пантелејмона, што је, код Теодосија, представљено као део Раскове замисли са циљем да, упркос њиховом присуству, прими монашки постриг. Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 111, 112, 114. Теодосије је писао и о духовном и телесном утешењу које је у Лаври Светог Атанасија монах Сава имао са тамошњим игуманом пре Симеоновог преласка у Свету Гору. *Исто*, 124.

¹⁸⁴¹ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 79–81; Доментијан, *Живот Светог Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 279, 280.

¹⁸⁴² Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 205, 206.

¹⁸⁴³ *Исто*, 286, 287; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 224.

¹⁸⁴⁴ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 297, 298.

¹⁸⁴⁵ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 225.

¹⁸⁴⁶ Доментијан, *Житије Светог Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 307–314; Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 229, 230.

¹⁸⁴⁷ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 238, 239, 247.

¹⁸⁴⁸ *Пост* (Г. Д. Мацаревић), у: Енциклопедија православља III, 1523, 1524; *Пост у Библији*, (Р. Ракић), у: Енциклопедија православља III, 1524, 1525.

¹⁸⁴⁹ Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 132, 133.

¹⁸⁵⁰ *Исто*, 136, 137.

¹⁸⁵¹ Свети Сава, *Житије светог Симеона*, изд. и прев. Т. Јовановић, 178–183.

¹⁸⁵² Теодосије, *Житије Светог Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 129, 130.

¹⁸⁵³ Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог краља Милутина*, 38.

је записао како је мучила своје тело, уз поуку о томе да се савршени пост не садржи само у личном уздржању од хране, већ и у помоћи гладнима, што је краљица чинила.¹⁸⁵⁴

Доста простора за писање о посту имао је јеромонах Доментијан у својим делима, те је записао како се Сава, одбацујући земаљске сласти, подвизавао „у^{век сув хлеб једући, и њега по мало, и у меру воду пијући и увек жеднећи; вина и масла по мало кушаше“, односно „у меру хлеб једући, у меру воду пијући“.¹⁸⁵⁵ Према Теодосију, млади Растко је међу несталним обиљем овог света разумевао и „много јело“, волећи, насупрот тога, пост, а и руски монах који се обрео на двору великог жупана Стефана Немање поучио је Растка да је Господња заповест „да не тражимо телесни покој, него да више прионемо за наготу и глад“.¹⁸⁵⁶ Нарочито строг подвиг поста Сава је практиковао током свог боравка у Карејској келији, толико строг да „од многог и непрестаног поста усахну му утроба, и боли му са изнутрицом слезина његова, и изгуби сву маст, и тако неисцељиво боли“, и тако да је Теодосије могао записати како „сав живот његов беше пост“.¹⁸⁵⁷ Другом приликом записао је да се није заробио трпезама и одао вину.¹⁸⁵⁸ Онда када је пио вино, пио га је расхлађеног, што је изгледа било уобичајено у најимућнијим круговима у Српској земљи, којима је Сава као члан владарске породице припадао и стога навикао да, према Доментијановим речима, пије „у^{век студено вино“.¹⁸⁵⁹}}

Слично првом српском архиепископу постио је монах Арсеније, касније његов наследник, током својих монашких дана у Жичи, када је само у одређено време јео мале количине хлеба и воде.¹⁸⁶⁰ Још један од његових наследника, архиепископ Јевстатије I, још од младићког доба је запостављао јело и пиће, а и као монах манастира Светог архангела Михаила у Зети подносио је глађ и жеђ.¹⁸⁶¹ Будући патријарх српски Јефрем у Хиландару се подвизавао „кр^{пким постом“.¹⁸⁶² Подразумева се да су, у складу са типичима или и преко тога, постили и други монаси општежитељних манастира, попут старца Исаије и других.¹⁸⁶³ Пост је нарочито својствен оним монасима који су се подвизавали у пустињама. Тако се Јован Рилски, према свом позном животописцу, хранио само дивљим биљем и пио само воду, а и то дивље биље „не јеђаше до ситости, већ и њега с уздржавањем“.¹⁸⁶⁴}

У српским житијима писаним током XV века среће се неколико општих поука о душекорисности поста упућених читаоцима и слушаоцима дела.¹⁸⁶⁵ Даље од тога, по том питању, отишао софијски свештеник Пеја, очевидац страдања Ђорђа Кратовца и његов животописац. Осим што је на више места указивао на потребу за постом ради спасења душе, у завршном делу житија младог мученика дао је најопширнију и најсадржајнију поуку о посту у старој српској житијној књижевности. У њој се налази богословско објашњење утемељености поста у хришћанској вери са позивањем на одговарајућа библијска места,

¹⁸⁵⁴ Данило Други, *Живот краљице Јелене*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 84.

¹⁸⁵⁵ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 22, 23, 103, 104. Сава је, према истом животописцу, „истопио тело постом“. Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, 315. О Савином посту уз ограничену употребу хлеба и воде писао је и Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 119.

¹⁸⁵⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 104, 106.

¹⁸⁵⁷ Исто, 146.

¹⁸⁵⁸ Исто, 172. О Савином посту и уздржању у храни уопште Теодосије је писао и на другим местима у *Житију Светога Саве*, 147, 151, 171, 186–188. О Савином посту уз ограничену употребу хлеба и воде, писао је и Данило Трећи, *Прошлошко житије Светог Саве*, 8.

¹⁸⁵⁹ Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, 254, 255; Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, 214.

¹⁸⁶⁰ Данило Други, *Живот архиепископа Арсенија*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 156.

¹⁸⁶¹ Данило Други, *Живот архиепископа Јевстатија I*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, 194, 195.

¹⁸⁶² Марко Пећки, Марко Пећки, *Житије светог патријарха Јефрема*, прев. Д. Богдановић, 166.

¹⁸⁶³ Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, 92; Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 263.

¹⁸⁶⁴ Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 85.

¹⁸⁶⁵ Нпр. Димитрије Канкакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејџор, 85, 94, 96; Владислав Граматик, 104.

између осталог и на оно из Посланице Светог апостола Павла Галаћанима о томе да ће онај ко сеје у тело пожњети пропадљивост, а да ће онај ко сеје у дух пожњети вечни живот.¹⁸⁶⁶ Након тога, читаоце и слушаоце подсетио је на правило поста, и то правило поста на води, према којем је забрањена употреба меса, рибе, уља и вина, уз наглашавање да су забрањене све четири стари које је набројао и да кршење поста представља употреба било које од њих четири.¹⁸⁶⁷ У наставку се осврнуо на „једну ствар достојну осуде“, коју чине игумани, монаси, презвитери и мирјани, што показује да се поука односила на све православне хришћане. Реч је, наиме, о олакшавању поста током путовања, током којих се често јело „без икаквог размишљања“, у различита доба дана и више пута дневно. Насупрот томе, поп Пеја саветује да „*када из куће своје изиђе ко, тад пост посту да дода*“, јер се не зна да ли ће се онај ко је пошао на пут са њега и вратити или ће га „*стићи смрт у таквој опуштености*“, чиме би се упропастила раније чињена добра.¹⁸⁶⁸ После ових практичних савета, поп Пеја вратио се богословским поукама о посту. Тамо се чита о томе да „*први почетак добродетељи јесте пост*“, уз подсећање да је Адам прекршио пост и због тога био изгнан из Раја, те је пост човеку неопходан за улазак у Рај. Оне који нарушавају пост поп Пеја изједначио је са јеретичима који не посте, нагласивши „*да је седам постова предано хришћанима, и један дан који не држи по предању – нека зна такав да је несавршен у вери*“.¹⁸⁶⁹ Најзад, за постове је даи богословско објашњење: због вере у оваплоћење Слова од Дјеве пости се божићни пост, збор вере у васкрсење пости се васкршњи пост, због власти од Христа предате апостолима пости се апостолски пост, због Јудине издаје и крсног страдања посте се среда и петак, а због спасења посредством Часног Крста пости се дан његовог Воздвижења.¹⁸⁷⁰ Софијски свештеник Пеја желео је да православним хришћанима под турском влашћу, како свештенству и монаштву, тако и мирјанима, пружи богословски утемељено дело полемичког карактера у којем је, кроз речи приписане младом мученику Ђорђу у расправама са исламским учењацима и турским судијом и своје поуке, показао супериорност православне вере у односу на ислам и друга учења. Није се, међутим, задржао на богословским разматрањима, већ је хришћанима пружио и делатне савете, међу којима је наглашавао пост као важно средство на путу оданости православној вери.

¹⁸⁶⁶ Гал. 6, 7–8; Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Кратовца од попа Пеје*, 280.

¹⁸⁶⁷ *Исто*, 280.

¹⁸⁶⁸ *Исто*, 280.

¹⁸⁶⁹ *Исто*, 281.

¹⁸⁷⁰ *Исто*, 281, 282.

VII ЗАКЉУЧАК

Стара српска житија су најважнији наративни историјски извори за проучавање средњовековне српске историје. Међу другим изворима домаћег и страног порекла, житија се, осим жанровски, најпре издвајају нарочитим избором тема које спадају у оквиру проучавања црквене, династичке и међудржавне историје, али и културне историје. Житија светих, у оквирима православног учења и традиције, описују животни и пут спасења светих којима су посвећена, у вези и складу са чиме стоје и сви други описани догађаји, личности и процеси. У вези са циљем приказивања богоугодног живота и спасења личности којима су писана, стоји и највећи део обавештења која доприносе бољем познавању привредне историје. У односу на друге наративне историјске изворе за средњовековну српску историју, попут домаћих родослова и летописа, ромејских историја, хроника, мемоара и беседа или латинских историја и путописа, стара српска житија издвајају се и својим великим бројем.

Циљ докторске дисертације било је испитивање старих српских житија као историјских извора за проучавање привредне историје. У том циљу, најпре су сагледана дела старе српске житијне књижевности, њихови писци, типови, рукописи, времена и места настанка. Прво уводно поглавље о старим српским житијима представља јединствени у историографији осврт на ове најважније наративне историјске изворе за српску средњовековну историју. Установљено је да је у периоду од XI до XVII века написано педесет и два стара српска житија, и то двадесет и пет опширних светачких, два ктиторска, шеснаест пролошких, и девет тзв. житијних белешки. Познато је дванаест животописаца који су написали двадесет и седам житија, за два житија се претпоставља, а за двадесет и три није познато ко их је написао. Након тога дат је преглед привредних делатности на простору средњовековних српских земаља, са циљем да се укаже на то обавештења које врсте ће бити тражена у текстовима старих српских житија, као и да би се та обавештења боље разумела у контексту укупних знања о привреди. У поглављу о методологији било је речи о природи старих српских житија, степену њихове искоришћености приликом ранијих истраживања привредне историје средњовековних српских земаља, а нарочито о радовима у домаћој и страним историографијама који су за тему имали управо испитивање обавештења из житија која расветљавају привредну историју и методолошким поступцима које је при таквим оценама могуће приступити.

Велики број житија, писан у дугом временском периоду од стране већег броја животописаца, сведочи о различитим темама из историје српског народа у средњем веку. У житијима се налазе многи подаци на основу којих се стиче бољи увид у привредни живот на простору српских земаља у средњем веку, а који су до сада били само делом искоришћени у историографији. Једна од почетних хипотеза била је да се у старим српским житијима налазе подаци о свим најважнијим привредним делатностима заступљеним на простору средњовековних српских земаља, што је кроз истраживање потврђено.

Трагове у овим наративним изворима оставила је најраспрострањенија привредна грана, пољопривреда, и то у оба своја основна вида, земљорадњи и сточарству. О земљорадњи се на више начина говори и непосредно и посредно. На основу житија упознају се српскословенски називи за земљорадњу и различите појмове у вези са њом. Појам земље јавља се, између осталих значења, и у значењу обрадивог земљишта коришћеног за земљорадњу у нечијем власништву. У основне видове земљорадње Теодосије је убројао виноградарство и обрађивање њива, односно ратарство, а поседовање велике количине жита и вина је и Сава, по угледу на Соломона, узимао као мерило материјалног благостања. На земљорадничку производњу и њену организацију уопште и у низу појединачних случајева указују помени њива, стасова, поља, ливада, пашњака, житних јама, винограда, маслињака, орања, а посредно помени села, при чему посебан значај за привредну историју представља писање о тим површинама на чијем се простору одвијала земљорадничка делатност као о прилозима владара њиховим задужбинама, чиме су била образована или увећавана

манастирска властелинства или метохије. Наводе о томе могуће је у случајевима манастира Студенице, Хиландара, Дечана и Старог Русика проверити путем поређења са садржином владарских исправа. Други групу примера представљају манастири попут Градца и Ресаве чије оснивачке повеље нису сачуване и о успостављању њихових властелинстава и постојању оснивачких повеља се зна једино на основу сведочанстава из житија. Трећу групу, која на добар начин сведочи о корисности испитивања житија као извора за привредну историју представљају примери Ватопеда, Евергетидског и Продромског манастира у Цариграду, Светониколајевског и Светогеоргијевског манастира у Солуну, Жиче у време патријарха Јоаникија I, у чијим случајевима се о конкретним увећавањима властелинстава зна једино на основу сведочанстава из житија. Патријарх Данило III писао је и о делатности краља Стефана Уроша II Милутина на увећавању епархијских властелинстава, што потврду налази и у исправама овог владара. Непосредно се говори о виноградарској делатности код Доментијана, Теодосија, Даниловог Ученика, Константина Филозофа, воћарству и сађењу дуброве шуме код Даниловог Ученика, узгајању поврћа код Константина Филозофа, а код Данила II посредно и о гајењу и обради лана. На даљу обраду и коришћење пољопривредних производа указују помени уља и млинова. Григорије Цамблак хвалио је место на којем је подигнут дечански манастир, између осталог и због тога што је његово поље наводњавала река, свакако Дечанска Бистрица. Нарочити значај за привредну историју имају сведочанства о куповини одређених земљишних парцела, односно постојања тржишта земље, која се јављају код Теодосија, архиепископа Данила II и Даниловог Ученика, а односе се на територије Ромејског царства, латинског Јерусалимског краљевства и Српске земље. У старим српским житијима среће се и читав низ различитих жупа, углавном као предмет освајања од стране српских владара, географских одредница према којим се позиционирају одређени манастири, порекло појединаца или збивање догађаја. Међу тим сведочанствима, од значаја за познавање привредних прилика нарочито су важна сведочанства о придруживању одређених жупа српској држави, будући да неретко представљају најпоузданија сведочанства о територијалној припадности тих простора и њиховом укључивању у привредни живот државе Немањића, са свим последицама које су из тог укључивања произишле.

У више одељака из старих српских житија говори се о сточарству. На основу тих одељака може се говорити о владаревом сточном фонду и врстама стоке које су, у одређеним периодима, улазили у тај фонд. Чита се и о даровима манастирима у стоци и даривању стоком међу појединцима. Велики жупан Стефан Немања је коњима из Српске земље даривао манастир Ватопед, а приликом преласка из Студенице у тај манастир даривао га је јахаћим коњима и мазгама, радним животињама. У време оснивања Хиландара, велики жупан Стефан Немањић је ота и брата, у више наврата, даривао коњима и мазгама, који су, свакако, били корисни у време извођења обимних радова на обнови манастира. Можда је из тог фонда издвојен одређени број грла коња којима је монах Сава у то време даровао одређене личности из светогорског Протата. Сава је и касније, као архиепископ, на Светој Гори даривао коње са опремом за јахање. Осим тога, и сам је примао поклоне у стоци, попут онда када је у Никеји добио мазге оседлане скупocenim седлима од патријарха Манојла. Велики жупан Стефан Немањић коњима је даривао великаша Стреза, али је садржајније дарове у стоци сам добио од угарског краља Андрије, примивши неодређене питоме и дивље животиње, камиле и парове тура, односно дивљег говечета. Његов син и један од наследника, краљ Стефан Владислав, даривао је бугарског цара Јована II Асена и бугарског патријарха поклонима међу којима су истакнути коњи. Ове животиње, осим практичне и економске, имали су и симболичку вредност, те је свог коња Стефан Драгутин приликом предаје власти над Српском земљом предао млађем брату. Сточни фонд представљао је важно место у имовини владара, те је архиепископ Данило II у богатство краља Стефана Уроша II Милутина убројао и овце, говеда и коње. Раније је, од овог владара сам Данило примио јахаће коње на којима је јахао од Српске земље до Свете Горе, а у време опасности је пребацио хиландарско стадо коња у Српску земљу. Оставио је сведочанство и о томе да је

краљ даровао лакимије коњске и стада оваца и камила манастиру Пресвете Богородице у Трескавици. Коњи нису били само даривани, већ и узимани као плен после ратних успеха, као у случају након српске победе на Велбужду. Коњи су могли бити и привремено уступани на коришћење, као што су архиепископу српском и његовој пратњи то чинили владари које је посећивао. Манастирима су дариване и земљишне парцеле са којих је обезбеђивана храна за стоку, те су тако задужбинари обновљеног манастира Успења Пресвете Богородице под Петричем обновљеном манастиру даривали ливаде и пашњаке. Чести су описи начина на које су коњи служили људима у средњем веку, а ради се о јахању ових животиња од стране различитих људи у различитим приликама, нарочито у ратним дејствима, као и њиховом презању у кола. Коњи су своје место имали у лову и церемонијама, о чему је, у вези са временом владавине деспота Стефана Лазаревића, писао Константин Филозоф. Владари и властела су у лов одлазили током читавог средњег века, попут принца Растка пре одласка у Свету Гору, бугарског цара Јована II Асена у околини Трнова у време боравка српског архиепископа у Бугарској земљи, или српске војске краља Стефана Уроша III у Мраки уочи битке на Велбужду. Чести помени употребе свећа у верским обредима и указивање на употребу меда у исхрани указују на гајење пчела. Важно место у исхрани, нарочито монашкој, заузимала је риба, али о томе, поред указивања Константина Филозофа на то да у Српској земљи за јело има и рибе, нема много обавештења у житијима,

У вези са пољопривредом, као најзаступљенијом привредном делатношћу тог времена, изнета је и засебна хипотеза о томе да су животописци о њој писали имајући на уму непосредно њено одвијање, али и посредно, на начин да су примере из пољопривредне производње користили приликом грађења стилских фигура. Та је претпоставка потврђена с једне стране сведочанствима на основу којих су проширена знања о различитим пољопривредним гранама, а са друге стране заступљеношћу појмова из пољопривреде као што су лоза, жито, кукољ и коров приликом грађења стилских фигура, што је, делом, почивало и на примерима из старије хришћанске књижевности.

Писци житија српских владара и првојерарха много пажње су поклонили подизању, обнављању и даривању храмова и манастира које су ови предузимали. Сведочанстава те врсте у текстовима старих српских житија је много и на основу њих се у значајној мери упознаје привредни живот Српске земље у средњем веку. Истраживањем је потврђена хипотеза о томе да се непосредни иворни подаци о привреди у житијима најчешће односе на задужбинарску делатност личности којима су писана житија, што је одраза нашло и у структури дисертације, у оквиру које је најопширније управо поглавље о подизању, опремању и украшавању храмова, манастира и других грађевина. Сведочанства о ктиторству и задужбинарству посредно говоре о економском развоју и стабилним владарским и црквеним приходима који су омогућавали новчане издатке неопходне за подизање, обнављање, опремање и даривање манастира и храмова у мери у којој су приказани. Код Теодосија у вези са подизањем Хиландара и Жиче, архиепископа Данила у вези са подизањем Градца и код Григорија Цамблака у вези са подизањем Дечана, јавља се развијен мотив прикупљања мајстора за извршавање посла, што је процес који се заиста одвијао, чиме су се на пословима окупљали стручни појединци како из Српске земље, тако и са стране. У житијима се чита о радницима у Хиландару, зидарима и мраморницима у Жичи, хитрацима у Градцу и Бањској, каменосечцима, мајсторима и начелницима здања у Дечанима и градитељима у Ресави. Тумачењем исказа из житија и материјалних остатака боље се упознаје српскословенска терминологија и средњовековна подела рада на пољу грађевинарства и уметничких заната. Сачуване материјалне остатке допуњују искази животописаца о употреби камена, креча и олова у изградњи цркви и других грађевина унутар манастирских комплекса, а нарочити значај има Доментијаново сведочанство о изградњи цркви брвнара у време архиепископа Саве I, будући да средњовековне дрвене цркве на простору српских земаља нису опстале до савременог периода. Посебно место у украшавању храмова, али и манастирских трпезарија, заузимали су живописци, о чијем присуству се непосредно говори у случајевима украшавања цркви манастира Жиче и Ресаве, а посредна

писана сведочанства о њиховој делатности у житијима постоје и у Ватопеду, солунским црквама Светог Георгија и Светог Николаја и Грачаници.

У старој српској житијној књижевности говори се о подизању или темељној обнови Студенице, Светог Николаја и Пресвете Богородице у Топлици, Ђурђевих Ступова у Расу, Светог архангела Михаила у Скопљу, Светог Пантелејмона у Нишу, Хиландара и параклиса на његовом метоху у више наврата, Светог Николаја у Кончулу, Светих апостола Петра и Павла у Лиму, Пресвете Богородице Градачке, Светог Ђорђа у Будимљи, Карејске ћелије, Каракала, Ксиропотама, Жиче, Милешеве, Сопоћана, Градца, Пресвете Богородице и Светог цара Константина у Скопљу, Светог Георгија на Серави, Светог Георгија у Нагоричану, Краљеве цркве у Студеници, Светог Георгија у Дабру, Светог Никоте код Скопља, Бањске, Дечана и оближње цркве Светог Николаја са болницом, храмова и припрате у Пећком манастиру, Светог Георгија у Магличу, Светог Михаила у Јелашци, Светог Саве у Лизици, двеју задужбина патријарха Јоаникија I посвећених Светом Илији и Светом Николају несигурне убицације, Светих Архангела код Призрена, светогорског Светог Пантелејмона, Рилског манастира, Успењског манастира Матејче, Свете Тројице у Скопљу, Лазарице, Раванице, Љубостиње, Успењског катедралног храма Београдске митрополије и оближњих цркви Света три јерарха и Светог Николаја са странопријемницом и болницом. Треба имати на уму да се у случају општежитељних манастира, који су били најчешћи предмет грађевинских радова, углавном није радило само о изградњи храмова, већ и других различитих грађевинских елемената унутар манастирских насеља, те су, од случаја до случаја, били подизани бедеми, трпезарије, ћелије, палате, подруми и слично.

Грађевински радови мањег обима, у односу на оснивање нових или темељну обнову старих цркви и манастира, били су предузимани у Старом Русику, Ватопеду, ватопедском метоху у Просфори, Евергетидском манастиру, Филотеју, Филокалу, манастиру Часног Крста код Јерусалима, сионском манастиру Светог Јована Богослова, синајском Пресвете Богородице у Каломонији, Продрому, Жичи у више наврата, цркви Светог Саве у Лизици, Рилском манастиру и цркви Светих Апостола на рилском метоху Орлице, као и манастиру Пресвете Богородице код Неродимља. Побројани и испитивани грађевински радови најчешће су предузимани од стране српских владара, чланова владарских породица и првојерарха Српске Цркве. Турска освајања донела су дубоке политичке и привредне промене, које су се одразиле и на поље задужбинарске делатности, на коме се јављају заједничка ктиторства, уз материјалну подршку већег броја појединаца.

Задужбинарска и ктиторска делатност није подразумевала само грађевинске радове, већ и различите начине опремања и украшавања новоподигнутих, обновљених и постојећих цркви и манастира, што је, такође, привлачило велику пажњу животописаца. Подаци који се о томе могу наћи код старих српских животописаца раније су испитивани превасходно кроз истраживања историје уметности, док су овим истраживањем сагледана у привредном контексту. С обзиром на стање очуваности средњовековних српских манастира и других задужбина српских владара и првојерарха, или боље рећи на степен њиховог уништавања, писана сведочанства из житија представљају, заједно са неколико сведочанстава из оснивачких повеља и ретким материјалним остацима, једину изворну основу на основу које се може говорити о некадашњем прибављању и прилагању углавном скупочених свештених и богослужбених предмета за потребе читавог низа богомоља. Питање прибављања ових предмета једно је од питања на основу којег се могу вршити поређења обавештења из житијне књижевности и дипломатичких извора. Теодосијеве речи о томе да је велики жупан Стефан Немањић даривао Жичу светим сасудима потврђује попис дарова те врсте из његове жичке хрисовуље, а речи Грогорија Цамблака о даривању Дечана од стране оснивача попис из оснивачке дечанске хрисовуље. Највећу штету манастирске ризнице претрпеле су за време турске власти над српским земљама, о чему је остало трага и у житијној књижевности, додуше код позног патријарха Пајсија, упознатог са стањем на терену.

Материјална вредност свештених и богослужбених предмета види се не само на основу писања о томе да су произвођени од племенитих метала, о томе да су, у случајевима

предмета од тканине, били богато украшавани, или о томе да су за њихово прибављање издвајане веће количине новца, већ и на основу писања Даниловог Ученика о томе да их је Данило, игуман хиландарски у несигурним временима краја прве деценије XIV века, са циљем да их сачува пренео у Српску земљу. Да су током средњовековног периода на простору српских земаља вођене писане евиденције о драгоценостима које су чуване унутар појединачних манастира сведоче речи непознатог писца житијне белешке о патријарху Јоаникију I о томе да су светитељеви дарови били записани у црквеном катастиху.

Неопходним свештеним и богослужбеним предметима своје ктиторије даривали су ктитори-оснивачи, али су таквим предметима неретко дариване и већ постојеће црквене установе у којима се одвијао богослужбени живот. Поставља се питање да ли су ти предмети у појединачним случајевима произвођени са стране и били предмет куповине у широј трговачкој делатности путем које су допремани у Српску земљу или друга места где су се налазиле дариване богомоље, или су били предмет производње домаћих радионица. На то питање у добром делу случајева није могуће одговорити, у неким случајевима је могуће изнети више или мање поуздане претпоставке, а у одређеном броју случајева могуће је дати и сасвим одређен одговор. Велики жупан Стефан Немања је једне свете сасуде послао у Ватопед, а затим је друге, као монах Симеон, ради даривања понео из Студенице у Свету Гору, те није немогуће да су ти предмети, макар делом, били произведени у Српској земљи. Како су у време Симеоновог боравка у Светој Гори даривани Ватопед и саборна црква у Кареји, вероватно је део дарова био допремљен из Српске земље, а део је, средствима бившег владара, купљен на ромејским тржницама. Сами светогорци користили су прилике у којима би се нашли на местима где се могло трговати црквеним предметима, те је тако старац Исаија у Цариграду прибавио више врста предмета за свој манастир, а непознати животописац посведочио је да су том приликом купљена кандила на цариградско тржиште дошла из Сирије. Значајна за ово питање су путовања архиепископа српског Саве I, који је своје боравке на Истоку користио и за прибављање свештених и богослужбених предмета за потребе српских цркви. Од нарочитог је значаја сведочанство архиепископа Данила II о успостављању и раду радионица за производњу различитих предмета ове врсте при дворovima краља Стефана Драгутина и краљице Јелене. Често се о црквеним предметима говори збирно као о правдама, потребама, частима и слично, али се код животописаца чита и о производњи, куповини и поклањању појединачних предмета као што су путири, дискоси, темпла, панагијари, кандила, кадионице, свећњаци, посуде за нафору и рипиде.

Посебну групу предмета чинили су предмети од тканине, односно завесе које се налазе на одређеним местима унутар храмова, покрови светих сасуда, покрови светацких ђивота и одежде, који су били квалитетно израђивани и богато украшавани. Међу њима најчешће се говори о одежама, али срећу се и појединачни делови одежде као што су епитрахил, набедреница, наруквице, мандија и фелон. Архиепископ Сава I је током својих путовања на Исток прибављао и одежде. У радионици при двору краљице Јелене и краља Стефана Драгутина производиле су се и одежде, при чему је архиепископ Данило II у другом случају оставио сведочанство о томе да су у производњи коришћене и златне нити. Црквени предмети од тканине украшени златним нитима, бисерима и драгим камењима имали су већу вредност, те је и њихово прибављање и даривање имало већи економски значај. Одежде које је краљ Стефан Урош III приложио својој задужбини у Дечанима биле су, према сведочанству нешто познијег игумана тог манастира Григорија Цамблака, украшене бисерима и драгим камењем. Златним нитима биле су украшаване и завесе за храмове, попут оних које је у Ватопед послао велики жупан Стефан Немања, које је краљица Јелена приложила Градцу или кнез Лазар Раваници. Богато су украшавани и покрови светих сасуда, попут оних украшених бисерима и драгим камењем које су Симеон и Сава даривали саборној цркви у Кареји.

Поштовање икона представља једно од основних учења православне вере, те је, као такво, саржано и у српској редакцији *Синодика Православља*, сачуваног онако како су га записали опширни животописци Светог Саве. Поштовање икона, међутим, није било без

оспоровања ни у средњовековном српском друштву, а на основу једне Доментијанове похвале великом жупану Стефану Немањи може се претпоставити да је верско учење које је овај владар одстранио из своје земље оспораваало њихово поштовање. Међутим, управо од времена утемељивача најдуговечније српске династије почело се и са обимном задужбинарском делатношћу на изградњи, али и украшавању храмова иконама. Велики жупан Стефан Немања – монах Симеон даривао је иконе Студеници, Хиландару и Ватопеду. Његов син и наследник иконама је даривао Жичу, краљ Милутин манастир Светог Ђорђа у Кичеву и манастир Светог Архангела у Јерусалиму, а цар Стефан Урош митополијску цркву у Скопљу. Иконе су неопхоне у православним храмовима, те су се нашле и међу прилозима у време турске власти обновљеном Богородичином манастиру код Неродимња. У изради икона могу се разликовати два основна поступка, при чему је први ликовно осликавање, а други обезбеђивање и украшавање осликане ликовне представе, односно израда и постављање рамова и украса од племенитих метала, драгог камења и бисера. Тако скупочено украшене иконе могле су бити предмет даривања међу владарима, те их је од краља Андрије II примио краљ Стефан Немањић. Најчешће су, ипак, дариване црквама. Архиепископа српски Сава I наручио је израду двеју златом, драгим камењем и бисерима украшених икона, Господње и Богородичине, за солунски манастир Филокал. Краљица Јелена је златом украшене иконе приложила Градцу. Иконе украшене златом и бисерима приложио је Богородичином манастиру у Трескавици краљ Милутин, а за иконе приложене Бањској каже се да су биле изображене златом и сребром. Иконе које је Раваници приложио кнез Лазар биле су позлаћене, а иконе које је својој задужбини у Ресави приложио деспот Стефан Лазаревић украшене златом и бисерима. Златом украшене иконе прилагао је храмовима под својом духовном јурисдикцијом архиепископ Данило II.

Нарочит начин осликавања хришћанских храмова је израда фрескописа, а фреске су се налазиле и на зидовима других грађевина унутар манастирских насеља, пре свега у трпезаријама. Стари српски животописци у више наврада известили су и о фрескописању задужбина личности којима су писали житија, непосредно или кроз помене појединачних ктиторских композиција, као и о појединцима који су те фреске сликали. Нарочито су вредна она сведочанства која говоре о фрескописима који данас, услед предузетих обнова или претрпљених разарања у наредном периоду, више не постоје. У вези са мироточењем Светог Симеона, поменути су његови фрескопортрети у студеничком католикону и трпезарији и у хиландарском католикону. Студеничка трпезарија, као и стари хиландарски католикон услед обнове из времена краља Милутина, данас не постоје. Теодосије је за осликавање хиландарске цркве у време српске обнове предвођене Симеоном и Савом записао да је била осликана златом. Српски монаси су финансирали и осликавање ватопедске трпезарије. Савином заслугом осликан је и ксиропотамски католикон, а тај фрескопис, услед позније обнове, више не постоји. Нешто детаљније Теодосије је писао о осликавању жичког храма, за потребе чега је архиепископ српски Сава I довео живописце највероватније из Никеје, на основу чега се и датује ликовно украшавање Жиче. Да је храм манастира Бањске осликан у фрескотехници уз употребу злата, записао је патријарх Данило III, о чему сведоче и остаци бањског живописа. У време архиепископа Данила II биле су осликане пећка Богородичина црква, тамошња припрата и црква Светог Данила Столпника на пиргу, жичка трпезарија, црква Светог Архангела Михаила у Јелашци и црква Светог Саве у Лизици. Непознати животописац кнеза Лазара писао је не само о сликавању Раванице, већ и о појединачним представама тамошњег фрескосликарства. Уз употребу злата осликавана је и Ресави, задужбина деспота Стефана Лазаревића.

Постављање звона на храмове и друга поједина манастирска здања подразумевало је низ поступака од прибављања руде за израду звона, преко мајсторске израде, куповине, преноса до места њиховог постављања и, на крају, само постављање. Поред више сведочанстава у оквирима старе српске житијне књижевности о постојању и употреби звона у средњовековним манастирима, нарочито место заузимају обавештења Даниловог Ученика. На једном месту записао да су у Дечанима од ктитора била постављена звона на пиргу изнад

улаза у манастирски комплекс, а на другом месту је још детаљније писао о постављању звона на један од пећких пиргова. Тамо је архиепископ Данило II изградио параклис Светог Данила Столпника, а затим је на то место поставио и звона чија је израда плаћена и која се одвијала негде у приморју, да би затим била пренета и постављена у другом средишту српских архиепископа.

У склопу истраживања сагледани су и из угла привредне историје испитани подаци које су стари српски животописци дали о образовању, писмености и медицини. Образовање и писменост оправдано је посматрати из тог угла стога што су материјали и прибор за писање, књиге, услуге писара и учитеља, имале одређену вредност и као такви се налазили на средњовековном тржишту. Без обзира што је посвећеност изучавању књига опште место житијне књижевности, у српским житијима налази се довољан број сасвим одређених сведочанстава на основу којих се може говорити о неколико начина уређеног стицања образовања у српским земљама средњег века. Најпре се може говорити о деловању дворске школе при дворовима српских владара, и то великог жупана Стефана Немање, где су образовање стекла његова мушка и женска деца, о чему су известили Доментијан и Теодосије, и краља Стефана Уроша I, где је образовање стекао принц Драгутин, о чему је известио архиепископ Данило II. Непознати животописац Светог архиепископа Максима посведочио је да су са образовањем своје деце српске владарске породице наставиле и након пропасти српских држава и напуштања српских земаља, будући да су се деспот Стефан Бранковић и деспотица Ангелина побринули за образовање свог сина Ђорђа у време боравка у фурланском Београду.

На основу исказа животописаца, као и поређењем код њих присутних термина са терминима о човековим узрастима из других извора, може се рећи да се са стицањем основног образовања почињало у периоду од пете године, што је у складу са временом отпочињања основног образовања и код Ромеја. Основно образовање је могло трајати до четрнаесте године, односно до пунолетства, када би за младиће наступале другачије обавезе и дужности. Будући архиепископ Данило II стицао је образовање до пунолетства, које је наступало са четрнаест година, када је прешао на владарев двор. Треба имати на уму да је узраст од пете до четрнаесте године заправо био распон током ког се могло приступити образовању, а не строго правило. На основу писања архиепископа Данила II о младости потоњег архиепископа Јевстатија I може се говорити и о делатности приватних учитеља у унутрашњости српских земаља које су, за потребе образовања своје деце, унајмљивале властеоске породице. Такви учитељи могли су подучавати у дому деце за чије су образовање били унајмљени, или у нарочитом училишту, односно школи, попут оног у којем је основно образовање стекао будући архиепископ Данило II и у ком су ученици, изгледа, били трајније смештени. Могуће је да су та училишта била при парохијским црквама или, што је мање вероватно, да су била световног типа. У сваком случају, на основу приказа образовања будућег испосника Петра Коришког, може се говорити о деловању парохијске школе у хвостанском селу Уњемир, одакле је будући испосник потицао и при тамошњој парохијској цркви стицео основно образовање. Доментијан је оставио посредно сведочанство о употреби воштаних таблица за писање на простору српских земаља у средњем веку.

О парохијским школама на простору средњовековних српских земаља зна се и на основу других врста историјских извора, али стара српска житија садрже и јединствене податке о постојању других врста школа на простору унутрашњости српских земаља. На основу писања јеромонаха Доментијана, односно у његовом делу садржаног обраћања архиепископа Саве I српским епископима, може се говорити о тада успостављеним катедралним школама при првобитним српским епископијама. Значајно обавештење о образовању дао је и поп Пеја у вези са образовањем Ђорђа из Кратова, којег су родитељи у родном граду са напуњених шест година дали на изучавање светих књига, односно на стицање основног образовања, а затим је, након тога, приступио стицању занатског образовања за кујунцију, односно златара. Појединци који су га учили и писмености и

занату, при чему је други свакако био искусни занатлија наведеног типа, били су именовани као учитељи.

Постојање дворске школе подразумевало је и постојање дворске библиотеке. Осим вести о образовању краљевића Драгутина, о постојању дворске библиотеке у време краља Стефана Уроша I сведоче и Доментијанови искази о томе да му је подарио своја дела. Исто се може рећи и за парохијске и катедралне школе, које подразумевају и постојање одређеног броја књига коришћених током учења. Данило Пећки је, у време док је боравио у Карејској келији, послао одређене списе краљу Стефану Драгутину у Дебрц. На основу обавештења из старих српских житија могу се продубити знања о преписивању и уобличавању књига, њиховом прибављању, поседовању и поклањању. Свештене и богослужбене књиге биле су неопходне за богослужење у православним храмовима, те су неретко биле предмет даривања. Велики жупан Стефан Немања прилижио је књиге Студеници, према сведочанству његовог сина и тадашњег студеничког архимандрита. Потребне за књигама на простору Српске земље порасле су након успостављања аутокефалне Српске Цркве, услед чега се архиепископ Сава, на повратку из Никеје, у Солуну бавио избором и преписивањем потребних догматских и канонских списа, о чему су известили његови опширни животописци. Први српски светитељ је током путовања на Исток, прибављао и књиге, и то луксузно укоричене уз употребу злата. Осим о преписивању, куповини и поклањању, у житијима се чита и о уништавању књига, додуше само у случају јеретичких књига које су биле спаљене током верских сукоба из времена великог жупана Стефана Немање. У вези са занатском производњом при двору краљице Јелене, архиепископ Данило II записао је да се у оквиру ње радило и на изради, односно преписивању и повезивању књига. С обзиром да је владарка књиге приложила манастиру Градцу, могуће је да се радило о књигама из скрипторијума при њеном двору. Сам архиепископ Данило II предузео је, према свом животописцу, послове на опремању свештеним и богослужбеним књигама цркви под његовом духовном јурисдикцијом, при чему је део њих тада био превођен и састављан. Од конкретних цркви обухваћених том делатношћу поменути су пећки манастир, у који су били смештени и грчки јеромонаси, те су за њих прибављене књиге на грчком, као и црква Светог Ђорђа у Магличу. Књиге су, као неопходни предмети унутар храмова, били даривани и приликом обнове Богородичиног манастира код Неродимља.

Нарочито место у истраживању заузима испитивање односа житијне књижевности и дипломатичке грађе. Једну страну тог испитивања заузима питање могућности провере података из житија упоређивањем са подацима из исправа. Међутим, тај је однос у неку руку двосмеран, будући да житија садрже сведочанства о издавању владарских исправа, од којих су неке изгубљене или нису сачуване у веродостојним преписима. Сава је оставио сведочанство да је од стране великог жупана Стефана Немање била издата оснивачка студеничка повеља, да је била оверена златним печатом, као и да је њен текст био исписан у фрескотехници на неком од манастирских зидова. Стефан Немањић посведочио је о томе да му је ктиторство у том манастиру од стране оца било предато писменим путем, што указује на постојање једне нарочите врсте исправа о преносу ктиторских права, што није било спорно, будући да су се иста стицала и наследним путем. У вези са оснивањем српског Хиландара, успостављањем аутокефалне Српске Цркве и обезбеђивањем несметаног Савиног путовања кроз ромејске територије, животописци су посведочили о деловању канцеларије ромејских царева и васељенских патријараха, односно о записивању и издавању царских хрисовуља и простага у више наврата, као и записивању и издавању патријаршијског томоса. У житијној књижевности забележена су издавања оснивачких повеља за манастире Градац и Дечане. Законодавна делатност цара Стефана Душана трага је оставила само у сведочанству о издавању хрисовуље за манастир Светог Пантелејмона. Димитрије Кантакузин и Владислав Граматик посведочили су о издавању фермана султана Мехмеда II са допуштењем да се спроведе пренос моштију Светог Јована Рилског.

Честа су сведочанства о записивању, слању и примању писама међу различитим појединцима из владарских кућа и црквене јерархије. Стефан Немања – монах Симеон водио

је преписку са представницима ромејске власти у Солуну, у вези са Растковим одласком на Свету Гору, и са својим синовима на релацији између Српске земље и Свете Горе, у вези са њиховим сусретима и пословима на подизању Хиландара. По последњем питању из Свете Горе водио је преписку и са царем Алексијем III Анђелом у Цариграду. Синови утемељивача најдуговечније српске династије, Вукан, Стефан и Сава, водили су преписку међу собом у више наврата, на релацијама између Српске земље, Солуна и Свете Горе, а у вези са међусобним сусретима и преносом моштију Светог Симеона. Доментијан је оставио сведочанство о писму које је архиепископ Сава I послао римском папи, а у вези са добијањем круне за његовог брата. Сава је током својих путовања на Исток и повратка са истих водио преписку са царем Јованом III Ватацем, египатским султаном Малеком Ел Тамилом и бугарским царем Јованом II Асеном. Сава је, у последњим данима, слао писма из Трнова у Српску земљу, а на истој релацији вођена је и преписка између краља Стефана Владислава и његовог таста у вези са преносом моштију Светог Саве. Велики жупан Стефан Немањић водио је преписку и са Стрезом.

Краљ Стефан Драгутин водио је преписку са монасима у Палестини, а краљица Јелена са монасима у Јерусалиму, на Синају, у Раиту и са светогорцима, као и са појединцима из реда властеле, свештенства и монаштва на територији њене државе. Краљ Стефан Урош II Милутин слао је писма у Свету Гору Никодиму и Данилу, а преписку је водио и са архиепископом Савом III у Пећи. У вези са повратком краљевог сина Стефана из Цариграда, водила се преписка између Свете Горе где су били игуман Данило и други светогорци, Цариграда где је био принц Стефан, и Српске земље где су били архиепископ Никодим и краљ Милутин који је, по донетој одлуци, у Цариград послао писмо оверено печатом. Краљ Стефан Урош III преписку је водио са Данилом пре и након његовог избора за архиепископа, а након победе на Велбужду о томе је писмено обавестио краљицу, архиепископа, део свештенства и властеле. У вези са обезбеђивањем постигнутог успеха, преписку је у то време водио и са својом сестром и удовицом бугарског цара Аном, њеном децом и другим личностима у Бугарском царству. На основу писања Теодосија и архиепископа Данила II, основано се може претпоставити обичај састављања и упућивања позива за учешће у државном сабору, што је врста извора која није сачувана и на чије постојање указују само подаци из житија. Исти је случај и са писменим позивима за извршавање војних обавеза, на чије постојање указује писање Григорија Цамблака. Патријарх Пајсије оставио је сведочанство о записивању митрополитске посланице митрополита грачаничког Василија са позивом хришћанима да помогну обнову Богородичиног манастира код Неродимља, уручене обновитељима, који су је користили да би прикупили прилоге за своје дело.

У вези са медицином, најважнија обавештења старих српских животописаца која стоје у вези и са привредном историјом тичу се изградње, опремања и обезбеђивања средстава за делатност болница, као и примери унајмљивања лекара. У тренуцима болести, за лечење краља Стефана Немањића били су ангажовани искусни лекари. Краљ Стефан Урош II плаћао је лекаре који су радили у цариградској продромској болници. Његов син и наследник, краљ Стефан Урош III, подигао је болницу недалеко од Дечана, даровао јој средства, поставио јој управника и снабдео ју је простиркама и ароматичним уљима. Болницу је недалеко од Раванице подигао и кнез Лазар. Деспот Стефан Лазаревић подигао је болницу и странопријемницу уз цркву Светог Николе недалеко од београдског утврђења, уз које су били засађени вртови и којима су били приложени и други земљишни поседи, ради несметаног одвијања предвиђене делатности.

Једна од хипотеза била је да су у старим српским житијима рударство и трговина заступљени несразмерно значају који су имали у привреди земље, као и да је то стајало у вези са вредносним односом животописаца према материјалним богатствима, са којим су ове две људске делатности стајале у тесној вези. Рударство је, ипак, у одређеној мери, оставило трага у житијима, потврђујући прву хипотезу о томе да су у житијима присутна сведочанства о свим најважнијим привредним делатностима. О рударству дуго није било непосредних обавештења, већ су на његово одвијање указивали помени поседовања, производње и

употребе различитих предмета од метала, попут окова или различитих врста оружја, укључујући и предмете од племенитих метала, попут посматраних црквених предмета и владарских инсигнија, као и новца. Племенити метали коришћени су и да би се оверила документа, о чему је такође остало трага у житијној књижевности. Тек је патријарх Данило III непосредно посведочио о обимној рударској производњи у Српској земљи и њеним великим размерама у време краља Стефана Уроша II Милутина, а још више од њега то је учинио Константин Филозоф, указујући не само на издашност српских рудника, већ и на Ново Брдо и Сребреницу као два града чији је привредни значај почивао на рударској производњи. Григорије Цамблак посведочио је о постојању ковача на дечанском властелинству, у оквиру којег су се групе ових занатлија налазиле од оснивања манастира.

Употреба и поседовање новца не сведочи само о вађењу и обради племенитих метала, већ и о развијеној робно-новчаној трговини, плаћању различитих услуга у новцу и даривању истим. О трговини се на основу обавештења из житија сазнаје кроз појединачне куповине, док су код Константина Филозофа присутни изводи из изгубљене повеље деспота Стефана Лазаревића граду Београду, који садрже податке о повластицама за обављање трговачке делатности београдским трговцима. Било је предвиђено да тамошњи трговци од владара добију печатом оверену владареву потврду о томе да су из Београда, на основу чега би били ослобођени царина и путарина. На тај начин, деспотово житије из Константиновог пера представља још један важан извор за сагледавање односа житија владара и владарских исправа. У вези са новцем треба рећи да су одређени животописци, пре свега архиепископ Данило II и његов непознати ученик, посветили одређену пажњу владаревој ризници. Први од њих је међу добрима којима је располагао краљ Стефан Урош II Милутин на првом месту набројао новчана средства, односно владареву ризницу, чији део је примио од брата приликом доласка на власт. Данилов Ученик, пак, посведочио је да је његова ризница или њен део био угрожен у време сукоба са краљем Стефаном Драгутином, те да ју је сместио у манастир Бањску. Животописци углавном нису посвећивали пажњу начинима на које је та ризница била пуњена, већ су о увећавању богатства владара претежно говорили као о последицама успешног вођења ратних дејстава која су резултирала прикупљањем покретног богатства и освајањима територија. Ратна дејства су, међутим, изискивала и трошење новца, те се тако у житијима налази више помена унајмљивања плаћеника. Тек је позни животописац, патријарх Пајсије, посветио непосредну пажњу начинима на које се пунила владарева ризница, говорећи о редовним давањима становништва и приморских градова немањићким владарима.

О употреби новца често се писало и у контексту плаћања извршавања грађевинских радова, куповине земљишних поседа, прилозима црквеним установама у новцу, куповине аделфата, црквених предмета и моштију светих, као и многобројних даривања у новцу између различитих појединаца. У старим српским житијима среће се и неколико мера. Прва је паралија, која се среће код Доментијана и која је представљала запреминску меру, чије је име изведено од грчке речи за посуду, а чију запремину није могуће ближе утврдити. Друга мера која се среће је кабао, њу такође помиње Доментијан, а за њим и Теодосије и Данило Бањски. Кабао је такође запреминска мера, али у житијима присутна да означи количину приложеног новца. Запремина каба који се среће у житијима може одговарати модии који је захватао четрдесет литара злата, што је вредност 72 номизме. Код Теодосија се среће дужинска мера сежањ, и то да означи висину на којој се налазио град Просек, а на основу његовог познатог положаја било је могуће утврдити да Теодосије или његов извор за наведени податак нису много одступали од приближне дужине сежња од 1,80 метара.

Начини и правци превоза људи и терета представљају важна питања историје свих периода, те тако и привредне историје средњег века. Стара српска житија садрже податке и о тој теми, чијим испитивањем се поткрепљују постојећа и стичу нова сазнања. Најраспрострањенији вид саобраћаја о којем сведоче текстови старих српских житија је јахање на коњима, што су практиковали различити појединци и групе, међу којима и војни одреди. Коњи су, у појединачним случајевима, преносили носила са људима, а чешће су били

презани у кола. Кола су нарочито коришћена за пренос тела покојника или моштију светих. На мазгама се и јахало и коришћене су за пренос терета. Јахаћа опрема могла је бити предмет даривања, те је тако архиепископ Сава од патријарха Манојла добио украшена седла, а Сава је једног разбојника даривао коњима са седлима и уздама.

Поклањање јахаћих и теглећих животиња манастирима од стране владара треба разумети у оквирима неколико различитих потреба манастирске братије. Део братије, пре свега оне братије са дужностима у управи манастира, ради решавања манастирских послова имао је потребу за путовањима изван манастира, код представника световне и духовне власти. Осим тога, манастир је морао да одржава сталну везу са својим метохијама, које су могле бити и веома удаљене од манастирског насеља. Најзад, са целог властелинства, из ближих и удаљених метохија, у манастир је требало допремити различита добра.

Што се тиче путних праваца, могуће је увидети честу употребу пута кроз Вардарску долину, који је повезивао Српску земљу и Халкидичко полуострво, односно Свету Гору која се налазила у његовом источном делу. Путовало се и унутар Свете Горе, између манастирских насеља, скитова, пустиња, Кареје и манастирских пристаништа. Описи преноса моштију који се налазе у старој српској житијној књижевности указују на низ путних праваца који су коришћени, а који су, највећим делом, познати из других извора. Реч је о комуникацијама између Преспе и зетске Крајине, између Хиландара и Студенице, кроз Вардарску долину, Качаничку клисуру, Хвосно и долину Ибра, између Студенице и Жиче, кроз долине Студенице и Ибра, Трнова и Милешеве, односно бугарских и српских земаља, између Пилота и Сопоћана, кроз долину Дрима и Белог Друма, Призренско поље, остатак Метохијске котлине и долину Ибра, између Брњака и Градца, између Неродимља и Бањске, преко Звечана, и између Трнова и Рилског манастира, кроз планински масив Старе Планине, Софијску котлину, котлину реке Риле и Манастирске реке. Путовања Светог Саве на Исток сведоче и о копненим путним комуникацијама између палестинских, сиријских, египатских и синајских градова и светилишта, а Сава је, као странац, у појединим случајевима прибегавао унајмљивању водича.

У старим српским житијима налазе се сведочанства и о водном саобраћају. Још је у *Житију Светог кнеза Владимира* било речи о пловидби Скадарским језером. Житија Светог Саве сведоче о пловидби коју су предузимали светогорски монаси, на већим бродовима до Цариграда, или на чамцима у близини светогорских обала, а сведоче и о куповини и изградњи бродова на Светој Гори. Од светогорских пристаништа, у српским житијима чита се о пристајању у иверско. Највећи број података о водном, односно поморском саобраћају, пружају описи путовања архиепископа српског Саве I на Исток. На основу тих описа не упознаје се само са правцима поморског саобраћаја између великог броја средоземних лука, попут Будве, Бренича, Акра, Јерусалима, Смирне, Никеје, светогорских пристаништа, Цариграда, Несебара, већ и о начинима организације и предузимања прекоморских путовања, уз учешће крмара, морнара и путника. Описи путовања сведоче о временским и опасностима на путу изазваних људским деловањем.

Једна од тема истраживања била је и то какав су стари српски животописци у својим делима заузимали став према материјалним добрима, чије поседовање, стицање и располагање њима представља основу привредног живота. У складу са хришћанским учењем, животописци су јасно раздвајали духовну и материјалну сферу људског постојања, односно Небеско и земаљско царство, при чему су материјална добра и привреда уопште припадали овом другом. Раздвајање, међутим, није било апсолутно, а став о поседовању материјалних добара није био дуалистички, већ условљен начинима на које су људи тим добрима располагали. Како је то сажето записао архиепископ Данило II, материјалним добрима, односно земаљским царством, могло се искупити небеско. Среброљубље и лихварство су, наравно, осуђивани, али је на изразито одобравање наилазило даривање новцем, различитим предметима и храном појединаца и црквених установа, а нарочито сиромашних и болесних. Брига владара о црквама, оличена у издвајању материјалних добара за њихово подизање, обнављање и опремање, разумевана је као богоугодна и на основу ње

очекивала се духовна добробит. Задужбинарска делатност и чињење милостиње очекивани су у житијном жанру, али њихово стварно одвијање потврђују и други писани и материјални извори. Обављање манастирских работа такође је наилазило на одобравање.

Осим богоугодног располагања материјалним добрима, духовну добробит доносило је и њихово одбацивање и живот у монаштву. Разумевање духовног значаја одбацивања материјалних добара, са утемељењем у јеванђељским ставовима, стари српски животописци приказивали су нарочито приликом описа доношења одлука о замонашењу или приказу монашког подвизавања личности о којима су писали. Начини прибављања и употребе хране истовремено представљају важно питање из привредне историје и чињенице на основу којих се може говорити о односу појединих личности и животописаца према материјалним добрима. Тако су у житијима, у складу са хришћанским учењем и двојним разумевањем света, супротстављени неумереност у храни и пићу и уздржавање од истих. Ни то супротстављање, ипак, није апсолутно. Неумереност у јелу и пићу, преједање и опијање, нису исто што и телесно утешење приређивано поводом одређених празника и сусрета разлилите врсте. Високо на лествици духовних подвига који су стајали у вези са односом према одређеним материјалним добрима стајао је пост, односно уздржање од јела и пића. Држање поста приписивано је не само монасима у општежитељним манастирима и пустињама, већ и високим црквеним великодостојницима и владарима. У случају монаха, наводи из житија налазе потврду у манастирским типацима.

Неколико чинилаца утицало је у већој мери на то колико ће се у појединачним житијима наћи обавештења корисних за изучавање привредне историје. Први од тих чинилаца који се може издвојити јесте тип житија, будући да су ктиторска, опширна и синаксарска житија имала пре свега различити обим, али су и животописци, у зависности од типа житија која су састављали, правили избор података. Други чинилац је тип светог, будући да се не може очекивати подједнаки број обавештења о привреди у житију светог владара и преподобног пустињског испосника. Најзад, на то колико ће се у житијима наћи обавештења о привреди зависило је, у одређеној мери, и од заинтересованости самог животописца. Неки од тих чинилаца наметнули су се и били су узети у обзир приликом осмишљавања почетних хипотеза истраживања, међу којима је била и она да се највише података те врсте може наћи у опширним житијима српских владара, што је истраживањем потврђено, уз један изузетак. Наиме, житија српских владара, од оних написаних великом жупану Стефану Немањи – Светом Симеону, преко владарских житија сабраних у *Даниловом зборнику*, до житија које је деспот Стефану Лазаревићу написао Константин Филозоф, заиста садрже највећи број података о привреди у житијној књижевности, нарочито у погледу поседовања и располагања различитим врстама материјалних добара. Међутим, знатан број података о привреди, како у Српској земљи, тако и на другим територијама које је посећивао, садрже житија Светог Саве. Наведена чињеница стоји у вези са догађајима из живота првог српског архиепископа, као и са тиме да су њему посвећена најопширнија дела српске житијне књижевности, у која је било могуће унети много појединости из времена светитељевог живота. Један од чинилаца који је утицао на број и садржину обавештења о привреди били су порекло и животни пут животописаца, што је као значајно за њихову заинтересованост за привредна питања препознато и у почетним хипотезама истраживања. Ова хипотеза била је проверљива у случају оних животописаца чије је порекло и животни пут било могуће установити, и у тим је случајевима потврђена. Животописци пореклом из владарске породице, Стефан и Сава Немањић, затим они пореклом из властеоских породица, који су заузимали високе положаје у црквеној јерархији, попут архиепископа Данила II и патријарха Данила III, као и они световњаци који су живели у привредно развијеним градовима, попут Константина Филозофа, заиста су у своја дела унели доста података о привредном животу.

Документарни извори имају примат када је у питању истраживање привредне историје, али спроведено истраживање показује да се и на изворној основи старих српских житија, кроз њихово испитивање и поређење са документарним изворима, у првом реду

владарским исправама, као и са другим врстама наративних извора и материјалним остацима, може проширити и продубити увид у привредни живот Српске земље у средњем веку.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Д. Богдановић, *Житије Георгија Краговца*, Зборник историје књижевности 10 (1976) 203–267.

Д. Богдановић, *Житије Ђорђа Краговца од попа Пеје*, Летопис Матице српске 422/1–2 (1978) 256–281.

Д. Богдановић, *Житије Петра Коришког од Теодосија Хиландарца*, Летопис Матице српске 406/1 (1970) 69–87.

Д. Богдановић, *Кратко житије светог Саве*, Зборник Матице Српске за књижевност и језик 24/1 (1976) 5–32.

Д. Богдановић, *Пролошко житије светог Симеона*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 42 (1976) 9–19.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.

А. Веселиновић, *Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, Стари српски архив 9 (2010) 19–24.

Византијски извори за историју народа Југославије II, ур. Г. Острогорски, Београд 1959 (= 2007).

Византијски извори за историју народа Југославије VI, ур. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986.

Владислав Граматик, *Рилска повест*, прев. Ј. Грковић-Мејдор у: Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика, Стара српска књижевност у 24 књиге XIV, прир. Ј. Грковић-Мејдор, Београд 1993, 103–111.

А. Вукомановић, *Животъ архиепископа Максима*, Гласник Гласникъ Друштва српске словесности 11 (1859) 125–129.

Gesta Regum Sclavorum I. Критичко издање и превод, прир. и прев. Д. Кунчер, Београд 2009.

Григорије Цамблак, *Житије Стефана Дечанског*, прев. Л. Мирковић – Д. Петровић, у: Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге XII, прир. Д. Петровић, Београд 1989, 47–82.

Григорије Цамблак, *Служба Стефану Дечанском*, прев. Д. Петровић, у: Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Стара српска књижевност у 24 књиге XII, прир. Д. Петровић, Београд 1989, 85–115.

М. Грковић, *Прва хрисовуља Манастира Дечани*, Београд 2004.

Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866 (= Лондон 1972).

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прев. Л. Мирковић – Г. М. Данијел, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел и Д. Петровић, Београд 1988, 45–212.

Архиепископ Данило Други, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских II, изд. Т. Јовановић, Београд 2023.

Данилов Ученик, Данилови настављачи, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских III, изд. Т. Јовановић, Београд 2023.

Данилови Настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, прев. Л. Мирковић, у: Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 27–133.

Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023.

Дечанске хрисовуље, прир. П. Ивић – М. Грковић, Нови Сад 1976.

Димитрије Кантакузин, *Житије Јована Рилског*, прев. Ј. Грковић-Мејдор у: *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматака*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIV, прир. Ј. Грковић-Мејдор, Београд 1993, 81–99.

Димитър Кантакузин, *Житие с малка похвала на Иван Рилски*, в: Димитър Кантакузин, *Събрани съчинения*, изд. Б. Ангелов – Г. Данчев – С. Кожухаров – Г. Петков, София 1989, 21–43.

Доментијан, *Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић – Р. Маринковић, у: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 235–325.

Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.

Доментијан, *Житије Светога Саве*, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 2001.

Н. Дучић, *Животопис старца Исаије*, Гласник Српског ученог друштва 56 (1884) 63–77.

Т. Живковић – В. Петровић – А. Узелац, *Anonymi descriptio Europae orientalis – Анонимов опис Источне Европе*, прев. Д. Кунчер, Београд 2013.

Житије светог кнеза Лазара, прев. Ђ. Трифуновић, у: *Списи о Косову*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIII, прир. М. Грковић, Београд 1993, 121–124.

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011.

Ї. Иванов, *Жития на св. Иван Рилски с уводни бележки*, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет 32/13 (1936) 86–102.

Исаијин ученик, *Житије Старца Исаије*, изд. Ђ. Трифуновић, у: Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980, 69–77.

Т. Јовановић, *Књижевно дело патријарха Пајсеја*, Београд, 2001.

Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик Споменик Српске краљевске академије 4 (1890) 1–23 (= Београд 2011).

Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009.

Марко Пећки, *Житије Светог патријарха Јефрема* прев. Д. Богдановић, у: *Шест писаца XIV века*, Стара српска књижевност у 24 књиге X, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 165–170.

М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Гласник Српског ученог друштва 12 (1880) 1–142.

А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.

А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2015².

Патријарх Пајсије, *Сабрани списи*, прев. Т. Јовановић, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге XVI*, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, 77–103.

Писмо студеничком игуману Спиридону, изд. и прев. Т. Јовановић, у: *Свети Сава*, *Сабрана дела*, Београд 1998, 224–229 (= Београд 2018).

ПРАВИЛА МОЛЕБНАА СѢѢХЪ СЕРВСКИХЪ ПРОСВѢТИТЕЛЕЙ, Римник 1761 (*Римнички Србљак*).

Ѓ. Sp. Radojićić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960.

Синаксарско житије светог кнеза Лазара, у: Ђ. Трифуновић, *Са светогорских извора*, Београд 2004, 241–247.

И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу* *Летопис Матице српске* 117 (1875) 108–121.

Свети Сава, *Житије светог Симеона*, у: Свети Сава, *Сабрана дела*, прир. и прев. Т. Јовановић, Београд 1998 (Београд 2018²), 147–191.

Свети Сава, *Карејски типик*, прев. Д. Богдановић, у: Свети Сава, *Сабрани списи*, *Стара српска књижевност у 24 књиге II*, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 35–40.

Свети Сава, *Студенички типик*, ур. М. Анђелковић – Т. Ракићевић, Манастир Студеница 2018.

Свети Сава, *Хиландарски типик*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, у: Свети Сава, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 41–86.

Свето Писмо Старога и Новогa Завјета – Библија, прев. Ђ. Даничић – А. Радовић – А. Јевтић – Комисија Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве, Београд 2014.

Непознати Светогорац, *Житије старца Исаије*, прев. Д. Богдановић, у: Шест писаца XIV века, Стара српска књижевност у 24 књиге X, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 89–97.

Светостефанска хрисовуља, прев. Д. Богдановић, у: *Повеља краља Милутина манастиру Бањска – Светостефанска хрисовуља II. Фототипије издања и пратеће студије*, прир. Ђ. Трифуновић, Београд 2011.

Т. Стародубцев, *Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обновљеним у областима Лазаревића и Бранковића. I Ктиторски натписи*, Саопштења 45 (2013) 133–145.

Стефан Првовенчани, *Житије светог Симеона*, у: Стефан Првовенчани, Сабрана дела, предговор, прев. дела и ком. Љ. Јухас-Георгиевска, изд. на српскослов. Т. Јовановић, Београд 1999 (= Београд – Краљево 2017²), 14–107.

Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902.

И. Руварац, *Житије цара Уроша од Пајсија*, Гласник Српског ученог друштва 22 (1897) 209–232.

М. Стефановић, *Житије мајке Ангелине*, Археографски прилози 8 (1986) 133–138.

Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали Филолошког факултета у Београду 7 (1967) 67–74.

Ђ. Трифуновић, *Записи граматика Теодора Спана у Шестодневу Јована Егзарха. Издање текста*, у: Ђ. Трифуновић, Са светогорских извора, 2004, 89–114.

Ђ. Трифуновић, *Синаксарско житије светог кнеза Лазара*, у: Са светогорских извора, Београд 2004.

Теодосије, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић (погрешна атрибуција), Београд 1860.

Теодосије Хиландарац, *Житије и подвизи светогa и преподобногa оца нашегa Петра у Коришкој гори испосника*, прев. Д. Богдановић, Летопис Матице српске 406/1 (1970) 69–87.

Теодосије, *Житије Светога Саве*, прев. Л. Мирковић – Д. Богдановић, у: Теодосије, Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге V, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 99–261.

В. Ћоровић, *Прошлошко житије Св. Саве*, у: Светосавски зборник II (Извори), Београд 1939.

В. Ћоровић, В. Ћоровић, *Хиландарски и Студенички Типик*, у: *Списи Св. Саве I*, Београд – Ср. Карловци 1928, 14–150.

Ј. Шафарик, *Житије Стефана Уроша написано од Григорија Мнихе*, Гласник Друштва српске словесности 11 (1859) 35–94.

И. Шпадијер, *Богослужбени списи посвећени Светом Јоаникију Девичком*, у: Византијски свет на Балкану II, ур. Б. Крсмановић – Љ. Максимовић – Р. Радић, Београд 2012, 597–605.

И. Шпадијер, *Два преписа прошлошког житија светог Петра Коришког*, Археографски прилози 19 (1997) 211–216.

И. Шпадијер, *Прошлошко житије светог Петра Коришког*, у: Манастир Црна ријека и свети Петар Коришки, Приштина – Београд 1998, 205–210 (= Манастир Црна река 2023², 297–303).

И. Шпадијер, *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*, Београд 2014.

Литература

- В. Алексић, *Драгаши. Прошлост, историја, предање*, Пожаревац – Ниш, 2019.
- Архиепископ Данило Други, *Житија*, у: Зборник краљева и архиепископа српских. Том II, изд. Т. Јовановић, Београд 2023.
- Д. Амедоски, *Турски пописни дефтери*, у: Сумарни дефтер Крушевачког санџака из 1516. године, прир. и предг. написала Д. Амедоски, Београд 2023, 9–12.
- Ф. Барбије, *Istorija knjige*, Beograd 2009.
- Ф. Баришић, *Преводи грчких повеља о оснивању српског Хиландара*, Књижевност 8–9 (1986) 1217–1228.
- Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2 (1971) 48. 49.
- Љ. Беженару, *Утицај Византије на културу Средње и Источне Европе*, Сремски Карловци – Нови Сад 2019.
- В. Бикић, *Археологија најстаријих српских црквених средишта*, Ниш и Византија 18 (2020), 223–233.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
- М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, Историјски гласник 1–2 (1987) 29–42.
- М. Благојевић, *О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије*, Зборник радова Византолошког института 38 (1999/2000) 359–372.
- М. Благојевић, *Планине и паињаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век)* ИГ 2–3 (1966) 3–95.
- М. Благојевић, *Соће – основни порез средњовековне Србије*, Глас Српске академије наука и уметности 390 (2001) 1–44.
- М. Благојевић, *Средњовековни забел*, Историјски часопис 14/15 (1966) 1–17.
- М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011.
- М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997) 45–62 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 1–20).
- М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас Српске академије наука и уметности 410 (2008) 1–40.
- М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 139–155 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 149–173).
- М. Благојевић, *Хиландарски поседи на Косову и Метохији (XII–XV век)*, Хиландарски зборник 12 (2008) 11–32.
- М. Благојевић, *Челници манастира Дечана*, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, ур. В. Ј. Ђурић, Београд – Приштина 1989, 21–34.
- Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, у: О кнезу Лазару, ур. И. Божић – В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 81–91 (= *Студије из српске средњовековне књижевности*, Београд 1997, 346–364).
- Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.
- Д. Богдановић, *Најстарија служба Светом Сави*, Београд 1980.
- Д. Богдановић, *Рукописи*, у: Свети Сава, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге II, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 149, 150.
- Д. Богдановић, *Теодосије*, предговор у: Теодосије, Житија, *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, V/1, прир. Д. Богдановић, Београд 1988, 9–42.
- С. Божанић, *О гајењу проса у Србији XIV–XV века*, у: Гора божурова. Биљни свет у традиционалној култури Словена, ур. З. Карановић, Београд 2017, 161–176.
- С. Божанић, *Привреда у средњовековној Србији*, Нови Сад 2020.

С. Божанић, *Путевима агрокултурне историје – воћњаци и воће у средњовековној Србији*, у: *Између Подунавља и Средоземља*, ур. К. Митровић – А. Узелац, Пожаревац – Ниш, 2021, 105–131.

И. Божић, *Коњ добри и оружје (Уз члан 48 Душановог законика)*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956) 85–92.

Г. Бојковић, *Великоморавска долина у средњем веку – простор, урбанизација и социјална структура*, Лепосавић 2022.

Г. Бојковић, *Прилог проучавању образовања у средњовековној Србији*, Београдски историјски гласник 12 (2021) 83–90.

С. Bouras, *Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium*, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through Fifteenth Century. Volume 2*, ed. A. E. Laiou, Washington, D.C. 2002, 539–554.

Р. Браунинг, *Професор*, у: *Византинци*, прир. Г. Кавало, Београд 2006, 122–147.

Л. Бреје, *Vizantijska civilizacija*, Београд 1976.

Ф. Бродел, *За историјску економију*, у: *Списи о историји*, Београд 1992, 189–202.

F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka I. Strukture svakodnevnice: moguće i nemoguće*, Београд 2007.

Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009.

Ђ. Бубало, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару?*, Стари српски архив 9 (2010) 233–241.

А. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, *Vojnoistorijski glasnik* 44/1–2 (1994) 385–422.

А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Нови Сад 2006.

А. Веселиновић, *Образовање у средњовековној Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Р. Петковић – П. В. Крестић – Т. Живковић, Београд 2003, 9–19.

Д. Витковић, *Друго путовање Св. Саве по источним светим местима*, Братство 20 (1926) 1–16.

Д. Војводић, *Доба зрелог средњег века (1322–1455)*, у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, ур. Д. Војводић – М. Марковић, Београд 2019, 241–269.

Д. Војводић, *На размеђу светова и култура – биће и простори српске средњовековне уметности*, у: *Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, ур. Д. Војводић – Д. Поповић, Београд 2016, 13–39.

М. Вукићевић, *Школа и ширење писмености код православних Срба за време првог периода (876–1220)*, *Учитељ* 14/14–16 (1895) 680–689 (= *Школе у држави Немањића*, Београд 2006, 62–97).

М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића*, *Годишњица Николе Чупића* 18 (1898) 190–232. (= *Школе у држави Немањића*, Београд 2006, 5–61).

Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, у: *Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици (1381–1981)*, ур. епископ браничевски Хризостом, Београд 1981, 19–33.

Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, *Саопштења* 7 (1966) 2–214.

А. Гавриловић, *Поџов хејроурафов; О контексту помена и значења мотива „рукописа“ у „Житију Светог Саве“ од Доментијана (1253/1254)*, у: *Свети Сава и Доментијан*, ур. Д. Бојовић – Ј. Стошић, Ниш 2024, 567–603.

Б. Георгиев, *Циљ (σκοπός) и сврха (τέλος) монашког живота по Св. Јовану Касијану*, у: *Православно монаштво*, ур. Д. Бојовић, Ниш 2019, 25–34.

J. Le Goff, *Intelektualci u srednjem vijeku*, Zagreb 1982.

Ж. Ле Гоф, *Средњи век и новац. Оглед из историјске антропологије*, Сремски Карловци – Нови Сад 2019.

J. Le Goff, *Civilizacija srednjovekovnog Zapada*, Zagreb 1998.

- A. Grabar, *Vizantija. Vizantijska umetnost srednjega veka (od VIII do XV veka)*, Novi Sad 1969.
- М. Грковић, Речник мање познатих речи, у: *Списи о Косову*, прир. М. Грковић, Београд 1993, 190–194.
- Р. М. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље 7/2 (1932) 93–142.
- Р. М. Грујић, *Имунитети и привилегија епархијских властелинстава*, Богословље 7/3 (1932) 181–200.
- Р. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље 1923.
- Р. Грујић, *Школе и манастири у средњовековној Србији*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1927) 43–50.
- А. Gurevič, *Kategorije srednjovekovne kulture*, Novi Sad 2021.
- Г. М. Данијел, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 217–224.
- Г. М. Данијел, *Данило Други*, предговор у: *Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских – Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге VI, прир. Г. М. Данијел – Д. Петровић, Београд 1988, 9–24.
- Г. М. Данијел, *Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских“ од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 46 (1980/1984) 42–52. Т. Јовановић, *О Зборнику краљева и архиепископа српских*, у: *Зборник краљева и архиепископа српских I*, Београд 2023, 107–116.
- Г. М. Данијел, *Увод*, у: *Данилови настављачи – Данилов Ученик, други настављач Даниловог зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге VII, прир. Г. М. Данијел, Београд 1989, 9–24.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских I*, Биоград 1863.
- Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Биоград 1863.
- М. Денчић, *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* (мастер рад), Београд 2021.
- М. Денчић, *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, у: *Свети Сава и Доментијан*, ур. Д. Бојовић и Ј. Тошић, Ниш 2024, 653–668.
- М. Денчић, *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, Црквене студије 21 (2024) 257–277.
- М. Денчић, *Српски градови Константина Филозофа*, Београдски историјски гласник 14 (2023) 113–130.
- М. Денчић, *Физичка географија у Житију деспота Стефана Константина Филозофа*, Београдски историјски гласник 13 (2022) 125–135.
- V. Dimitropoulou, *Giving Gifts to God: Aspects of Patronage in Byzantine Art*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. James, Malden – Oxford – Chichester 2010, 161–170.
- М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 1–4 (1937) 119–146 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 305–331).
- М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас Српске краљевске академије 168 (1935) 203–257 (= *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 712–754).
- М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962.
- М. Динић, *Реља Охмућевић – историја и предање*, Зборник радова Византолошког института 9 (1966) 95–118.
- Д. Динић-Кнежевић, *О извозу воска из средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, Историјски часопис 18 (1971) 143–153.
- Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975) 5–47.
- G. Duby, *Medieval Agriculture 900–1500*, in: *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla, London 1972, 175–220.

- И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.
- И. М. Ђорђевић, *Представе прибора за писање и опрему књиге у српском средњовековном сликарству*, у: Студије српске средњовековне уметности, Београд 2008, 305–319.
- В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.
- В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 3 (1967) 86–106.
- В. Ј. Ђурић, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (1966) 16–20.
- В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1991.
- В. Ђурић – С. Ћирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990.
- В. Ј. Ђурић, *Свети покровитељи архиепископа Данила II и његових задужбина*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 290–291.
- В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига прва IX–XIII век*, Београд 1997.
- В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку. Књига друга XIV–XVI век*, Београд 1997.
- Енциклопедија православља I–III*, ур. Д. М. Калезић, Београд 2002.
- Ж. Ерс, *Рађање капитализма у средњем веку. Мењачи, зеленаши и велики финансијери*, Сремски Карловци – Нови Сад 2019.
- I. Živaljević, N. Marković, M. Maksimović, *Food worthy of kings and saints: fish consumption in the medieval monastery Studenica (Serbia)*, Anthropozoologica 54/16 (2019) 178–201.
- М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11 (1968) 241–270.
- М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, Зборник радова Византолошког института 16 (1975) 105–117.
- М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998.
- М. Живојиновић, *Краљ и Хиландар*, у: Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић – С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2022, 453–485.
- М. Живојиновић, *Ктиторска делатност Светога Саве*, у: Сава Немањић – Свети Сава, Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 15–25.
- М. Живојиновић, *О бораваима Светога Саве у Солуну*, Историјски часопис 24 (1977) 63–71.
- М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972.
- М. Живојиновић, *Светогорски дани Данила II*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 75–81.
- М. Живојиновић, *Солунски метох манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 111–119.
- Т. Живковић, *Gesta Regum Sclavorum II. Коментар*, Београд 2009.
- Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, Историјски часопис 49 (2002) 9–25.
- Е. Зечевић, *Немањине цркве у Топлици у светлу археолошких истраживања*, Београд 2013 (докторска дисертација).
- О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пеће патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
- В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, Историјски часопис 4 (1952–1953) 173–226.
- Н. Икономидес, *Пословни човек*, у: Византинци, прир. Г. Кавало, Београд 2006, 182–214.

- Ј. П. Илић, *Српске школе у доба Немањића*, Гласник. Службени лист Српске Православне Цркве 27 (1946) 175–181.
- Н. Inaldžik, *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300 – 1600*, Београд 2003.
- Историја примењене уметности код Срба I. Средњовековна Србија*, ур. Н. Андрејевић-Кун, Београд 1977.
- Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 1981.
- Историја српског народа II*, ур. Ј. Калић, Београд, 1981.
- Историја Црне Горе II/1*, Редакција за историју Црне Горе, Титоград 1970.
- Историски споменици дубровачког архива I. Канвелариски и нотариски списи*, прир. Г. Гremoшник, Београд 1932.
- В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двема српско-словенским рукописима, изновице издао В. Јагић*, Гласник Српског ученог друштва 42 (1895) 223–328 (= Горњи Милановац 2004).
- В. Јагић, *Opisi i izvodi nekoliko južno-slovenskih rukopisa (Nastavak). Sitna grada za crkveno pravo*, *Starine Jugoslavenske akademije nauka i umetnosti* 6 (1874) 112–151.
- Ј. Јанев, *Рилският манастир през вековите*, Велико Търново 2000.
- М. Јанковић, *Данило, бањски и хумски епископ*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 83–88.
- М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске Цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- З. Јанц, *Кожни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века*, Београд 1974.
- Д. Ј. Јањић, *Нека питања о проучавању средњовековног школства у Србији*, Баштина 36 (2014) 145–156.
- Д. Јањић, *Преподобни Петар Коришки*, Београд – Лепосавић 2007.
- Д. Јањић, *Прилог проучавању развоја монаштва*, Црквене студије 3 (2006) 349–357.
- А. Јевтић, *Из богословља Светога Саве*, у: Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175–1975, Београд 1977, 133–144.
- Д. Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018.
- Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи 19/2 (2012) 155–166.
- Д. Јечменица, *Срби и Богородица Синајска у XIII и XIV веку*, Црквене студије 19 (2022) 75–87.
- Д. Јечменица, *Стефан Душан и Дубровник* (докторска дисертација), Београд 2012.
- К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 254–303.
- К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1978.
- Г. Јовановић, *Опис Београда у Житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа* у: Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности XII, Деспотовац 2005, 21–26.
- Т. Јовановић, *Патријарх Пајсије*, предговор у: Патријарх Пајсије, Сабрани списи, прир. Т. Јовановић, Београд 1993, 9–30.
- Т. Јовановић, *Предговор*, у: Свети Сава, Сабрана дела, прир. и прев. Т. Јовановић, Београд 1998 (2018²), VII–XXXII.
- Љ. Јухас-Георгиевска, *Документарно и фикцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве*, у: Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 148–153.
- Љ. Јухас-Георгиевска, *Књижевно дело јеромонаха Доментијана*, предговор у: Доментијан, *Житије Светог Саве*, Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 2001, VII–CXXXIV.
- Љ. Јухас-Георгиевска, *Стефан Првовенчани и његово дело*, предговор, у: Стефан Првовенчани, Сабрана дела, изд. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999 (Београд – Краљево 2017²), VII–CXVI.

- Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, ур. В. Чубриловић, Београд 1970, 47–60.
- Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, ур. С. Ћирковић – К. Чавошки, Београд 2009, 189–198.
- Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак града Београда 25 (1978) 97–105.
- О. Кандић, *Градац. историја и архитектура манастира*, Београд 2005.
- О. Кандић – Д. Минић – Е. Пејовић, *Манастир Милешева. Истраживање и обнова*. Београд, Пријепоље 1995.
- Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд 1967.
- Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
- М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 1975 (= 1990).
- Климент Рилец, *Животът на Св. Ивана Рилски. Историја на Рилският манастир*, Софија 1946.
- Свети Иван Рилски и неговият манастир*, ур. С. Атанасов, Светата Рилска обител 1948.
- Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана*, Београд 1953.
- Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница XIV–XV век*, Београд 2010.
- Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011.
- М. Копривица, *Властелинства и економија манастира средњовековне Србије*, Београд – Ниш, 2022.
- М. Копривица, *Доментијан о ктиторству и ктиторским правима Стефана Немање – монаха Симеона* у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић и Ј. Тошић, Ниш 2024, 385–408.
- М. Копривица, „Држава“ краљице Јелене, у: Јелена. Краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 13–26.
- М. Копривица, *Задужбине српских архиепископа средњег века*, Црквене студије 16/2 (2019) 145–155.
- М. Копривица, *Медицина у средњовековној Србији између научних и црквених схватања* у: Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура 14 (2025) 137–149.
- М. Копривица, *Парохије Српске цркве у средњем веку*, Црквене студије 11 (2014) 293–308.
- М. Копривица, *Попови и протопопови Српске цркве у средњем веку*, Ниш 2012.
- М. Копривица, *Сабори Саве Немањића*, у: Од Раса до Никеје I, ур. Д. Бојовић – М. Копривица, Ниш – Нови Сад – Нови Пазар 2025, 155–172.
- Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу (1345–1371)*, Зборник радова Византолошког института 31 (1992) 76–81.
- Д. Кунчер, *Предговор*, у: *Gesta Regum Sclavorum I*. Критичко издање и превод, прир. и прев. Д. Кунчер, Београд 2009, I–X.
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд 2010.
- Г. Литаврин, *Како су живели Византинци*, Нови Сад 2017.
- Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999.
- М. Љубинковић, *Манастир Раваница*, Београд 1996.
- Љ. Максимовић, *Византинци у Србији Даниловог времена*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 19–28.
- М. Маловић-Ђукић, *Поклад жупана Десе*, у: Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. Т. Живковић, Београд 2003, 31–39.
- В. Манојловић-Николић, *Средњовековно оруђе од гвожђа у Србији*, Нови Сад 2010.

- Р. Маринковић, *Како проучавати Данилов зборник*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 226–231.
- Р. Маринковић, *Рукописи*, у: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Стара српска књижевност у 24 књиге IV, прир. Р. Маринковић, Београд 1988, 409, 410.
- Р. Маринковић, *Српска књижевност прве половине XVI века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 27–28 (1991–1992) 179–182.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997.
- С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.
- Д. Марјановић, *Свети Сава и манастир Ватопед*, у: Свети Сава и Доментијан, ур. Д. Бојовић и Ј. Тошић, Ниш 2024, 371–384.
- В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920.
- М. Марковић, *Прво путовање Светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009.
- М. Марковић, *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*, Београд 2015.
- М. Марковић, *Србија у Византији – ктиторска делатност српских задужбинара на подручју РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА* у: Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић – Д. Поповић, Београд 2016, 57–73.
- Н. Мاستило, *Речник савремене српске географске терминологије*, Београд 2001, 2005².
- К. Matschke, *The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth–Fifteenth Centuries*, in: *The economic history of Byzantium I. From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. E. Laiou, Washington, D.C. 2002, 463–495.
- L. Melve, *European and Scandinavian Research on Literacy: Some Methodological Aspects*, NOWELE. North-Western European Language Evolution 64/65 (2012) 181–225.
- Л. Мелве, *Свет који се мења. Глобални средњи век*, Београд 2024.
- Н. Милаш, *Правила Православне Цркве с тумачењима I–II*, Нови Сад 1895 (= Београд – Шибеник 2004).
- К. Миловановић, *Зачетник косовског култа. Књижевно дело Данила Бањског*, Београд 2024.
- К. Миловановић, *Књижевно дело Данила Бањског*, предговор у: Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, VII–CXV.
- С. Милојевић, *Економија у огледалу Данилових житија*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 157–168.
- Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.
- Д. Милошевић – Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, Београд 1983.
- Б. Миљковић, *Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008.
- Б. Миљковић, *Немањићи и Свети Никола у Барију*, Зборник радова Византолошког института 44/1 (2007) 275–294.
- Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007.
- Д. Минић, *Археолошки подаци о манастиру Жичи*, у: Манастир Жича, ур. Г. Суботић, Краљево 2000, 223–246.
- Л. Мирковић, *Православна Литургија или наука о богослужењу Православне Источне Цркве I*, Сремски Карловци 1918.
- Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940.
- К. Митровић, *Краљица Јелена и Синајска Гора*, Црквене студије 19 (2022) 89–95.

- Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006.
- С. Мишић, *Велможе и ктиторско право код Немањића и Лазаревића*, у: *Зборник радова са научног скупа 800 година аутокефалности Српске Православне Цркве*, ур. О. Вујовић – Д. Мировић – Д. Челић, Косовска Митровица 2020, 53–66.
- С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, *Историјски часопис* 39 (1994) 47–57.
- С. Мишић, *Глад у средњовековним српским земљама – узроци и последице (Прилог методологији истраживања)*, у: *Пошаст на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад)*, ур. С. Мишић – К. Митровић, Београд 2021, 9–21.ж С. Мишић, *Доментијан као први српски путописац*, у: *Свети Сава и Доментијан*, ур. Д. Бојовић и Ј. Стошић, Ниш 2024, 539–553.
- С. Мишић, *Градоизданије и сенокошеније – опште радне обавезе у средњовековној Србији*, *Београдски историјски гласник* 15 (2024) 83–96.
- С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, *Београдски историјски гласник* 3 (2012) 95–103.
- С. Мишић, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, *Браничевски гласник* 7 (2010) 36–48.
- С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, *Годишњак за друштвену историју* 4/2–3 (1997) 133–146.
- С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 93–105.
- С. Мишић, *Историјска географија српских земаља (VI–XVI век)²*, Београд 2022.
- С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002.
- С. Мишић, *Коњуси – прилог социјалној структури српског средњовековног друштва*, *Београдски историјски гласник* 6 (2015) 91–97.
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, *Историјски гласник* 1–2 (1997) 51–66.
- С. Мишић, *Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздизање до владарске моћи*, у: *Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 11–17.
- С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, *Историјски гласник* 1–2 (1989) 39–54.
- С. Мишић, *Сеоске међе у средњовековној Србији*, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. С. Мишић, Београд 2015, 41–56.
- С. Мишић, *Социјално порекло српских архиепископа (1219 – 1337)*, *Црквене студије* 16 (2019) 87–95.
- С. Мишић, *Хрисовуље краља Стефана Душана старцу Григорију*, *Стари српски архив* 12 (2013) 21–29.
- С. Мишић, *Хрисовуље цара Стефана Душана о Светом Петру Коришком са сабора у Крупиштима*, *Стари српски архив* 11 (2012) 59–90.
- С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- С. Мишић, *Црквине и црквишта – неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, *Црквене студије* 4 (2007) 297–302 (= *Методолошки и историографски прилози*, Београд 2021).
- С. Мишић – Г. Бојковић, *Браничевска земља у средњем веку*, Пожаревац – Београд 2024.
- С. Мишић – Е. Миљковић, *Истраживања сакралне топографије Горњег Полимља (до краја 16. века)*, у: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*, ур. Б. Тодић, Беране – Београд 2011, 457–463 (= *Методолошки и историографски прилози*, Београд 2021, 32–39).

- С. Мишић – М. Копривица, *Опита хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару*, Стари српски архив 14 (2015) 65–106.
- С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 2003.
- А. Младеновић, *Записи из XVI, XVI и XVIII века у рукописним књигама манастира Грачанице (Текст и филолошке напомене)*, Археографски прилози 2 (1980) 201–218.
- Епископ Сава Шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996.
- С. Б. Младеновић, *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, Ниш 2013.
- С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења 13 (1981) 7–45.
- S. Mojsilović, *Secular Buildings in Medieval Serbian Monastiries. About the Medieval Standard of Living*, Зорграф 16 (1985) 19–25.
- В. Мошин, *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*, Зборник историје књижевности 10 (1976) 109–136.
- V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije I*, Zagreb 1955.
- В. Ал. Мошин – М. Ал. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, Београд 1999.
- Ј. Мргић-Радодјичић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.
- Ј. Мргић-Радодјичић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008.
- Д. Оболенски, *Шест византијских портрета*, Београд 1991.
- Д. Недвидек, *Српско средњовековно новчарство из периода краљевине*, Нови Сад 2017.
- С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, Хиландарски зборник (1974) 85–208.
- С. Ненадовић, *Душанова задужбина Манастир Светих Арханђела код Призрена*, Београд 1967.
- М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010.
- Р. Николић, *Када је подигнута и живописана Раваница*, Саопштења 15 (1983) 45–65.
- Р. Николић, *На која острва помишља Константин Филозоф када говори о Манасију?*, Саопштења VIII (1969) 189.
- С. Новаковић, *Нешто о кнезу Лазару*, Гласник Српског ученог друштва 21 (1867) 157–165.
- С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. Живот српског испосника Петра Коришког*, Гласник ДСС 29 (1871) 308–346.
- С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893.
- С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старог и српско-словенског*, Београд 1904.
- С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893.
- S. Novaković, *Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom*, Starine 16 (1884) 9–34.
- D. Obolensky, *Vogumili. Studija o balkanskom neomaniheizmu*, Zagreb 2009.
- Оксфордска историја средњовековне Европе*, прир. Џ. Холмс, Београд 1998.
- Г. Острогорски, *Привредне и друштвене основе развоја византијске државе*, у: Сабрана дела Георгија Острогорског II. Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 49–60.
- Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965.
- Л. Павловић, *Српске манастирске болнице у доба Немањића*, Зборник Православног богословског факултета 2 (1951) 555–566.
- Т. М. Panagiotopoulou, *King Milutin's building activity in Thessaloniki: The Church of Taxiarches and its identification with the Hilandar metochion of St. George*, у: Свети краљ Милутин и његово доба: историја, књижевност, уметност, ур. Ј. С. Ћирић – С. Убипариповић, Крагујевац 2023, 445–463.
- А. Papalexandrou, *The Memory Culture of Byzantium*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. James, Malden – Oxford – Chichester 2010, 108–122.

- Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво*, Београд 2003.
- С. Пејић, *Краљица и монахиња Јелена и црква Благовештења манастира Градац – црнице о даривањима*, у: Јелена. Краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац 2015, 187–196.
- В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- В. Петковић – Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I*, Београд 1941.
- Д. Петровић, *Преписи*, у: Григорије Цамблак, Књижевни рад у Србији, у: Стара српска књижевност у 24 књиге XII, прир. Д. Петровић, Београд 1989, 160–162.
- Д. Петровић, *Цамблакова литерарна делатност у Србији*, предговор у: Григорије Цамблак, Књижевни рад у Србији, Београд 1989, 9–45.
- С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997.
- Politička enciklopedija*, ред. Ј. Ђорђевић, Београд 1975.
- Д. Поповић, *Култ светог Јоаникија Девичког*, у: Византијски свет на Балкану II, ур. Б. Крсмановић – Љ. Максимовић – Р. Радић, Београд 2012, 607–623.
- Д. Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006.
- Д. Поповић, *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*, Београд – Нови Сад 2018.
- Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992.
- М. Поповић, *Археолошка истраживања комплекса манастира Студенице*, у: Културно наслеђе манастира Студенице, ур. Т. Ракићевић, М. Анђелковић, Манастир Студеница 2019, 101–127.
- М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1991, 2006².
- М. Поповић, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Београд 2015.
- М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног Музеја 9–10 (1979) 497–512.
- М. Поповић – М. Тимотијевић – М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2023².
- М. Поповић – В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004.
- Р. Поповић, *Архиепископ Данило II и управљање црквом*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 89–96.
- Р. Поповић, *Црквена имовина у немањинској Србији*, Београд 1991.
- С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994.
- Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, прир. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 183–217.
- Православная богословская энциклопедия V*, ред. А. П. Лопухин, Петроградъ 1904.
- П. С. Протић, *Житија српских светаца као извор историјски*, Београд 1897.
- Р. Радић, *Јер таква глад би по свим крајевима (Глад у српским земљама XIII–XV века)*, у: Пошаст на тлу средњовековних српских земаља (епидемије – непогоде – глад), ур. С. Мишић – К. Митровић, Београд 2021, 23–41.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века)*, Историјски часопис 5 (1954/1955) 241–254.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук српске књижевности*, Нови Сад 1962.
- Ђ. Сп. Радојичић, „*Седам чинова*“ драме људског живота према Шекспиру и старим српским рукописима, у: Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 349–352.
- Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба*, Библиотекар 6 (1954) 137–144. (= *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 385–397).

- Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове*, Библиотекар 7 (1955) 124–137 (= *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963 35–57).
- Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 11 (1957) 239–270.
- Н. Радојичић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, ур. Г. Острогорски, Београд 1960.
- С. Радојичић, *Злато у српској уметности XIII века*, Зограф 7 (1997) 28–35.
- С. Радојичић, *Краљева црква у Студеници*, у: Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан и др., Београд 1986, 207–214.
- С. Радојичић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997.
- Н. Radošević, *Laudes Serbiae. The life of despot Stephan Lazarević by Constantine the Philosopher*, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 445–451.
- J. G. Russell, *Population in Europe 500–1500*, in: *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. C. M. Cipolla, London 1972, 25–70.
- Ј. У. Русенквист, *Византијска књижевност. Од 6. века до пада Цариграда 1453.*, Београд 2017.
- Б. Савић, *Речник владарских житија архиепископа Данила II (према препису Даниловог зборника у Архиву Сану, 1553. год.)* (докторска дисертација), Нови Сад 2016.
- Г. Симић – Д. Тодоровић – М. Брмболић – Р. Зарић, *Манастир Ресава*, Београд 2007.
- Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I. Од покршавања Срба до краја XVIII века*, Београд 2002.
- Sociološki leksikon*, red. R. D. Lukić – М. Pečuljić, Београд 1982.
- Sociološki rečnik*, priр. A. Mimica – М. Bogdanović, Београд 2007.
- М. Спремић, *Јело и пиће*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 113–138.
- В. Станковић – Ј. Ердељан, *Краљ Милутин и манастир Бањска*, Манастир Бањска – Нови Сад 2021.
- С. Станојевић, *Дијак, граматик, нотар, канцелар, номик, логотет*, Глас Српске краљевске академије 106 (1923) 65–96 (= *Студије о српској дипломатици I*, Београд 1928, 411–442).
- С. Станојевић, *Књиге у старим српским записима*, Летопис Матице српске 233 (1905) 68–91.
- Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, Београд 1954.
- Т. Суботин-Голубовић, *Средњовековна српска епистографија*, у: Писмо, ур. Р. Љушић, Београд 2001, 9–16.
- Т. Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999.
- Б. Тодић, *Бањско злато – последњи остаци фресака у цркви Светог Стефана у Бањској*, у: Манастир Бањска и доба краља Милутина, ур. Д. Бојовић, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 163–174.
- Б. Тодић, *Задужбине краља Милутина у делу архиепископа Данила Другог*, у: Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић – В. Вукашиновић, Београд 2016, 133–156.
- Б. Тодић, *Ктиторско дело краља Милутина*, у: Свети краљ Милутин. Владар на раскршћима светова, ур. С. Пириватрић – С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2022, 337–375.
- Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993.
- Б. Тодић – М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005.
- С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад 2007.
- Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998.
- Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990².
- Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, у: *О Србљаку*, Београд 1970.

- Ђ. Трифуновић, *О Житију светог кнеза Лазара*, предговор у: *Списи о Косову*, Стара српска књижевност у 24 књиге XIII, прир. М. Грковић, Београд 1993, 28–33.
- Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија*, Крушевац 1980.
- Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968.
- С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији*, Глас Српске краљевске академије 168 (1935) 105–119.
- The Cambridge Economic History of Europe, Vol. I, The Agrarian Life of the Middle Ages*, ed. М. М. Postan, Cambridge 1966².
- The Cambridge Economic History of Europe II. Trade and Industry in the Middle Ages*, ed. М. Postan – Е. Е. Rich, Cambridge 1952.
- The Cambridge Economic History of Europe III. Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, ed. М. М. Postan – Е. Е. Rich – Е. Miller, Cambridge 1963.
- The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages*, ed. С. М. Cipolla, London 1972.
- С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи*, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 53–68.
- С. Ћирковић, *Жича као архиепископско седиште*, у: *Манастир Жича*, ур. Г. Суботић Краљево 2000, 11–15.
- С. Ћирковић, *Мере и мерење у средњовековној Србији*, у: *Работници, војници духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 135–168.
- С. Ћирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 37–46.
- С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњовековној српској држави* у: *Историја школа и образовања код Срба*, ур. Е. Хасанагић, Београд 1974, 9–30 (= *Писменост и образовање у Србији (XIII–XV в.)*), у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 396–422).
- С. Ћирковић, *Проблеми биографије светог Саве*, у: *Сава Немањин – Свети Сава. Историја и предање*, Београд 1976, 7–13.
- С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 56–78.
- С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, у: *Раваница 1381–1981*, ур. епископ браничевски Хризостом и др, Београд 1981, 69–82.
- С. Ћирковић, *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XIII и XVI столећа*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 21–36.
- С. Ћирковић, *Средњовековна Србија између Запада и Истока*, у: *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 377–384.
- С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, *Зборник Филозофског факултета* 12/1 (1974) 311–319.
- С. Ћирковић, *Susreti velikih civilizacija oko 1300. Istok i Zapad u jugoistočnoj Evropi, Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (1975) 11–18 (= *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 369–376).
- С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.
- М. Ћоровић, *Црква у Бродареву*, *Старинар* 7 (1932) 77–80.
- Р. Ћук, *Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, ур. Р. Петковић – П. В. Крстић – Т. Живковић, Београд 2003, 21–30.
- Р. Ћук, *Царица Мара*, *Историјски часопис* 25 (1978) 53–97.
- С. Ћурчић, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – London 2010.
- С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура*, Београд – Приштина 1988.

- А. Узелац, *Камиле у српским средњовековним земљама*, Иницијал 3 (2015) 23–34.
- А. Узелац, *Каталански најамници Стефана Душана*, Војноисторијски гласник 69/1 (2019) 9–27.
- А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војноисторијски гласник 61/2 (2011) 9–27.
- А. Узелац, *Српске војске у ратовима у Европи и Малој Азији (XII–XIV век)*, Војноисторијски гласник 64/1 (2014) 9–29.
- А. Узелац, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview*, Београдски историјски гласник 6 (2015) 69–89.
- Д. Војводић, *Доба зрелог средњег века (1322–1455)*, у: Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита, ур. Д. Војводић – М. Марковић, Београд 2019, 241–269.
- Б. Ферјанчић – С. Ћирковић, *Стефан Душан. Краљ и цар 1331–1355*, Београд 2005.
- Р. Фосије, *Ljudi srednjeg veka*, Novi Sad 2009.
- А. Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Београд 2019.
- А. Фостиков, *Мраморници из Жиче – каменари или градитељи спомен обележја?*, Црквене студије 16/2 (2019) 135–143.
- В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV – XVI век)*, Београд 1979.
- В. Хан, *Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине*, Зборник Музеја примењене уметности 13 (1969) 7–30.
- Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I–III*, Београд 1906–1911.
- А. Цитуриду, *Манастир Филокал у Солуну*, у: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 263–268.
- Ј. Crow, *Archaeology*, in: *A companion to Byzantium*, ed. L. James, Malden – Oxford – Chichester 2010, 291–300.
- М. Чанак-Медић, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 295–310.
- М. Чанак-Медић, *Дело мраморника светог Саве у Жичи*, у: Спаљивање моштију Светог Саве 1594–1994, ур. епископ шумадијски Сава и др., Београд 1997, 113–133.
- М. Чанак Медић – Б. Тодић, *Манастир Жича*, Београд 2007.
- М. Чанак-Медић – Д. Поповић – Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014.
- М. Шакота, *Дечанска ризница*, Београд – Приштина 1984.
- М. Шакота, *Ризнице манастира у Србији*, Београд 1966.
- М. Шакота, *Студеничка ризница*, Београд 1988.
- Г. Škrivanić, *О најамничкој војсци у средњовековној Србији*, Војноисторијски гласник 5/1 (1954) 80–93.
- Г. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Војноисторијски гласник 18/1 (1967) 141–158.
- Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- И. Шпадијер, *Живот са књигом*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, ур. С. Марјановић-Душанић – Д. Поповић, Београд 2004, 447–470.
- П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века – археолошка сведочанства*, Београд 2017.
- М. Штетић, *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд 2021.
- Шумадија у XV веку* (колективна монографија), ур. С. Мишић – М. Копривица, Београд 2018.
- М. Шупут, *Мраморници у Жичи*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 20 (1984) 157–161.

БИБИОГРАФИЈА

Милан Денчић је рођен 1996. године у Зрењанину, где је завршио основну школу и гимназију. На Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду завршио је основне академске студије 2020. године. Мастер академске студије завршио је 2021. године, одбранивши мастер рад на Катедри за историју српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком на тему *Историјска географија српских земаља у делима Константина Филозофа* под менторством проф. др Сине Мишића.

На матичном факултету уписао је докторске академске студије историје 2021. године. Исте године постао је истраживач-приправник, а од 2024. године је истраживач-сарадник на Одељењу за историју. Укључен је у наставу на предметима Историјска географија Балкана и Медитерана од Старог века до модерног доба, Територијално-управна организација српских земаља у средњем веку I и Насеља и становништво Србије у средњем веку. Учествовао је у теренским историјскогеографским истраживањима, организацији научних скупова и уређивању научних публикација.

Досадашња истраживања усмерио је на теме из историје српског народа у средњем веку, привредну историју, историјску географију и критичко издавање историјских извора. Аутор је једанаест научних радова и учествовао је на пет научних скупова. Важнији радови садржински повезани са докторском дисертацијом су *Српски градови Константина Филозофа*, БИГ 14 (2023) 113–130; *Српске земље у житијима Светог Симеона и Светог Саве*, ЦС 21 (2024) 257–277; *Привреда у Житију Светог Саве јеромонаха Доментијана*, у: *Свети Сава и Доментијан*, Ниш 2024, 653–668. Говори енглески и руски језик.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Милан Денчић

Број индекса 5И21/15

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Привреда у старим српским житијима

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Милан Денчић

Број индекса 5И21/15

Студијски програм Историја

Наслов рада Привреда у старим српским житијима

Ментор проф. др Синиша Мишић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Привреда у старим српским житијима

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
- 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.